

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

ASQAROVA O‘G‘ILXON MAMASHAKIROVNA
USMANOVA SAODAT UMAROVNA
ZAMILOVA RIMMA RAMILEVNA
TASHIBEKOVA MUNOJAT XOSHIMOVNA
ABDUSAMIEV DILMUROD ABDUG‘ANI O‘G‘LI

PEDAGOGIKA NAZARIYASI VA TARIXI

DARSLIK (2-qism)

60110100 - Pedagogika va psixologiya

Namangan -2021

ANNOTASIYA

Mazkur darslik Oliy ta’limning pedagogika va psixologiya bakalavrat yo’nalishi talabalariga ta’lim va tarbiya jarayonlarining nazariy va amaliy asoslarini o’rgatish, pedagogik faoliyat mazmuni bilan tanishtirish, umumpedagogik bilimlarni, pedagogik madaniyatni, kasbiy-pedagogik kompetentlikni shakllantirish va innovatsion ta’lim jarayoniga tayyorlash orqali pedagogik jarayonda muvaffaqiyatga erishish masalalarini hal qilishga o’rgatish masalalari, ta’lim –tarbiyaning qonun va qonuniyatlari, printsiplarini hamda pedagogik jarayonlarni nazariy va amaliy tomonlarini o’rganishga yo’naltirilgan bilim, ko’nikma malakalarni shakllantirish, pedagogika fanining zamonaviy ilmiy bilimlarni o’zlashtirishni muammolari yoritilgan. Fanning ilmiy, amaliy va tarixiy o’rgatish, fanning mazmuni va mohiyati, eng qadimgi davrlardan XIX asrning birinchi yarmida jahon pedagogika fanining rivojlanishi bo’limlariga monand mavzular modul asosida yoritilgan. Har bir mavzu matnlaridan so’ng takrorlash va munozara uchun savollar, topshiriqlar berilgan. ta’lim jarayonini innovatsion boshqarish, inklyuziv ta’lim sharoitida faoliyat yuritish, pedagogik mahoratni egallash yo’llari, ta’lim muassasasining ish hujjatlarini to’g’ri yuritish, pedagogik manbalar bilan ishlay olish ko’nikma va malakalarini shakllantirish pedagogika fani vazifasi sifatida belgilansa, ularning ta’lim-tarbiya jarayonidagi ahamiyati xususida umumiy bilimlari bo’lishi kerakligini darslikda asoslab berilgan. 60110100 – Pedagogika va psixologiya yo’nalishi 1-kurslari uchun “Pedagogika nazariyasi va tarixi” fanidan 2-qismli darslik dasturga muvofiq tuzilgan bo’lib o’quv adabiyotlarga qo’yilgan talabalarga mos keladi.

АННОТАЦИЯ

Учебник предназначен для обучения студентов факультетов педагогики и психологии высшей школы теоретическим и практическим основам учебно-педагогического процесса, содержанию педагогической деятельности, формированию общепедагогических знаний, педагогической культуре, профессионально-педагогической компетентности и инновационному образованию. вопросы обучения для решения проблем успешности педагогического процесса через подготовку к процессу, формирование знаний, умений, направленных на изучение закономерностей и принципов обучения и теоретических и практических аспектов педагогического процесса, современные научные проблемы усвоения знаний. покрытый. Научное, практическое и историческое преподавание науки, содержание и сущность науки, темы, связанные с развитием мировой педагогической науки с древнейших времен до первой половины XIX века, освещаются на модульной основе. Каждая тема сопровождается обзором и обсуждением вопросов и заданий. Инновационное управление образовательным процессом, функционирование в условиях инклюзивного

образования, способы приобретения педагогических навыков, правильное ведение рабочих документов образовательного учреждения, формирование навыков и компетенций для работы с педагогическими ресурсами как задача педагогической науки, если она определяется, они должны иметь общее представление о своей значимости в образовательном процессе. 60110100 - 2-я часть учебника «Теория и история педагогики» для 1-го курса педагогики и психологии разработана в соответствии с программой и подходит для студентов, которые включены в учебник.

ANNOTATION

This textbook is designed to teach students of the bachelor's degree in pedagogy and psychology of higher education the theoretical and practical foundations of the educational process, the content of pedagogical activity, the formation of general pedagogical knowledge, pedagogical culture, professional and pedagogical competence and innovative education. issues of teaching to solve problems of success in the pedagogical process through preparation for the process, the formation of knowledge, skills aimed at studying the laws and principles of education, as well as theoretical and practical aspects of pedagogical processes, modern scientific problems of knowledge acquisition are covered. Scientific, practical and historical teaching of science, the content and essence of science, topics related to the development of world pedagogical science from the earliest times to the first half of the XIX century are covered on a modular basis. Each topic is followed by a review and discussion questions and assignments. Innovative management of the educational process, functioning in the conditions of inclusive education, ways to acquire pedagogical skills, correct management of working documents of the educational institution, the formation of skills and competencies to work with pedagogical resources as a task of pedagogical science if it is determined, they should have a general knowledge of their importance in the educational process. 60110100 - The 2nd part of the textbook "Theory and History of Pedagogy" for the 1st year of Pedagogy and Psychology is designed in accordance with the syllabus and is suitable for students included in the textbook.

Taqrizchilar:

Erkaboyeva N.Sh.

Pedagogika fanlari doktori, professor

Qodirova Z.S.

Falsafa fanlari doktori PhD

PEDAGOGIKA TARIXI BO'LIMI.

1-Mavzu: Pedagogika tarixi fan sifatida

Reja:

1. Pedagogika tarixi fanining predmeti, vazifasi va metodologik asosi

2. «Maorif va pedagogika tarixi»ni davrlashtirish muammolari

Tayanch iboralar: Pedagogika predmeti, ijtimoiy tarbiya, ijtimoiy bosqichlar, fanining vazifalari, asosiy kategoriya, fanlar bilan aloqa, ilmiy-tadqiqot, ta'lim jarayoni, tamoyil, qonuniyat, ta'limning maqsadi,

Pedagogika tarixi fanining predmeti, vazifasi va metodologik asosi

Har bir ijtimoiy tuzumda insonning ma'naviy yuksalishini ta'minlovchi ta'lim-tarbiya, ma'naviyat va ma'rifat kabi tushunchalar mavjud bo'lib, ular pedagogika sohasidagi o'zgarishlarni jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda o'rganishni talab etadi. Pedagogika tarixi qadim zamonlardan tortib, to hozirgi kungacha bo'lgan turli tarixiy davrlarda tarbiya, maktab va pedagogika nazariyalarining taraqqiyotini davrlar talabi asosida o'rganib keldi. Har bir ijtimoiy tuzum, uning kelajagi, insoniyat istiqboli, kishilarning xayot va turmush darajasi fan va madaniyat taraqqiyoti bilan bevosita bog'liqlir. Binobarin mustaqillik tufayli ko'hna Turkiston diyorida istiqomat qilib kelgan barcha xalqlar milliy qadriyatlarining qayti tiklanishi va rivojlanishiga shart-sharoitlar vujudga keldi. O'z tarixiga yangicha tafakkur asosida yondoshish, o'tmishdagi pedagogik tafakkur daholarining shuhratini tiklash, ularning g'oyalarini xalq xayotiga tatbiq etish kabi ulug' ishlar amalga oshirildi. Ayni paytda o'zbek va boshqa qardosh xalqlarning milliy shakllanishi va rivojlanishini zamon talablariga mos keladigan ta'lim – tarbiya tizimisiz tasavvur qilish mumkin emas. Yosh avlodni tarbiyalash va o'qitish nazariyasi bilan amaliyotning qanday taraqqiy qilib kelagnligini bilmay turib, yoshlarni har tomonlama komil inson etib tarbiyalash masalalarini ilmiy ravishda

hal qilib bo`lmaydi. Bu ajdodlarimiz tomonidan isbot qilingan ilmiy – nazariy, falsafiy – tarbiyaviy haqiqatdir. O`zbek xalqi tarixan ta'lim tarbiya sohasida o`ziga xos dorilfunun yaratgan. Hatto hozirgi o`zbek xalqi yashab turgan zaminda zardushtiylik dini keng yoyilgan davrda ham nekbin pelagogik mafkura hukm surgan. Bu zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto»ning bizgacha etib kelgan ayrim sahifalarida o`z ifodasini topgan. Biroq islomgacha davr tarbiyashunosligi, fan va madaniyati tarixini yoritish imkoni chegaralangan. Chunki, dastlab Iskandar boshchiligidagi Yunon – Makedon qo`shinlari, so`ngra ibn Muslim Qutayba rahbarligida arab istilochilari olib borgan janglar, talonchiliklar, vayronagarchiliklar tufayli o`sha davrga tegishli deyarli barcha asarlar, manbalar yoqib yuborilgan. Lekin islom va islomdan keyingi mavjud pedagogik qarashlarni, milliy ta'lim – tarbiyaga oid an'analarni, qadriyatlarni, xalq pelagogikasini ilmiy o`rganish, puxta tahlil qilish va hayotga tatbiq etish bugungi kunnig muhim va dolzarb muammosidir. Istiqlolga erishganimizga qadar biz tarbiya ishlarimizga Ovrupa pedagogikasini asos qilib oldik va o`rgandik. Endigi vazifa Sharq pedagogikasini o`rganishga e'tiborni qaratmoq lozim. Chunki ilmu fan avval Sharqda taraqqiy etgan, hur fikrlilik bizdan boshlangan. «Sharq Evropaning muallimidir» deganda haq edi Olmon olimi Xerler. Haqiqatan ham shunday, o`zbek xalqining madaniy merosi ulkan bir dengiz. Yuqoridagi fikrlarning o`zi madaniyat va ma'rifat Sharqdan Evropaga tarqalgan deyishga asos bo`la oladi. Chunki, savodxonlik maktablarining, qadimiy yozuvlarning vujudga kelishi eng qadimga manbalarda «Avesto», Sug`d, Baqtriya, Urxun – Enisey, Xorazm va boshqa yozuvlar Turon zaminida kelganligi, shu muqaddas zaminda yashayotgan xalqlarning eng qadimgi ajdodlari savodxon kishilar ekanligidan dalolat beradi.

2.«Maorif va pedagogika tarixi»ni davrlashtirish muammolari

VII-XII asrlar davomida Markaziy Osiyoda madaniyat, ilm-fan beqiyos rivojlana bordi. Ayniqsa, aniq fanlarga qiziqish keskin orta boshladi. O`sha tarixiy davrda al – Xorazmiy, Forobiy, al – Farg`oniy, al – Beuniy, ibn Sino, az – Zamaxshariy singari qomusiy olimlar dunyoga keldi. Ular bilan yonma-yon

dunyoviy ilmlar tug`ildi. O`sha ulug` mutafakkirlar inson ma'naviy va tafakkur dunyosini boyitishda, insoniyat ongini, madaniy – ma'rifiy qarashlarni o`stirishda o`z davrida va keyinchalik ham asosiy rol o`ynadilar, inson kamolotiga doir beqiyos ta'limotni yaratdilar. XV-XVI asrlarga kelib qadimiy Turkiston jahonga Qozizoda Rumiy, Ulug`bek, Ali Qushchi, Haydar Xorazmiy, Hofiz Xorazmiy, Lutfiy, A.Navoiy, Bobur, Abulg`oziy Bahodirxon singari allomalarni voyaga etkazdi. Bu davrda Markaziy Osiyo shaharlarida qator madaniy va ilmiy markazlar vujudga keldi. Demak, Markaziy Osiyo xalqlari, xususan o`zbek xalqi va uning madaniy – ma'rifiy taraqqiyoti asrlar davomida misli ko`rilmagan darajada rivojlangan. Qolaversa, uning axloq-odobga oid qarashlari pedagogika fanlari bo`yicha ta'limoti butun jahonga o`rnak bo`larli ma'no va mazmun kasb etgan. Oktyabr to`ntarishidan keyin, ya'ni 1917 yildan boshlab Turkiston mintaqasida «yashin tezligida» Sho`ro hokimiyati o`rnatila boshladi. Bu tuzum kommunistik firqa mafkurasini targ`ib va tashviq qildi. Sho`ro hokimiyatining dastlabki yillarida Turkistonda yangi maktablar ochish va ularni mustahkamlash vazifalari ko`ndalang qilib qo`yildi. Unda yoshlar ongiga yangi jamiyat g`oyalarini singdirish, shu ishlarni amalga oshiradigan pedagog xodimlar tayyorlashga e'tibor berildi. Shu ishlarni amalga oshirishda Rossiya Xalq ta'limi yo`nalishi va tizimi rahbarlik qilgan. Tarixdan ma'lumki, qaysi davlt yoki mamlakat hukumron bo`lsa, u tobemamlakat va xalqga o`z mafkurasini, ma'naviyatini, axloq-odob aqidalarini singdirishga harakat qilgan. 1924 yil oktyabrda Turkiston parchalanishi oqibatida milliy madaniyat yo`li asta-sekin to`sila boshlandi. Asrlar osha amalda qo`llanib kelingan, qomusiy ilmlar bitilgan yozuv man etildi. Avval lotin grafikasi, keyin rus grafikasi asosiga qurilgan yozuvga o`tildi. Bu tadbir Markaziy Osiyo xalqlarini o`z madaniyat tarixini o`rganish imkoniyatidan mahrum etdi. Maktablarda dunyo fanini rivojlantirishga munosib hissa qushgan o`zbek fani va madaniyatining asoschilari, musulmon olamining ulug` zotlari emas, balki o`zbek xalqi kamolotiga aloqasi bo`lmagan shaxslar faoliyati o`rgatildi. Ahmad Yassaviy, Bedil singari so`z ustalari va tafakkur gulshani bog`bonlari xalq ta'limi tizimidan chiqarildi.

Musulmon dunyosining muqaddas kitobi Qur'oni Karim, Muhammad alayhissalom hadisleri taq'ib ostiga olindi, yo`qotildi. Natijada o`zbek xalqi milliy ahloq-odobi va tarbiya an'analaridan mahrum bo`la boshladi. Bu yo`qotish o`zbek fani, madaniyati va pedagogika fanlari rivojlanishiga salbiy ta'sirini ko`rsatdi. 1991 yilga kelib O`zbekiston xalqi mustaqillikka erishgach, o`zining yangi milliy Qomusi asosida hamma sohada bo`lganidek, o`zbek milliy fani va madaniyati, «Pedagogika tarixi»ga ham yangicha yondoshish imkoniyati tug`ildi. O`tmishda progressiv pedagoglar va atoqli mutafakkirlar pedagogikaga doir muhim fikrlarni aytib qoldirganlar, bularni o`rganish pedagogika tafakkurining o`sishiga, pedagoglik madaniyatining ortishiga imkon beradi. Pedagogika tarixi jamiyat taraqqiyoti qonunlariga suyanan holda turli pedagogik nazariyalarni, ta'lim-tarbiyaning mazmuni va metodlarini o`rgatadi. O`tmishning pedagogik sistemalarida bo`lgan ilg`or va progressiv fikrlarning hammasidan ijodiy foydalanadi. Demak, pedagogika tarixi ijtimoiy fandır. U tarixiy pedagogika xodisalariga davr talabi asosida yondoshadi, tarbiya nazariyasi va amaliyotini turli bosqichlarda xilma-xil bo`lganligini ochib beradi, ilg`or qarashlarning taraqqiyot yo`lini ko`rsatib beradi.

Pedagogika tarixi fani quyidagi fanlar, ya'ni, pedagogika, psixologiya, madaniyat tarixi, O`zbekiston tarixi, jahon xalqlari tarixi, falsafa, etnografiya, arxeologiya, ahloqshunoslik va boshqa bir qator fanlar bilan uzviy aloqadadir. Pedagogika tarixini o`rganish o`qituvchilarining faqat pedagoglik madaniyatini oshiribgina qolmay, balki, shu bilan birga, unga pedagogik mahoratni egallashga yordam beradi. Shuningdek, o`tmishning ta'lim – tarbiya sohasidagi eng yaxshi tajribalarini o`rganadi, bu esa uning kundalik pedagoglik faoliyatida yordam beradi, uni bevosita amaliy faoliyatga tayyorlaydi.

Filiologlar dastavval ochiq havoda, ko'chalarda, xiyobonlarda o'qish, yozuv va mifologik ta'limotidan ta'lim berishgan. Umumiy ta'limotlar

Grammatik ko`rsatmalarga asoslangan holda berilgan. Bu palestra davri boshlanishiga va gimnaziyalarda o`qishning davom etishiga asos bo`lgan.¹

Bu borada yaratilgan tarixiy, falsafiy, adabiyotshunoslikka oid asarlardan ham ijodiy foydalanishga harakat qildik. Xullas, ushbu qo`llanmaning yaratilishida faylasuf, sharqshunos, tarixchi, filolog olimlardan B.Ahmedov, A.Ahmedov, A.Abduullaev, V.V.Bartold, E.E.Bertels, A.Bahoutdinov, I.S.Braginskiy, B.G`.G`afurov, V.Zoxidov, I.Mo`minov, O.Fayzullaev, Sh.Shomuxammedov, A.Qayumov, Y.Jumaboev, A.Irisov, M.Orifiy, M.Hayrullaev, S.Rajabov va boshqalarning ishlari qo`llanma va yo`llanma vazifasini o`tadi.

Eng qadimgi yodgorliklarda inson tarbiyasiga oid fikrlar. Qadimgi xalq og`zaki ijodiyotida inson tarbiyasiga oid fikrlar hozirgi o`zbek xalqining ajdodlari bundan bir necha ming yillar oldin yashagan bo`lib, ular yuksak va o`ziga xos madaniyatni vujudga keltirishda juda katta va mashaqqatli yo`lni bosib o`tgan. Dastlabki tosh qurollaridan tirikchilik uchun foydalanish, ancha takomillashgan mehnat qurollarini yasash, urug`chilik davriga kelib, xo`jalik hayoti va madaniy taraqqiyotda erishilgan yutuqlarni o`z ichiga olgan davrgacha bo`lgan tariximiz ota-bobolarimizning boy qadimiy madaniyatga ega bo`lganligidan dalolat beradi. Eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda Baqtriya, Xorazm, So`g`diyona, Marg`iyona, Parfiya hamda Parkana kabi davlatlarida turli qabila va elatlar yashagan. Ular saklar, massagetlar, so`g`diyonalalar, xorazmiylar, boxtarlar, chochliklar, parkanaliklar kabi qabila va urug`lardan iborat bo`lib, hozirgi Markaziy Osiyo hududida yashovchi xalqlarning ajdodlari hisoblanadilar. Ushbu elatlar yashagan hududlarda o`ziga xos madaniy an'analar tarkib topa borgan. Masalan, eramizdan oldingi asrning birinchi yarmida qadimiy davlatlar: Baqtriya va So`g`diyona, Marg`iyona, Xorazm, Parkana, Parfiya kabi o`lkalarda xalq xo`jaligining turli sohalarida rivojlanish va taraqqiyot ro`y bergan. Eramizdan oldingi IX-VI asrlarda paydo bo`lgan Ahmoniylar, eramizdan avvalgi III asr o`rtalarida tashkil topgan Grek-Baqtriya, eramizning I asrida tashkil topgan

---

¹History of pedagogy. William Harold Payne. Gabriel Compayre Ulan Press, 2012. 20b.

Kushonlar, eramizning V asrda yuzaga kelgan Eftalitlar, so`ngra Sosoniylar va nihoyat Turk hoqonligi davlatlarida ijtimoiy madaniyat yuksala bordi. Ajdolarimiz tomonidan qo`lga kiritilgan qadimiy madaniyati tarkibidan ta'lim-tarbiyaga oid merosi ham alohida o`rin olgan. Zero, hozirgi turkiy va forsiyzabon xalqlarning bizgacha etib kelgan muhim arxeologik topilmalari, tarixchilar, adabiyot va san'at namoyandalarining ijodiy merosi, san'at va adabiy asarlarning namunalari buning dalilidir. Bunday muhim manbalar sirasiga yunon olimlari Gerodot, Suqrot, Plutarx, Polienlarning tarixiy, geografik hamda axloqiy asarlari, allomalarimiz Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Qoshg`ariy, faylasuf, sharqshunos va tarixchi olimlar: E.E. Bertels, S.P. Tolstov, V.V. Braginskiy, I.M. Mo`minov, B.G`afurov, I.V. Stebleva, A.O. Makovelskiy, Y. Jumaboev, M. Ishoqov, adabiyotshunoslar A. Qayumov, N. Mallaev, N. Rahmonov, pedagog-olimlar O`. Aleuov, M. Orifiy va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar kiradi. Eng qadimgi tarbiya haqidagi yodgorliklar bizgacha bevosita etib kelmagan. Turkiy va forsiyzabon xalqlarning hayot kechirish san'ati, donolik majmuasi sifatida yuzaga kelib, borliqqa amaliy munosabatda bo`lishning namunasi tarzida e'tirof etilgan ma'naviy madaniyat yodgorliklari qadimgi grek tarixchisi Gerodotning "Tarix", Strabonning "Geografiya" hamda Mahmud Qoshg`ariyning "Devonu lug`atit-turk" kabi asarlari, shuningdek, Urxun-Enisey bitiklari kabi adabiy-tarixiy manbalarda saqlangan va ular orqali bizgacha etib kelgan. Ushbu yodgorliklar mohiyatini o`rganish insonning shakllanishida moddiy va ma'naviy madaniyat qay darajada katta rol o`ynaganligidan dalolat beradi. Xususan, tarbiya insonning aqliy va axloqiy jihatdan tarkib topa borishiga ta'sir etgan bo`lsa, insonning shakllana borishi ham o`z navbatida kishilik jamiyatining qaror topa borishiga yordam bergan. Xullas, tafakkur yurita olish qobiliyatiga ega bo`lgan inson kamolotining ta'minlanish jarayoni hamda jamiyatning ijtimoiy taraqqiyoti o`zaro uzviy aloqada shakllangan. Mazkur tarixiy jarayon mohiyatini bilish bizga inson tafakkurining juda uzoq davr va murakkab sharoitlarda shakllana borganligidan dalolat beradi.

Ma'lumki, kishilik jamiyatining vujudga kelishi jarayonida inson ham biologik jihatdan, ham ijtimoiy jihatdan takomillashib borgan. Dastlabki diniy

e'tiqodlar, eng oddiy ixtirolarning takomillashib borishi kabi holatlar inson ongining ham shakllanib borishiga turtki bo'ldi. Bu jarayon minglab yillarni o'z ichiga olgan bo'lib, ana shu davrda inson ongi shakllanishining asosi sifatida qabul qilingan xulq-odob qoidalari, ijtimoiy talablar yuzaga kelgan. Ushbu talablar muayyan davrda yaratilgan yodgorliklarining asosiy mazmuni va mohiyatini tashkil etadi. Eng qadimgi kishilarga xos bo'lgan xislatlar, ularning dastlabki, oddiy istaklari, orzu-umidlari qadimgi eposlarda aks etgan afsonaviy obrazlar hamda qahramonlar qiyofasida o'z ifodasini topgan. Ruhga sig'inish (onimizm), ajdodlar ruhiga sig'inish (totemizm), sehrgarlik kabi diniy e'tiqodlar va marosimlar yoritilgan afsona va rivoyatlarda eng qadimiy ajdodlarimizning tafakkur dunyosi aks etgan. Ammo bu rivoyat va afsonalar ham massaget, sak, xorazmiy, so'g'd hamda parfiyanlar yashagan davrlar ruhini ifoda etadi, xolos. Eng qadimgi madaniy boyliklarimizni o'rganishda quyidagi uch guruhga ajratilgan manbalarga tayanamiz:

Arxeologik qazilmalar natijasida topilgan ko'rgazmali ashyolar.

Xalq og'zaki ijodi materiallari hamda yozma manbalar.

Buyuk adiblar, allomalarning ijodiy merosi.

Ma'lumki, ibtidoiy kishilar mehnat faoliyati jarayonida o'z ehtiyojlarini qondirgan va bu jarayon yosh avlodda ham mehnat qilish, amaliy faoliyatni yo'lga qo'ya olish borasidagi nazariy bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilishga zamin hozirlagan. Mehnat faoliyatini tashkil etish jarayoni dastlabki paytlarda butun ijtimoiy hayotni yo'lga qo'yish negizida amalga oshirilgan bo'lsa, keyinchalik tarbiya inson faoliyati asosiy jihati, ijtimoiy ongni shakllantirishning muhim omiliga aylandi. Dastlabki urug'chilik jamiyatidan oldin ham inson yashash uchun kurashgan, mazkur davrda urug'ning aarcha a'zolari jamoa bo'lib harakat qilganlar. Keyinroq kishilar mehnat faoliyatini jamoa a'zolarining yosh jihatlariga ko'ra quyidagi uch guruh asosida tashkil etganlar.

bolalar va o'smirlar;

v) ijtimoiy hayot va mehnatda to'la ishtirok etuvchilar;

s) keksalar.

Ibtidoiy jamiyatda bola o'zi uddalay oladigan faoliyatning tashkil etilishida bevosita ishtirok etib, hayot kechirish va mehnat qilish ko'nikmalarini o'zlashtirgan. Bu holat og'ir sharoitda kechgan. o'g'il bolalar erkaklar bilan ov qilish, qurol yasash kabi yumushlarni bajarsalar, qizlar ayollar tomonidan bajariladigan mehnat sirlarini o'zlashtirar edilar. Hech qaerda yozilmagan odat va an'analarga ko'ra, yosh bolalar keksalar nazorati ostida ma'lum tajribalarga ega bo'lardilar. Bola ma'lum tayyorgarliklardan so'ng maxsus sinovlardan o'tib, amaliy faoliyatda faol ishtirok eta olish huquqini qo'lga kiritar edi. Ushbu an'ana, ya'ni, bolalarni ma'lum yoshgacha enaga yoki murabbiyga topshirish yaqin davrlargacha saqlanib qolgan, hatto hozirgi kunda ham ko'zga tashlanadi. Urug'chilik jamoasi bosqichida esa bolalar e ko'lami kengayib, kasb-hunar faoliyatining turlari ko'payib boradi. Tajribali kishilar bolalarni tarbiyalash bilan birga ularni yozishga ham o'rgata boshlaydilar. Asta-sekin harbiy tarbiyaning boshlang'ich ko'rinishlari yuzaga kela boshlaydi. Bolalarga harbiy san'at sirlarini o'rgatish ancha murakkab ish bo'lib, ushbu tarbiyani tashkil etish maxsus bilim hamda tayyorgarlikka ega bo'lishni taqozo etar edi. Shu bois maxsus harbiy bilim va tayyorgarlikka ega bo'lgan kishilar bolalarga bu boradagi bilimlarni berish jarayoniga jalb etila boshladilar.

Jamiyatning ijtimoiy jihatdan taraqqiy eta borishi bolalarga dalalarni o'lchash, suv toshqinlarining oldini olish, kishilarni turli kasalliklardan davolash usullariga oid bilimlarni berishga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirdi. Mazkur ehtiyojni qondirish yo'lidagi harakatning tashkil etilishi natijasida turli maktablar faoliyat yurita boshladi. Maktablarda asosiy e'tibor bolalarga ogzaki bilimlar berish bilan birga ularda yozuv ko'nikmalarining shakllantirilishiga qaratildi. Dastlab suratlashlik rivojlanib, piktografik xat paydo bo'lgan bo'lsa, keyinchalik qo'shni mamlakatlardan kirib kelgan harflar yordamida yozish usuli paydo bo'ladi va bu usul tez tarqala boshlaydi.

Eramizdan oldingi ming yillik o'rtalarida oromiy, Aleksandr Makedonskiy istilosidan so'ng esa yunon, shuningdek, forsiy mixxat yozuvlari ham ma'lum vaqtlarda qo'llanilib kelgan. Eramizdan oldingi birinchi ming yillik o'rtalariga

kelib, oromiy yozuvi negizida Avesto, Xorazm, So`g`d, Kushon, Run (Urxun-Enisey), uyg`ur va boshqa yozuvlar paydo bo`ladi va ta'lim-tarbiyaning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ana shu davrga kelib, ibtidoiy jamoa bo`lib yashash an'anasi asta-sekin rivojlana bordi, jahon madaniyatida inmoniyat tarixida muhim ahamiyatga ega bo`lgan kashfiyotlar yaratildi. Xitoyda qog`ozning ixtiro etilishi, Hindistonda hisoblash, o`nlik sonlar tizimining paydo bo`lishi, Mesopotamiyada er kurrasining graduslarga, sutkani soatlarga, minut va sekundlarga bo`lishning o`ylab topilishi, Markaziy Osiyoda O`rta dengiz bilan Hindistonni o`zaro bog`lovchi karvon yo`lining vujudga kelishi, keyinchalik Xitoydan Markaziy Osiyo orqali O`rta dengizga “Buyuk ipak yo`li”ning ochilishi kabi voqealar mazkur hududlarda yashovchi xalqlar madaniyatining rivojlanishi va yozuvning tarqalishiga sabab bo`ladi. Demak, eramizning boshlarida hozirgi Markaziy Osiyo hududida biz yuqorida sanab o`tgan oromiy, yunon va forsiy mixxat alifbosi asosida shakllangan Xorazm, So`g`d, Baqtriya yozuvlari qo`llanilgan. Eramizdan oldin taxminan 484(480)—431(425) yillarda yashagan yunon tarixchisi Gerodotning “Tarix” kitobida qadimgi forslar, saklar, massagetlarning ta'lim-tarbiya tarziga oid muhim ma'lumotlar berilgan. “Forslarning eng sharaflaydigan narsasi jasurlikdir”, - deydi olim. Shunga ko`ra ular ko`proq o`g`il bolalardan faxrlanganlar. Podshoh ham kimning o`g`li ko`p bo`lsa, unga har yili sovg`a-salomlar yuborgan. Bundan tashqari bolalarning yoshiga ham e'tibor berishgan. O`g`il bolalarni besh yoshdan yigirma yoshigacha faqat uch narsaga: otda yurish, kamondan otish, to`g`ri so`zlikka o`rgatilgan. Bolani besh yoshgacha otasiga ko`rsatmaganlar, u ayollar tarbiyasida bo`lgan. Mabodo o`g`il bola vafot etsa, otasining qayg`urmasligi uchun shunday qilganlar.

Bosh yalang Bolalar har bir mahalladan chiqib qor va yomgir ga qaramasdan o`zlarin tartibga keltirgan holda musiqa maktabi tomon chopardilar. Ular darsda jim va kamtar o`tirgan edilar.²

---

²History of pedagogy. William Harold Payne. Gabriel Compayre Ulan Press, 2012. 21b.

O`g`illar hech qachon ota-onasiga nisbatan hurmatsizlik qilmaganlar. Ular bunday holatni faqat nikohsiz tug`ilgan yoki tashlandiq bolalardangina kutish mumkin, deb hisoblaganlar. Bundan tashqari, Gerodot forslar uchun yolg`onchilik va qarzdor bo`lish sharmandalik hisoblangan, deydi. Ular daryolarni muqaddas sanaganlar. Shu bois daryo suviga tupurmaganlar, hatto qo`l yuvmaganlar. Gerodotning ushbu ma`lumotlaridan ko`rinib turibdiki, bizning ajdodlarimiz o`g`il farzandlarini jasoratli, o`z vatanining haqiqiy himoyachisi, kuchli va botir inson etib tarbiyalashga katta e`tibor berganlar. Yigitlar va erkaklarga emas, hatto ayollarning ham jasorat ko`rsatganlari borasidagi fikrlar yunon faylasuflari tomonidan yozib qoldirilgan. Masalan, Plutarx fors ayollari haqida gapirib, shunday voqeani keltiradi: podshoh Kir forslarni shoh Astiag boshliq midiyaliklarga qarshi kurashga otlantirganda, ular jangda mag`lub bo`ladilar. Fors jangchilari shaharga qarab qocha boshlaydilar. Dushman ularni quvib, shaharga bostirib kirishiga yaqin qolganda, darvozadan ularga qarshi ayollar chiqib keladilar va yoqavayron holda shovqin ko`taradilar: “Ey, noinsof bandalar, qayoqqa qochmoqchisizlar? Endi siz dunyoga kelgan joyingizga qaytib yashirina olmaysizlar-ku!” Forslar ayollarning bu hatti-harakatiga dosh bera olmay, qaytib jangga tashlanadilar va dushmanni orqaga chekinishga majbur etadilar. Bu voqeaga xotira sifatida Kir shunday qonun ta`sis etadi: “Bu shaharga qaysi shoh qadam qo`ysa, har bir ayolga bittadan oltin sovg`a qilsin”. Yuqoridagi misollardan ko`rinib turibdiki, mavjud holatlar hamda shart-sharoitning o`zi yoshlarga otda yurish, kamondan otish borasidagi bilimlarni o`rgatish, shuningdek, ularda jasurlik, to`g`rilik va botirlik xislatlarini tarbiyalash lozimligini taqozo etgan. Shu bois qadimgi ajdodlarimiz bolalarni o`z xalqining erki va yurt mustaqilligining himoyachilari etib tarbiyalaganlar.

Plutarxning yana bir o`rinda qayd etishicha, Aleksandr Makedonskiy erli xalqlarga yaqinlashish maqsadida makedoniyaliklar bilan mahalliy xalqlarning urf-odatlarini o`zaro uyg`unlashtirishga harakat qilgan. Shu maqsadda u o`ttiz ming bolani ajratib olib, yunon tili va makedoniyaliklarga xos bo`lgan harbiy san`at sirlarini o`rgatishga buyruq bergan. Ana shu maqsadni amalga oshirishga juda ko`p

murabbiylar tayinlangan. Yunon alifbosining keyinchalik bu yurtda qabul qilinishi o`sha davrda ko`plab maktablar ochilgani hamda unda erli aholi farzandlari ham o`qitilganidan dalolat beradi. So`g`d yozma yodgorliklari orasida V.B.Xen tomonidan aniqlangan va “Eski xatlar” nomi bilan yuritiladigan qimmatli manbalar eramizning boshlarida shakllangan so`g`d yozuvi haqida ma'lumot beradi. Ushbu manbalarni Dunxuan shahri (Sharqiy Turkiston) yaqinidagi savdo qishlog`ida yashagan so`g`dlik tijoratchi (savdogar)larning o`z ona yurtlari Samarqandga yozgan va shaxsiy xarakterga ega bo`lgan xatlartashkil qiladi. Imperator Yan Li (615-617)ning elchisi Vey Szi hisobotlarida ham Samarqand shahrida yo`lga qo`yilgan ta'lim-tarbiya haqidagi ma'lumotlar mavjud. Samarqandning mohir savdogarlari o`g`il bola besh yoshga to`lar ekan, unga savdoni o`rgata boshlaydilar. O`qishni o`rganishi bilan savdo ishlari ham o`rgatilgan. Syuan-Tszin nomli boshqa bir Xitoy tarixchisi esa Samarqand aholisining axloq va xulq-odob qoidalariga rioya etishi boshqalarga o`rnak bo`lganligini aytib o`tgan. Bularning barchasi qadimgi davrlarda bolalarning besh yoshidan o`qitilgani, ta'lim jarayonida ularni amaliy hayotga tayyorlash asosiy maqsad qilib belgiligi to`grisidagi ma'lumotlarni beradi. Bu ma'lumotlar qadimda bolalar o`qitiladigan savod maktablari bo`lganligi va maktablardan tashqari bolalar maxsus murabbiylar tomonidan harbiy-jismoniy mashqlarni bajara olish va muayyan hunar sirlarini o`zlashtirish ishiga jalb etilganligidan darak beradi.

Eng qadimgi davrlarda yo`lga qo`yilgan ta'lim-tarbiyaga oid qimmatli ma'lumotlarni biz yana xalq og`zaki ijodi namunalari: afsonalar, qahramonlik eposlari, qo`shiqlar, maqol va iboralarda ilgari surilgan g`oyalardan ham olishimiz mumkin. Chunki xalq donishmandligining yorqin namunasi bo`lgan xalq og`zaki ijodida xalq pedagogikasiga xos bo`lgan tarbiya tajribalari umumlashgan. Ibtidoiy kishilarning tabiat va jamiyat haqidagi tasavvurlari, ular tomonidan amal qilingan urf-odatlar, ijtimoiy munosabatlari mazmuni xalq og`zaki ijodining eng qadimgi janrlaridan biri bo`lgan afsonalarda ifodalangan. Afsonalarning qahramonlari yaxshilikning tantana qilishi uchun yomonlik hamda nurning muqarrar mavjud bo`lishi uchun zulmat bilan kurash olib boradilar, yaxshilik va baxt-saodatga

chulg`angan o`lkalarini yaratadilar. Aksariyat afsonalarning qahramonlarini inson sifatida gavalangan xudolar tashkil etgan. Ibtidoiy tuzum kishilarining orzu-istaklari, o`y-fikrlari, maqsad va intilishlarini yoritishga xizmat qilgan afsonalarning ko`pchiligi bizga eng qadimgi yodgorliklar - “Avesto”, Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma” asarlari orqali ma'lumdir. Qadimgi miflarda kishilarning tabiiy ofatlar va yovuz kuchlardan saqlanish borasidagi dastlabki tasavvurlari tirik mavjudot boshiga falokat keltiruvchi tabiiy kuchlarga qarshi mardonavor kurashgan inson va uning xatti-harakatlari orqali ifoda etilgan. Miflar asosida yaratilgan afsonalarning qahramonlari tomonidan olib borilgan harakatlar qahramonlik eposlarining yaratilishi uchun zamin hozirlagan. Qahramonlik eposlarida vatanga bo`lgan muhabbat, erk va ozodlik uchun kurash, yurtning har bir qarich erini asrash, qadrdon qabilasining farovonligi, to`kin-sochinligini ta'minlash yo`lida jonini fido etish, qabilaning sha'ni, sharafi, ori va nomusi uchun kurashish tuyg`ulari tarannum etilgan. Zarina, Sparetra, To`maris hamda Shiroq (Siroq)lar tomonidan ko`rsatilgan yuksak vatanparvarlik namunalari, Zarina va Striangey, Zariadr va Odatida muhabbatlari, mardlik va qahramonlik timsollari bo`lgan Rustam va Siyovush (Xorazm-qang` eposi)larning jasoratlari to`g`risida hikoya qiluvchi epopeyalar shular jumlasidandir. Bizgacha etib kelgan epik asar (afsona va rivoyat)larda asosan ajdodlarimizning yurt ozodligi, vatan ravnaqi va qabila farovonligi yo`lida olib borgan kurashlari o`z ifodasini topgan. qahramonlar vatanni va xalqni sevadi. Or-nomusni muqaddas deb bilish, do`st va safdoshlarga sadoqat, burchni yuksak darajada anglash, unga sodiqlik, vatan va xalqi uchun o`z jonini qurbon etish, har qanday mashaqqatga bardosh berish, o`z sevgi-muhabbati yo`lida aziyat kechishga tayyorlik kabi insoniy tuyg`ular ularning asosiy xususiyatlaridir. Qahramonlik eposlarida ulug`langan eng asosiy axloqiy xislatlari - jasurlik va mardlikdir. Jasurlik, kuchlilik va mardlik – qadimiy kishilarda tarkib topishi zarur bo`lgan eng muhim fazilatlar sanalgan. Tarixiy shaxslarning hayoti va qahramonliklari borasida ma'lumotlar beruvchi rivoyatlar fikrimizning yorqin dalilidir. Ularda muayyan shaxs faoliyati, donishmandligi, qahramonliklari, tarixiy shaxs ega bo`lgan axloqiy fazilatlar: nazokat, kamtarlik, aql-idrok, o`zgalarga

muhabbat, yorga vafo, sadoqat, baxt, odillik, odamiylik, oliy himmatlilik va mehnatsevarlik kabilar ulug`langan.Eposlar mazmunida bayon etilishicha, xotinqizlar turli sharoitlarda erkaklar bilan teng sharoitda faoliyat ko`rsatganlar. Ular xo`jalik ishlari bilan chegaralanib qolmay, urushlarda ham jasorat ko`rsatganlar.

Tarixdan ma'lumki, dastlab Amudaryoning asosiy tarmog`i O`zboy Kaspiy dengiziga quyilgan. Uning o`ng qirg`og`i Turon, chap qirg`og`i Eron deb yuritilgan. Eramizdan oldin Ahmoniylar sak va massaget qabilalariga ketma-ket hujum qilib turgan. Ana shu tarixiy voqealar sak va massagetlar tomonidan yaratilgan eposlarda o`z ifodasini topgan.Eron shohi Kir ko`chmanchi sak va massaget qabilalariga qarshi urushib mag`lubiyatga uchraydi va 529 yilda halok bo`ladi. Tarixchilar Kir va uning qo`shinlarini avval o`z hududlarining ancha ichkarisiga bostirib kirishlariga imkon berib, keyin qo`shinning katta qismini qirqib tashlagan qahramonlar haqida ma'lumotlar beradi.Poliinning "Harbiy hiylalar" asarida ketirilgan rivoyatlarda Shiroq (Siroq) obrazi vatanparvarlik va qahramonlik timsoli sifatida hali hanuz yoshlarni tarbiyalab keladi.¹ Yoki Gerodotning "Tarix" kitobida keltirilgan massagetlar hukmdori To`marisga uylanish bahonasida Eron shohi Kirning Turon o`lkasiga uyushtirgan hujumi haqidagi ma'lumotlar ham muhim ahamiyatga egadir. Demak, xalqimizning ta'limtarbiyaga oid qarashlari, xulq-atvoriga oid xislatlari eng qadimgi epik yodgorliklar - "Avesto", "Shohnoma" kabi asarlar, mif va afsonalar orqali bizgacha etib kelgan.Qadimgi ajdodlarimiz insonga xos jasurlik, adolat, sadoqat va insoniylik kabi xislatlarni qadrlaganlar. Bu xislatlar insonda o`z-o`zidan shakllanmagan. Tabiat va jamiyat hayotida ro`y bergan o`zgarishlar, ibtidoiy urug`chilik davrida qaror topgan turmush tarzi insonda ana shunday xislatlarning shakllanishini taqozo etgan.Ikki katta kuch - yaxshilik va yomonlik o`rtasidagi ayovsiz kurash insonda yuqorida qayd etilgan xislatlarning bevosita tarkib topishiga turtki bo`lgan.Eng qadimgi qo`shiq va lirik she'rlarda jasurlik, adolat, sadoqat va insoniylik kabi xislatlar tarannum etilgan. Bunday qo`shiq va lirik sherlar XI asrda yashagan ulug` olim Mahmud Qoshg`ariy tomonidan yaratilgan "Devonu-lug`atit-turk" asari orqali bizgacha etib kelgan

4. Mahmud Qoshg`ariyning «Devonu lug`atit-turk» asari

Turkiy xalqlarning tarixini yorituvchi qadimgi manbalarda pand-nasihat va o`g`itlar etilgan asarlar ham ko`plab uchraydi. Ana shunday asarlar jumlasiga Mahmud Qoshg`ariyning “Devonu lug`atit-turk” asari ham kiradi. Alloma mazkur asarni 1076-1077 yillarda yozgan. Geograf olim H. Hasanov shunday misol keltiradi: 1914 yil Turkiyaning Diyorbakir shahrida bir beva xotin pulga muhtoj bo`lib, kitob do`koniga eski qo`lyozmani keltiradi va 30 liraga sotishini aytadi. Ammo bu narxga kitobni hech kim olmaydi. Bir kun do`konga keksa kitob muxlislaridan Ali Amiriy kirib qoladi va bir do`stdan qarz olib, kitobni sotib oladi (Ali Amiriy 1857-1924 yillarda yashagan, o`z shaxsiy kutubxonasida 15 mingga yaqin kitob yig`ib, hammasini Shayx Fayzulloh madrasasiga hadya etgan. Keyinchalik bu kitoblar Fotih kutubxonasi - milliy kutubxonaga o`tkazilgan). Bu kitob Mahmud Qoshg`ariyning “Devonu lug`atit-turk” asari edi. Mazkur qo`lyozma asl nusxasidan hattot Muhammad bin Abu Bakr ibn Abdul Fotih as-Soviy al-Damashqiy tomonidan devon yozilgandan 200 yil o`tgach (1266 yilda) ko`chirilgan edi. Qo`lyozma 219 varaqli jilddan iborat bo`lib, sahifalar raqamlanmagan, fikrlarning boshi va oxiri noma'lum edi. Hozir bu qo`lyozma Istanbulda Fotih kutubxonasining Ali Amiriy fondida saqlanadi. “Devonu lug`atit-turk” asarida qadimgi turkiy so`zlarning arabcha izohli tarjimasini ham berilgan. Ushbu asarni qadimiy turkiy tilning izohli lug`ati ham deyish mumkin.

“Devonu lug`atit-turk” 1928 yilda nemis olimi Brokelman tomonidan nemis tiliga tarjima qilingan. 1939 yilda esa Bosim Atalay uni usmonli turk tiliga tarjima qilgan va mazkur tarjima Anqarada chop etilgan. O`zbekistonda asar Solih Muttalibov tomonidan tarjima qilinib, 1960-1963 yillarda uch jilddan iborat “Turkiy so`zlar lug`ati” nomi bilan nashr qilingan. 1967 yilda indeks lug`at ko`rsatkichi ham chop etilgan. “Devonu lug`atit-turk” asarining she'riy parchalari ham nemis tiliga tarjima qilinib, 1914 yilda nashr etilgan. Turk olimi Fuad Kuprilyoda, rus turkologlari V. Radlov hamda S.F. Malovlar ham “Devonu-lug`atit-turk” asari yuzasidan tadqiqotlar olib borganlar. Abdurauf Fitrat ham she'riy parchalarni tarjima qilib, ularning lug`atini tuzgan va 1930 yilda

Samarqandda nashr ettirgan. N.M. Mallaev “o`zbek adabiyoti tarixi” darsligiga “Devonu lug`atit turk”dagi qo`shiq va maqollarni kiritib, ularni tahlil etadi. A. Qayumov esa noyob qadimgi yodgorliklarimiz - qo`shiqlar (she'riy parchalar)ni birinchi marta nasrdan nazmga o`girib, “Qadimiyat obidalari” nomli asariga kiritgan. Aziz Qayumovning “Qadimiyat obidalari” nomli asaridagi pand-nasihatga oid o`g`itlar bilan sug`orilgan she'riy parchalar tarjimai mazmuni orqali ularda ilgari surilgan ma'rifiy g`oyalar asosida o`sha davrda olib borilgan tarbiya mazmuni haqida ma'lumotlarga ega bo`lamiz. Asarning mohiyatini yoritishga xizmat qiluvchi manbalarning aksariyatida Mahmud Qoshg`ariyning qo`shiqlarni xalq orasidan yiqqanligi ta'kidlanadi. Aziz Qayumov esa bu she'r parchalarining asl nusxasida o`sha davrda mavjud bo`lgan badiiy ijodga nisbatan yuksak talabchanlik aniq sezilib turishi, she'rlarni yaratgan shoirlarning juda ma'lumotli ekani, chuqur bilim va nafis badiiy didga ega ekani xususidagi fikrlarni qayd etadi va pand-nasihatga oid qo`shiqlarni alohida guruhga ajratib, ularni tarjima qilib, mazmunini tahlil etadi.

She'rlarda ilm olishning qadri, bilimli va donishmand kishilarni hurmat qilish, mehmondo`stlik, xushxulqlik, mardlik, jasurlikni targ`ib etuvchi, o`z manfaatini ko`zlagan molparast, baxil, ochko`z, do`sti va xalqiga xiyonat kabi xislatlarni qoralaydigan she'rlar ko`p uchraydi. Bunday she'rlar turkiy xalqlar qadim-qadimdan boshlab inson shaxsini shakllantirishda ta'lim-tarbiyaga katta e'tibor berganligidan darak beradi. Pand-nasihat janridagi asarlarning mazmunida asosiy o`rinni ilm olishga undash, uning foydalari, ilm ahlini hurmat etish to`g`risidagi fikrlar egallaydi. Yoshlarga ilmi kishilarga yaqinlashish, ulardan o`g`itlar olish maslahat beriladi:

O`g`lim , senga qoldirdim o`git,

Unga amal qil.

Olimlarga yaqinlash, bahra olgil,

Tutib dil* (3-t. 445-bet).

Demak, o`g`ilga nasihat qilgan ota bilimli kishilardan yaxshilik kelishiga ishonadi, ammo ularning fikrini eshitibgina qolmay, amalda unga rioya etish

lozimligini ham uqtiradi. O`gitlarda ilm-ma'rifat hamda muayyan hunar borasidagi ko`nikmalarning ezgu maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qilishiga erishish kerak deyiladi. Pand-nasihatlar sh'rlar mazmunida obrazli, badiiy tarzda ifodalanadi, shu bois ular insonga kuchli ta'sir ko`rsatadi. She'rlar muallifining ilmni bu darajada ulug`lashi o`sha davrda ilm-ma'rifatning yuksak darajada ulug`langanligi va ma'rifatparvarlik didaktik adabiyotning uzviy qismini tashkil etganini ko`rsatadi. Bu didaktikaning asosiy yo`nalishi, asosan, kishilarga hayotda qanday hatti-harakatlarni amalga oshirish, qanday amallarni bajarish borasidagi bilimlarni berishga xizmat qilgan. Bilimli bo`lish bilan birga, yomon hatti-harakatlarni sodir etishdan saqlanish zarurligi, manmanlik, maqtanchoqlikning zararli oqibatlari xususida nasihatlarini bayon etishdan iboratdir. Xususan:

Ilm-hikmat o`rgangin, bo`lma mag`rur,

Maqtanchoqning sharmandasi chiqar, ko`r (1-t. 253-bet).

Ma'lumki, bilimli, ma'rifatli bo`lish kishining kibr-havodan uzoqroq turishini ta'minlaydi. o`gitlarda insonning kibr-havodan uzoq bo`lishi atrofdagi kishilar bilan ijobiy munosabatni o`rnata olishi uchun zamin hozirlaydi deb uqtiriladi,. Ilm sari intilish qutlug`, ezgu ish sanaladi. Demak, har bir kishi ilm o`rganish sari intilishi, o`zlashtirilgan bilimlarga amal qilishi, kibr-havodan voz kechishi zarurdir.

O`rgan uning bilimin,

Borgin uning sari.

Qutlug` ishga bo`ysungin,

Kibrni quv nari (2-t. 161-162-betlar).

Aqlli odamning zehni o`tkir bo`ladi, u har qanday o`git-nasihatni tezda o`z ongiga singdirib oladi. Alloma inson zehning o`tkirligini, har qanday muammoni hal eta olish layoqatini xuddi yuqorida parvoz etayotgan qushning erdagi o`ljani ko`rib, unga ega bo`lish ilinjida pastga sho`ng`ishida sodir etadigan tezligiga qiyoslaydi. Oqil odam zehning tezligi qush parvozigacha qiyoslanadi:

Qush ov ko`rsa, yuksaklardan pastga cho`kar,

Olim kishi o`git bersa darhol uqar (3-t. 53-bet).

Bu misolda aqlli, bilimli odamning tabiati, o`ziga xos xislati ifodalangan.

Aqlli, bilimli kishilar behuda gaplarga ahamiyat, befoyda, o`zgalarga ziyon etkazuvchi ishlarni amalga oshirmaydi. Nojoiz berilayotgan hadyalarga uchmaydi, deydi shoir. Amalga oshirayotgan har bir harakati evaziga in'om-ehson kutmaydi, bahosi u qadar baland bo`lmagan sovg`alarni o`z qadr-qimmatidan yuqori qo`ymaydi. Bu o`rinda alloma “muzni javohir deb bilmaslik” kerakligini ta'kidlaydi. Ilm o`rganish yo`lida aziyat chekkan, mashaqqat tortgan kishigina uni to`laqonli o`zlashtira olishi, kasb-hunar sirlarini mukammal egallashi mumkin, deydi. Bilimli, yuksak fazilatga ega bo`lgan kishilar hayoti doimo mashaqqatli kechadi. Umr bo`yi ilm va hunar asoslarini o`zlashtirgan olim va fozillar hayoti ham bir kun kelib poyoniga etadi. Bilimlarining ko`lami ortib, yuksak orzu-istaklari amalga oshayotgan bir paytda insonning umri tugaydi. Ijtimoiy munosabatlar mazmuni, odamlar o`rtasidagi o`zaro muloqat holati ham bilimli, donishmand kishilarning aziyat chekishlariga sabab bo`ladi. Zero, hayotda aksariyat holatlarda manman, zo`ravon, xudbin odamlarning omadlari keladi, ular yuqori mansablarni egallab, xalq va yurt manfaatlariga zid bo`lgan harakatlarni amalga oshiradilar. Bilimli kishilar esa ularni bunday yo`ldan qaytarish imkoniyatiga ega bo`lmaganliklaridan afsuslanadilar, chorasizliklaridan ranjiydilar. Hukmdorlar-ning nodon, kaltafahm bo`lishlari tufayli oqil insonlar munosib ravishda hurmat topmaydilar, qadr-qimmatlari toptaladi. Mahmud Qoshg`ariy ushbu holat so`yilgan jonliq tanasining erlarga sudralib xor bo`lganiga o`xshaydi, deydi shoir. “Devonu-lug`atit-turk” asarida insoniy fazilatlarining yana biri - xushxulqlik alohida ajratib ko`rsatiladi. Bilim va hunar egasi bo`lish, ezgulik, yaxshilik yo`lida hamda umum manfaati uchun mehnat qilish xushxulq insonga xos fazilat ekanligini alloma alohida qayd etib o`tadi:

Ulug`liging oshsa agar,

Xushxulq bo`lg`il.

Bek yonida xalq uchun

Xo`b ish qilg`il (1-t. 95-bet).

Kishilar o`rtasida totuvlik, o`zaro ahillikning yuzaga kelishi yurtning farovon bo`lishi, odamlarning to`kin-sochin yashashining asosiy omili ekanligiga alohida urg`u berar ekan, alloma mazkur fikrlarni quyidagicha ifodalaydi:

Qo`ni-qo`shni qarindosh

Ko`rsin sendan yaxshilik.

Ne-nesovg`a qilishsa,

Yaxshirog`in qil tortiq (1-t. 137-bet).

Ushbu pand-nasihatlar she'rlarning amaliy hayot bilan uzviy bog`langanidan dalolat beradi. "Devon"da inson shaxsi va uning qadr-qimmatini ulug`lashga undovchi, shuningdek, mehmondo`stlikni madh etuvchi she'rlar ham mavjud. Ana shunday g`oyalarni ifoda etuvchi she'rlarni filolog olim A.Qayumov "bir butun mehmondo`stlik qoidalari"ning majmui deb ataydi. Mahmud Qoshg`ariy mehmonni hurmat-ehtirom bilan kutib olib, unga g`amxo`rlik qilish, muruvvat ko`rsatish hamda ochiq yuz bilan muomalada bo`lish dozimligini eng zarur odat sifatida ta'riflaydi. Mehmonni hurmat qilmaslik, izzat-ikromini o`z o`rniga qo`ymaslik uning chehrasiga kul sochish bilan barobar, deydi. Shoir mol-mulkka hirs qo`yish, ortiq darajada mol-mulkka ega bo`lganda ham mag`rurlanib ketish yomon oqibatlarga olib kelishi, insonni atrofdagilarning nazaridan qolishiga sabab bo`lishiga urg`u berib o`tadi. Bu o`rinda keksa avlod o`gitlariga rioya etish foydadan holi emasligini e'tirof etadi. Molu-davlat ko`payganda mag`rurlanish, kibr-havoga berilish yomon xislat sanalsa, ma'lum sabablarga ko`ra mol-mulkdan ajralib qolganda o`kinish, tushkunlikka tushish ham irodasizlik belgisi hisoblanishini bayon etadi.

Mol-dunyo to`plashga nisbatan yuzaga kelgan hirsni shoir xuddi tog`dan kelayotgan selga o`xshatadi. Molu-davlat yig`ish hirsiga berilgan kishi sel ostida qolgan toshdek chil-parchin bo`ladi, deyiladi:

Mol yig`ishni sel kelish deb hisobla,

Mol egasin tosh kabi yumalatar (3-t. 69-bet).

Shu bois aqlli inson bunday xavf ro`y berishining oldini olishi, atrofdagilarning nazaridan qolmasligi lozim.

Yuqorida ko`rsatib o`tilgan ta'lim-tarbiyaga oid pand-nasihatlariga boy she'rlar turmush tarzining turli tomonlarini yoritishga xizmat qiladi. She'rlarda ilgari surilgan g`oyalardan yana biri inson hayotining abadiy emasligi, shu sababli imkon qadar kishilarga yaxshilik qilish lozimligi, yoshlik kuchi va husniga ishonish suvga suyanish bilan barobar ekanligi alohida ta'kidlanadi. "Devonu-lug`atit-turk" asarida xalqning ta'lim-tarbiyaga oid tajribalari ifodalangan maqollar ham mavjud. Maqollarda ham qo`shiqdagi kabi do`stlik, o`zaro hamkorlik, mehnatga muhabbat, ilm olish va kasb-hunar egallashga nisbatan ishtiyoq va ehtiyoj, vatanparvarlik va qon-qardoshlik tuyg`usiga ega bo`lish, tejamkorlikning ahamiyati va isrofgarchilikning oldini olish, adolat va adolatsizlik, yaxshilik va yomonlikning oqibatlari, axloq-odob qoidalari, sihat-salomatlikni saqlashga oid o`gitlar o`z ifodasini topgan. Buni "Devon"da keltirilgan bir qator maqollar mazmunida ko`ramiz:

"Tirishqoqning labi yog`liq, erinchoqning boshi qonlik" maqolida tirishqoq odam o`z mehnati bilan yaxshi taomlar topadi, shunga ko`ra moyli (yog`li) ovqatlar eydi, erinchoq, dangasa odam esa, yalqovligi tufayli ishdan qochadi va pirovardida kambag`alik va qashshoqlikka mahkum bo`ladi. Natijada afsusnadamat hamda faryod chekadi, degan ma'no yotadi (1-t. 100-bet). "Odamning olasi ichida, yilqiniki tashi (sirti)da" maqolida esa ayrim kishilarning yomon niyatlari, o`y-fikrlari, dilida boshqalarga nisbatan yuzaga kelgan xiyonatni yashirib, kishilarga zo`rma-zo`raki ravishda kulib qarashi, ularning xatti-harakatlarini maqtashi, o`zini go`yoki ularning yutuqlaridan quvonadiganday ko`rsatishi aytiladi (1-t. 17-bet). "Ho`kizning oyog`i bo`lgoncha, buzoqning boshi bo`lgan yaxshiroq" maqolida mustaqillikning mutelik va tobelikdan, o`zgalar irodasiga bo`ysunishdan afzalligi, ayrim harakatlarni amalga oshirishda tashabbuskor, faol, ilg`or va tashkilotchi bo`lish maqsadga muvofiq ekanligiga urg`u beriladi (1-t. 94-bet). "Odobning boshi-til" iborasida esa xushxulqqa ega bo`lishga nisbatan qo`yiladigan talablardan biri - shirin so`zli, xushmuomala bo`lish ekanligi ta'kidlanadi. Shirin so`z, xushmuomala kishi el orasida tezda izzat-ikrom topadi, yuqori martabalarga erishadi. Shu bois yoshlarni yoshlikdanoq shirin

soʻzli, xushmuomalali boʻlishga oʻrgatish maqsadga muvofiqdir, deya taʼkidlanadi (1-t. 3-bet). Xalq orasida gʻiybatchi kishilarga nisbatan “Ilon oʻzining egriligini bilmay, tuyaning boʻynini egri deydi” qabilidagi maqol qoʻllanilgan (1-t. 147-bet). Inson oʻzini ayab, yaxshi eb-ichsa, tez qarimasligi “Maishatli odam qarimas” (1-t. 163-bet) maqolida ifodalangan. “Alp chirikda, bilga tirikda, botir jangda, dono majlisda sinaladi” maqoli esa insonning qanday kishi ekanligini uning jasorati va oqilligi bilan baholash mumkinligini ifodlangan (1-t. 169-bet). “Yuziga qarama - arzam (ilmini) tila, yuziga qarama - fazilati (axloqi)ni tila” maqolida esa insonga uning xulq-atvori, odobi va bilimi darajasiga qarab baho berilishi bayon etiladi (2-t.15-bet).

Eng qadimgi ota-bobolarimiz ulugʻlagan axloqiy xislatlarni jadvalda quyidagicha aks ettirish mumkin:

Ezgulik, yaxshilik, kamtarlik, jasorat, shirinsuxanlik, poklik, vafodorlik, drstlik, mardlik meʼmondrtstlik va boshqalar. Demak, eng qadimgi maʼrifiy yodgorliklarda ifoda etilgan va qadrlangan xislatlar - jasurlik, mardlik, adolat, sadoqat, insoniylik, xushmuomalalikdan iborat boʻlgan. Tabiiyki, ushbu xislatlar insonda oʻz-oʻzidan shakllanmagan. Tabiat va jamiyat hayotidagi oʻzgarishlar, ibtidoiy urugʻchilikka asoslangan turmush tarzi insonning ana shunday xislatlarga ega boʻlishini taqozo etgan. Ikki katta kuch - yaxshilik va yomonlik oʻrtasidagi ayovsiz kurash insonda yuqorida qayd etilgan xislatlarning bevosita shakllanishiga turtki boʻlgan.

«Avesto» eng qadimgi yozma yodgorlik sifatida Eramizdan avvalgi minginchi yillarning oʻrtalarida eng qadimgi ajdodlarimiz tomonidan qahramonlik mavzusida juda koʻplab afsona va rivoyatlar yaratilgan boʻlib, ular avloddan avlodga ogʻzaki va yozma ravishda oʻtib borgan. Agar ushbu afsonalar zardushtiylik dinining muqaddas kitobi “Avesto” asari mundarijasidan oʻrin olmagan edi, biz ular haqida hech qanday maʼlumotga ega boʻlolmagan boʻlardik. “Avesto” asari kim tomonidan yaratilgani borasida turli qarashlar mavjud boʻlib, mashhur sharqshunos olim E.E. Bertelsning fikriga koʻra, ushbu asar 1278 yilda Rayd Zardusht ibn Bahrom ibn Pajdu degan kishi tomonidan yozilgan.

Mazkur fikr “Zardushtnoma” dostonida bayon etilgan ayrim fikrlar asosida yuzaga kelgan. Xususan, dostonda Avesto va Zendni Zardusht dunyoga keltirgani, uning tug`ilishi va keyingi hayoti xususidagi ma'lumotlar keltiriladi.

Va hech kim uni o`qiy olmaydi. Mazkur doston 1760 yil mashhur frantsuz olimi Anketil Dyu Perron tomonidan avval lotin tili, keyin esa frantsuz tiliga tarjima qilingan. Asarni ingliz tiliga Istvix tarjima qilgan. Keyinchalik asarning F.A.Rozenberg tomonidan qilingan frantsuzcha tarjimasi ham e`lon qilingandir.Zardusht ibn Bahrom ibn Pajdu dostonida keltirilgan ma'lumotlarni qanday manbalarga asoslanib bayon etganligi haqida ma'lumot yo`q edi. Lekin tadqiqotchilar dostonni yozishda muallifning ikki muhim manba- “Avesto”ning yo`qolib ketgan Chitradat (o`n ikkinchi) va Spent (o`n uchinchi) nusxalaridan foydalanganligini e'tirof etadilar.Lekin “Avesto” tarjimoni Dj. Darmsteter Zardusht birinchi inson Gayomard haqidagi afsonaviy rivoyatning afsonaviy qahramoni bo`lib, xalq fantaziyasining “mevasi”dir, deydi. Afsonada hikoya qilinishicha, u jaholat ramzi sanalgan “ilon” bilan kurashib halok bo`ladi. Undan uch o`g`il qolib, ular uch tabaqa – kohinlar, harbiylar hamda dehqonlar avlodiga asos solganlar.Mavjud manbalar, shuningdek, so`nggi yillarda e`lon qilingan ma'lumotlarga ko`ra zardushtiylik Sharq xalqlari sig`ingan qadimgi dinlardan biri sanaladi. Mazkur dinning asoschisi Zardusht (Sariq to`n egasi degan ma'noni anglatadi) bo`lib, din ham uning nomi bilan atalgan.

Zardusht taxminan miloddan avvalgi 570 yilda tug`ilgan bo`lib, 77 yoshida, ibodat qilayotgan paytida dushman qohinlaridan biri tomonidan o`ldirilgan.Zardusht o`z davrida ikki xudolik g`oyasini ko`tarib chiqadi. Asta-sekin u payg`ambar darajasiga ko`tariladi va o`zini Axura-Mazda, ya'ni, Oliy Tangri elchisi deya e`lon qiladi. Zardusht dunyoni yaxshilik va yomonlik dunyosi tarzida ikkiga bo`ladi. Bu ikki dunyo o`rtasida bir-biriga qarama-qarshi g`oyalar ustuvor bo`lib, ular o`rtasida doimo kurash ketadi.Zardusht tomonidan asoslangan din uning hayotligidayoq ko`plab o`lkalarga yoyiladi. Biroq Zardusht vafot etganidan so`ng zardushtiylik dinining g`oyalari yanada keng yoyila boshlaydi.“Avesto” asari eramizdan avvalgi YI asrning oxiri va IY asrning boshlarida yaratilgan bo`lib,

u uzoq davrlar mahsuli sanaladi, davrlar o`tishi bilan qayta-qayta ishlanadi. Asarning to`liq kitob holida shakllanishi eramizdan avvalgi birinchi asrga to`g`ri kelishi barcha manbalarda alohida qayd etiladi. G`arb, rus va o`zbek olimlari mazkur asar mazmunini har tomonlama tahlil etishga harakat qilishgan. Zero, “Avesto” asarida inson shaxsining kamolotga erishishiga oid ma'rifiy fikrlar ma'lum bir tizimda ifoda etilgandir. Mazkur asar g`oyalari orqali qadimgi davrlarda mamlakatimiz hududida yashagan xalqlarning tabiiy, ilmiy, ma'rifiy hamda ijtimoiy qarashlari borasida muhim ma'lumotlarga ega bo`lamiz. «Avesto» diniy xarakterga ega bo`lish bilan birga o`zida falsafiy, siyosiy, filologik, ta'limiy va tarbiyaviy masalalarni ham qamrab olgan asardir. Abu Rayhon Beruniy o`zining “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida zardushtiylik dini qadimgi Xuroson, Fors, Iroq va Balxdan tortib Suriya erlarigacha tarqalganligini aytadi. Ozarbayjon olimi M. Rafiliy esa “Muxtasar Ozarbayjon adabiyoti tarixi” kitobida (1-jild, Baku, 1943, 2-3-betlar) “Avesto”ni faqat Ozarbayjon adabiyotining ma'naviy merosi deb e'tirof etadi. Tarxichi olim V.M. Avdievning fikriga ko`ra, “Avesto” nomli qadimgi diniy to`plamning dastlabki qismlari aynan O`rta Osiyo hududida vujudga kelgan, deyish uchun barcha asoslar etarli. Zero, asarda keltirilgan ayrim rivoyatlar bu haqida dalolat beradi. Rivoyatlarda aytilishicha, zardushtiylik dinining birinchi “Muqaddas olovi” Xorazmda yoqilgan. “Avesto” asarida tasvirlangan “Ayriana Vayjo” mamlakati Xorazm bo`lgan bo`lishi mumkin. Bu mamlakatda Axura-Mazda Zardushtga ko`rinish bergan. “Ayriana Vayjo” degan afsonaviy mamlakatning “Avesto” asarida saqlanib qolgan tasviri Xorazmning geografik sharoitlariga to`la muvofiq keladi. S.P. Tolstov ham “Avesto”ning eng qadimgi zamonga oid qismi Markaziy Osiyo (Xorazm)da eramizdan avvalgi birinchi ming yillikning birinchi yarmida yozilgan deb qayd etadi. “Avesto”da xudolar va qahramonlar to`g`risidagi xalq epik afsonalariga oid juda ko`p qimmatli ma'lumotlar jamlangan. Asarda tasvirlangan xudo va qahramonlar O`rta Osiyo mamlakatlari va ularga qo`shni bo`lgan Eron va Afg`oniston o`lkalarida ish ko`radilar. “Avesto”da keltirilgan madhiyalarda shunday bir o`lka tasvirlanadiki, unda: “Bir talay qo`shinga qudratli yo`lboshchilar

bosh boʻlgan, keng oʻtloqlari va suvlari koʻp boʻlgan, baland togʻlari chorvachilik uchun zarur hamma narsani etishtiradi, unda chuqur-chuqur va sersuv koʻllar, kemalar yurib turadigan keng daryolar Iskat va Pourta, Mour (Marv), Xarova (Hirot), Gou Soʻgʻd va Xvoyrezm (Xorazm) tomoniga pishqirib oqadilar (Yasht X, 14)”. Bunda zikr etilgan joylarning taʼrifi va nomlari boshqa qator jihatlari bilan birga qadimgi Zardusht dinining xuddi shu erda, Amudaryo havzasida vujudga kelganiga shubha qoldirmaydi. Zardusht eramizdan avvalgi VI asrda yashagan. Xorazmda yashagan chorvadorlar oilasi Spitama urugʻidan boʻlgan. Otasi Paurushasp, onasi Dugdova ot va tuya boqish bilan shugʻullanganlar. Zardusht koʻp xudolikka sigʻinish hamda koʻplab qurbonliklar qilinishi natijasida mollar qirilib ketayotganligi, shuningdek, turli qabilalar oʻrtasida nizolar kelib chiqayotganligini koʻrib, uning oldini olish choralarini izlaydi va ana shu maqsadda oʻz taʼlimotini targʻib qila boshlaydi. Lekin qabila boshliqlariga uning taʼlimoti va unda ilgari surilgan gʻoyalar yoqmaydi. Zardusht xudodan kelgan vahiy orqali koʻpxudolikka qarshi yakka xudolikni targʻib qila boshlaydi, kuchli hokimiyat oʻrnatib, er yuzida tinchlikni barqaror etish uchun kurashadi, yaxshilik va ezgulik xudosi Axura Mazdani himoya qiladi.

Zardushtning yangi taʼlimotini qabila aʼzolari orasida targʻib qilishini istamagan qabila boshliqlari uni taʼqib etadilar. Ana shu taʼqib tufayli u Ray (Eron)ga qochadi va oʻz dinining oʻsha erda toʻlaqonli shakllantirishga muvaffaq boʻladi. “Avesto”ni shoh Vishtasp (Gushtasp)ga taqdim etadi. Shoh Vishtasp uning homiysiga aylanadi. Vishtaspning farmoniga binoan otashxona - ibodatxonalar qurdiriladi, zardushtiylik dinining gʻoyalari keng yoyila boshlaydi. Zardusht shoh Gushtasp vazirining qizi Havoviga uylangani, undan uch oʻgʻil - Istavatra, Urvatatnara, Xvarachitra va uch qiz – Freni, Triti, Pourichistalarni koʻrganligini qayd etadi. Vishtaspning farmoniga koʻra 1200 bobdan iborat “Avesto”ni oltin taxtga yozdirilib, shoh otashkadasiga topshiriladi. “Avesto”ning kitob holdagi matni eramizdan oldin oʻn ikki ming oshlangan mol terisiga oltin harflar bilan bitilgan. Bu nusxa Iskandar Makedonskiy istilosiga qadar Istahr shahrida saqlangan. Iskandar Istahrni bosib olgach, “Avesto” kitobida bayon etilgan

tibbiyot, nujum, ilmi hikmat sohalariga oid g`oyalarni yunon tiliga tarjima qilinib, qolgan fikrlar bitilgan sahifalar yoqib yuboriladi. Zardushtning mazkur kitobi bizga qadar ikki nusxada etib kelgan. Mazkur nusxalarning birinchisi - duolar to`plamidan iborat bo`lib, “Vendidat-sede, ya'ni, “Pok Vendidat” deb ataladi. Ushbu kitobga “Yasna” va “Vispered”lar kiritilgan. Ikkinchi kitobda ham birinchisi kitobdagi kabi “Vendidat”, “Yasna” va “Vispered”lar o`rin olib, unda sharhlar ham beriladi. Izohli tarjima “Zand” (sharh ma'nosida) deb ataladi. Shuning uchun ham asarning sharhli nusxasi “Avesto va Zand” yoki “Zand Avesto” deb nomlangan.

Ikkinchi variantiga binoan “Avesto” asari quyidagi qismlardan tashkil topgan:

1. “Vendidat”. Mazkur qism 22 bobdan iborat bo`lib, asosan, Axura Mazda bilan Zardushtning o`rtasida kechgan savol-javobi shaklida yozilgan. U yomon ruhlarni, devlarni engish voqealari, gunohlardan pok bo`lish qoidalari hamda mifologik unsurlarni o`z ichiga oladi. Xarakterli jiqati so`z yuritilayotgan qismda devlarga qarshi yaratilgan qonun matni, ya'ni, qonunnoma mazmuni yoritilgan. qonunnomada aytilishicha, yomonlik timsoli bo`lgan devlarga nisbatan nafrat bilan qarash darkor.

Axura Mazda yurtda yaxshilik, xayrli ishlarni yuzaga keltirsa, Anhra Manu (Axriman) o`z yurtida yomonlikni qaror toptiradi.

2. “Vispered”. U 24 bobdan iborat bo`lib, ibodat qo`shiqlarini o`z ichiga oladi.

3. “Yasna”. Yasnalar 72 bobdan iborat. Diniy ibodatlarni o`tkazish chog`ida, shuningdek, qurbonlik chiqarish marosimida aytiladigan qo`shiqlar, xudolarga bag`ishlangan madhiyalar va boshqalar yasnalarni tashkil etgan. Ushbu qismning 17 bobi Gotlar deb yuritiladi. Gotlar “Avesto”ning eng qadimgi qismlari sanaladi.

4. Yashtlar. Yashtlar zardushtiylik dinining xudolari va ma'budalari sharafiga aytilgan 22 qo`shiq (gimn)larni o`z ichiga oladi.

5. Kichik Avesto (Xurda Avesto, Xvartak-apastak). quyosh, Oy, Ardvisura, Mitra, olov va boshqa xudo hamda ma'budalar sharafiga bag`ishlangan kichik ibodat (gimn) matnlaridan iborat.

Zardushtiylik dinining g'oyalari xususida so'z borganda, ularning to'g'rilik bilan yashash va axloqiy unsurlarga asoslanganligini alohida ta'kidlab o'tish lozim. Inson va uning jamiyatda tutgan o'rniga nisbatan munosabat masalasi "got"lar mazmunida o'z ifodasini topgan. "Avesto" tarbiyaviy manba sifatida katta ahamiyatga ega. Yuqorida aytib o'tilganidek, Zardusht qadimgi qabilalar a'zolarining diniy e'tiqodlariga aylangan qarashlar mazmunini isloh qilgan. Zardusht ta'limotining ilg'or g'oyalari shundan iboratki, Axura Mazda (qodir iloh) dunyoda mavjud bo'lgan adolat va yaxshilikning ijodkori sanaladi. Anxra Mani (Yovuz ruh) barcha yomonliklarni yuzaga keltiradi. "Avesto"ning mazmuni borasida uning bizgacha etib kelgan parchalarda ilgari surilgan qarashlar mohiyatiga asoslanib quyidagi xulosaga kelish mumkin:

"Vendidat"ning dastlabki uch bobida xalq hayotida erning qay darajada ahamiyatga ega ekanligi kuylanadi. Chunonchi, birinchi bobda yovuzlik va adovat hukmron bo'lgan o'lkalar tasniflanar ekan, Axura Mazda Tinchlik va Adolat o'lkasining asoschisi, Anhra Manyu esa jaholat urug'ini sochuvchi sifatida talqin etiladi. Asarda ana shunday o'lkalardan 16 tasi qayd etib o'tiladi.

Bildirilayotgan fikrlardan anglashiniladiki, zardushtiylik dinining g'oyalari ko'ra shaxsning axloqiy xislatlarga ega bo'lishi Adolat o'lkasini qaror toptirishda tayanch omil bo'lib xizmat qiladi. Zardushtning asosiy yo'riqlaridan biri ham Axura Mazdaning ko'makchisi sanalgan inson sahovatli bo'lishi kerak, degan aqidadir. Garchi, zardushtiylikda diniy rasm-rusumlarga rioya etish, Zardushtning tomonidan ilgari surilgan barcha axloqiy yo'l-yo'riqlarni bajarish har bir kishining muqaddas burchi ekanligi e'tirof etilishi bilan birga dunyoviy ishlar va ularning mohiyati ham ochib beriladi. Zardusht Axura Mazdadan dunyoda shodlik va baxt makoni, eng sevimli joy qaerda ekanini so'raganda, u shunday javob beradi: u shunday joyki, kishilar u erda uy-joy quradilar, otashkada (ibodatxona)lar barpo etadilar, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanib, bola-chaqali bo'ladilar; men har ikkala qo'li bilan mehnat qiluvchi kishini qo'llayman, uning ishiga baror, hosiliga baraka bag'ishlayman, deydi. Bunda mehnat, dehqonchilik yovuz kuchlarga qarshi kurash, yaxshilik manbai, tayanchi deb ko'rsatiladi. Zero,

zardushtiylikda axloqiylikning asosi, sahovatlilik belgisi - mehnat deb ko`rsatilsa, ishyoqmaslik barcha nuqsonlarni keltirib chiqaruvchi sabab ekanligiga urg`u beriladi. Ayniqsa, dehqonchilik sohasida qilinayotgan mehnat yaxshilikni yuzaga chiqaruvchi asosiy omil deya ta'kidlanadi. Dehqonchilik bilan shug`ullanish, mo`l-ko`l hosil etishtirishga qaratilgan harakat Axura Mazda qonuniga bo`ysunish sanalgan. Don ekan kishi taqvodorlik urug`ini ekishi, Mazdaga ixlosmandlik e'tiqodini ilgari surishi, imonni oziqlantirib turishi o`n ming marta ibodat qilish bilan barobar, yuzlab qurbonlik qilishga teng deyiladi. "G`alla erdan unib chiqqanda, devlar larzaga keladi, g`alla o`rib olinayotganda devlar nola-faryod chekadi, g`alla yanchib, un qilinayotganda ular qocha boshlaydi, xamir qilinganda esa devlar mahv bo`ladi. G`allaning mo`l-ko`l bo`lishi devlarning labiga qizitilgan temir bosilgandek ularni tum-taraqay qiladi". Ushbu misollarda "Avesto"da inson mehnati tufayli barcha yomon xislat, yomonlik hamda yovuzliklardan qutilishi mumkin, degan g`oya ilgari suriladi. Samoviy dunyoda ham uchlik hukmronlik qiladi: Axura Mazda – Oliy tangri, ya'ni "qodir iloh" - o`t, alanga ruhiga, Asha (Arta) – Vazishta – "Eng yaxshi tartibot" (kohinlik va katta kohinning samoviy obrazi)ga, chorva ruhi - Voxu Mana, ya'ni, "Sahovatli fikr" (o`troq chorvadorlar va ularning boshliqlari jamoasining samoviy obrazi)ga tayanadi. Ana shu uchlik fikr, so`z va ish birligidan iborat axloqiy uchlikni ham o`zaro bo`lishib olishgan. Ezgu kuchlarga yovuz kuchlar qarshi bo`lgan. Yovuz ruhlarga Drudjo (yolg`onchilik ruhi) boshchilik qilgan. Unga Yovuz fikr (Ako Mana), Talonchilik ruhi (Eshma) yordam bergan. Yovuz, yomon fikr - Ako Mana, yomon so`z – Drudjo hamda yovuz amal, yomon ish – Eshma obrazlari timsoli yordamida ifoda etilgan. Zardusht yovuzlik kuchlariga ko`maklashgan kishilarga nisbatan ayovsiz munosabatda, shuningdek, chorvachilik rivojiga halal beruvchi yolg`onchilik ixlosmandlariga qarshi kurashda esa shafqatsiz bo`ladi. "Kimki menga sodiq bo`lsa, eng yaxshi narsaga musharraf bo`ladi, kimki sodiq bo`lmasa, unga eng yomon narsa nasib etadi... Kimki meni – Zardushtni quvvatlasa buning evaziga istagan barcha narsalari bilan birgalikda bir juft sog`in sigir ham oladi" ("Yasna", 46-bob), deyiladi asarda.

“Yaxshi fikr” iborasining mazmuni o`zida ilohiy qonun ruhidagi g`oyalarga ega bo`lish, yaqin kishisiga nisbatan mehribonlik ko`rsatish, muhtojlarga ko`maklashish, yovuzlikka qarshi kurashga doimo tayyor turish, kishilarning baxt-saodati yo`lida harakat qilish, ahillik, qabiladoshlar bilan birga do`stlik va totuvlikda yashashga intilish ruhidagi niyat va fikrlar musaffoligini aks ettiradi. Inson fikran ham boshqalarga hasad qilmasligi lozim. Yaxshi niyatli kishi darg`azab bo`lmaydi, jaholatlarga berilmaydi. Zero, bunday ruhiy holatda inson yaxshilik haqida o`ylamaydi, burch va adolat haqida unutadi va nojo`ya harakatlar qiladi. “Avesto”dagi uchlikning haqiqiy manbalariga yondashiladigan bo`lsa, ular qadimgi zamon kishilarning axloqiy tasavvurlariga batamom muvofiq bo`lib tushadi. Fikr, so`z va ishning birligi ibtidoiy insonning ham ajralmas xislati edi. Uning ong, axloq va boshqalar xususidagi tasavvurlari o`zi mansub bo`lgan jamoa bilan uzviy bog`langan. Jamoaning fikri uning ham fikri, jamoaning so`zlari uning ham so`zlari, jamoaning ishlari uning ham ishlari bo`lgan. Ijtimoiy va shaxsiy manfaatlarining uyg`unligi – urug`chilik jamiyatining muhim belgisidir. Jamoaning har qanday topshirig`ini bajarish uning a'zolari uchun muqaddas qonun edi”.

“Yasht”larda ifoda etilgan har bir yasht muayyan xudo (Axura Mazda, Mehr Yasht, Ardvasur Yasht, Mitra va boshqalar)ga bag`ishlanadi. “Yasht”lar doirasida qo`llangan gimnlarda Axura Mazdaga bag`ishlangan qasida alohida diqqatga sazovor. Masalan, birinchi, “Yasht” - “Xurmuzd Yasht”da Axura Mazda tilidan zardushtiylik g`oyasi ifodalanadi. Zardushtiylik ilohining etmish ikki nomi borligi ma'lum. Yuqorida ta'kidlanganidek, Zardusht butun hayoti davomida ezgu fikr, ezgu kalom, ezgu amaldan iborat uchlik g`oyasini ilgari suradi va ushbu g`oyaga avvalo uning o`zi amal qiladi. Inson o`limidan so`ng marhumning faoliyati ustidan o`tkazilgan hisob-kitob vaqtida Haqiqat ilohi u tomonidan sodir etilgan ezgu va yovuz amallarni maxsus tarozida o`lchaydi. “Avesto” ta'limotida jismoniy va ma'naviy dunyo uch hayotiy davrga bo`linadi. Birinchi davr eng qadimgi davr sanalib, u ilk hayotni bildiradi. Bunda ham jismoniy, ham ma'naviy dunyoda yaxshilik tantana qiladi. Dunyoda yorug`lik va insoniy saodat hukmron bo`lgan. Yagona jinoyatchi - hokim Yima Vivaxvant bo`lib, u kishilarni batamom rozi

qilmoq uchun ularga mol go'shti ediradi. Ikkinchi davr hozirgi davr bo'lib, bu davrda yaxshilik ruhlari bilan yomonlik ruhlari o'rtasida kurash davom etadi. Uchinchi davr - bo'lg'usi hayot. Bu davrda aql-idrok va adolat tantanasi o'rnatiladi. Bo'lg'usi yaxshi hayotni Artu o'rnatib, dehqonlar badavlat, hokimiyat esa mustahkam bo'ladi, deyiladi. "Yaxshilik ta'limni va sadoqatni amalga oshirib yaxshi hokimlar hukm yuritaversinlar. Odamlarga va ularning avlodlariga baxt-saodat keltiradigan ta'limni amalga oshirsinlar".

Zarushtiylik ta'limotida 15 yosh balog'at yoshi sanalgan. O'smir balog'at yoshiga etganda unga Zardusht qonunlari – falsafa, axloq-odob qoidalari va axloqiy yo'riqlar mazmuni o'rgatilgan. O'smirlarning xudojo'y mehnatkash, adolatli bo'lib voyaga etishlari, o'y-niyat, so'z va ishida halollikka tayanishlariga alohida e'tibor berilgan. Bolalarga ularning yoshligidayoq ko'chat o'tkazish, daraxtlarni parvarish qilish, uy-ro'zg'or buyumlarini yasash, erga ishlov berish hamda chorva mollarini boqish borasidagi bilimlar berilib, amaliy ko'nikmalarning hosil bo'lishiga alohida e'tibor qaratilgan. Zardushtiylik ta'limotining axloqiy yo'riqlariga binoan inson tomonidan o'z burchini his etishning eng birinchi belgisi ma'naviy poklik sanalgan. Ayollarga g'amxo'rlik ko'rsatish ijtimoiy zarurat hisoblangan. Ayniqsa, homilador ayollarga muruvvat ko'rsatish asosiy insoniy burch hisoblangan. Diniy g'oyalarga ko'ra tuproq, suv, havo hamda quyosh muqaddas sanaladi, odamlar ularni e'zozlash, quyoshga sajda qilishga da'vat etiladi. Zardusht ta'limotida shaxsiy va turmush gigienasiga qat'iy amal qilish kishilar o'rtasida turli xil kasalliklar kelib chiqishining oldini oluvchi tadbir ekanligi alohida uqtiriladi. Shu o'rinda quyidagi qoidalarga amal qilish maqsadga muvofiqligiga urg'u beriladi: qabristonlarning shahar yoki qishloqdan tashqarida bo'lishiga alohida e'tibor berish, hayvonlarning qabrlarni oyoq osti qilmasliklari uchun qabristonlarning atrofini o'rab qo'yish, mayit (o'lik)ni yuvish vaqtida ozodalikka rioya qilish, murda tekkan libos yoki murda qo'yilgan joyni suv yordamida yuvib tashlash, turli jonzotlarning o'ligi (inson murdasi) tushgan suv havzalarini bir necha bor qatron qilish (havzani yomg'ir yoki daryo suviga bir necha bor to'ldirib, suvni havzadan chiqarib tashlash), badan va sochning toza

bo`lishiga ahamiyat berish, tirnoqlarni vaqti-vaqti bilan olib turish, kuniga besh marta yuvinish va hokazolar. Zardusht g`oyalarining amaliy ahamiyati shundaki, ularda turli kasalliklarning oldini olish hamda atrof-muhit musaffoligini ta'minlovchi usullar to`g`risida ham ma'lumotlar beriladi. Bu boradagi usullar quyidagi uch guruhdan iboratdir: 1) axlatlarni berkitish, ifloslangan joylarni tuproq, tosh yoki kul bilan ko`mib tashlash; 2) olov yordamida, issiq yoki sovuq havo vositasida mikroblarni yo`q qilish; 3) kimyoviy usul (kul, sirka, sharob, turli giyohlar - sandal va isiriq tutatish, aloe, piyoz, sarimsoq, qizil qalampir va hokazolarni iste'mol qilish) orqali mikroblarni yo`qotish, orqali yuqumli kasalliklarga barham berilgan. Ta'limot mazmuniga ko`ra kasallik tarqatuvchi ayrim hashoratlarning o`ldirilishi evaziga suvni saqlash qoidalarini buzgan yoki itni o`ldirgan kishilarning gunohi kechirilgan. Bu o`rinda alohida me'yor belgilangan, ya'ni, yuqorida qayd etilgan gunohni sodir etgan kishi 1000 ta echkiemar, 1000 ta suv qo`ng`izi, yoki kasallik tarqatuvchi pashshani o`ldirishi yoki 10.000 ta ruhiyatni tetiklashtiruvchi o`simlik bargi, barsum berishi lozim bo`lgan. Bizga yaxshi ma'lumki, mikroba va yuqumli kasalliklar suv, havo va tuproq vositasida tez tarqaladi va keng hududga yoyiladi, shu bois "Avesto" g`oyalariga ko`ra ularni asrash, ulardan foydalanishga nisbatan oqilona munosabatni qaror toptirish o`ta muhim sanalgan. Ularni asrash qoidalarini buzgan kishilar 400 qamchi urish bilan jazolanganlar.

Zardushtiylik ta'limotida ovqatlanish qoidalari xususida batafsil so`z yuritilib, ularga qat'iy rioya etish lozimligi alohida ta'kidlanadi. Zero, insonning salomat bo`lishi, o`z burchlarini to`laqonli ado eta olish imkoniyatiga egaligi uning ovqatlanish qoidalariga nechog`li amal qilganligiga bog`liq bo`ladi. Darhaqiqat, inson ovqatlanmasa fuqarolik, xizmat va axloqiy burchni ham bajara olmaydi. Insonning ma'naviy hayoti uning moddiy turmush tarzi bilan aloqador ekanligi asarda alohida qayd etilgan, Xususan, "Yasna"larda "Eb-ichmaydigan insonning toat-ibodat qilishga quvvati etmaydi", - deyiladi.

Zardushtiylikda dunyoviy noz-ne'matlardan voz kechish talab etilmaydi, balki noz-ne'matlarni me'yorida iste'mol qilish, ularning mazasidan lazzat olish, inson

hayotining “yaxshi kun ko`rish uchun zarur narsalar mo`l-ko`lchiligida” xushchaqchqlik va baxtiyorlik bilan o`tkazishi lozimligi to`g`risidagi fikrlar ilgari suriladi. “Avesto”da inson omili, uning salomatligini ta`minlash masalasi alohida bayon etilgan. Bugungi kunda xalq tabobatida qo`llanilib kelayotgan va kishilar salomatligi saqlashda muhim ahamiyat kasb etgan ayrim usullar xususida ma`lumotlar beriladi. Bildirilgan fikrlar mazmuniga ko`ra mavjud kasalliklarni davolashda dorivor o`simlik (giyoh)lar yordamida tayyorlangan vositalardan samarali foydalanilgani ma`lum bo`ladi. Ana shunday dorivor vositalar sirasida kunjut, ko`knori, zira, piyoz, savsan, turp, xurmo, sabzi, behi, asal, zaytun moyi, shakar, shira hamda sedananing nomi qayd etiladi. Ayrim kasalliklarni bartaraf etishda dorivor o`simliklarning ildizi, poyasi, bargi, guli, mevasi va urug`laridan tayyorlangan qaynatmalarning foydasi katta ekanligi ta`kidlanadi. Kasalliklar rivojlanish davri, holati va turiga ko`ra rejim asosida, duo o`qitish, parhez saqlash, dori iste`mol qilish, shuningdek, jarrohlik amallarini tashkil etish kabi yo`llar bilan davolangan. Asarda tabiblar tomonidan e`tirof etilgan va ularning faoliyatlarida asosiy axloqiy-ma`naviy g`oya bo`lib xizmat qilgan qasamnoma matni ham keltirilgan.

Xulosa qilib aytganda, “Avesto” asarida insonning barkamol bo`lib etishishida uning so`zi, fikri hamda ishi ezgu bo`lishi va ezgulikning tantanasi uchun xizmat qilishiga katta e`tibor beriladi. Ushbu axloqiy uchlik g`oyasi eng qadimgi davrlardan boshlab kishilik jamiyati taraqqiyotining keyingi bosqichlarida yaratilgan barcha ma`rifiy asarlar mazmunining shakllanishiga asos bo`lgan. Zero, unda insonning inson sifatida ma`naviy va moddiy jihatdan kamol topishi uchun zarur bo`lgan muayyan talablar o`z ifodasini topib, hayot kodeksi sifatida nafaqat Sharq balki G`arb xalqlarining ham muhim ma`naviy merosi bo`lib qoldi. Asarda ifoda etilayotgan masalalarning ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini qamrab olganligi Zardusht g`oyalarining nazariy va amaliy ahamiyatini oshirib, uning qimmatini bugungi kunda ham yuqori bo`lishiga olib kelgan.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Ibtidoiy odamlar hayotida tarbiyaning o'ziga xosligi nimalarda namoyon bo'ladi?
2. Qadimgi yozuvlar va ularning kelib chiqishi haqida nimalarni bilasiz?
3. Halq og'zaki ijodida insondagi qaysi xislatlar ulug'langan?
4. Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'atit-turk» asaridagi o'gitlardan misollar keltiring.
5. «Avesto»dagi axloqiy uchlik jadvalini tuzing.
6. Qadimgi turkiy bitiglarda ulug'langan xislatlarni yozib chiqing va mazmunini izohlang.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Hoshimov K., Nishonova S., Inomova M., Hasanov R. Pedagogikatarixi – T.: O'qituvchi, 1996.
2. Hashimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. – T.: "Istiglol" nashriyoti, 2005.
3. Xayitboev M. Asqarova O'. Ta'lim tarixi. T.: Istiqlol 2013y
4. R. Djo'rayev, S. T. Turg'unov Ta'lim menenjmenti T; Voris Nashriyot 2006 y
5. O'. Asqarova, M. Nishonov, M. Xayitbaev "Pedagogika" T., "Talqin" 2008 y
6. O. Musurmonova "Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi" T., "O'qituvchi" 1990 y

2- Mavzu: VII asrdan XIV asrning birinchi yarmifacha O'rta Osiyoda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar .

Reja:

1. Islom dini va uning ta'lim-tarbiyaga ta'siri, musulmon maktablarida ta'lim tarbiya.
2. Hadis ilmining paydo bo'lishi.
3. So'fiylik ta'limoti.

Tayanch iboralar: Ma'naviyat, ma'naviy-madaniy merosi, san'ati, adabiyoti, yozuvi, osori-atiqalari, me'moriy yodgorliklarini, “Qur'on”n, “Xaftiyak”, “Chorkitob”.

1. Islom dini va uning ta'lim-tarbiyaga ta'siri, musulmon maktablarida ta'lim-tarbiya

YII asr boshlarida Islom g'oyasiga asoslangan Arab xalifaligi tashkil topib, bu davlat o'z mavqeni mustahkamlash uchun boshqa mamlakatlarni zabt eta boshladi. Butun Arabiston yarim oroli, shuningdek, Eron, Suriya, Janubiy Ispaniya, Kavkaz orti hamda Shimoliy Afrikada joylashgan bir qator mamlakatlar xalifalik tarkibiga kiritildi. YII asr o'rtalaridan boshlab arablar Movarounnahrda ham hujum qilish rejasini tuza boshladilar. Arab istilochilarining Movarounnahrda bo'lgan birinchi yurishi 651 yilda Ubaydulloh ibn Ziyod boshchiligida amalga oshirildi. 676 yilda esa Said ibn Usmon rahbarligida Buxoro, Sug'diyona, Kesh hamda Nasaf kabi shaharlarga hujum uyushtirildi va bosib olindi. Arab istilochilari tomonidan uyushtirilgan ikkinchi yurish 705 yili Xuroson hokimi Qutayba ibn Muslim boshchiligida olib borilib, nihoyatda keskin tusga ega bo'ldi. Qutayba ibn Muslim 706 yili Zarafshon vodiysiga yurish boshlab, oqibatda Poykend, Buxoro, Samaraqand, So'g'd, Farg'ona va boshqa shaharlarni qo'lga kiritdi. Keyinchalik esa Xorazm zabt etildi. Qutayba ibn Muslimning Movarounnahrda uyushtirgan yurishi 715 yili uning Farg'onada qo'zg'olonchi arab jangchilari tomonidan o'ldirilishi bilan to'xtadi. Arab istilochilari YIII asrning o'rtalariga kelib

Movarounnahrni to`la zabt etishga erishdilar. Arablar tomonidan bosib olingan erlarda xalqlar Islom dinini qabul qilishga majbur etildi. Arab istilochilarining Movarounnahr xalqining Islom dinini qabul qilish jarayoni qiyin kechgan va bu jarayon bir necha yillar davomida amalga oshirilgan. Chunki Movarounnahr yurti arab istilosiga qadar ham ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy jihatdan taraqqiy etgan bo`lib, bu mamlakatda yashovchi xalqlar turmush tarziga ko`ra ham arablarga nisbatan bir qadar ustunlikka ega edilar. Zero, mazkur hududda yashovchi xalqlarning aksariyati o`troq xalqlar bo`lib, turg`un holda dehqonchilik bilan shug`ullanar edilar. Shu bois ular tezda arab istilochilariga bo`ysuna qolmadilar. Aholining istilochilarga bo`ysunishni istamaganligining asosiy sabablaridan biri ular tomonidan ko`rsatilgan istibdod va qatog`onlar ekanligi bilan bir qatorda bosqinchilarning mahalliy xalqning yillar daomida tarkib topgan ma'naviy-madaniy merosi – san'ati, adabiyoti, yozuvi, osori-atiqalari hamda me'moriy yodgorliklarini poymol etishga qaratilgan harakatni ham olib borganligi bo`ldi. Shu bois arab istilochilari xalqni o`zlariga bo`ysundirish va ular tomonidan Islom dinini qabul qilinishiga erishish maqsadida harbiylar hamda Islom dini targ`ibotchilarining xizmatidan birdek foydalandilar. Natijada o`z oldilariga qo`ygan asosiy maqsadga erishdilar. Movarounnahrda Islom ta'limoti g`oyalari yoyilgunga qadar bu erda yashovchi xalqlar ko`p sonli xudolarga, quyoshga, Ko`k din (shaman)ga hamda o`zlari muqaddas deb bilgan narsalarga sig`inishar edi. Shunga ko`ra o`lkada yagona bir g`oyaviy e'tiqod tarkib topmagan bo`lib, bu holat aksariyat vaziyatlarda turli elatlar o`rtasida kelishmovchiliklarni keltirib chiqarar va o`zaro janjallarga sabab bo`lar edi. Movarounnahrda Islom ta'limoti g`oyalarining yoyilishi, kishilar tomonidan Shariat qoidalari, Islom dini aqidalariga bo`ysunish, yagona va qudratli Ollohga sig`inish, shuningdek, Ollohning erdagi rasuli (elchisi) bo`lgan Muhammad Alayhis-salom ko`rsatmalariga rioya etish xalqning ongiga chuqur singib, ular tomonidan mazkur din asoslarining qabul qilinishiga zamin hozirladi. Natijada Movarounnahrda islomiy qadriyatlar tarkib topa boshladi.

Arablar o`lkada Islom dini g`oyalarini yoyishda turli usullardan foydalandilar. Ana shunday usullardan biri mazkur dinga e'tiqod qilgan kishilarning jon solig`idan ozod etilishi bo`ldi. Movarounnahr xalqlari o`rtasida Islom ta'limoti asoslarini yoyishda arab istilochilari tomonidan amalga oshirilgan xatti-harakatlarning mohiyati xususida tarixchi Abu Muhammad Narshaxiy o`zining «Buxoro tarixi» nomli kitobida quyidagi fikrlarni bayon etadi: “Buxoro aholisi har safar (Islom lashkari kelganda) musulmon bo`lar, arablar qaytib ketganida esa ular yana dindan qaytar edilar. qutayba ibn Muslim ularni uch marta musulmon qilgan, ular esa yana dindan qaytib, yana kofir bo`lgan edilar. U to`rtinchi marta (kelganida) Qutayba jang qilib, Buxoro shahrini oldi, ko`p qiyinchiliklardan keyin (bu erda) Islom dinini yuzaga chiqardi va har turli yo`llar bilan ularga qiyinchiliklar tug`dirib, dillariga musulmonchilikni o`rnatirdi. Ular esa Islom dinini yuzakigina qabul etib, haqiqatda butparastlik qilar edilar. Qutayba arablar buxoroliklar bilan birga turib, ularning xatti-harakatlaridan xabardor bo`lib tursalar, ular zaruratdan musulmon bo`ladilar, degan maqsadda Buxoro aholisini o`z uylarining yarmini arablarga berishga undab buyruq chiqarishni to`g`ri deb topdi va shu yo`l bilan u musulmonchilikni o`rnatdi hamda shariat hukmlarini bajarishga majbur qildi. qutayba masjidlar bino qildi, kofirlik va otashparastlik asarlarini yo`qotdi. U ko`p jiddu jahd qilib, kimda shariat hukmlarini bajarishda kamchilik sodir bo`lsa, uni jazolar edi. U masjidi jome bino qildi va odamlarga juma namozini o`qishga buyruq berdi”.Istilochilik yurishlari davrida arablar mahalliy xalqning boy madaniy merosini yo`q qildilar. Bu haqida buyuk alloma Abu Rayhon Beruniy shunday yozadi: «Qutayba esa Xorazm xatini yaxshi biladigan, ularning xabar va rivoyatlarini o`rgangan va (bilimini) boshqalarga o`rgatadigan kishilarni halok etib, butkul yo`q qilib yuborgan edi. Shuning uchun u (xabar va rivoyatlar) Islom davridan keyin haqiqatni bilib bo`lmaydigan darajada yashirin qoldi. Keyin: Qutayba ibn Muslim al-Vohishiy xorazmliklarning kotiblarini halok etib, bilimdonlarini o`ldirib, kitob va daftarlarini kuydirgani sababli ular savodsiz qolib, o`z ehtiyojlarida yodlash quvvatiga tayanadigan bo`ldilar».

Islom dini ana shunday g`oyaviy-siyosiy kurashlar jarayonida shakllandi va rivojlandi. Arab xalifalari bosib olingan mamlakatlarda istilochilik siyosatini olib borar ekanlar, tobe xalqlar ustidan madaniy ustunlikka erishishga harakat qildilar. Chunki arab xalqi VII asr boshlarida o`ziga xos madaniyat va adabiy tilga ega bo`lib, notiqlik san'ati hamda she'riyatni yuksak darajada qadrlar edilar. «Qur'on» ham o`ziga xos uslubda yaratilib, mazkur uslub nazmiy xususiyatlarni o`zida namoyon etar edi. Shu bois u o`rta asr arab adabiyotining eng nodir durdonasi sifatida e'tirof etib kelinmoqda. IX asrda yaratilgan «Ming bir kecha» asari ham o`rta asr arab adabiyotiga xos bo`lgan xususiyatlarni o`zida aks ettirgan bo`lib, o`zining mundarijasi va g`oyalarning bayon uslubiga ko`ra jahon adabiyotining eng nodir namunalaridan biri sifatida tan olingan. Mazkur davrlarda shakllangan yangi arab tili arab xalqlari yashagan hududlarda iste'molda bo`lgan avvalgi tillar negizida shakllanib, takomiliga etdi va madaniy til bo`lib qoldi.

Ulkan hududni qamrab olgan Arab xalifaligi davlatining hukmronligi davrida ijtimoiy hayot, turmush tarzi, shuningdek, ilm-fan va madaniyat yanada rivojlandi. Ushbu davrlarda qadimgi yunon va rim madaniy merosi negizida bir qator fanlar yangi tushuncha va bilimlar bilan boyidi. Yunon va rim mutafakkirlari tomonidan yaratilgan va astronomiya, tibbiyot, kimyo, matematika va geografiyaga oid deyarli barcha yirik asarlar arab tiliga tarjima qilindi. Yunonlardan esa fanlar tasnifi (klassifikatsiya) olinib, fanlar nazariy va amaliy fanlar tarzida ikki guruhga ajratilgan. Birinchi guruhga quyidagi uchta fan kiritilgan: tabiyot to`g`risidagi fanlar, ilohiyot to`g`risidagi fanlar va matematika fani kiritilgan bo`lib, ushbu fanlar tarkibidan arifmetika, handasa (geometriya), astronomiya va musiqa fanlari o`rin olgan. Ikkinchi guruhga kiritilgan fanlar qatorida etika, iqtisod va siyosatga oid fanlar e'tirof etilgan. O`sha davr nuqtai nazaridan bir muncha yuksak taraqqiy etgan hind fani arab madaniyatining umumiy rivoji, xususan, arifmetika, algebra va tibbiyot fanlari asoslarining boyishiga munosib hissa qo`shdi. Sonlarning mohiyatini yoritib beruvchi hind nazariyasi mazmuni bilan evropaliklar Arab xalifaligi tasarrufiga kiruvchi hududlarda istiqomat qilgan mutafakkirlarning sa'i-harakatlari orqali tanishishga musharraf bo`lganlar. Bu borada ma'lumot beruvchi

muhim manba Muhammad al-Xorazmiy tomonidan asoslangan «Al-jabr» («Algebra») asari bo`lib xizmat qildi. Arablar ulkan hududda xalifalik davlatini barpo etish natijasida geografiya fanining ham bir qadar taraqqiy etishiga o`z hissalarini qo`shdilar. Mazkur davrda arab xalifaligining umumiy mulkini aks ettiruvchi dastlabki xaritalar yaratildi. IX asrda yaratilgan ana shunday xaritalarda Arab xalifaligi hududlaridan oqib o`tuvchi daryolar va ularning oqimlari xususidagi ma'lumotlar o`z aksini topgan. Shuningdek, xaritalar yordamida Janubiy Ispaniyadan to Markaziy Osiyo hamda Hind daryosigacha cho`zilgan xalifalik erlari, ularning geografik o`rni, iqlimi hamda tabiiy boyliklari (o`rmon, daryo, tog` va hokazolar) borasidagi qimmatli ma'lumotlardan xabardor bo`lish mumkin edi. Xaritalarda aksariyat o`lkalar arabcha nomlar bilan ko`rsatilgan. Xususan, ajdodlarimiz yashagan hudud «Movarounnahr» («Daryo orti» ma'nosini anglatadi) deb nomlangan.

Islom dini Arabiston yarim orolida uning ko`p asrlik tarixi negizida shakllangan. U o`ziga xos diniy-siyosiy oqim, shuningdek, umuminsoniy taraqqiyotni belgilab berishda muhim ahamiyatga ega ma'naviy omil sanaladi. Ayni vaqtda Islom dini kishilik jamiyatining ibtidoiy davri xususiyatlaridan voqif bo`lish va O`rta asr Uyg`onish davrining ro`y berishi uchun ma'naviy-g`oyaviy poydevor qo`ygan ijtimoiy ehtiyoj sifatida yuzaga keldi. Islom ta'limoti o`zining insonparvar g`oyalari va ularni insonlar ongida chuqur singdira olish imkoniyatlari tufayli o`n to`rt asrdan buyon borliqni ong yordamida mafkuraviy tarzda idrok etishning asosiy shakllaridan biri bo`lib kelmoqda. Islom ta'limotining bu qadar ulkan hududga yoyilishi va umuminsoniy qadriyat sifatida e'tirof etilishida Ollohning rasuli (erdagi vakili) bo`lgan payg`ambar Muhammad Alayhis-salomning o`rni va shaxsiy roli beqiyosdir. Qur'on oyatlarini o`rganish o`zgalik bilan o`zlikning Islomdagi uyg`unlashuvini aniq belgilash, uning asoschisi shaxsini ko`ra olish, his qilish imkonini beradi.

Arab istilochilarining Movarounnahrda g`alabasidan so`ng barcha mustamlaka mamlakatlar qatori u erda ham Islom dinning asoslari xususida ma'lumot beruvchi muqaddas kitob – «Qur'on» yaratilgan til - arab tilini o`rganish

joriy etildi. Diniy ulamolarning maxsus ko`rsatmalariga muvofiq muqaddas kitobni boshqa tillarga tarjima qilish ta'qiqlandi. Shu bois musulmon maktablarida asosiy manbaning tili hamda fan sifatida arab tilining o`qitilishi yo`lga qo`yildi. Mavjud fanlarning asoslari arab tilida o`rganila boshlandi. Arab xalifaligi tasarrufiga olingan barcha mamlakatlarda masjidlar qoshida maxsus maktablar tashkil etildi. Biroq o`g`il bolalargina mazkur maktablarda savod o`rganish huquqiga ega bo`ldilar. Maktablar, shuningdek, keyinchalik bunyod etilgan va maqomi jihatidan hozirgi oliy o`quv yurtlariga teng bo`lgan madrasalarda ta'lim va tarbiya ishlari Shariat qoidalariga muvofiq yo`lga qo`yilgan bo`lib, ushbu o`quv maskanlarida Islom ta'limoti xususida ma'lumotlar beruvchi ilohiyot fanlari bilan bir qatorda dunyoviy fanlarning asoslari ham o`qitilgan. Machitlar qoshida faoliyat yuritgan maktablarda imomlar, madrasalarda esa mudarrislar yoshlarga ta'lim va tarbiya berish ishi bilan shug`ullanganlar.

Bolalarga dastlabki saboq harflari o`qishdan boshlangan, bu usulda har bir bola alifbe tartibida harfning nomini bilib olishi (alif, be, te, se, va h.), so`ngra shu harflarni qo`shib o`qishni mashq qilar edi. Ana shu mashq oxiriga etgandan so`ng, bolalar qo`llariga “Qur'on” berilgan va domla rahbarligida “Qur'on”ning har bir surasi takrorlanib o`rganilar edi. Lekin “Qur'on”ni o`qish bolalar uchun juda og`ir edi. Chunki maktablarda faqat og`zaki mashq usuliga — “Savod” chiqarilishiga o`tgach, savod chiqarish yanada qiyinlashdi. Yozuv alohida “fan” sifatida ajratilib, kotiblik kasbiga o`qiyotganlargagina yozuv o`rgatilar edi. Shunga qaramay, maktablarga deyarlik hamma bolalar tortiladi va “Qur'on”ni o`rganish majbur qilinib, arab bo`lmagan bolalar uchun uni yodlash har qancha og`ir bo`lsa ham, Movarounnahr maktablarida “Qur'on”ning bu usuli qabul qilinadi va to`g`ri deb topildi. Bu usul keyinchalik bolalarning madrasada o`qitish uchun ham kerak edi.

Asta-sekin ota-onalar bolalarni 6-7, hatto 5 yoshidan maktabga bera boshlaydilar. “Qur'on”ni yod bilgan kishi qori deb atalardi. Qorilar katta hurmatga sazovor edilar. Asta-sekin o`qimishli kishilar, ya'ni domla alohida ajralib, ular o`z xonadonlarida ham maktab ochadi. Talabalar maktabdor domlalar maktabida husnixat, og`zaki hisobni ham o`rganar, asta-sekin fors-tojik tilida va turkiy tildagi

kitoblarni, qo`lyozmalarni ham o`qitilar, o`rgatilar edi. Husnixat va arifmetika bilan yana xususiy muallimda shug`ullanar edilar. Movarounnahrda arab bo`lmagan bolalarga “Xaftiyak” VIII asrda tuzilgan bo`lib, “Qur'on” suralaridan ettidan biri tanlab olingan darslik sifatida o`rganilgan. X—XII asrda “Chorkitob” o`qitila boshlandi. XII asrdan boshlab Ahmad Yassaviy, uning turkiy tilda yozilgan she'r va boshqa asarlari vositasida islom dini rukunlari turkiy tilda o`rganila boshlandi. Maktablarda faqat o`g`il bolalar o`qir, qizlar esa otinoyilar uyida o`qitilar, ular yozuvni emas, faqat o`qishni o`rganar edilar. X asr boshlarida madrasalar ham paydo bo`la boshlaydi. “Madrasa” so`zi “dars o`qitiladigan joy”, “Ma'ruza tinglaydigan joy” ma'nosini anglatadi. Ma'lumki, madrasalarda musulmon diniy oqimlari arab tili grammatikasi va qoidachilik, ilohiyot, mantiq, notiqlik mahorati, kalom o`rgatilgan. Asta-sekin madrasalarda astronomiya, matematika, geografiya, kimyo kabi dunyoviy fanlar o`qitila boshlandi.

Madrasalarda 15—20, 30—40 va 100—150 tacha talaba o`qigan. Madrasani bitirib chiqqanlar imom-xatib, qozixonalar va boshqa ma'muriy ishlarda ish olib borar edi. Islomning shar'iy ma'nosi - bu Alloh yagona deb e'tiqod qilib, unga bo`ysunmoqlik va butun qalb bilan unga ixlos qilmoqlik va Alloh buyurgan diniy e'tiqodga imon keltirmoqlik demakdir. Allohga itoat qilgan va Alloh yuborgan payg`ambarlarga ergashgan kishi musulmon deyiladi.

Ilohiyotda islom dini imon, islom va ehsondan iborat deb e'tirof etilgan. Imon talablari Allohning borligi va yagonaligi, farishtalar, muqaddas kitoblar va payg`ambarlarning mavjudligi, oxirat kunining kelishi, taqdiri azalning haqligi va inson jismining o`lgandan keyin tirilishiga ishonchdan iboratdir. Islom dini ta'limotiga ko`ra, har bir musulmon ushbu beshta asosiy ruknni bajarishi shart: Birinchisi, “La ilaaha illalloh va Muhammadur-rasululloh” deb Ollohning borligi, yagonaligi va uning qudratiga, shuningdek, Muhammad Allayhis-salomning Tangrining erdagi elchisi, rasuli ekanligiga shahodatlik berish; ikkinchisi, namoz o`qish; uchinchisi, zakot berish; to`rtinchisi, ramazon oyida ro`za tutish; beshinchisi; imkoniyat darajasidan kelib chiqqan holda haj safarini o`tash. Islom dinining asoschisi va targ`ibotchisi Muhammad ibn Abdulloh 570 yilda Makkada

quraysh qabilasiga mansub Hoshimiylar xonadonida tug`iladi. Otasi Abdulloh Shom safariga ketayotib Madina shahrida vafot etganda, yoshi 30 ga etmagan edi. Yosh Muhammad besh yoshida onasi Ominadan ham ajraladi. Shundan so`ng uni bobosi Abdul Mutallib o`z tarbiyasiga oladi. Bu chog`da Abdul Mutallibning yoshi yuzdan oshgan edi. Ko`p o`tmay u ham vafot etadi. Bobosining vafotidan so`ng uning vasiyatiga ko`ra, hali voyaga etib utgurmagan Muhammadni amakisi Abu Tolib tarbiyalaydi. Ushbu yillarda u savdogarlik kasbining sir-asrorlarini o`rgana boshlaydi. Voyaga etgach Makka shahrining badavlat ayollaridan biri bo`lgan Xadichaning xizmatiga ishga kiradi.

609-610 yillardan boshlab Muhammad payg`ambar sifatida yagona ollohga e'tiqod qilish g`oyasini targ`ib eta boshladi. Islom dinining g`oyalarini qurayish va boshqa qabilalarning a'zolari o`rtasida targ`ib etishda Muhammad Alayhis-salomga Xadicha har jihatdan ko`mak beradi, ular bir umr maslakdosh, hamfikir bo`lib qoladilar.

Islom dini g`oyalari targ`ibotining dastlabki yillari payg`ambarimiz Muhammad Alayhis-salomning g`oyaviy e'tiqodlariga qarshi kofirlar va Makka mushriklarining adovati tobora kuchayib boradi. Bir necha urushlar bo`ldi. Shundan so`ng Allohning izni bilan Makka shahridan Madina shahriga hijrat etishga ruxsat bo`ldi. Payg`ambarimiz Muhammad alayhis-salom 622 yilda o`z sahoba va tarafdorlari bilan Madina shahriga yo`l oldilar. Musulmonlarning hijriy yil hisobi xuddi shu yildan boshlanadi. Madinada qabilalar qo`shilib, yangi ittifoq – jamoa tuziladi. Bora-bora Madina shahrida musulmon jamoalari kuchli davlatga aylanadi.

632 yilda Muhammad Alayhis-salom Makka shahriga yana bir bor haj qiladilar, oradan uch oy o`tgach, Madina shahrida vafot etadilar. Bu paytda musulmon davlati Yamandan Sinay yarim oroligacha, qizil dengiz sohillaridan Markaziy qum sahrosigacha bo`lgan hududni o`z tasarrufiga olib, mavqeini ancha mustahkamlab olgan edi. Muhammad Alayhis-salom vafotlaridan so`ng davlatni quyidagi xalifalar boshqardilar: Abu Bakr as-Siddiq (632-634 yillar), Umar ibn al-Xattob (634-644 yillar), Usmon ibn Affon (644-656 yillar) va nihoyat Ali ibn Abu

Tolib (Muhammad Alayhis-salom amakilarining o`g`illari va payg`ambarimizning kuyovlari).Xalifalar davrida islom ta'limoti mustahkamlandi. Payg`ambarimizga nozil bo`lgan “Qur'oni Karim” g`oyalari sahobalar tomonidan kitob holida jamlandi.

G`arb va Sharq tadqiqotchilari “Qur'on”ni jahon madaniyatining eng nodir asarlaridan biri deb hisoblaydilar.

Xat-savodi bo`lgan Abu Bakr as-Siddiq, Umar ibn al-Xattob, Usmon ibn Affon, Ali ibn Abu Tolib, Zayd ibn Sobit, Ubay ibn Koaablar “Qur'on” oyatlarini yigirma uch yil davomida yod olib borganlar va xat bilan bitganlar.Uchinchi xalifa Usmon ibn Affonning topshirig`iga ko`ra “Qur'on” suralari va oyatlari birinchi bo`lib sahoba Zayd ibn Sobit tomonidan kiyik terisidan tayyorlangan sahifalarga bitilgan. So`ngra ushbu manbadan 6 nusxa ko`chirtirilib, markaziy shaharlarga bitta nusxadan yuborilgan hamda qur'onning faqat ana shu nusxalaridan foydalanishga farmon berilgan. Shunday qilib, “Qur'on” musulmonlarning diniy, ijtimoiy va siyosiy hayotida asosiy qo`llanma bo`lib qoladi.Ma'lumki, islom g`oyalari, musulmonchilikning talablari, huquqiy va axloqiy me'yorlari “Qur'on” va uning tafsirlari, “Hadisi Sharif”, shariat qoidalari bitilgan qo`llanmalar hamda ilohiyotga oid adabiyotlari mazmunida batafsil ifodalangan.“Qur'on”- dunyo madaniyatining ulkan boyligi, musulmonlarning muqaddas kitobi bo`lib, arab tilida “qiroat” ma'nosini anglatadi. “Qur'on” 114 suradan iborat bo`lib, ularning 90 tasi Muhammad Alayhis-salom Makka shahrida, 24 tasi esa Madina shahrida istiqomat qilgan davrlarda nozil bo`linganligi to`g`risida manbalarda ma'lumotlar keltiriladi. “qur'on” g`oyalari kishilarni tenglik, birodarlik, tinch-totuv yashash va ezgulikka undaydi. Shunga ko`ra, u katta axloqiy qimmatga ega. “qur'on”g`oyalarining ma'naviy-axloqiy xususiyatlari xususida so`z yuritilar ekan, uning insonning ma'naviy kamolga etishida qay darajada muhim o`ringa ega ekanligiga amin bo`lamiz. Shuning uchun u mana necha asrlardan beri insoniyatning eng ulug` qadriyati sifatida e'zozlanib kelinmoqda.Qur'oni Karim kishilarni tinch-totuv yashash, birodarlik, tenglik, saxiylik va bir-biriga mehr-muhabbat ko`rsatishga undaydi. Shunga ko`ra u katta axloqiy ahamiyatga ega. “Qur'on”ning axloqiy

qimmatini uning insonni ma'naviy kamolotga erishishida rioya etishi lozim bo'lgan talablarni bir butun holda mujassam eta olganligi bilan belgilanadi. Shu bois u necha asrlardan buyon insoniyatning eng ulug' qadriyatlaridan biri sifatida e'zozlanib kelinmoqda. Aslini olganda, islomda ilohiy va dunyoviy hodisalar alohida-alohida olib qaralmaydi. Islom ta'limotida insonning ruhiy va jismoniy kamolotiga ham birdek e'tibor beriladi. Islomiy g'oyalar odamlarni yaxshilikka da'vat etadi, ularni yomonlikdan qaytaradi. Insonparvarlikni targ'ib etib, razolatni qoralaydi, odob-axloq, ruhiy-ma'naviy poklik, mehnat qilish hamda er yuzini obod va go'zal etishga undaydi. U adolat, tenglik, tinchlik, erkni targ'ib etadi. Buni biz "Qur'on"ning inson kamolotga erishishidagi ahamiyati, uning insonga va butun borliqqa nisbatan munosabati mazmunidan ham bilsak bo'ladi. Sura va oyatlar vositasida zohir etilgan musulmon olami, xususan, islom diniga e'tiqod qiluvchi xalqlarning madaniyati, ma'naviyati va ma'rifatiga oid qarashlar axloqiy me'yorlarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, inson kamoloti avvalo uning bilim va tafakkur darajasi bilan belgilanadi. Islom dini asrlar davomida insonlarni chuqur bilim olish, ilm-fan sirlarini puxta egallash, o'zlashtirilgan bilimlar asosida ijtimoiy faoliyatni tashkil etishga undab kelgan. Ilm-fan, ma'rifat taraqqiy etgan jamiyatgina ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlanadi. "Qur'on"ning "Zumar" surasi 9-oyatida kishilarni ilm o'rganishga da'vat etuvchi shunday fikrlar bayon etiladi: "Aytin: Biladigan zotlar bilan bilmaydigan kimsalar barobar bo'lurmi? Darhaqiqat, faqat aql egalarigina pand-nasihatchilar qila olurlar". Islomda insonning aqliy kamoloti va tafakkurini rivojlantirishga katta e'tibor beriladi: bular ilm va haqiqatni dalillar yordamida isbotlash; so'zlaganda va amaliy harakatni tashkil etganda aniqlikka e'tibor berish, fikr yuritishda va muayyan faoliyatni yo'lga qo'yishda o'zgalarga taqlid qilishdan saqlanish maqsadga muvofiq ekanligi qayta-qayta uqtiriladi.

Shuningdek, "Qur'on"da ilmni ishonchli dalillar bilan asoslash, taqlid qilishga yo'l qo'ymaslik masalalari ham talqin etilgan. Unda har bir fikrni ko'r-ko'rona, aql ishlatmasdan ilgari surish qoralanadi. Mavjud bilimlar mohiyatini tahlil etish asosida ular orasidan eng to'g'ri va maqbul deb topilgan g'oyalarni tanlab olish

maqsadga muvofiq ekanligi uqtiriladi: “Mening bandalarimga - soʻzga quloq tutib, uning eng goʻzaliga (ya'ni, najotga eltuvchi rost soʻzga) ergashadigan zotlarga xushxabar bering! Ana oʻshalar Oллоh hidoyat qilgan zotlardir. Va ana oʻshalargina aql egalaridir” (“Zumar” surasi, 18-oyat). Har bir fikrni diqqat bilan tinglab, uning mohiyatini chuqur anglab, tushunib, soʻngra unga rioya etganlar haqiqiy aql egalaridirlar. Albatta, ilm aqliy mushohada yordamida oʻzlashtiriladi. Shu bois “Qur'on” gʻoyalari insonni oʻzida aqliy mushohada yuritish koʻnikmalarini oʻzlashtirishga undaydi. Koʻrinib turibdiki, islom dini ta'limotiga koʻra, bilimlilik va aqliy kamolot inson etukligining asosiy mezoni sanalgan. Shu bois koʻrish, eshitish va aqliy mushohada yuritish asosida insonda bilish qobiliyatining shakllanishiga alohida urgʻu beriladi. Buni biz “Qur'on”da insonlarni ham dunyoviy ilmlar (tabiiy, psixologik, joʻgʻrofik, sotsiologik va tibbiy bilimlar), ham diniy qarashlarni oʻrganishga targʻib etuvchi gʻoyalardan ham bilsak boʻladi.

Ma'lumki, ilm-fan taraqqiyoti insonning axloqiy kamolga etishida katta ahamiyatga ega boʻladi. Shu bois “Qur'on”da xulq-odob qoidalari majmuining yaratilishiga asosiy e'tibor qaratiladi. Muayyan shaxs, shuningdek, jamiyatning ravnaq topishida axloqning oʻziga xos roli va oʻrni tavsiflanadi. Zero, oʻzi yashab turgan jamiyat a'zosi boʻlgan har bir kishining axloqsizligi jamiyatga sezilarli darajada zarar etkazsa, axloqli kishilar uning gullab yashnashiga munosib hissa qoʻshadilar. “Qur'on”da har bir moʻmin-musulmon bajarishi zarur boʻlgan yaxshi amallar inson kamolotini belgilovchi omillardir, deb tushuntiriladi. Zero, Islom dini gʻoyalarining asl mohiyati ham kishilarga yomonlikning salbiy oqibatlarini koʻrsatish, ularni doimo toʻgʻri yoʻlda yurishga da'vat etish va yomonlikning oldini olishdan iboratdir. Beva-bechora, etim-esir va qarovsiz kishilarga nisbatan ehson koʻrsatish, xayr qilish insonga xos boʻlgan eng muhim axloqiy xislatlardan biri ekanligi, insonda imonning oʻziga xos mezoni sanalgan saxovat, mehmonnavozlik, jasorat, sabr va qanoat, toʻgʻrilik, vafodorlik va sodiqlikka katta e'tibor beriladi. Shundanmi, insondagi axloqiy xislatlardan eng muhimi hayru ehson haqida alohida fikr yuritiladi. «Ehson» tushunchasi mazmunan keng qamrovli boʻlib, unda muomala ham, inson tomonidan amalga oshiriladigan barcha yaxshi amallar

mohiyati ham aks etadi. O`zgalarga nisbatan ehson ko`rsatish - har bir insonning eng oddiy insoniy burchi bo`lishi lozimligi aytiladi. Zero, ikki olamning yaratguvchisi bo`lgan Olloh barcha ne'matlarni o`zi yaratgan mavjudotlarga ehson etgan. Olloh tomonidan qilingan ehsondan foydalanguvchi bandalar ham aholining eng nochor qatlami vakillariga nisbatan muruvvatli bo`lishlari, ularga xayru-ehson ko`rsatishlari lozim: “Olloh senga ehson qilgani kabi sen ham (Ollohning bandalariga) infoq-ehson qil” (“qasos” surasi, 77-oyat). Shuningdek, kim birovga ehson qilsa, uning foydasi o`ziga qaytishi, chunki birovga yaxshilik qilgan kishi o`zida ruhiy qanoat his etishi, boshqalar tomonidan hurmat-ehtiromga sazovor bo`lishi ta'kidlanadi. Mazkur fikrlar «qur'on»da quyidagicha ifodalanadi: «Kim chiroyli amal qilsa, unga o`n barobar bo`lib (qaytarilur). Kim biron yomon ish qilsa, faqat o`shaning barobarinda jazolanur» («An'om» surasi, 160-oyat).

Ota-onalar «Qur'onu Karim» g`oyalariga ko`ra eng birinchi navbatda ehson ko`rsatilishiga loyiq kishilar sifatida qayd etilgani holda ularning haqlari belgilab beriladi. Ota-onaning farzand oldidagi haqqi quyidagilardan iboratdir:

- farzandga ota-ona xatti-harakatlarining malol kelmasligi;
- ota-ona bilan gaplashganda ularning dillariga og`ir botadigan so`z aytmaslik;
- ota-onaga ehtirom bajo keltirish;
- otan-onaga rahm-shafqat ko`rsatish;
- ota-onaning haqlariga duo qilish.

“Qur'on”da faqat ota-ona emas, oilaning boshqa a'zolariga, qarindoshlar, etimlar, kambag`allar, qo`ni-qo`shnilarga ham yaxshilik qilish ta'kidlangan. “Niso” surasining 36-oyatida “Ota-onangizga ham qarindosh-urug`, etim va miskinlarga, qarindosh, qo`shni va begona qo`shniga, yoningizdagi hamrohingizga, yo`lovchi musofirga yaxshilik qilingiz!” (58-bet) deya, kishilarni bir-biriga yaxshilik qilishga undaydi. Bu oyat katta ijtimoiy-axloqiy ahamiyatga ega. Chunki har bir oilaning mustahkamligi jamiyatni mustahkamlashga, har bir etimga g`amxo`rlik esa jamiyatning taqdiri uchun harakat qiladigan ma'naviy yuksak insonni kamolga etkazishga olib keladi. Qo`ni-qo`shnilar bilan totuvlik esa mahalla hayotining tinch-totuv bo`lishini ta'minlaydi, bu esa o`z navbatida jamiyatning barqarorligiga

olib keladi. Demak, yuqoridagi sura oila va jamiyat o`rtasidagi mustahkam aloqa mohiyatini ham ifoda etadi. “Qur'on”da sabr-qanoatga hamyuksak axloqiy fazilat sifatida katta e'tibor beriladi. Shuning uchun ham sabr “Qur'on”da eng ko`p zikr etiladigan xislat bo`lib, quyidagi xislatlarni kamol toptiradi. Shu o`rinda shijoat qiyinchiliklarga, iffat - shahvoniy hirsga, halimlik esa jahlgga sabr qilishning mezoni sifatida talqin etiladi. “Qur'on”da ta'kidlanganidek, sabrli, sabotli bo`lish - bu qiyinchiliklarga bardosh berish, yomon kishilar tomonidan etkazgan nohaqliklarga chidash, boshga tushgan musibatlarga nisbatan bardoshli bo`lishdan iboratdir. Quyida keltiriluvchi oyatlarda qayd etilgan fikrlarga rioya etish insonda sabr-toqat hamda matonat kabi xislatlarni tarbiyalaydi: “Va albatta, sizlarni xavfuxatar, ochlik, molu jon va meva-chevalarni kamaytirish kabi narsalar bilan imtihon qilamiz. Biror musibat kelganda: “Albatta biz Ollohning (bandalarimiz) va albatta biz u zotga qaytguvchilarimiz”, deydigan sobirlarga xushxabar bering (Ey Muhammad)! Ana o`shalarga Parvardigorlari tomonidan salovat (ma'rifat) va rahmat bordir. Ana o`shalar haq yo`lni topguvchilardir” (“Baqara” surasi, 155-157-oyatlar). Yuqorida keltirilgan oyatlar mazmunidan anglanadiki, sabrli kishilar hayotda doimo to`g`ri yo`lni tanlab oladilar, har qanday qiyinchiliklarga bardosh beradilar, musibatlar oldida bosh egmaydilar. Qur'onu Karim insonni sabrbardoshli bo`lishga undaydi. Bu esa har bir kishining eng oliy xislati sanaladi.

“Qur'on”da yaxshi fazilatlarga ega kishilar bilan hamsuhbat bo`lish insonning kamolotga erishuvini ta'minlovchi omillardan biri ekanligiga ham alohida urg`u beriladi. Bu holat yaxshilar bilan do`st bo`lish imkoniyatini yaratadi, do`stni dushmandan ajrata olish layoqatining shakllanishiga imkon tug`diradi, o`ziga nisbatan hamkor - do`st tanlashiga yordam beradi. “Va-n-najm” surasining 24-oyatida “Bizning zikrimizdan kechgan va faqat hayoti dunyonigina istagan kimsalardan yuz o`giring”-deyiladi. “Kaxf” surasining 28-oyatida esa “Biz qalbini bizni zikr etishdan g`ofil qilib qo`ygan, havoyi nafsiga ergashgan va qilar ishi isrofgarchilik bo`lgan kimsalarga shijoat etmang”-deya ta'kidlanib, axloqan tuban kishilar bilan do`st tutinish xato ekanligi uqtiriladi. Yaxshi kishilar bilan ham, yomon kishilar bilan ham muomala-muloqotda bo`lganda, albatta uning o`ziga xos

odob qoidalariga rioya etish talab etiladi. Islomda ruxsat so`rash va salomlashish odoblariga amal qilinishiga ham alohida e'tibor beriladi. "Nur" surasining 27-28-oyatlarida bu borada aniq tavsiyalar berilganki, bu tavsiyalarga rioya qilish inson ma'naviy kamolotidan dalolat beradi ("Niso" surasining 86-oyati).

"Qur'on"da insonning ma'naviy pok bo`lish, havoyi nafsdan saqlanish masalalariga ham e'tibor berilgan. Unda kishilarni havoyi-nafsga berilmaslik, o`zini turli rag`bat va shahvatlardan saqlash kerakligi haqida ta'kidlanadi, havoyi-nafsga berilishning sabablari to`g`risidagi ma'lumotlar beriladi. Havoyi-nafsga berilishning asosiy sababi sifatida kishi irodasining zaifligi va ilmsizligi yoki ilmining kamligidir deya ko`rsatiladi. Chunki inson bilimsizligi tufayli havoyi-nafsga mahkum etiladi, shunga ko`ra aqlni ishlatib, hayotda to`g`ri yo`l tutishga da'vat etiladi. Masalan, "An'om" surasining 119-oyatida "Shubhasiz, ko`p kishilar o`z hoyu-havaslarini bilan bilmagan hollarda o`zlarini yo`ldan ozdirurlar". "Rum" surasining 29-oyatida "zolim kimsalar biron bilim-hujjatsiz havoyi-nafslarga ergashib (Ollohga) shirk keltiradilar" kabi fikrlar buning dalilidir. "Qur'on"da yana insonni axloqiy kamolga etkazishga zid xususiyatlar: manmanlik, aroqxo`rlik, qimorbozlik, yolg`onchilik, boshqalarni kamsitish, badgumonlik, josuslik, g`iybatchilik, maishiy buzuqlik, g`azabnoklik, hasadgo`ylik, ochko`zlik kabilar xususida ham muhim fikrlar bildirilgan. Kishilarning bir-birini hurmat qilishi, o`zaro do`stlik aloqalarini mustahkamlash, kelishmovchiliklarning oldini olishda, xullas, komil insonga xos bo`lmagan pastkashliklardan saqlanishda katta ahamiyatga ega.

"Qur'on"da insonning ruhiy va ma'naviy kamolga etishiga to`squinlik qiluvchi salbiy xislatlardan yana biri g`azabdir, deb ko`rsatiladi va u ruhiy razolat sifatida talqin etiladi. Zero, g`azab kelganda aql qochadi, inson o`z irodasini idora qilolmay qoladi. o`z manfaati va obro`sini himoya qilaman deb johillik qilib qo`yishi mumkin. G`azab inson salomatligiga ham zarar etkazadi. Shuning uchun ham Islom ta'limoti insonni aql bilan ish ko`rish, insof egasi bo`lish, shuningdek, bosiqlik bilan o`z hissiyotlarini boshqara olishga chaqiradi. Chunki g`azab kelganda chiqarilgan hukm, amalga oshirilgan hatti-harakat johillik belgisi bo`lib

qolishi mumkin. G`azabni bosa, shuningdek, g`azabni qo`zg`agan shaxsni kechira olish mustahkam irodaga ega bo`lgan kishining qo`lidangina kelishi uqtiriladi. Insonning ma'naviy kamol topishiga salbiy ta'sir etuvchi xislatlardan biri - ochko`zlik ekanligi ta'kidlanib, kishilarning bunday xislatga ega bo`lmasligi darkor ekanligi uqtiriladi. Chunki molu dunyo orttirishga bo`lgan rag`bat manmanlik, berahmlilik, isrofgarchilik kabi yomon xislatlarning paydo bo`lishiga olib keladi ("A'rof" surasining 31-oyati). Ochko`zlik, xasislik esa mol-dunyoga ruju qo`yishga olib keladi. "Qur'on"da ta'lim berilishicha, mol-dunyo insonni sinash uchun beriladi. Mol-dunyoga erishgan har bir inson uni to`g`ri yo`lda sarflashi lozim ("Anfol" surasi, 28-oyat). "Qur'on"da boylik emas, haqiqat va yaxshilik abadiydir, deyiladi. Ba'zilar mol-dunyosi ortganda manmanlik kasaliga giriftor bo`ladilar, aql va adolatni unutadilar. Inson boylik orttirsam, haddidan oshadi, shu sababli kishilarning boylik orttirgan chog`ida kekkayib, gerdayib ketishlaridan saqlanish masalalari keng yoritiladi.

Islom ta'limotida ilgari surilgan g`oyalardan yana biri va uning eng muhim tarkibiy qismi poklik va tozalikka rioya qilishdir.

Xulosa qilib aytganda, Islom va uning asosiy ta'limoti mujassamlashgan Qur'oni Karim insonda aqliy, axloqiy hamda jismoniy xislatlarni shakllantirish, bir so`z bilan aytganda, komil insonni tarbiyalashda muhim manba bo`lib xizmat qiladi.

2.Hadis ilmining paydo bo`lishi

Islom dini ta'limoti asoslarini yorituvchi Qur'one Karimdan keyingi asosiy manba hadis hisoblanadi. Hadislarni to`plash va ularga muayyan tartib berish asosan VIII asrning ikkinchi yarmidan boshlanib, uni eng bilimdon, turli fan asoslarini mukammal o`rgangan, katta hayotiy tajribaga ega bo`lgan kishi (muhaddis)lar tartib bergan. VIII-XI asrlarda to`rt yuzdan ortiq muhaddis hadis ilmi bilan shug`ullangan. Mazkur bilimlarni o`rganishning o`ziga xos yo`nalishi bo`lib, «hadis ilmi» nomi bilan yuritilgan. Keyingi yillarda Muhammad Alayhis-salomning hayoti, faoliyati hamda uning diniy-axloqiy ko`rsatmalarini o`z ichiga olgan hadislar, Imom Ismoil al-Buxoriyning "Al-jome' as-sahih" («Ishonarli

to`plam»), “Al-adab al-mufrad” («Adab durdonalari»), Imom Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziyning “Ash-Shamoil an-nabaviya” asarlari nashr etildi. “Hadis” yoki “Sunna” so`zlari bir ma’noni anglatib, Rasulullohning hayoti va faoliyati hamda diniy va axloqiy ko`rsatmalari haqidagi rivoyatlardan iborat.

Muhammad alayhissalomning ibratli ishlari, e’tiqod, poklik va insonga xos ma’naviy-axloqiy xislatlarni ifodalovchi so`zlari, pand-nasihatlari uning nomi bilan bog`liq hadislarda mujassamlangan.

Hadislar dastlab yozib borilmagan. Payg`ambar Muhammad Alayhis-salom arab bo`lmagan kishilarning hadislarini Qur’oni Karim oyatlari bilan adashtirib yuborishlaridan cho`chib, hadislarining yozib borilishiga ruxsat etmaganlar. Biroq payg`ambar Muhammad Alayhis-salom huzurida sahoblar bo`lib, ular Rasuli akramdan eshitgan hadislarini yodlab borganlar. Jumladan, hazrati Abu Hurayra ana shunday mo`tabar kishilardan biri bo`lib, hadislarini mukammal yodlab borgan. Abu Hurayra tomonidan qayd etilgan hadislar to`g`ri, ishonarli (sahih) hadislar hisoblangan. Lekin hadislarini yod olgan kishilar sonining tobora kamayib borishi natijasida ularning asta-sekin unutilib ketishi borasidagi xavf yuzaga keladi. Ana shu xavfning oldini olish maqsadida xalifalar ishonarli hadislarini to`plashga farmon berganlar. Hadislarini to`plash xususidagi farmon dastlabki xalifa Umar ibn Abdulaziz tomonidan berilgan. Hadislarini yozib borish bilan mashg`ul bo`lgan ilk muhaddislar sifatida Rabee bin Sabeh, Said ibn Abi Aruba, Molik bin Anas, Abdumalik bin Jurayj Makkiy, Abdurahmon al-Avzoiy Shoshiy, So`fyon Savriy Kufiy va boshqalardir.

VIII-IX asrlar hadis ilmining rivojlanishida “oltin davr” hisoblanadi. Bu davrga kelib, Islom ulamolari tomonidan hadislarining qay darajada to`g`riligi, ularning qanday manbalarga tayanilib to`planganligi jiddiy tadqiq etila boshlandi. Chunki ba’zi soxta, ishonchsiz hadislar ham paydo bo`la boshlagan, ularni tekshirib, asl hadislarini tiklash va yozma ravishda qayd qilish zamon talabi bo`lib qolgan edi. Shuning uchun ham birinchidan, hadislarini yoddan biluvchi haqiqiy, bilimdon, o`tkir mulohazali kishilarning asta-sekin kamayib ketayotganligi, ikkinchidan, hadislarining haqiqiy, ishonarli, ya’ni sahihlarini saqlab qolish

maqsadida ular tekshirilib, asl holiga keltirib, yozib yig`ila boshlangan. Ana shu tarzda hadis ilmi rivojlana boshlagan.

Islom olamida oltita ishonchli to`plam (as-sahih as-sitta) eng nufuzli manbalar sifatida e'tirof etilgan. Ushbu manbalarning mualliflari IX asrda yashab ijod qilgan quyidagi muhaddislar bo`lganlar: Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy 194 (810), - 256 (870), Imom Muslim ibn al-Hajjoj 206 (819), - 261 (874), Imom Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy 209 (824), - 279(892), Imom Abu Dovud Sulaymon Sijistoniy 202 (817), - 275(880), Imom Ahmad an-Naso'iy (215 (830), - 303 (915) va Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Yazid ibn Mojja 209 (824), - 273(886).

Muhaddislar tomonidan yaratilgan va ishonarli manbalar deya e'tirof etilgan "Al-kutub as-sitta" ("Olti kitob") quyidagilardan iborat:

1. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy tomonidan yozilgan "Al-jome' as-sahih" asari.
2. Imom Muslim an-Nishopuriy (Imom Muslim ibn al-Hajjoj) tomonidan yozilgan "As-sahih" asari.
3. Imom ibn Mojja tomonidan yozilgan "Sunnan".
4. Imom Abu Dovud Sulaymon–Sijistoniy tomonidan yozilgan "Sunnan" asari.
5. Imom Muhammad ibn Iso at-Termiziy tomonidan yozilgan "Aj-jami al-kabir" asari.
6. Ahmad an-Naso'iy tomonidan yozilgan "Sunnan".

Movarounnahrda birinchi bo`lib hadis to`plagan muhaddis Imom Abdulloh ibn Muborak al-Marvaziy sanaladi. Allomaning safdoshlari sifatida Imom Ahmad ibn Xanbal al-Marvaziy, Ishoq ibn Rahovayh al-Marvaziy, Imom al-Haysam ibn qulayb ash-Shoshiy, Hofiz al-Xorazmiy, Imom Abdulhasan Ahmad ibn Muhammad as-Samarqandiy kabi vatandoshlarimizning nomlari ham mashhur.

3. So`fiylik ta'limotida etuk inson muammosining talqin etilishi

So`fiylik ta'limoti VIII asr oxiri va IX asr boshlarida paydo bo`lib, butun musulmon mamlakatlari, shu jumladan, Movarounnahrda ham keng tarqalgan.

Soʻfiylik butun Sharq ma'naviy hayotida inson kamoloti xususidagi gʻoyalarning shakllanishida muhim rol oʻynaydi.

Soʻfiylik musulmon sharqi xalqlarining koʻp asrlik ma'naviy hayotining gʻoyaviy asosini belgilab bergan ta'limot boʻlib maydonga chiqdi. U ilohiy poklik va insoniy goʻzallikni idrok etish yoʻli, haq va haqiqatni himoya qilish vositasi boʻlib xizmat qildi. Soʻfiylik koʻp qirrali oqim boʻlib, “sof”, “yagona” soʻfiylik hech qachon boʻlmagan. U turli koʻrinishlar, oqimlar tarzida namoyon boʻlgan. Ammo har biri ham inson takomili muammosiga turlicha yondoshib, uni oʻziga xos yoʻl, qarash asosida talqin etgan. Soʻfiylik ta'limoti gʻoyalari e'tiqod va amal qiluvchi kishilar soʻfiylar deb nomlanadi.

Soʻfiylik ta'limotida komil inson – bu dono, oqil, pok niyatli odamdir. Soʻfiylar ilohiy poklik, nafosat, e'tiqod va tafakkur insoniyatni balo-qazolardan asraydi, ularni avaylab asraydi deb bilganlar. Ular mazkur gʻoyalarga muvofiq hamda ularga amal qilgan holda haqiqat uchun intilganlar. Aslida esa, komil insonning shakllanishi – bu ularning ideali, orzusi boʻlgan. Shunday boʻlsada, ular komil, etuk va ma'rifatli inson idealini yaratish asosida jaholat, nodonlik, hirs va ta'maga qarshi kurashganlar.

Komillikning mezoni ikki narsa: birinchisi, axloq, ya'ni, moʻmin-musulmon, solih inson boʻlish, ikkinchisi, oʻz-oʻzini tanishdan iboratdir.

Har qanday gʻoyaviy ta'limot mohiyatida aks etgani kabi, Islom ta'limotida ham ziddiyat va ixtiloflar paydo boʻlib, natijada VII asrning ikkinchi yarmidan boshlab turli yoʻnalish, mahzab va oqimlar yuzaga kela boshladi. Ulardan sunniylik yoʻnalishi VIII-XII asrlarda Arab xalifaligi tasarrufidagi hududlarda vujudga kelgan eng yirik yoʻnalishlardan biri sifatida shakllangan boʻlib, bugungi kunda jahondagi barcha musulmonlarning toʻqson foizi sunniy mahzabining vakillari sanaladilar. Sunniylar oʻzlarini ahli as-sunna – sunna tarafdorlari deb atab, Qur'on bilan birga sunnaga ham e'tiqod qiladilar. Ular paygʻambar Muhammad Alayhis-salom va xalifa Ali bilan bir qatorda, shialik tarafdorlari rad etadigan dastlabki xalifalar-Abu Bakr, Umar va Usmonning Islom ta'limoti gʻoyalari mustahkamlashdagi xizmatlarini ham birdek e'tirof etiladilar. Sunniy yoʻnalishida

quyidagi to'rtta mazhab - Hanafiya, Malikiya, Shofii'ya, Hanbaliya bo'lib, mohiyatiga ko'ra shariatga xos diniy-huquqiy tizimlar sanaladi va har biri ham huquqiy muammolarni hal etishda hadis talablariga tayanadi. Ushbu mazhablarning namoyandalari Abu Xanafa (699-767 yillar), Malik ibn Anas (713-795 yillar), Ash Shafiy (767-819 yillar) va Ibn Xanbal (780-855 yillar)lar bo'lib, ular Islom ta'limotining diniy-huquqiy nazariyotchilari hisoblanadilar. Sunniylik yo'nalishining mazhablari hokimiyat va uning mavjudligi borasida ham shialik yo'nalishida ustuvor sanalgan qarashlardan farqli g'oyalarga tayanadi. Sunniylar xalifalik hokimiyati mavjudligining tarafdorlari bo'lsalar, shialar imomat tarafdorlaridir.

Islom ta'limotida yana bir yo'nalish - shialik (arabcha so'z bo'lib, "guruh", "taraf" ma'nosini anglatadi) mavjud. Bu oqim mohiyati jihatidan sunniylikdan so'ng ikkinchi o'rinda turadi. Hozirgi davrda, jahon musulmonlarining o'n foizi shia mazhabiga mansubdir. Shialik xalifa Ali hokimiyatining tarafdorlaridan iborat diniy-siyosiy guruh sifatida VII asr o'rtalarida paydo bo'lgan. Iroq va Eronda bu yo'nalish g'oyalari keng tarqalgan. Shialik diniy-g'oyaviy masalalarni hal etish hamda diniy urf-odat, marosim va an'analarga amal qilish, ularni o'tkazish borasida ilgari surilgan qarashlarga ko'ra sun'iylikdan farq qiladi. Uning tarafdorlari xalifalik hokimiyatiga qarshi kurash olib borgan. Shialik hokimiyat uchun kurash jarayonida maydonga kelgan bo'lsa-da, asosiy ixtiloflar diniy ta'limotni talqin etish borasidagi tafovutlardan iboratdir. Shialar ham sunniylar kabi Qur'onni e'tirof etadilar, ammo xalifalar davrida uning ayrim qismlari tushirib qoldirilgan, deb hisoblaydilar. Ular Qur'onning mazmunini majoziy talqin etish asosida o'z ta'limotlarini asoslaydilar. Hadislardan faqat Ali va uning tarafdorlari nomi bilan bog'liq bo'lganlarini tan oladilar va ana shunday hadislarni jamlab mustaqil to'plamlar tuzganlar. Mazkur to'plam Axbor deb nomlanadi. Sunniylik aqidalaridan farqli ravishda, shialar tavhid, adl, nabuvvat, imomat va qiyomat kabi besh aqidaga e'tiqod qiladilar. Tavhid - Allohning yagonaligini e'tirof etish; adl - adolat, Allohning odilligi, ya'ni taqdir; nubuvvat - payg'ambarlik; qiyomat yoki maod - qiyomatning sodir bo'lishi, oxiratning mavjudligi, o'lganlarning tirilishi

kabi qarashlar mohiyatiga ko`ra sunniylik yo`nalishida ustuvor bo`lgan g`oyalarga mos keladi. Shialikda beshinchi aqida - imomat (imom tomonidan boshqariladigan hokimiyatning mavjud bo`lishi) bo`lib, mazkur g`oya sunniylik va ushbu yo`nalish tomonidan e'tirof etilgan xalifalik hokimiyatining mavjud bo`lishi xususidagi aqidaga zid keladi. Shialik yo`nalishining tarafdorlari Ali va uning avlodlari sanalgan o`n ikki imom tomonidan boshqarilgan hokimiyatni tan oladi. Shialar ham muqaddas shaharlar Makka va Madinaga borib, Ka'bani ziyorat qilsalar-da, Karbalo va Najaf shaharlaridagi shialik imomlari qabrlarini ham muqaddas deb e'tirof etadilar. Shialik asosan Eronda ustuvor bo`lgan e'tiqod hisoblanadi. Keyinchalik, sunniylik va bir qator progressiv oqimlar doirasida, VIII asr oxiri va IX asr boshlarida so`fiylik ta'limoti paydo bo`ldi. Mazkur oqim butun musulmon mamlakatlari, shu jumladan, Markaziy Osiyo hududida keng tarqaldi. So`fiylik ta'limoti butun Sharq ma'naviy hayotida komil inson va uni shakllantirish borasidagi g`oyalarning shakllanishida muhim rol o`ynadi. So`fiylik ta'limoti va uning mohiyati xususida qator tadqiqotlar olib borilgan bo`lib, mazkur manbalar so`z yuritilayotgan ta'limotni o`rganishda boy manba bo`lib hisoblanadi. Ayniqsa, Alisher Navoiyning "Nasoyimul muhabbat" asari so`fiylar silsilasi haqida qimmatli merosdir.

Mazkur oqim VII-VIII asrda arab mamlakatlarida paydo bo`lib, so`ngra boshqa musulmon mamlakatlari, xususan, Movarounnahrda ham keng yoyildi. Lekin olimlar bu oqimning ba'zi ko`rinishlari islomgacha ham mavjud bo`lganligini ta'kidlaydilar. So`fiylik nazariyasiga ko`ra, dunyo, mavjud borliq xudoning mujassamlanishi. Xudo barcha ko`rinadigan narsalarda, narsalar esa xudoda mavjud. Borliq-dunyoviy ruh shaklida butun olamga tarqalgan va xudo singari yagonadir. Inson esa ana shu ruhning bir qismi, shu bois ertami-kechmi u bilan qo`shiladi.

Amaliy qism axloqiy me'yori va xulq-atvor qoidalarining muayyan tizimidan iborat bo`lib, bu me'yori va qoidalar xudbinlik va shaxsiy manfaatlardan o`zini tiyishni talab etadi. So`fiylik musulmon Sharqi xalqlarining ko`p asrlik ma'naviy hayotining g`oyaviy asosini belgilab bergan ta'limot bo`lib maydonga chiqdi. U

ilohiy poklik va insoniy go`zallikni idrok etish yo`li, haq va haqiqatni himoya etish vositasi bo`lib xizmat qildi. So`fiylik asosan uch oqimga mansub:

Birinchi oqim Mansur Xalloy, Fariduddin Attor, Jaloliddin Rumiylar mansub bo`lgan oqim. Ularning ta'lim berishicha, xudo har jihatdan komildir, eng oliy go`zallik, shodlik, baxt uning vaslidadir, foniy bo`lishidadir. Inson o`zini haqiqatga,-xudoga nisbatan hech deb bilishi kerak. Inson yashayotgan hayot haqiqiy baxt-saodat bera olmasligi, asl, haqiqiy osudalik, baxt, saodat faqat xudoda, uning vaslida ekanligi, u bilan vahdat tashkil etish, ya'ni, uning vasliga etish kerakligi xususidagi qarashni ilgari suradilar. Lekin ular taqvoni riyodan ajratib, oliy haqiqatga intilishni jannat va do`zax haqidagi intilishlardan farq etib borishlari bilan ajralib turadilar. Insonning ichki kechinmalari holatiga ahamiyat berib, chin ixlos va sidqni birinchi o`ringa qo`yadilar. So`fiylar qalbni har qanday xudbinlik, riyo, ta'magirlik, hasham va mol-dunyoga o`chlikdan tozalab borish bilan oliy haqiqat ko`zgusiga aylantirishni, ya'ni, poklikni asosiy maqsad qilib qo`yadilar. So`fiylar inson ma'naviy-ruhiy komillikka erishish yo`lida quyidagi to`rt bosqichni o`tishi kerak deb hisoblaydilar.

Birinchi bosqich – Shariat. Diniy marosim va shariat aqidalari (taqvolar)ni aynan, izchil bajarish. Chunki shariat-qonun bo`lib, bu qonun vujud va qalbni tarbiyalaydi.**Ikkinchi bosqich** –Tariqat. Nafsni tiyish, xushnudlik, xilvat, ma'naviy muhabbatni takomillashtirib, xudo to`g`risida o`ylash, ya'ni, o`zdan kechish, ko`ngilni poklab, ruhni nurlantiruvchi faoliyat shakli.**Uchinchi bosqich** – Ma'rifat. Hamma narsa, butun borliqning asosi - xudo ekanini, o`zlikning mohiyati xudoning mohiyati bilan uyg`un ekanligini bilish va anglash. Mazkur holatda odam uchun kibru havo, manmanlik hamda shon-shuhrat be'mani bo`lib ko`rinadi. Shunda u orif, ya'ni, bilimli va xudoni tanigan inson bo`ladi.**To`rtinchi bosqich** - Haqiqat. Mazkur bosqichda so`fiy xudoning dargohiga etishadi, vasliga vosil bo`ladi, u bilan birlashadi, vahdat (tavahhud) tashkil etadi va shu asosida inson foniy, ya'ni “anal-haq” bo`la oladi.Mazkur oqim tarafdorlaridan birinchi so`fiy eronlik Abu Yazdit Tayfur al-Bistamiydir (875 yilda vafot etgan). So`fiy Husayn ibn Mansur Halloy esa o`zining xudo bilan “qo`shilganini” isbotlash uchun “Anal-

haq” (“Men haqman”, “Men xudoman”) deb da'vo qiladi hamda o'z ta'limotini ilgari suradi. U Qur'onning muqaddasligi va Muhammad Alayhis-salomning payg'ambar ekanligini inkor etishga uringanlikda ayblanib, xurofotchilar tomonidan qatl etildi. Zero, ushbu ta'limot saroy ahli va jaholat bilan yaqinlashgan ba'zi kalom va falsafa ilmi ulamolariga yoqmad, oqibatda qalbni oliy haqiqatga erishish yo'lida poklash maqsadini ilgari surgan ezgu ta'limot bid'at deya baholandi.

So'fiylikning ikkinchi oqimiga mansub bo'lgan so'fiylar birinchi oqim namoyandalari tomonidan ilgari surilgan qarashlarni qabul qilganlar, biroq mazkur qarashlarni islom ta'limotida targ'ib etilgan tartib-qoidalarga moslashtirganlar. Bu oqimning eng mashhur nazariyotchisi Zayniddin binni Muhammad Imom G'azzoliy (1058-1111 yillar) hamda Ahmad Yassaviylar sanaladilar. Imom G'azzoliy So'fiylik ta'limotining asoschilaridan biri bo'lib, “Hujjat-ul-islom” laqabini olgan. Alloma to'g'risida so'z yuritilganda hatto “qur'on yo'qolib qolsa, uni G'azzoliyning asarlari bo'yicha tiklash mumkin” degan fikrlarni bildirganlar. Imom G'azzoliy tomonidan yaratilgan “Tahofut al-falosifa” (“Faylasuflarni rad etish”), “Kimyoi saodat” (“Saodat kimyosi”), “Ixya ulum ad-din” (“Diniy ilmlarni tiriltirish”) kabi islom ilohiyoti tizimining shakllanishiga zamin hozirlagan asarlar alloma faoliyatiga nisbatan shunday yuksak baho berilishiga sabab bo'lgan. Imom G'azzoliy inson kamolga etishi, ya'ni, xudo “vasli”ga etishi uchun ma'lum shartlarni bajarib, muayyan yo'lni bosib o'tishi kerak, deydi. Har bir so'fiy islom talablari – qonun-qoidalari, aqidalari hamda qur'onni haqiqat deb bilib, unga tobe bo'lishi va ularga so'zsiz amal qilishi yuqorida qayd etilgan yo'lning bosib o'tish shartlaridir deya uqtiradi. Alloma so'fiylik nazariyasining mohiyati xususida so'z yuritib, ular haqiqatni mantiqiy mulohazalar asosida emas, balki ichki kechinmalar vositasida bevosita hissiy tarzda angelaydi, deb ko'rsatadi. So'fiylarning ichki holatini nazariy bilimlarni egallash, suhbatlar tashkil etish, manbalarni o'qish orqali emas, balki ularning turmush tarzini qabul qilish orqaligina anglash mumkin. Mazkur yo'l ko'ngilni his bilan yaratilgan ma'lumotlardan ozod etadi va ana shunda ma'rifat manbai paydo bo'ladi, dunyo ravshan bo'ladi. o'rganish yo'li

bilan emas, balki o`zdan chekinish, ma'naviy vujudning qaytadan yaralishi tufayligina oxirgi chegaraga erishish mumkinligi alloma qarashlarining asoslari sifatida namoyon bo`ladi. So`fiylikning uchinchi oqimi Naqshbandiya ta'limotining yaratilishi bilan bog`liqdir. Mazkur oqim XIII asrning oxirlarida shakllana bordi. XIV-XV asrlarda esa Markaziy Osiyoda ustuvor mavqega ega bo`lgan ta'limotga aylandi. Naqshbandiya tariqati rivojlangunga qadar, Markaziy Osiyoda Ahmad Yassaviy tomonidan asos solingan Yassaviya tariqati hukmron ta'limot edi.

Islom dini va uning ta'lim-tarbiyaga ta'siri, so`fiylik ta'limotida etuk inson muammosining talqin etili.

Arab istilochilarining Movarounnahrda g`alabasidan so`ng barcha mustamlaka mamlakatlar qatori u erda ham Islom dinning asoslari xususida ma'lumot beruvchi muqaddas kitob – “Qur'on” yaratilgan til - arab tilini o`rganish joriy etildi. Diniy ulamolarning maxsus ko`rsatmalariga muvofiq muqaddas kitobni boshqa tillarga tarjima qilish ta'qiqlandi. Shu bois musulmon maktablarida asosiy manbaning tili hamda fan sifatida arab tilining o`qitilishi yo`lga qo`yildi. Mavjud fanlarning asoslari arab tilida o`rganila boshlandi. Arab xalifaligi tasarrufiga olingan barcha mamlakatlarda masjidlar qoshida maxsus maktablar tashkil etildi. Biroq o`g`il bolalargina mazkur maktablarda savod o`rganish huquqiga ega bo`ldilar. Maktablar, shuningdek, keyinchalik bunyod etilgan va maqomi jihatidan hozirgi oliy o`quv yurtlariga teng bo`lgan madrasalarda ta'lim va tarbiya ishlari Shariat qoidalariga muvofiq yo`lga qo`yilgan bo`lib, ushbu o`quv maskanlarida Islom ta'limoti xususida ma'lumotlar beruvchi ilohiyot fanlari bilan bir qatorda dunyoviy fanlarning asoslari ham o`qitilgan. Machitlar qoshida faoliyat yuritgan maktablarda imomlar, madrasalarda esa mudarrislar yoshlarga ta'lim va tarbiya berish ishi bilan shug`ullanganlar. Bolalarga dastlabki saboq harflari o`qishdan boshlangan, bu usulda har bir bola alifbe tartibida harfning nomini bilib olishi (alif, be, te, se, va h.), so`ngra shu harflarni qo`shib o`qishni mashq qilar edi. Ana shu mashq oxiriga etgandan so`ng, bolalar qo`llariga “Qur'on” berilgan va domla rahbarligida “Qur'on”ning har bir surasi takrorlanib o`rganilar edi. Lekin “Qur'on”ni o`qish bolalar uchun juda og`ir edi. Chunki maktablarda faqat og`zaki

mashq usuliga — “Savod” chiqarilishiga oʻtgach, savod chiqarish yanada qiyinlashdi. Yozuv alohida “fan” sifatida ajratilib, kotiblik kasbiga oʻqiyotganlargagina yozuv oʻrgatilar edi. Shunga qaramay, maktablarga deyarlik hamma bolalar tortiladi va “Qur'on”ni oʻrganish majbur qilinib, arab boʻlmagan bolalar uchun uni yodlash har qancha ogʻir boʻlsa ham, Movarounnahr maktablarida “Qur'on”ning bu usuli qabul qilinadi va toʻgʻri deb topildi. Bu usul keyinchalik bolalarning madrasada oʻqitish uchun ham kerak edi. Asta-sekin otalar bolalarni 6-7, hatto 5 yoshidan maktabga bera boshlaydilar. “Qur'on”ni yod bilgan kishi qori deb atalardi. Qorilar katta hurmatga sazovor edilar. Asta-sekin oʻqimishli kishilar, ya'ni domla alohida ajralib, ular oʻz xonadonlarida ham maktab ochadi. Talabalar maktabdor domlalar maktabida husnixat, ogʻzaki hisobni ham oʻrganar, asta-sekin fors-tojik tilida va turkiy tildagi kitoblarni, qoʻlyozmalarni ham oʻqitilar, oʻrgatilar edi. Husnixat va arifmetika bilan yana xususiy muallimda shugʻullanar edilar. Movarounnahrda arab boʻlmagan bolalarga “Xaftiyak” VIII asrda tuzilgan boʻlib, “Qur'on” suralaridan ettidan biri tanlab olingan darslik sifatida oʻrganilgan. X—XII asrda “Chorkitob” oʻqitila boshlandi. XII asrdan boshlab Ahmad Yassaviy, uning turkiy tilda yozilgan she'r va boshqa asarlari vositasida islom dini rukunlari turkiy tilda oʻrganila boshlandi. Maktablarda faqat oʻgʻil bolalar oʻqir, qizlar esa otinoyilar uyida oʻqitilar, ular yozuvni emas, faqat oʻqishni oʻrganar edilar. X asr boshlarida madrasalar ham paydo boʻla boshlaydi. “Madrasa” soʻzi “dars oʻqitiladigan joy”, “Ma'ruza tinglaydigan joy” ma'nosini anglatadi. Ma'lumki, madrasalarda musulmon diniy oqimlari arab tili grammatikasi va qoidachilik, ilohiyot, mantiq, notiqlik mahorati, kalom oʻrgatilgan. Asta-sekin madrasalarda astronomiya, matematika, geografiya, kimyo kabi dunyoviy fanlar oʻqitila boshlandi. Madrasalarda 15—20, 30—40 va 100—150 tacha talaba oʻqigan. Madrasani bitirib chiqqanlar imom-xatib, qozixonalar va boshqa ma'muriy ishlarda ish olib borar edi. Islomning shar'iy ma'nosi - bu Alloh yagona deb e'tiqod qilib, unga boʻysunmoqlik va butun qalb bilan unga ixlos qilmoqlik va Alloh buyurgan diniy e'tiqodga imon keltirmoqlik demakdir. Allohga itoat qilgan va Alloh yuborgan paygʻambarlarga ergashgan kishi musulmon deyiladi. Islom dini

ta'limotiga ko`ra, har bir musulmon ushbu beshta asosiy ruknni bajarishi shart: Birinchisi, “La ilaaha illalloh va Muhammadur-rasululloh” deb Ollohning borligi, yagonaligi va uning qudratiga, shuningdek, Muhammad Allayhis-salomning Tangrining erdagi elchisi, rasuli ekanligiga shahodatlik berish; ikkinchisi, namoz o`qish; uchinchisi, zakot berish; to`rtinchisi, ramazon oyida ro`za tutish; beshinchisi; imkoniyat darajasidan kelib chiqqan holda haj safarini o`tash. Islom dinining asoschisi va targ`ibotchisi Muhammad ibn Abdulloh 570 yilda Makkada quraysh qabilasiga mansub Hoshimiylar xonadonida tug`iladi. Otasi Abdulloh Shom safariga ketayotib Madina shahrida vafot etganda, yoshi 30 ga etmagan edi. Yosh Muhammad besh yoshida onasi Ominadan ham ajraladi. Shundan so`ng uni bobosi Abdul Mutallib o`z tarbiyasiga oladi. Bu chog`da Abdul Mutallibning yoshi yuzdan oshgan edi. Ko`p o`tmay u ham vafot etadi. Bobosining vafotidan so`ng uning vasiyatiga ko`ra, hali voyaga etib utgurmagan Muhammadni amakisi Abu Tolib tarbiyalaydi. Ushbu yillarda u savdogarlik kasbining sir-asrorlarini o`rgana boshlaydi. Voyaga etgach Makka shahrining badavlat ayollaridan biri bo`lgan Xadichaning xizmatiga ishga kiradi. 609-610 yillardan boshlab Muhammad payg`ambar sifatida yagona ollohga e'tiqod qilish g`oyasini targ`ib eta boshladi. Islom dinining g`oyalarini qurayish va boshqa qabilalarning a'zolari o`rtasida targ`ib etishda Muhammad Allayhis-salomga Xadicha har jihatdan ko`mak beradi, ular bir umr maslakdosh, hamfikir bo`lib qoladilar. Islom dini g`oyalari targ`ibotining dastlabki yillari payg`ambarimiz Muhammad Alayhis-salomning g`oyaviy e'tiqodlariga qarshi kofirlar va Makka mushriklarining adovati tobora kuchayib boradi. Bir necha urushlar bo`ldi. Shundan so`ng Allohning izni bilan Makka shahridan Madina shahriga hijrat etishga ruxsat bo`ldi. Payg`ambarimiz Muhammad alayhis-salom 622 yilda o`z sahoba va tarafdorlari bilan Madina shahriga yo`l oldilar. Musulmonlarning hijriy yil hisobi xuddi shu yildan boshlanadi. Madinada qabilalar qo`shilib, yangi ittifoq – jamoa tuziladi. Bora-bora Madina shahrida musulmon jamoalari kuchli davlatga aylanadi. 632 yilda Muhammad Alayhis-salom Makka shahriga yana bir bor haj qiladilar, oradan uch oy o`tgach, Madina shahrida vafot etadilar. Bu paytda musulmon davlati Yamandan

Sinay yarim oroligacha, qizil dengiz sohillaridan Markaziy qum sahrosigacha boʻlgan hududni oʻz tasarrufiga olib, mavqeini ancha mustahkamlab olgan edi. Muhammad Alayhis-salom vafotlaridan soʻng davlatni quyidagi xalifalar boshqardilar: Abu Bakr as-Siddiq (632-634 yillar), Umar ibn al-Xattob (634-644 yillar), Usmon ibn Affon (644-656 yillar) va nihoyat Ali ibn Abu Tolib (Muhammad Alayhis-salom amakilarining oʻgʻillari va paygʻambarimizning kuyovlari). Xalifalar davrida islom taʼlimoti mustahkamlandi. Paygʻambarimizga nozil boʻlgan “Qurʼoni Karim” gʻoyalari sahobalar tomonidan kitob holida jamlandi. Gʻarb va Sharq tadqiqotchilari “Qurʼon”ni jahon madaniyatining eng nodir asarlaridan biri deb hisoblaydilar. Xat-savodi boʻlgan Abu Bakr as-Siddiq, Umar ibn al-Xattob, Usmon ibn Affon, Ali ibn Abu Tolib, Zayd ibn Sobit, Ubay ibn Koaablar “Qurʼon” oyatlarini yigirma uch yil davomida yod olib borganlar va xat bilan bitganlar. Uchinchi xalifa Usmon ibn Affonning topshirigʻiga koʻra “Qurʼon” suralari va oyatlari birinchi boʻlib sahoba Zayd ibn Sobit tomonidan kiyik terisidan tayyorlangan sahifalarga bitilgan. Soʻngra ushbu manbadan 6 nusxa koʻchirtirilib, markaziy shaharlarga bitta nusxadan yuborilgan hamda qurʼonning faqat ana shu nusxalaridan foydalanishga farmon berilgan. Shunday qilib, “Qurʼon” musulmonlarning diniy, ijtimoiy va siyosiy hayotida asosiy qoʻllanma boʻlib qoladi. Maʼlumki, islom gʻoyalari, musulmonchilikning talablari, huquqiy va axloqiy meʼyorlari “Qurʼon” va uning tafsirlari, “Hadisi Sharif”, shariat qoidalari bitilgan qoʻllanmalar hamda ilohiyotga oid adabiyotlari mazmunida batafsil ifodalangan. “Qurʼon”- dunyo madaniyatining ulkan boyligi, musulmonlarning muqaddas kitobi boʻlib, arab tilida “qiroat” maʼnosini anglatadi. “Qurʼon” 114 suradan iborat boʻlib, ularning 90 tasi Muhammad Alayhis-salom Makka shahrida, 24 tasi esa Madina shahrida istiqomat qilgan davrlarda nozil boʻlinganligi toʻgʻrisida manbalarda maʼlumotlar keltiriladi. “qurʼon” gʻoyalari kishilarni tenglik, birodarlik, tinch-totuv yashash va ezgulikka undaydi. Shunga koʻra, u katta axloqiy qimmatga ega. “qurʼon” gʻoyalarining maʼnaviy-axloqiy xususiyatlari xususida soʻz yuritilar ekan, uning insonning maʼnaviy kamolga etishida qay darajada muhim

o`ringa ega ekanligiga amin bo`lamiz. Shuning uchun u mana necha asrlardan beri insoniyatning eng ulug` qadriyati sifatida e'zozlanib kelinmoqda.

Qur'oni Karim kishilarni tinch-totuv yashash, birodarlik, tenglik, saxiylik va bir-biriga mehr-muhabbat ko`rsatishga undaydi. Shunga ko`ra u katta axloqiy ahamiyatga ega. "Qur'on"ning axloqiy qimmatini uning insonni ma'naviy kamolotga erishishida rioya etishi lozim bo`lgan talablarni bir butun holda mujassam eta olganligi bilan belgilanadi. Shu bois u necha asrlardan buyon insoniyatning eng ulug` qadriyatlaridan biri sifatida e'zozlanib kelinmoqda. Ma'lumki, inson kamoloti avvalo uning bilim va tafakkur darajasi bilan belgilanadi. Islom dini asrlar davomida insonlarni chuqur bilim olish, ilm-fan sirlarini puxta egallash, o`zlashtirilgan bilimlar asosida ijtimoiy faoliyatni tashkil etishga undab kelgan. Ilm-fan, ma'rifat taraqqiy etgan jamiyatgina ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlanadi. "Qur'on"ning "Zumar" surasi 9-oyatida kishilarni ilm o`rganishga da'vat etuvchi shunday fikrlar bayon etiladi: "Ayting: Biladigan zotlar bilan bilmaydigan kimsalar barobar bo`lurmi? Darhaqiqat, faqat aql egalarigina pand-nasihat qila olurlar". Shuningdek, "Qur'on"da ilmni ishonchli dalillar bilan asoslash, taqlid qilishga yo`l qo`ymaslik masalalari ham talqin etilgan. Unda har bir fikrni ko`r-ko`rona, aql ishlatmasdan ilgari surish qoralanadi. Mavjud bilimlar mohiyatini tahlil etish asosida ular orasidan eng to`g`ri va maqbul deb topilgan g`oyalarni tanlab olish maqsadga muvofiq ekanligi uqtiriladi: "Mening bandalarimga - so`zga quloq tutib, uning eng go`zaliga (ya'ni, najotga eltuvchi rost so`zga) ergashadigan zotlarga xushxabar bering! Ana o`shalar Olloh hidoyat qilgan zotlardir. Va ana o`shalargina aql egalaridir" ("Zumar" surasi, 18-oyat). Har bir fikrni diqqat bilan tinglab, uning mohiyatini chuqur anglab, tushunib, so`ngra unga rioya etganlar haqiqiy aql egalaridirlar. Albatta, ilm aqliy mushohada yordamida o`zlashtiriladi. Shu bois "Qur'on" g`oyalari insonni o`zida aqliy mushohada yuritish ko`nikmalarini o`zlashtirishga undaydi.

Ko`rinib turibdiki, islom dini ta'limotiga ko`ra, bilimlilik va aqliy kamolot inson etukligining asosiy mezoni sanalgan. Shu bois ko`rish, eshitish va aqliy mushohada yuritish asosida insonda bilish qobiliyatining shakllanishiga alohida

urg`u beriladi. Buni biz “Qur'on”da insonlarni ham dunyoviy ilmlar (tabiiy, psixologik, jo`g`rofik, sotsiologik va tibbiy bilimlar), ham diniy qarashlarni o`rganishga targ`ib etuvchi g`oyalardan ham bilsak bo`ladi. Ma'lumki, ilm-fan taraqqiyoti insonning axloqiy kamolga etishida katta ahamiyatga ega bo`ladi. Shu bois “Qur'on”da xulq-odob qoidalari majmuining yaratilishiga asosiy e'tibor qaratiladi. Muayyan shaxs, shuningdek, jamiyatning ravnaq topishida axloqning o`ziga xos roli va o`rni tavsiflanadi. Zero, o`zi yashab turgan jamiyat a'zosi bo`lgan har bir kishining axloqsizligi jamiyatga sezilarli darajada zarar etkazsa, axloqli kishilar uning gullab yashnashiga munosib hissa qo`shadilar. “Qur'on”da har bir mo`min-musulmon bajarishi zarur bo`lgan yaxshi amallar inson kamolotini belgilovchi omillardir, deb tushuntiriladi. Zero, Islom dini g`oyalarining asl mohiyati ham kishilarga yomonlikning salbiy oqibatlarini ko`rsatish, ularni doimo to`g`ri yo`lda yurishga da'vat etish va yomonlikning oldini olishdan iboratdir. Beva-bechora, etim-esir va qarovsiz kishilarga nisbatan ehson ko`rsatish, xayr qilish insonga xos bo`lgan eng muhim axloqiy xislatlardan biri ekanligi, insonda imonning o`ziga xos mezoni sanalgan saxovat, mehmonnavozlik, jasorat, sabr va qanoat, to`g`rilik, vafodorlik va sodiqlikka katta e'tibor beriladi. Shundanmi, insondagi axloqiy xislatlardan eng muhimi hayru ehson haqida alohida fikr yuritiladi. «Ehson» tushunchasi mazmunan keng qamrovli bo`lib, unda muomala ham, inson tomonidan amalga oshiriladigan barcha yaxshi amallar mohiyati ham aks etadi. O`zgalarga nisbatan ehson ko`rsatish - har bir insonning eng oddiy insoniy burchi bo`lishi lozimligi aytiladi. Zero, ikki olamning yaratguvchisi bo`lgan Olloh barcha ne'matlarni o`zi yaratgan mavjudotlarga ehson etgan. Olloh tomonidan qilingan ehsondan foydalanguvchi bandalar ham aholining eng nochor qatlami vakillariga nisbatan muruvvatli bo`lishlari, ularga xayru-ehson ko`rsatishlari lozim: “Olloh senga ehson qilgani kabi sen ham (Ollohning bandalariga) infoq-ehson qil” (“qasos” surasi, 77-oyat). Shuningdek, kim birovga ehson qilsa, uning foydasi o`ziga qaytishi, chunki birovga yaxshilik qilgan kishi o`zida ruhiy qanoat his etishi, boshqalar tomonidan hurmat-ehtiromga sazovor bo`lishi ta'kidlanadi. Mazkur fikrlar «Qur'on»da quyidagicha ifodalanadi: «Kim

chiroyli amal qilsa, unga o`n barobar bo`lib (qaytarilur). Kim biron yomon ish qilsa, faqat o`shaning barobarinda jazolanur» («An'om» surasi, 160-oyat).

Ota-onalar «Qur'onu Karim» g`oyalariga ko`ra eng birinchi navbatda ehson ko`rsatilishiga loyiq kishilar sifatida qayd etilgani holda ularning haqlari belgilab beriladi. Ota-onaning farzand oldidagi haqqi quyidagilardan iboratdir:

- farzandga ota-ona xatti-harakatlarining malol kelmasligi;
- ota-ona bilan gaplashganda ularning dillariga og`ir botadigan so`z aytmaslik;
- ota-onaga ehtirom bajo keltirish;
- otan-onaga rahm-shafqat ko`rsatish;
- ota-onaning haqlariga duo qilish.

“Qur'on”da faqat ota-ona emas, oilaning boshqa a'zolariga, qarindoshlar, etimlar, kambag`allar, qo`ni-qo`shnilarga ham yaxshilik qilish ta'kidlangan. “Niso” surasining 36-oyatida “Ota-onangizga ham qarindosh-urug`, etim va miskinlarga, qarindosh, qo`shni va begona qo`shniga, yoningizdagi hamrohingizga, yo`lovchi musofirga yaxshilik qilingiz!” (58-bet) deya, kishilarni bir-biriga yaxshilik qilishga undaydi. Bu oyat katta ijtimoiy-axloqiy ahamiyatga ega. Chunki har bir oilaning mustahkamligi jamiyatni mustahkamlashga, har bir etimga g`amxo`rlik esa jamiyatning taqdiri uchun harakat qiladigan ma'naviy yuksak insonni kamolga etkazishga olib keladi. Qo`ni-qo`shnilar bilan totuvlik esa mahalla hayotining tinch-totuv bo`lishini ta'minlaydi, bu esa o`z navbatida jamiyatning barqarorligiga olib keladi. Demak, yuqoridagi sura oila va jamiyat o`rtasidagi mustahkam aloqa mohiyatini ham ifoda etadi. “Qur'on”da sabr-qanoatga hamyuksak axloqiy fazilat sifatida katta e'tibor beriladi. Shuning uchun ham sabr “Qur'on”da eng ko`p zikr etiladigan xislat bo`lib, quyidagi xislatlarni kamol toptiradi. Shu o`rinda shijoat qiyinchiliklarga, iffat - shahvoniy hirsga, halimlik esa jahlgga sabr qilishning mezoni sifatida talqin etiladi. “Qur'on”da ta'kidlanganidek, sabrli, sabotli bo`lish - bu qiyinchiliklarga bardosh berish, yomon kishilar tomonidan etkazgan nohaqliklarga chidash, boshga tushgan musibatlarga nisbatan bardoshli bo`lishdan iboratdir. Quyida keltiriluvchi oyatlarda qayd etilgan fikrlarga rioya etish insonda sabr-toqat hamda matonat kabi xislatlarni tarbiyalaydi: “Va albatta, sizlarni xavfu-

xatar, ochlik, molu jon va meva-chevalarni kamaytirish kabi narsalar bilan imtihon qilamiz. Biror musibat kelganda: “Albatta biz Ollohning (bandalarimiz) va albatta biz u zotga qaytguvchilarimiz”, deyidigan sobirlarga xushxabar bering (Ey Muhammad)! Ana o`shalarga Parvardigorlari tomonidan salovat (ma'rifat) va rahmat bordir. Ana o`shalar haq yo`lni topguvchilardir” (“Baqara” surasi, 155-157-oyatlar). Yuqorida keltirilgan oyatlar mazmunidan anglanadiki, sabrli kishilar hayotda doimo to`g`ri yo`lni tanlab oladilar, har qanday qiyinchiliklarga bardosh beradilar, musibatlar oldida bosh egmaydilar. Qur'onu Karim insonni sabr-bardoshli bo`lishga undaydi. Bu esa har bir kishining eng oliy xislati sanaladi. “Qur'on”da insonda tarkib topishi kerak bo`lgan oliy xislatlardan yana biri sadoqat deb ta'lim beriladi. Har bir jamiyatning ravnaqi shu jamiyatda yashayotgan kishilarning o`z vatani va xalqiga bo`lgan sadoqatiga ham bog`liqdir. Zero, sadoqat bor joyda ishonch, e'tiqod mavjud bo`ladi. Jamiyat a'zolarining vatani hamda xalqiga nisbatan sadloqatli bo`lishlari jamiyat ravnaqini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etuvchi omillardan biri hisoblanadi. “Qur'on”da sadoqat barcha yaxshiliklarning debochasi sifatida, shuningdek, rostgo`ylik ma'nosida ham talqin etilgan. Sadoqat o`zgalarning omonatiga xiyonat qilmaslik, bergan va'dasiga vafodan ibtido kabi holatlarni ham ifoda etadi. Shunga ko`ra Alloh musulmonlarni bir-birlariga sadoqatli bo`lishga undagan: «Ey mo`minlar, Allohdan qo`rqingiz va iymonlarida sadoqatlilar bilan birga bo`lingiz», — deyiladi «Tavba» surasining 119-oyatida. “Qur'on”da kishilar o`rtasidagi o`zaro munosabatlarni yaxshilash to`g`risida ham gap boradi va bu oliy darajadagi insoniy xislat bo`lib, pok qalbli kishilargina bunga erisha oladi, deyiladi. Jamiyat a'zolarining bunday xislatga ega bo`lishlari ham jamiyatda, ham odamlar orasida tinchlik va osoyishtalikning barqaror bo`lishiga zamin hozirlaydi. Shu bois ham kishilar o`rtasidagi o`zaro aloqani mustahkamlash musulmonchilikning asosiy talablaridan biri sanaladi. “Hujurat” surasining 10-oyatida bu xususda: “Mo`minlar, hech shak-shubhasiz, og`a-inilardir. Bas sizlar ikki og`a-iningizning o`rtasini o`nglab qo`yinglar”, - deyiladi. “Qur'on”ning bir qator oyatlarida shirinsuxanlik, to`g`ri so`z va muomala madaniyati borasida so`z yuritiladi. Muomala madaniyatiga rioya qilish qonun-

qoidalarini Islom dini g'oyalari yaratilgunga qadar ham tizimlangan bo'lsada, biroq Islom ta'limotigina uning asl mohiyati, shuningdek, inson kamoloti va jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyatini to'laqonli ravishda ochib berdi. Kishilarida shirinso'zlik, madaniy muomala qila olish ko'nikmalari taraqqiy etgan mamlakatlardagina ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy taraqqiyot ro'y beradi. Shirinso'zlik insonning muomala madaniyatiga ega ekanligini ko'rsatadi, uning obro'sini oshiradi, elning hurmatiga sazovor qiladi. Shu bois "Qur'on"da har bir insonning shirinso'z bo'lishi ham o'zi uchun, ham jamiyat uchun foydali ekanligiga alohida urg'u beriladi. Boshqa oyatda esa Oloh kishilarni so'zlashganda past ovoz bilan so'zlashga undaydi: "Kishilarga chiroyli so'zlar so'zlangiz" ("Baqara" surasi, 53-oyat). "Qur'on"da yaxshi fazilatlariga ega kishilar bilan hamsuhbat bo'lish insonning kamolotga erishuvini ta'minlovchi omillardan biri ekanligiga ham alohida urg'u beriladi. Bu holat yaxshilar bilan do'st bo'lish imkoniyatini yaratadi, do'stni dushmandan ajrata olish layoqatining shakllanishiga imkon tug'diradi, o'ziga nisbatan hamkor - do'st tanlashiga yordam beradi. "Kaxf" surasining 28-oyatida esa "Biz qalbini bizni zikr etishdan g'ofil qilib qo'ygan, havoyi nafsiga ergashgan va qilar ishi isrof-garchilik bo'lgan kimsalarga shijoat etmang"-deya ta'kidlanib, axloqan tuban kishilar bilan do'st tutinish xato ekanligi uqtiriladi. Yaxshi kishilar bilan ham, yomon kishilar bilan ham muomala-muloqotda bo'lganda, albatta uning o'ziga xos odob qoidalariga rioya etish talab etiladi. Islomda ruxsat so'rash va salomlashish odoblariga amal qilinishiga ham alohida e'tibor beriladi. "Nur" surasining 27-28-oyatlarida bu borada aniq tavsiyalar berilganki, bu tavsiyalarga rioya qilish inson ma'naviy kamolotidan dalolat beradi ("Niso" surasining 86-oyati). "Qur'on"da yana insonni axloqiy kamolga etkazishga zid xususiyatlar: manmanlik, aroqxo'rlik, qimorbozlik, yolg'onchilik, boshqalarni kamsitish, badgumonlik, josuslik, g'iybatchilik, maishiy buzuqlik, g'azabnoklik, hasadgo'ylik, ochko'zlik kabilar xususida ham muhim fikrlar bildirilgan. Manmanlik - o'z aybini tan olmaslik, takabburlik sanaladi. Manmanlik illati kishilarni sog'lom fikr yuritishdan, o'zini takomillashtirib borishdan mahrum etadi. Natijada jaholat illati paydo bo'ladi ("A'rof" surasining

146-oyati).Islomda va'dasining ustidan chiqmaslik - munofiqlik deb tushuntiriladi. Bu xususidagi fikrlar hadislarda ham o'z ifodasini topgan, xususan, "Munofiqlikning belgisi uchta: gapirsa-yolg'on gapiradi, va'da bersa-vafo qilmaydi, omonatga xiyonat qiladi" tarzida ifoda etilgan.Yolg'on guvohlik berish ham kishilarga jabr-zulm o'tkazishga sabab bo'lishiga "Qur'on"da alohida e'tibor beriladi. Chaqimchilik ham yolg'onning bir turi sifatida, kishilar o'rtasiga nifoq soluvchi razolat tarzida qoralanadi. "Qur'on"da haqiqiy inson o'zgalarni kamsitmasligi, boshqalarni hurmat qilishi, shu bilan kishilar o'rtasida totuvlikni mustahkamlash mumkin ekanligi kabi g'oyalar ham mavjud.Kishilarning bir-birini hurmat qilishi, o'zaro do'stlik aloqalarini mustahkamlash, kelishmovchiliklarning oldini olishda, xullas, komil insonga xos bo'lmagan pastkashliklardan saqlanishda katta ahamiyatga ega."Qur'on"da insonning ruhiy va ma'naviy kamolga etishiga to'sqinlik qiluvchi salbiy xislatlardan yana biri g'azabdir, deb ko'rsatiladi va u ruhiy razolat sifatida talqin etiladi. Zero, g'azab kelganda aql qochadi, inson o'z irodasini idora qilolmay qoladi. o'z manfaati va obro'sini himoya qilaman deb johillik qilib qo'yishi mumkin. G'azab inson salomatligiga ham zarar etkazadi. Shuning uchun ham Islom ta'limoti insonni aql bilan ish ko'rish, insof egasi bo'lish, shuningdek, bosiqlik bilan o'z hissiyotlarini boshqara olishga chaqiradi. Chunki g'azab kelganda chiqarilgan hukm, amalga oshirilgan hatti-harakat johillik belgisi bo'lib qolishi mumkin. G'azabni bosa, shuningdek, g'azabni qo'zg'agan shaxsni kechira olish mustahkam irodaga ega bo'lgan kishining qo'lidangina kelishi uqtiriladi."Ol-Imron" surasining 134-oyatida "Yaxshi-yomon kunlarda infoq-ehson qiladigan, g'azablarini ichlariga yutadigan, odamlarning (xato-kamchiliklarini) avf etadigan kishilardir. Olloh bunday yaxshilik qiluvchilarni sevadi", - deyiladi. Demak, Islom ta'limotida o'zini boshqara olish quvvatiga ega bo'lishgina emas, kechiruvchilik xislatiga ega bo'lish ham muhim ekanligiga aytiladi. Ana shunday inson ma'naviy-axloqiy jihatdan to'laqonli shakllangan shaxs bo'la oladi.Islom ta'limotida hasad ham eng qabih xislat sifatida qoralanadi. "Qur'on"da insonning axloqiy kamol topishida bekorchi gap-so'zlardan yiroq yurish, mayda va behuda gaplarga vaqt ketkazmaslik, ulardan o'zini chetga olish

kabilarni ham bajarish farz ekanligi ta'kidlanadi. Insonning ma'naviy kamol topishiga salbiy ta'sir etuvchi xislatlardan biri - ochko`zlik ekanligi ta'kidlanib, kishilarning bunday xislatga ega bo`lmasligi darkor ekanligi uqtiriladi. Chunki molu dunyo orttirishga bo`lgan rag`bat manmanlik, berahmlik, isrofgarchilik kabi yomon xislatlarning paydo bo`lishiga olib keladi ("A'rof" surasining 31-oyati). Ochko`zlik, xasislik esa mol-dunyoga ruju qo`yishga olib keladi. "Qur'on"da ta'lim berilishicha, mol-dunyo insonni sinash uchun beriladi. Mol-dunyoga erishgan har bir inson uni to`g`ri yo`lda sarflashi lozim ("Anfol" surasi, 28-oyat). "Qur'on"da boylik emas, haqiqat va yaxshilik abadiydir, deyiladi. Ba'zilar mol-dunyosi ortganda manmanlik kasaliga giriftor bo`ladilar, aql va adolatni unutadilar. Inson boylik orttirsam, haddidan oshadi, shu sababli kishilarning boylik orttirgan chog`ida kekkayib, gerdayib ketishlaridan saqlanish masalalari keng yoritiladi. Islom ta'limotida ilgari surilgan g`oyalardan yana biri va uning eng muhim tarkibiy qismi poklik va tozalikka rioya qilishdir. Xulosa qilib aytganda, Islom va uning asosiy ta'limoti mujassamlashgan Qur'oni Karim insonda aqliy, axloqiy hamda jismoniy xislatlarni shakllantirish, bir so`z bilan aytganda, komil insonni tarbiyalashda muhim manba bo`lib xizmat qiladi.

So`fiylik ta'limoti VIII asr oxiri va IX asr boshlarida paydo bo`lib, butun musulmon mamlakatlari, shu jumladan, Movarounnahrda ham keng tarqalgan. So`fiylik butun Sharq ma'naviy hayotida inson kamoloti xususidagi g`oyalarning shakllanishida muhim rol o`ynaydi.

So`fiylik musulmon sharqi xalqlarining ko`p asrlik ma'naviy hayotining g`oyaviy asosini belgilab bergan ta'limot bo`lib maydonga chiqdi. U ilohiy poklik va insoniy go`zallikni idrok etish yo`li, haq va haqiqatni himoya qilish vositasi bo`lib xizmat qildi. So`fiylik ko`p qirrali oqim bo`lib, "sof", "yagona" so`fiylik hech qachon bo`lmagan. U turli ko`rinishlar, oqimlar tarzida namoyon bo`lgan. Ammo har biri ham inson takomili muammosiga turlicha yondoshib, uni o`ziga xos yo`l, qarash asosida talqin etgan. So`fiylik ta'limoti g`oyalari e'tiqod va amal qiluvchi kishilar so`fiylar deb nomlanadi.

Soʻfiylik taʼlimotida komil inson – bu dono, oqil, pok niyatli odamdir. Soʻfiylar ilohiy poklik, nafosat, eʼtiqod va tafakkur insoniyatni balo-qazolardan asraydi, ularni avaylab asraydi deb bilganlar. Ular mazkur gʻoyalarga muvofiq hamda ularga amal qilgan holda haqiqat uchun intilganlar. Aslida esa, komil insonning shakllanishi – bu ularning ideali, orzusi boʻlgan. Shunday boʻlsada, ular komil, etuk va maʼrifatli inson idealini yaratish asosida jaholat, nodonlik, hirs va taʼmaga qarshi kurashganlar. Komillikning mezoni ikki narsa: birinchisi, axloq, yaʼni, moʻmin-musulmon, solih inson boʻlish, ikkinchisi, oʻz-oʻzini tanishdan iboratdir. Har qanday gʻoyaviy taʼlimot mohiyatida aks etgani kabi, Islom taʼlimotida ham ziddiyat va ixtiloflar paydo boʻlib, natijada VII asrning ikkinchi yarmidan boshlab turli yoʻnalish, mazhab va oqimlar yuzaga kela boshladi. Ulardan sunniylik yoʻnalishi VIII-XII asrlarda Arab xalifaligi tasarrufidagi hududlarda vujudga kelgan eng yirik yoʻnalishlardan biri sifatida shakllangan boʻlib, bugungi kunda jahondagi barcha musulmonlarning toʻqson foizi sunniy mazhabining vakillari sanaladilar.

Sunniylar oʻzlarini ahli as-sunna – sunna tarafdorlari deb atab, Qurʼon bilan birga sunnaga ham eʼtiqod qiladilar. Ular paygʻambar Muhammad Alayhis-salom va xalifa Ali bilan bir qatorda, shialik tarafdorlari rad etadigan dastlabki xalifalar- Abu Bakr, Umar va Usmonning Islom taʼlimoti gʻoyalarini mustahkamlashdagi xizmatlarini ham birdek eʼtirof etiladilar. Sunniy yoʻnalishida quyidagi toʻrtta mazhab - Hanafiya, Malikiya, Shofiiʼya, Hanbaliya boʻlib, mohiyatiga koʻra shariatga xos diniy-huquqiy tizimlar sanaladi va har biri ham huquqiy muammolarni hal etishda hadis talablariga tayanadi. Ushbu mazhablarning namoyandalari Abu Xanafa (699-767 yillar), Malik ibn Anas (713-795 yillar), Ash Shafiy (767-819 yillar) va Ibn Xanbal (780-855 yillar)lar boʻlib, ular Islom taʼlimotining diniy-huquqiy nazariyotchilari hisoblanadilar. Sunniylik yoʻnalishining mazhablari hokimiyat va uning mavjudligi borasida ham shialik yoʻnalishida ustuvor sanalgan qarashlardan farqli gʻoyalarga tayanadi. Sunniylar xalifalik hokimiyati mavjudligining tarafdorlari boʻlsalar, shialar imomat tarafdorlaridir.

Islom ta'limotida yana bir yo`nalish - shialik (arabcha so`z bo`lib, “guruh”, “taraf” ma'nosini anglatadi) mavjud. Bu oqim mohiyati jihatidan sunniylikdan so`ng ikkinchi o`rinda turadi. Hozirgi davrda, jahon musulmonlarining o`n foizi shia mazhabiga mansubdir. Shialik xalifa Ali hokimiyatining tarafdorlaridan iborat diniy-siyosiy guruh sifatida VII asr o`rtalarida paydo bo`lgan. Iroq va Eronda bu yo`nalish g`oyalari keng tarqalgan. Shialik diniy-g`oyaviy masalalarni hal etish hamda diniy urf-odat, marosim va an'analarga amal qilish, ularni o`tkazish borasida ilgari surilgan qarashlarga ko`ra sun'iylikdan farq qiladi. Uning tarafdorlari xalifalik hokimiyatiga qarshi kurash olib borgan. Shialik hokimiyat uchun kurash jarayonida maydonga kelgan bo`lsa-da, asosiy ixtiloflar diniy ta'limotni talqin etish borasidagi tafovutlardan iboratdir. Shialar ham sunniylar kabi Qur'onni e'tirof etadilar, ammo xalifalar davrida uning ayrim qismlari tushirib qoldirilgan, deb hisoblaydilar. Ular Qur'onning mazmunini majoziy talqin etish asosida o`z ta'limotlarini asoslaydilar. Hadislardan faqat Ali va uning tarafdorlari nomi bilan bog`liq bo`lganlarini tan oladilar va ana shunday hadislarni jamlab mustaqil to`plamlar tuzganlar. Mazkur to`plam Axbor deb nomlanadi. Sunniylik aqidalaridan farqli ravishda, shialar tavhid, adl, nabuvvat, imomat va qiyomat kabi besh aqidaga e'tiqod qiladilar.

Tavhid - Allohning yagonaligini e'tirof etish; adl - adolat, Allohning odilligi, ya'ni taqdir; nubuvvat - payg`ambarlik; qiyomat yoki maod – qiyomatning sodir bo`lishi, oxiratning mavjudligi, o`lganlarning tirilishi kabi qarashlar mohiyatiga ko`ra sunniylik yo`nalishida ustuvor bo`lgan g`oyalarga mos keladi. Shialikda beshinchi aqida - imomat (imom tomonidan boshqariladigan hokimiyatning mavjud bo`lishi) bo`lib, mazkur g`oya sunniylik va ushbu yo`nalish tomonidan e'tirof etilgan xalifalik hokimiyatining mavjud bo`lishi xususidagi aqidaga zid keladi. Shialik yo`nalishining tarafdorlari Ali va uning avlodlari sanalgan o`n ikki imom tomonidan boshqarilgan hokimiyatni tan oladi.

Shialar ham muqaddas shaharlar Makka va Madinaga borib, Ka'bani ziyorat qilsalar-da, Karbalo va Najaf shaharlaridagi shialik imomlari qabrlarini ham

muqaddas deb e'tirof etadilar. Shialik asosan Eronda ustuvor bo'lgan e'tiqod hisoblanadi.

Keyinchalik, sunniylik va bir qator progressiv oqimlar doirasida, VIII asr oxiri va IX asr boshlarida so'fiylik ta'limoti paydo bo'ldi. Mazkur oqim butun musulmon mamlakatlari, shu jumladan, Markaziy Osiyo hududida keng tarqaldi.

So'fiylik ta'limoti butun Sharq ma'naviy hayotida komil inson va uni shakllantirish borasidagi g'oyalarning shakllanishida muhim rol o'ynadi. So'fiylik ta'limoti va uning mohiyati xususida qator tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, mazkur manbalar so'z yuritilayotgan ta'limotni o'rganishda boy manba bo'lib hisoblanadi. Ayniqsa, Alisher Navoiyning "Nasoyimul muhabbat" asari so'fiylar silsilasi haqida qimmatli merosdir. Mazkur oqim VII-VIII asrda arab mamlakatlarida paydo bo'lib, so'ngra boshqa musulmon mamlakatlari, xususan, Movarounnahrda ham keng yoyildi. Lekin olimlar bu oqimning ba'zi ko'rinishlari islomgacha ham mavjud bo'lganligini ta'kidlaydilar.

So'fiylik nazariyasiga ko'ra, dunyo, mavjud borliq xudoning mujassamlanishi. Xudo barcha ko'rinadigan narsalarda, narsalar esa xudoda mavjud. Borliq-dunyoviy ruh shaklida butun olamga tarqalgan va xudo singari yagonadir. Inson esa ana shu ruhning bir qismi, shu bois ertami-kechmi u bilan qo'shiladi. Amaliy qism axloqiy me'yor va xulq-atvor qoidalarining muayyan tizimidan iborat bo'lib, bu me'yor va qoidalar xudbinlik va shaxsiy manfaatlardan o'zini tiyishni talab etadi. So'fiylik musulmon Sharqi xalqlarining ko'p asrlik ma'naviy hayotining g'oyaviy asosini belgilab bergan ta'limot bo'lib maydonga chiqdi. U ilohiy poklik va insoniy go'zallikni idrok etish yo'li, haq va haqiqatni himoya etish vositasi bo'lib xizmat qildi. So'fiylik asosan uch oqimga mansub:

Birinchi oqim Mansur Xalloy, Fariduddin Attor, Jaloliddin Rumiylar mansub bo'lgan oqim. Ularning ta'lim berishicha, xudo har jihatdan komildir, eng oliy go'zallik, shodlik, baxt uning vaslidadir, foni bo'lishidadir. Inson o'zini haqiqatga, xudoga nisbatan hech deb bilishi kerak. Inson yashayotgan hayot haqiqiy baxt-saodat bera olmasligi, asl, haqiqiy osudalik, baxt, saodat faqat xudoda, uning vaslida ekanligi, u bilan vahdat tashkil etish, ya'ni, uning vasliga

etish kerakligi xususidagi qarashni ilgari suradilar. Lekin ular taqvoniy riyodan ajratib, oliy haqiqatga intilishni jannat va do`zax haqidagi intilishlardan farq etib borishlari bilan ajralib turadilar. Insonning ichki kechinmalari holatiga ahamiyat berib, chin ixlos va sidqni birinchi o`ringa qo`yadilar. So`fiylar qalbni har qanday xudbinlik, riyo, ta'magirlik, hasham va mol-dunyoga o`chlikdan tozalab borish bilan oliy haqiqat ko`zgusiga aylantirishni, ya'ni, poklikni asosiy maqsad qilib qo`yadilar.

So`fiylar inson ma'naviy-ruhiy komillikka erishish yo`lida quyidagi to`rt bosqichni o`tishi kerak deb hisoblaydilar.

Birinchi bosqich – Shariat. Diniy marosim va shariat aqidalari (taqvolar)ni aynan, izchil bajarish. Chunki shariat-qonun bo`lib, bu qonun vujud va qalbni tarbiyalaydi.

Ikkinchi bosqich –Tariqat. Nafsni tiyish, xushnudlik, xilvat, ma'naviy muhabbatni takomillashtirib, xudo to`g`risida o`ylash, ya'ni, o`zdan kechish, ko`ngilni poklab, ruhni nurlantiruvchi faoliyat shakli.

Uchinchi bosqich – Ma'rifat. Hamma narsa, butun borliqning asosi - xudo ekanini, o`zlikning mohiyati xudoning mohiyati bilan uyg`un ekanligini bilish va anglash. Mazkur holatda odam uchun kibru havo, manmanlik hamda shon-shuhrat be'mani bo`lib ko`rinadi. Shunda u orif, ya'ni, bilimli va xudoni tanigan inson bo`ladi.

To`rtinchi bosqich - Haqiqat. Mazkur bosqichda so`fiy xudoning dargohiga etishadi, vasliga vosil bo`ladi, u bilan birlashadi, vahdat (tavahhud) tashkil etadi va shu asosida inson foniy, ya'ni “anal-haq” bo`la oladi. Mazkur oqim tarafdorlaridan birinchi so`fiy eronlik Abu Yazdit Tayfur al-Bistamiydir (875 yilda vafot etgan). So`fiy Husayn ibn Mansur Halloj esa o`zining xudo bilan “qo`shilganini” isbotlash uchun “Anal-haq” (“Men haqman”, “Men xudoman”) deb da'vo qiladi hamda o`z ta'limotini ilgari suradi. U Qur'onning muqaddasligi va Muhammad Alayhis-salomning payg`ambar ekanligini inkor etishga uringanlikda ayblanib, xurofotchilar tomonidan qatl etildi. Zero, ushbu ta'limot saroy ahli va jaholat bilan yaqinlashgan ba'zi kalom va falsafa ilmi ulamolarga yoqmadi, oqibatda qalbni oliy

haqiqatga erishish yo`lida poklash maqsadini ilgari surgan ezgu ta'limot bid'at deya baholandi.

So`fiylikning ikkinchi oqimiga mansub bo`lgan so`fiylar birinchi oqim namoyandalari tomonidan ilgari surilgan qarashlarni qabul qilganlar, biroq mazkur qarashlarni islom ta'limotida targ`ib etilgan tartib-qoidalarga moslashtirganlar. Bu oqimning eng mashhur nazariyotchisi Zayniddin binni Muhammad Imom G`azzoliy (1058-1111 yillar) hamda Ahmad Yassaviylar sanaladilar.

Imom G`azzoliy So`fiylik ta'limotining asoschilaridan biri bo`lib, "Hujjat-ul-islom" laqabini olgan. Alloma to`g`risida so`z yuritilganda hatto "qur'on yo`qolib qolsa, uni G`azzoliyning asarlari bo`yicha tiklash mumkin" degan fikrlarni bildirganlar. Imom G`azzoliy tomonidan yaratilgan "Tahofut al-falosifa" ("Faylasuflarni rad etish"), "Kimyoi saodat" ("Saodat kimyosi"), "Ixya ulum addin" ("Diniy ilmlarni tiriltirish") kabi islom ilohiyoti tizimining shakllanishiga zamin hozirlagan asarlar alloma faoliyatiga nisbatan shunday yuksak baho berilishiga sabab bo`lgan. Imom G`azzoliy inson kamolga etishi, ya'ni, xudo "vasli"ga etishi uchun ma'lum shartlarni bajarib, muayyan yo`lni bosib o`tishi kerak, deydi. Har bir so`fiy islom talablari – qonun-qoidalari, aqidalari hamda qur'onni haqiqat deb bilib, unga tobe bo`lishi va ularga so`zsiz amal qilishi yuqorida qayd etilgan yo`lning bosib o`tish shartlaridir deya uqtiradi. Alloma so`fiylik nazariyasining mohiyati xususida so`z yuritib, ular haqiqatni mantiqiy mulohazalar asosida emas, balki ichki kechinmalar vositasida bevosita hissiy tarzda anglaydi, deb ko`rsatadi. So`fiylarning ichki holatini nazariy bilimlarni egallash, suhbatlar tashkil etish, manbalarni o`qish orqali emas, balki ularning turmush tarzini qabul qilish orqaligina anglash mumkin. Mazkur yo`l ko`ngilni his bilan yaratilgan ma'lumotlardan ozod etadi va ana shunda ma'rifat manbai paydo bo`ladi, dunyo ravshan bo`ladi. o`rganish yo`li bilan emas, balki o`zdan chekinish, ma'naviy vujudning qaytadan yaralishi tufayligina oxirgi chegaraga erishish mumkinligi alloma qarashlarining asoslari sifatida namoyon bo`ladi.

So`fiylikning uchinchi oqimi Naqshbandiya ta'limotining yaratilishi bilan bog`liqdir. Mazkur oqim XIII asrning oxirlarida shakllana bordi. XIV-XV asrlarda

esa Markaziy Osiyoda ustuvor mavqega ega bo'lgan ta'limotga aylandi. Naqshbandiya tariqati rivojlangunga qadar, Markaziy Osiyoda Ahmad Yassaviy tomonidan asos solingan Yassaviya tariqati hukmron ta'limot edi.

Ahmad Yassaviy Ahmad Yassaviy 1041 yilda Saryom (Sayram) qishlog'ida Shayx Ibrohim xonadonida tug'iladi. Etti yoshida otasidan, so'ng onasidan etim qoladi. U Arslonbob nomli inson qo'lida hamda aksariyat tolibi ilmlar kabi Buxoroda tarbiya va tahsil oladi. U erda mashhur Yusuf Hamadoniydan suluk odoblarini o'rganib, so'ng Turkistonga qaytadi va o'z tariqatiga asos soladi. U so'fiylik g'oyalari, shuningdek, o'z tariqati asoslarini targ'ib etishda she'rlaridan foydalanadi. Islom dini aqidalari va o'z asoslagan g'oyalarni she'riy tarzda bayon etish asosida keng omma orasiga kirib boradi. Yassaviy hikmatlarining axloqiy, falsafiy, ilohiy asoslari to'g'ridan-to'g'ri "Qur'on" g'oyalari va payg'ambar Muhammad Alayhis-salom hadislari negizida shakllanadi. Ahmad Yassaviy hikmatlarida payg'ambar Muhammad Alayhis-salom ta'limotida ulug'langan ma'naviy-axloqiy xislatlar - muruvvat, saxovat, qanoat va rostgo'ylik targ'ib qilinadi, bildirilayotgan fikrlar kishilarni faqat Allohga tobe bo'lishga undaydi. Uning hikmatlarida pand-nasihati asosiy o'rin tutadi. Ularning barchasida so'fiylik tariqatining amollari - haqiqatni bilish. Haqni sevish, nafsu dunyodan chekinishga da'vat etuvchi g'oyalar o'z aksini topgandir. Inson ruhi va ongini har qanday illat, qabohatdan ozod etish kerak, ana shundagina insonda axloqida ko'zga tashlanuvchi ayrim nuqsonlar yuzaga kelmaydi, degan fikrlar komil insonni shakllantirishning asosiy yo'llaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Zero, tasavvuf-nafs lazzatlaridan voz kechishdir. Nafs - ochko'zlik, o'g'rilik, jaholat, xudbinlikni keltirib chiqaradi. Shuning uchun qanoat Ahmad Yassaviyning hayotiy shiori sanaladi. Oziga qanoat qilish, shukronalik, halol luqma eyish orqali inson Haq bilan "ko'risha" oladi, nafsqa mute bo'lganlar esa xudbinlikdan qaytmaydi, nafs balosiga uchraydi. Xususan:

Nafsdan kechib, qanoatni pasha qilg'on,
Har kim topsa, rozi bo'lib, bo'yi sung'on
Yaxshilarga xizmat qilib duo olg'on,
Andoq oshiq mahshar kuni armoni yo`q.

Jondin kechmay hu-hu degan bari yolg`on,
Bu gumrohdin so`rmang savol, yo`lda qolgan,
Haqni topgan o`zi pinhon, so`zi pinhon
Ul sababdan oltmish uchda kirdim erga.

Banda bo`lsang mehnat tortg`il g`ofil odam,
Oqil ersang g`animatdur senga shul dam
Omonatdir aziz joning yurma beg`am,
Eshitib o`qib erga kirdi qul Xoja Ahmad.

Ahmad Yassaviy nodonlik tufayli hayotda savodsizlik, diyonatsizlik, ota-ona va ustozlarga hurmatsizlik, ma'naviy qashshoqlik, yovuzlik, takabburlik, nodon insonning eng tuban shaxs ekanligi, nodonlik, razolat hukm surgan joyda, ma'rifat bo`lmagan o`lkada mamlakatning inqirozga yuz tutishini alohida qayd etib o`tadi.

Ahmad Yassaviy hikmatlarida Haqqa etish yo`lini targ`ib qilar ekan, insonni jaholat botqog`idan xalos qilish lozimligiga urg`u beradi. U “Shariatda orif-biloh bo`lishni, tariqatda voqif-asror bo`lishni, haqiqatda komil–mukammal bo`lishni, ma'rifatda daryoi ummon bo`lishni talab qiladi”.

Yuqorida bayon etilgan fikrlardan anglanadiki, Ahmad Yassaviy tomonidan ilgari surilgan g`oyalar insonni yomon illat, nafs balosidan voz kechishga undaydi. Yomon illatlar va nafs balosidan xalos bo`lish insonni ruhiy va jismoniy komillik sari etaklaydi. Aslini olganda, Mansur Xalloy ham, Imom G`azzoliy ham, Ahmad Yassaviy ham ruhiy kamolotga intilganlar. Zero, ular intilgan komillik - Haqqa etishish,-unga muhabbat qo`yish, shu ishq dardi bilan yashash, tavba-tazarru, sabru qanoat, shijoat, to`g`rilik, rostgo`ylik, samimiyat, nafsni tiyish, undan g`olib kelish, har bir inson qalbini chirkin illatlardan xalos etuvchi faqru fano kabi xislatlarning majmuidan iboratdir. Ular inson kamolotining ta'minlanishi uchun turli yo`llarning samarali ekanligini asoslashga harakat qilganlar. Shu bilan birga, tadqiqotchilar Yassaviya ta'limoti g`oyalariga ko`ra zolim hukmdor, nopok din peshvolari, nodon

va johil kishilarga nisbatan muxolifot mavjudligi ta'kidlanganligidan guvohlik beradilar.

XIV asrning boshlariga kelib, Movarounnahrda so'fiylikning yana bir oqimi Naqshbandiya tariqati shakllandi. Naqshbandiya ta'limoti o'zining hayotiy g'oyalari bilan boshqa tariqatlardan tubdan ajralib turadi. Naqshbandiya tariqatining "ildizi" uzoq davrlar, ya'ni, Sharq Uyg'onish davriga borib taqaladi. Markaziy Osiyoda ikki buyuk olim- Abulqosim Ali al-Xoroqoniy (1034 yilda 80 yoshida vafot etgan) hamda Abu Ali al-Farmadiy (1084 yilda vafot etgan)larning so'fiylik ta'limoti rivojida katta hissalar bor ekanligini ta'kidlaydi. Tasavvuf olamining mashhur faylasuflari Ahmad al-G'azzoliy va Yusuf Hamadoniylar (1049-1140 yillar) Abu Ali al-Farmadiyning shogirdlari sanaladilar. Xoja Hasan Andoqiy, Xoja Abdulloh Barrahiy (Barkiy), Xoja Ahmad Yassaviy va Xoja Abdulholiq G'ijduvoniylar tasavvuf ilmi bo'yicha Yusuf Hamadoniylar qo'lida chuqur ta'lim olgan to'rt mashhur shayxlar sanaladilar.

Xoja Abdulholiq G'ijduvoniylar

Xoja Abdulholiq G'ijduvoniylar keyinchalik Xojagonlar (Naqshbandiya) tariqatiga asos soladi. Xoja Abdulholiq G'ijduvoniylar 1103 yilda Buxoro viloyatining G'ijduvon tumanida tavallud topgan. Xoja boshlang'ich ta'limni G'ijduvonda olgach, Buxoroga kelib, Yusuf Hamadoniylar shogird tushadi. Xoja Abdulholiq G'ijduvoniylar Yusuf Hamadoniylar qo'lida ta'lim olib, "zikri dil" ("Xufiya usuli bilan zikr aytish")ga ijozat bo'lgach, ushbu sulukka o'tadi.

Xoja Abdulholiq G'ijduvoniylar ma'lum tahsilni olib, tariqat peshvosi darajasiga etgach Xojagon (keyinchalik Naqshbandiya) tariqatining mohiyatini belgilovchi va mazkur ta'limotning asosiy aqidalari hisoblanagn talablarni yaratadi. Bu aqidalarning to'rttasiga dastlab Yusuf Hamadoniylar tomonidan tartib berilgan bo'lib, ular:

1. Xush dar dam - tiriklik nafasda. Ichkaridan chiqayotgan har bir nafas ogohlik va huzur yuzasidan bo'lishi, g'aflet unga yo'l qo'ymasligi kerak.
2. Nazar bar qadam, ya'ni nazar qadamda, Solik yo'l yurganda uning nazari doimo oyoq panjalarida bo'lsin, nazari sochilmasin va keraksiz joyga tushmasin,

degan ma'noni bildiradi. Bu insonni har bir ishga mas'uliyat bilan qarashga, behuda narsalar uchun hayotni, vaqtini sarf etmaslikka undaydi.

3. Safar dar vatan - solik odamiylikning tabiatida safar qilsin, ya'ni, yomonlikdan yaxshilik tomon yursin degan ma'noni bildiradi.

Yuqoridagi risolada keltirilishicha, Abdurahmon Jomiynig bir bayti sharhida “yurakning ma'naviy oynasi olamning zabt etuvchi zaxmatlaridan xalos bo`lsa, soflik va nuroniylik bilan bezansa, tabiiy hohishlar zulmat undan ko`tarilsa, yaratuvchi tajalliyoti va ilohiy sifatlarni qabul etish uchun safar va sulukka hojat qolmaydi. Chunki safar, sayr va sulukdan maqsad yurakka sayqal berish va uni tozalashdir”¹, -deb ta'kidlanar ekan, suluk safar qilish-qilmasligi ularning xojagonlar malakasini hosil qilishlariga bog`liq. Agar o`z yurtlarida bunday ta'limni amalga oshiruvchi azizni topsalar, tarki safar aylab, “chidam xislatini” hosil qilmog`i, “xojagonlarning nisbat malakasini qo`lga kiritish”i mumkin,- deyiladi.

4. Xilvat dar anjuman - solik tashqi tomondan xalq bilan, qalban Haq bilan birga degani.

Yuqorida keltirilgan to`rt aqidaga Abdulholiq G`ijduvoniyy quyidagi to`rt aqida-(talab)ni qo`shadi:

Yodkard - bu til yoki dil zikri bo`lib, “Lo iloha illallohu Muhammadur Rasulloh”ni uch marta dilda aytish, ya'ni, Ollohning yagonaligi hamda Muhammad Alayhis-salomning uning erdagi rasuli ekanligini qayd, zikr etish.

Bozgasht - turli fikrlardan xalos bo`lish, tashqi olamdan ajralishga intilish. Bunda kalimai tayyibani necha marta aytsa ham xayolni boshqa narsalarga bo`lmaslikdir. Bu – fikrni, diqqatni bir joyga to`plashga yordam beradi.

Nigohdasht – turli fikrlardan xalos bo`lish, xayolni boshqa narsalarga bo`lmaslik. Bunda xayol quvvatini Olloh yodi borasidagi yagona g`oyada saqlab qolish malakasi hosil bo`ladi.

Yoddasht - Alloh bilan doimo birga ekanligidan zavq olishdir. Yoddasht hosil bo`lganda Haq muhabbati ko`ngilni qamrab oladi, huzur baxsh etadi.

Xoja Bahouddin Naqshband, o`z navbatida, quyidagi uch talabni qo`shadi:

Vuqufi zamoniyy - solik o`z yo`lida har vaqt, har bir nafasda Allohga shukronalik va uzr aytmoqlikdan voqif bo`lish kerak. Vuqufi-adadiy - bu talab ilohiy ilm martabasining boshlanishi sanalib, "Lo iloha illolloh" kalimasini takrorlashdan maqsad uni ko`p aytish emas, balki haqiqatni anglash va zikr toqsonni tashkil etishiga etibor berish. Vuqufi-qalbiy - aytilgan zikrdan qalbning to`liq ogoh bo`lishi.

Xoja Abdulxoliq G`ijduvoniyyning ta'lim-tarbiyaga oid o`g`itlari hozirgi davrda ham o`z qimatini yo`qotmagan. Ulardan ba'zilarini keltiramiz:

- Ey o`g`il, senga nasihat qilaman:

Jamoat xizmatida bo`lgin, hadis, fiqh ilmlarini o`rgan, johil so`fiylardan o`zingni saqla, hargiz shuhrattalab bo`lmaginkim, shuhrat ofatdur, mansabni ko`zlamagil. Noming tillarga kam olinsin, qabulgohingga nomingni yozma, xonaqoni maskan qilmagil, hukmdorlar va ularning kishilari birla do`stu hamsuhbat bo`lma, oz so`zla, kam egil, ko`p uxlama, halol egil va haromdan saqlan, hamma kishilarga shafqat ko`zi birla boq, tashqi ko`rinishingga oro bermakim, zohirga oro berish botin (dil, qalb)ning xarobligidandir, kishidan hayr so`ramagil, kishini xizmatga buyurma va hokazolar.

Bu o`g`itlar Xoja Abdulxoliq G`ijduvoniyyning tariqat suluklariga muvofiq keladi. Xoja Abdulxoliq G`ijduvoniyy 1220 yilda (ba'zi manbalarda 1174 yil ko`rsatiladi) vafot etgan.

Bahouddin Naqshband

Muhammad ibn Muhammad Fazl Buxoriy – Bahouddin Naqshband hijriy 718 (milodiy 1318) yilda Buxoro shahriga yaqin Ko`shki Hinduvon (qasri Orifon) qishlog`ida tug`iladi. Naqshband uning laqabi bo`lib, ota kasbi - kimxobboflik bilan shug`ullanganligi uchun berilgan bo`lsa kerak.

Muhammadning bobosi so`fiylar bilan yaqindan munosabatda bo`lganligi uchun ham, unda tasavvuf ilmiga qiziqish bolalikdan paydo bo`ladi va shu yo`lda tarbiyat topadi. Muhammad ibn Muhammad tariqat sulukiga oid ilk saboqlarni Shayx Hoja Muhammad Boboyi Samosiy va Sayyid Amir Kuloldan oladi. Ammo

Hazrat Hoja Bahouddin Hoja Abdulholiq G`ijduvoniyni o`ziga ustoz bilib, uning yo`lini qabul qiladi.

Bahouddin Naqshband haqidagi “Maqolot”larda uning Sayyid Kulol bilan bir qatorda, Orif Dekkironiy, Kusam Shayx va Xalil otalardan ham tasavvuf ta'limoti bo`yicha saboq olganligi qayd qilingan. Muhammad ibn Muhammad Fazl Buxoriy ikki marta haj qiladi. Haj safaridan Buxoroga qaytgach, butun umrini shu erda o`tkazadi. Amir Kulolning vasiyatiga ko`ra uning xalifasi bo`lib qoladi. Bahouddin Naqshband hijriy 791 (milodiy 1389) yilda vafot etib, qasri Orifon qishlog`ida dafn etiladi. Uning muridlaridan eng mashhurlari Hoja Alouddin Attor va Hoja Muhammad Porsodir. Bahouddin Naqshband va'z va pand-nasihatlarni o`z ichiga olgan “Hayotnoma” nomli she'riy to`plam va tasavvufga oid “Dalil al-oshiqin” nomli kitob yozgan. Biroq mazkur asarlar bugungi kunga qadar topilgan emas. Bahouddin Naqshband Naqshbandiya tariqatining asoschisidir. Bahouddin Naqshband ta'limoti uning hayotlik chog`idayoq Movarounnahrda faqat shahar hunarmandlari orasidagina emas, balki ko`chmanchi turkiy qabilalar orasida ham keng tarqalgan. Naqshbandiya tariqati Islom dinidagi sunniylik yo`nalishi g`oyalariga asoslangan bo`lib, uning ma'naviy silsilasi bir tomondan, Abu Bakr Siddiq (632-634 yillar) hamda ikkinchi tomondan, Ali ibn Abu Tolibga borib taqaladigan 12 tariqatning biri sanaladi. Bu silsila «Silsilat az-zahab» («Oltin silsila») deb nomlanadi. Tariqat ma'naviy jihatdan Abu Bakr, jismoniy jihatdan esa Ali ibn Abu Tolib orqali payg`ambar Muhammad Alayhis-salom faoliyati negizida shakllangan.

Naqshbandiya sulukining boshqa suluklardan farqi nimalardan iborat?

Avvalo, Naqshbandiya suluki halol mehnat qilish orqali kun kechirish g`oyasini targ`ib qiladi. Bahouddin Naqshband tomonidan ilgari surilgan “Dil ba yoru, dast ba kor” (Dil yorda, qo`l ish (mehnat)da) shiori fikrimizning yorqin isbotidir. Shuning uchun ham Naqshbandiya sulukiga kirgan kishilar mehnat qilish evaziga hayot kechirar edilar. Tunu kun toat-ibodat bilan shug`ullanib, oila, jamiyat yumushlarini tark etish emas, balki oilani farovon, mamlakatni obod etish yo`lida mehnat qilish talab etilar edi. Ushbu talab hadislar mazmunida olg`a

surilgan g`oyalarga to`la mos tushadi. Bahouddin Naqshbandning o`zi ham oddiy, pok inson bo`lib, mehnat qilish evaziga kun kechirgan.

Naqshbandiya tariqatining boshqa suluklardan yana bir farqi shu ediki, boshqa suluklarning tarafdorlari pir oldiga yig`ilib, “Zikri aloniya”ni amalga oshiralar, ya'ni, ovoz chiqarib zikr tushsalar, Naqshbandiya tariqatining tarafdorlari “Zikri xufiya”ni amalga oshirganlar, ya'ni, ular tomonidan Olohga qilinayotgan toat-ibodat ovoz chiqarmasdan bajarilar edi. “Zikri aloniya”ning mohiyatiga ko`ra Alloh ismi yoki “Lo iloha illolloh” kalimasi bor ovozda ohang yordamida aytilib, raqsu samo' asosida bajarilgan. Ahmad Yassaviy sulukida zikrning mazkur shakli “Zikri arra” deb yuritilar edi. Mazkur amalni ado etish chog`ida zikr qilayotganlarning ovozi yog`och kesayotgan vaqtda arradan chiqadigan ovoziga o`xshar edi. “Maqomati Naqshbandiy” asarida keltirilishicha, Jaloliddin Rumiylar asos solgan Mavlaviya sulukidagilar ham ana shu odatga amal qilganlar.

“Zikri xufiya” amalini bajarish vaqtida esa muridlar bir joyga to`planishlari shart emas, har kim o`z uyida tinch, osuda, shovqin-suronsiz, raqsu samo'siz Allohning ismi va muqaddas so`zlarni dilda yod etib, kunduzlari o`z ishi bilan mashg`ul bo`laveradi. “Zikri xufiya” amalini Hazrati Hoja Bahovuddin Naqshbandiy yuqorida qayd etib o`tilganidek, Abdulholiq G`ijduvoniylar o`zlashtirgan. Mutafakkirlar - Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar ham shu suluk vakillari sanalganlar. Uchinchi farq shundan iborat ediki, Naqshbandiya sulukining valiylik bemordan o`zlariga kasallikni tortib olib, so`ngra kasallikni o`z vujudlaridan chiqarib tashlash xislatiga ega bo`lganlar.

To`rtinchi farqi, Naqshbandiya sulukidagi avliyolar boshqa ba'zi avliyolardek, karomatfurushlikka yo`l qo`ymagan. Har bir muridning Allohga etishishi hamda vahdat hosil qilishi uchun ma'naviy va ruhiy poklanish maqsadi yo`lida uning har qanday bid'atga qarshi kurashishi talab etilgan. Avliyolik kuch-quvvatini esa faqat ezgu ishlar: ilm-ma'rifatni rivojlantirish, shuningdek, xalqning ma'naviy jihatdan poklanishini ta'minlash yo`lida har qanday zulm va bid'atga qarshi kurashishga sarflagan. Ushbu suluk valiylik shu kabi ezgu amallari bilan xalq orasida bevosita obro` qozongan. Buni biz “Maqomati Hoja Naqshband” asarida bayon etilgan

voqealar va Hazrati Hoja Bahovuddin Naqshbandiy tomonidan ifoda etilgan hikoyatlar mazmunidan ham anglash mumkin. Xususan, Bahouddin Naqshband musulmonlikning mohiyatini quyidagicha yoritgan edi: “Musulmonlik - bu iloji boricha hukmlarga bo`ysunish, taqvoga rioya qilish, amalni bajarishga intilish va bekorlikdan uzoq bo`lib, bularning hammasi nuri safo va rahmat hamda valoyat darajasiga etishish vositasidir. Avliyolarning aziz manzili va maqomlariga mana shu sifat va parvarish orqali etiladi”. Ushbu fikrning mantiqiy davomi sifatida o`z tariqatining maqsadini Hazrati Hoja Bahovuddin Naqshband yana shunday bayon etadi: “Bizning tariqamiz jahriya zikri-yu, raqs emas, bizning tariqamiz, anjumanda xilvat (xilvat dar anjuman), vatanda safar (safar dar vatandir. Xilvatda shuhrat bor, shuhrat esa ofatdir. Jam'iyatda xayriyat bo`ladi, jam'iyat esa suhbatda bo`ladi. Agar bu yo`l toliblaridan bir guruhi bir-birovlari bilan hamsuhbat bo`lsalar, bu suhbatda xayru baraka ko`p bo`ladi. Umid borki, bu ishga doimo amal qilinsa, oxiri haqiqiy iymon bilan yakunlanadi”. Demak, Bahouddin Naqshband inson barkamol bo`lishi uchun, avvalo, iymonli bo`lishi zarur deb biladi.

Ma'lumki, tariqat yo`li odobdan iborat, har bir maqomning o`z odobi bo`lganidek, Naqshbandiya tariqatining ham o`z xulq-odob talablari bor. “Kimki ana shu odobni ushlasa, uni balog`at ahlining balog`atiga etkazadi. Adab bu – xulqni chiroyli qilish, so`zni va fe'lni soz qilishdir. Xizmat odobi ulug` baxtdan yaxshiroq, uning belgisi - amalning qabuli, tug`yon esa amalning buzuqligidir. Adabni saqlash-muhabbat samarasi, yana muhabbat daraxti, yana muhabbat urug`i hamdir”.

Bu hikmatlardan ko`rinib turibdiki, Naqshbandiya tariqati odob-axloq tariqati, chunki bu tariqat aynan insonning ma'naviy-axloqiy kamolga etishi uning xulq-odob talablari mohiyatini anglashi, ushbu qoidalarga amal qilishiga bog`liqdir. Buni biz Hazrat Bahouddin Naqshbandning ma'naviy-axloqiy qiyofasidan ham bilsak bo`ladi. “Maqomati Hoja Naqshband” asarida shunday deyiladi: “Ularning axloqlaridan bir shingili shuki, agar ular biror do`st yoki darveshning uyiga borib qolsalar, ularning barcha farzandlari va yaqinlarining hamda xizmatkorlarining

ahvolini so`rar va har birining ko`nglini bir yo`l bilan topar edilar. Do`st hamsoyalar va darvesh oshinolardan hamisha rozi va xushnud bo`lardilar. Ularning bu lutfi har bir kishiga to`g`ri yo`l uchun dalolat qiluvchi edi”.

Naqshbandiya tariqati asosida har bir insonning halol, pok bo`lishi, o`z mehnati bilan hayot kechirishi kerakligi, sabr-qanoatli bo`lishi, kamtar, samimiy bo`lishi, iymon va e`tiqodini mustahkam tutishi, dilda xudoni jo etib, amalda xalq bilan birga bo`lish kabi olijanob xislatlarni tarkib toptirish yotadi. Bu xislatlarni o`zlashtirib borish jarayonida inson poklana boradi va ruhan Allohga etishiga o`zini tayyorlaydi. Naqshbandiya tariqati kishilarni mehr-oqibat, samimiylik, halollik, mehnatsevarlik, rostgo`ylik, sabr-qanoatga ega bo`lish sari yo`llar ekan, ularda yomon illatlar: harom ishlar, ya'ni, o`g`rilik, nopoklik, xasislik, yolg`onchilik, firibgarlik, ta'magirlik, boylikka hirs qo`yish kabilarni qoralaydi. Buni biz Hazrati Hoja Bahouddin Naqshbandning quyidagi fikrlaridan ham bilsak bo`ladi:

“Shamga o`xshagin, toki hammaga ravshanlik bag`ishla, o`zing esa qorong`ida bo`l, “Hoyu havas va nafs ahllari tutgan ishlar asosining barchasi zalolat (adashuv)dan iboratdir. Ishlarda niyatni to`g`ri qilish eng muhim narsadir”, “Kishi o`zining nafsiga tuhmat qilishi kerak. Kimki Haq subhonahu inoyati bilan o`z nafsining yomonligini tanigan, uning hiyla-nayrangini anglagan bo`lsa, bunday qilish unga oson bo`ladi. Bu yo`ldan yuruvchilarda o`zgalarning gunohini ham o`zlaridan deb bilish hollari ko`p bo`ladi”. Bu hikmatlarda komil insonni tarbiyalash uslublari ham bayon etilgan: “Suhbatimizga etishadigan guruhlardan ba'zilari shundayki, ularning ko`ngillarida muhabbat urug`i bor, ammo xalaqit beruvchi xasu hashaklar tufayli o`solmaydi, bizga esa uni poklash lozim. Ba'zilarida muhabbat urug`i yo`q, bizga esa uni paydo qilish lozim”; “Murshid tolibnig o`tgan, hozirgi va kelajak kabi uch holidan boxabar bo`lishi kerak, shundagina uni tarbiya qila oladi”; “Tolib amal qilishi zarur bo`lgan shartlardan biri shuki, u Haq Taolo do`stlaridan biri bo`lgan do`st bilan hamsuhbat bo`lib, o`z holidan voqif bo`lishi zarur. Suhbat zamonini o`zining o`tmish zamoni bilan

solishtirib ko`rsin, nuqsondan kamol sari ketayotganini o`zida mushohada qilsa, bu azizning suhbatida mulozamatda bo`lishni o`zi uchun farzi ayn hisoblasin”.

Xulosa qilib aytganda, Naqshbandiya tariqati ikki muhim tariqat: Abdulxoliq G`ijduvoni hamda Ahmad Yassaviylarning yo`lini birlashtirdi va hayotga moslashtirdi. Naqshbandiya suluki (Xudoga yaqinlashish yo`li) o`n bitta axloqiy qoidani ishlab chiqdi va amaliyotga tadbiq etdi. So`fiyning poklanish va xudoga etishish darajasi ma'naviy murabbiy-shayx, murshid yoki pir tomonidan amalga oshiriladi. Va nihoyat, murshid bilan murid o`rtasidagi ma'naviy-ruhiy aloqaning paydo bo`lishi muridning kamolotga etishganligini ko`rsatadi va murshid muridga o`z hirqasini echib beradi. Bu yo`l muroqaba, mushohada, musohaba kabi uch bosqichdan iborat bo`ladi. Naqshbandiya sulukiga kirgan inson o`zini ham ruhan, ham jismonan chiniqtirishi, ma'naviy poklashi va qalbgga sayqal berishi lozim.

Naqshbandiyaning asosiy yo`li Haqqa etishga intilish, xufiya zikr qilish bo`lib, ba'zi bid'atlarni rad etadi. Masalan, darbadarlik, qashshoqlik, musiqa chalib, ashula va raqs tushib, zikr tushish (samo') va ovoz chiqarib (jahr) zikr qilish va boshqalar. Aziz-avliyolar, ularning mozarlariga sig`inish man etilib, har qanday madadni faqat Allohdan so`rash kerakligi ta'kidlanadi. Ruhan poklanib, manmanlik, kibru havodan voz kechib, oddiy o`z mehnati bilan kun kechirishga da'vat etadi.

Demak, Naqshbandiya tariqatining asosini insonning ham ruhan, ham jismonan poklanishi tashkil etib, bu jarayon hozirgi davrda ham o`z ahamiyatini yo`qotmagan. Bugungi kunda yosh avlodni etuk inson etib tarbiyalashda Naqshbandiya tariqatining axloqiy tizimi, yo`l va usullari qo`l keladi. Zero, aqliy, axloqiy, jismoniy kamol topgan shaxsni shakllantirishda mazkur tariqat g`oyalari muhim omil bo`lib xizmat qiladi. Haqiqiy so`fiylik tarkidunyochilik g`oyasini ilgari surmaydi, u insonni ma'naviy poklanishga yo`llaydi. Lekin ba'zi johil va nodon kishilar (hatto din peshvolari ham) insonning ruhan xudo bilan birlashishi, “Anal haq”lik, ya'ni “Men xudoman” degan ifodaning mohiyatini tushunmasdan, ularni ta'qib etdilar. Aslini olganda, so`fiylik - bu muruvvat, saxovat, mehnat, qanoat va diyonatdir. Ular inson xulqida mavjud bo`lgan illatlarga qarshi kurashuvchilardir.

Soʻfiylar hayotni qabohat va razolatdan tozalash yoʻlida har bir insonning ma'naviy jihatdan pok boʻlishini ta'minlash uchun kurashganlar.

Xulosa qilib aytganda, Islom er yuzida keng tarqalgan dinlardan boʻlib, u musulmon madaniyatining tarkib topishida muhim rol oʻynadi. Islom ta'limotining muqaddas kitobi - “Qur'on”da ilgari surilgan xulq-odob, turmush tarziga oid qarashlar musulmonlar axloqiy tarbiyasining shakllanishiga asos boʻlib xizmat qildi. Barcha musulmon mamlakatlarida “Qur'on”ning sharhlovchilari tomonidan shariat qonun-qoidalari, axloqiy talablarini targʻib etilishi keyinchalik musulmon adabiyotida axloqiy-didaktik mazmundagi asarlarning paydo boʻlishiga turtki boʻldi.

Islom barcha musulmon mamlakatlarida boʻlgani kabi Xuroson va Movarounnahrda ham asosiy din hisoblanadi. Shuning uchun xalq hayotida Islom ta'limotida ifodalangan xulq-odob qoidalari mohiyatini chuqur oʻrganish asosida yosh avlodda ma'naviy-axloqiy xislatlarni tarbiyalash maqsadga muvofiqdir.

Hadis ilmining paydo boʻlishi. Imom Ismoil al-Buxoriy hadis ilmi rivojiga qoʻshgan hissasi

Islom dini ta'limoti asoslarini yorituvchi Qur'oni Karimdan keyingi asosiy manba hadis hisoblanadi. Hadislarni toʻplash va ularga muayyan tartib berish asosan VIII asrning ikkinchi yarmidan boshlanib, uni eng bilimdon, turli fan asoslarini mukammal oʻrgangan, katta hayotiy tajribaga ega boʻlgan kishi (muhaddis)lar tartib bergan. VIII-XI asrlarda toʻrt yuzdan ortiq muhaddis hadis ilmi bilan shugʻullangan. Mazkur bilimlarni oʻrganishning oʻziga xos yoʻnalishi boʻlib, «hadis ilmi» nomi bilan yuritilgan. Keyingi yillarda Muhammad Alayhissalomning hayoti, faoliyati hamda uning diniy-axloqiy koʻrsatmalarini oʻz ichiga olgan hadislar, Imom Ismoil al-Buxoriyning “Al-jome' as-sahih” («Ishonarli toʻplam»), “Al-adab al-mufrad” («Adab durdonalari»), Imom Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziyning “Ash-Shamoil an-nabaviya” asarlari nashr etildi. “Hadis” yoki “Sunna” soʻzlari bir ma'noni anglatib, Rasulullohning hayoti va faoliyati hamda diniy va axloqiy koʻrsatmalari haqidagi rivoyatlardan iborat. Muhammad alayhissalomning ibratli ishlari, e'tiqod, poklik va insonga xos ma'naviy-axloqiy

xislatlarni ifodalovchi soʻzlari, pand-nasihatlari uning nomi bilan bogʻliq hadislarida mujassamlangan. Hadislar dastlab yozib borilmagan. Paygʻambar Muhammad Alayhis-salom arab boʻlmagan kishilarning hadislarini Qurʻoni Karim oyatlari bilan adashtirib yuborishlaridan choʻchib, hadislarining yozib borilishiga ruxsat etmaganlar. Biroq paygʻambar Muhammad Alayhis-salom huzurida sahoblar boʻlib, ular Rasuli akramdan eshitgan hadislarini yodlab borganlar. Jumladan, hazrati Abu Hurayra ana shunday moʻtabar kishilardan biri boʻlib, hadislarini mukammal yodlab borgan. Abu Hurayra tomonidan qayd etilgan hadislar toʻgʻri, ishonarli (sahih) hadislar hisoblangan.

Lekin hadislarini yod olgan kishilar sonining tobora kamayib borishi natijasida ularning asta-sekin unutilib ketishi borasidagi xavf yuzaga keladi. Ana shu xavfning oldini olish maqsadida xalifalar ishonarli hadislarini toʻplashga farmon berganlar. Hadislarini toʻplash xususidagi farmon dastlabki xalifa Umar ibn Abdulaziz tomonidan berilgan.

Hadislarini yozib borish bilan mashgʻul boʻlgan ilk muhaddislar sifatida Rabe bin Sabeh, Said ibn Abi Aruba, Molik bin Anas, Abdumalik bin Jurayj Makkiy, Abdurahmon al-Avzoiy Shoshiy, Soʻfyon Savriy Kufiy va boshqalardir.

VIII-IX asrlar hadis ilmining rivojlanishida “oltin davr” hisoblanadi. Bu davrga kelib, Islom ulamolari tomonidan hadislarining qay darajada toʻgʻriligi, ularning qanday manbalarga tayanilib toʻplanganligi jiddiy tadqiq etila boshlandi. Chunki baʼzi soxta, ishonchsiz hadislar ham paydo boʻla boshlagan, ularni tekshirib, asl hadislarini tiklash va yozma ravishda qayd qilish zamon talabi boʻlib qolgan edi. Shuning uchun ham birinchidan, hadislarini yoddan biluvchi haqiqiy, bilimdon, oʻtkir mulohazali kishilarning asta-sekin kamayib ketayotganligi, ikkinchidan, hadislarining haqiqiy, ishonarli, yaʼni sahihlarini saqlab qolish maqsadida ular tekshirilib, asl holiga keltirib, yozib yigʻila boshlangan. Ana shu tarzda hadis ilmi rivojlana boshlagan.

Islom olamida oltita ishonchli toʻplam (as-sahih as-sitta) eng nufuzli manbalar sifatida eʼtirof etilgan. Ushbu manbalarning mualliflari IX asrda yashab ijod qilgan quyidagi muhaddislar boʻlganlar: Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy

194 (810), - 256 (870), Imom Muslim ibn al-Hajjoj 206 (819), - 261 (874), Imom Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy 209 (824), - 279(892), Imom Abu Dovud Sulaymon Sijistoniy 202 (817), - 275(880), Imom Ahmad an-Nasoiy (215 (830), - 303 (915) va Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Yazid ibn Mojja 209 (824), - 273(886).

Muhaddislar tomonidan yaratilgan va ishonarli manbalar deya e'tirof etilgan "Al-kutub as-sitta" ("Olti kitob") quyidagilardan iborat:

1. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy tomonidan yozilgan "Al-jome' as-sahih" asari.

2. Imom Muslim an-Nishopuriy (Imom Muslim ibn al-Hajjoj) tomonidan yozilgan "As-sahih" asari.

3. Imom ibn Mojja tomonidan yozilgan "Sunnan".

4. Imom Abu Dovud Sulaymon–Sijistoniy tomonidan yozilgan "Sunnan" asari.

5. Imom Muhammad ibn Iso at-Termiziy tomonidan yozilgan "Aj-jami al-kabir" asari.

6. Ahmad an-Nasoiy tomonidan yozilgan "Sunnan".

Movarounnahrda birinchi bo`lib hadis to`plagan muhaddis Imom Abdulloh ibn Muborak al-Marvaziy sanaladi. Allomaning safdoshlari sifatida Imom Ahmad ibn Xanbal al-Marvaziy, Ishoq ibn Rahovayh al-Marvaziy, Imom al-Haysam ibn qulayb ash-Shoshiy, Hofiz al-Xorazmiy, Imom Abdulhasan Ahmad ibn Muhammad as-Samarqandiy kabi vatandoshlarimizning nomlari ham mashhur.

Imom Ismoil al-Buxoriy

"Sahih" yo`nalishining asoschisi eng etuk va mashhur muhaddis Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriydir. Imom Ismoil al-Buxoriy hadis ilmida "Amir-ul-mo`minin", "Imom al-muhaddisiyn" ("Barcha muhaddislarning peshvosi") degan sharafli nomga sazovor bo`lgan. U 810 yilning 13 mayida (ba'zi manbalarda 810 yilning 20 iyulida) (hijriy 194 yil shavvol oyining 13 kuni) Buxoroda tug`ilgan. Go`dakligida otadan etim qolgan. Dastlabki savodini maktabda chiqargan, 10 yoshidayoq arab tilida yaratilgan kitoblar yordamida

hamda roviylardan og`zaki ravishda eshitish asosida hadislarini yodlay boshlagan. Alloma hadis ilmini zo`r ishtiyoq va katta qiziqish bilan o`rgandi. Abdulloh ibn al-Muborak, Vaqi' ibn Jarroh kabi olimlar tomonidan to`plagan hadislarini yod olgan, shuningdek, hadis rivoyatchilari xususida so`z yuritilgan bahslarda ishtirok etgan.

Imom Ismoil al-Buxoriy 825 yilda, o`n olti yoshida onasi va akasi bilan Hijozga safar qiladi. Makkayu Mukarrama va Madinai Munavvarada bo`lib, haj ibodatini ado etadi. Balx, Basra, Kufa, Bog`dod, Xume, Damashq, Misr, Makka va Madina kabi shaharlarda bo`lib, safar jarayonida muhaddislar bilan uchrashadi. Muhaddislar bilan uyushtirilgan suhbatlarda ular tomonidan aytilgan hadislarini yodlab borar edi. Olti yil Hijoz shahrida yashab, u erda etuk muhaddislardan hadis ilmi bo`yicha, Damashq, qohira, Basra va Bag`dod shaharlarining mashhur olimlardan esa fikr ilmi bo`yicha ta'lim oladi. Shuningdek, allomaning o`zi ham turli bahs va munozaralarda ishtirok etib, toliblarga dars ham beradi.

Imom Ismoil al-Buxoriy iste'dodli, o`tkir zehni hamda ziyarak olim bo`lgan. “Manbalarga ko`ra, Bag`dod shahrida istiqomat qilgan vaqtda ko`pincha qorong`u kechalari sham yorug`i va oyning nurida ijod qilib, kitob yozar ekan. Tunda yodiga bexosdan biror-bir fikr-mulohaza tushib qolsa, shamni yoqib, darhol o`sha fikrni qog`ozga tushirar, shu tahlitda ba'zan shamni yigirma martagacha o`chirib-yoqar ekan”¹.

Imom Buxoriyning o`tkir zehn egasi ekanligini quyidagi misoldan ham bilish mumkin.

Rivoyatlarga ko`ra, u qaysi bir kitobni qo`lga olib, bir marotaba mutoala qilsa, unda bayon etilgan barcha fikrlar, ma'lumotlarni yodda saqlab qolavergan. Imom Ismoil al-Buxoriyning qayd etishicha, yuz ming sahih (ishonchli) va ikki yuz ming g`ayri sahih (ishonchsiz) hadisni yod bilgan. Shogirdlaridan Amir ibn Fallos “Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriyga ma'lum bo`lmagan hadis, albatta ishonchli hadis emasdur”, - deydi. Ustoz Imom Ahmad ibn Xanbal al-Marvaziyning aytishicha, “Butun Xurosondan Muhammad ibn Ismoil kabi olim chiqqan emas”.

Imom Ismoil al-Buxoriyning o`tkir zehni xususida yana shunday rivoyat keltiriladi: “Imom Buxoriy bilan Basrada hadis darsiga qatnashgan sheriklaridan biri Hoshid ibn Ismoil aytadi: “Imom Buxoriy bizlar bilan birga ustozning darsini eshitardi. Ustoz rivoyat qilgan hadislarini biz yozib olar edik, ammo Buxoriy faqat quloq solibgina o`tirardi. Shu tarzda qancha kunlar o`tib, orada ustoz qariyb 15 ming hadis rivoyat qildi. Shunda biz Buxoriyga: Sen nega hadislarini yozmaysan?, -deb ta'na qilgan vaqtimizda: Sizlar yozib borayotgan hadislarini men ustoz og`zidan yodlab olayotirman, - dedi-da, ustoz rivoyat qilgan hamma hadislarini bir chekkadan yoddan o`qib berdi. Shundan keyin biz yozib olgan hadislarimizdagi xatolarni uning yodlaganlaridan tuzatib oladigan bo`ldik”.

Imom Ismoil al-Buxoriy juda ko`p zabardast olimlardan ta'lim oladi. Manbalarda alloma ustozlarining soni to`qson nafarga yaqin bo`lgan deb ko`rsatiladi. Muhammad ibn Yusuf al-G`artobiy, Ubaydulla ibn Musa al-Abasiy, Abu Bakr Abdulla ibn az-Zubayr al-Hamiydiy, Ishoq ibn Ibrohim ar-Rahavayh, Imom Ahmad ibn Hanbal, Ali al-Madiniy kabi olimlar uning ustozlari sanaladilar.

Imom Ismoil al-Buxoriyning o`zi ham yirik va mashhur olimlar Ishoq ibn Muhammad al-Ramoziy, Abdulloh ibn Muhammad al-Masnadiy, Muhammad ibn Xalaf ibn qutayba, Ibrohim al-Harbiy, Muhammad Iso at-Termiziy, Muhammad ibn Nasr al-Marvaziy, Muslim ibn al-Hajjojlariga ustozlik qilgan.

Imom Ismoil al-Buxoriy o`ta kamtar, insonparvar, xulq-odobda tengsiz, sahovatli inson ham bo`lgan. U hadis ilmining etuk olimi sanalsada, zamondoshlari hamda shogirdlaridan ham ilm o`rgangan. Alloma bir ming sakson nafar muhaddisdan hadis eshitgan. Allomaning o`zidan esa to`qson ming nafar kishi ishonarli hadislarini eshitgan. Ma'lumotlarga ko`ra, Imom Ismoil al-Buxoriy 600 mingga yaqin hadisni to`plagan., 100 ming “sahih” va 200 ming “g`ayri sahih” hadislarini yod olgan.Imom Ismoil al-Buxoriy uzoq safardan ona yurti Buxoroga qaytgach, talaba va ulamolarga hadis ilmidan saboq beradi va mazkur ilmning targ`ibotchisiga aylanadi. Rivoyatlarga ko`ra, xalifaning Buxorodagi noibi Xolid ibn Ahmad ibn Xolid az-Zuhaliy uni saroyga kelib hadis ilmidan saboq berishga taklif etadi. Ammo Imom Ismoil al-Buxoriy bu taklifni qabul etadi va: “Men ilmni

xorlab sulton amirlar eshigiga olib bormayman. Agar amirga ilm kerak bo'lsa, bolalarni (ikkinchi rivoyatda saroyidagilarni) uyimga yoki masjidimga yuborsin", - deb javob beradi¹. Shu bois alloma bilan amir Xolid ibn Ahmad az-Zuhaliy o'rtasidagi munosabatga bir oz putur etadi. Bunga ayrim hasadgo'y shaxslarning ig'volari ham sabab bo'ladi. Amir allomaning shahardan chiqib ketishga farmon beradi. Samarqand ulamolari Imom Ismoil al-Buxoriyni o'z yurtlariga taklif etadilar. Yo'lga chiqqan Imom Ismoil al-Buxoriy Samarqand shahriga yaqin bo'lgan Haftang qishlog'i (hozirgi Poyariq tumanining hududi)da betob bo'lib qoladi va shu erda hijriy 256 yili ramazon oyining oxirgi kuni (milodiy 872 yil 1 sentyabr) 62 yoshida vafot etadi va shu erga dafn etiladi.

Imom Ismoil al-Buxoriy juda boy ijodiy meros qoldirgan. Uning "Al-jome' as-sahih" ("Ishonchli to'plam"), "Al-adab al-mufrad" («Adab durdonalari»), "At-tarix al-kibor" ("Katta tarix"), "At-tarix as-sag'iyr", ("Kichik tarix"), "Al-qiroatu xalfa-l-Imom" ("Imom ortida turib o'qish"), "Vaf'ul-yadini fi-s-saloti" ("Namozda ikki qo'lni ko'tarish") kabi asarlari mavjud bo'lib, ularning qo'lyozmalari bizgacha etib kelgan. Ammo "At-tarix al-avsat" ("O'rta tarix"), "At-tafsir al-kabir" ("Katta tafsir"), "Al-jome' al-kabir" ("Katta to'plam"), "Kitob-ul-hiba" ("Hadya kitobi") nomli asarlari ham bo'lganligi ma'lum, biroq ular bizgacha etib kelmagan. Shubhasiz, yuqorida nomlari qayd etib o'tilgan asarlarining eng yirigi, shoh asari "Al-jome' as-sahih"dir. Bu asar "Sahih al-Buxoriy" nomi bilan ham dunyoga mashhur. 4 jilddan iborat mazkur kitobda payg'ambarimiz Muhammad Alayhis-salom hadislaridan tashqari, islom huquqshunosligi, islom marosimlari, axloq-odob, ta'lim-tarbiya, tarix va etnografiyaga oid ma'lumotlar ham berilgan. Unga 600 ming hadisdan 7275 ta eng "sahih" hamda 4000 ta takrorlanmaydigan hadislar kiritilgan. Bo kitob Islom ta'limotida Qur'oni Karimdan keyingi asosiy manba hisoblanadi.

Islom dini insonni ma'naviy kamolot sari etaklovchi ta'limotdir. Shu sababli Qur'oni Karimda ham, hadislarda ham yaxshi xulq-odob qoidalari va ularga kishilarning qat'iy amal qilishlari lozimligi borasidagi qarashlar keng targ'ib etilgan. Imom Ismoil al-Buxoriyning "Al-jome' as-sahih" asarining bir jildiga

odob-axloq masalalarini yorituvchi hadislar jamlangan bo`lsa, “Al-adab al-mufrad” (“Adab durdonalari”) nomli asarda ham ijtimoiy turmushda hamda insonlar o`rtasida o`zaro munosabatlarni tashkil etish chog`ida amal qilinishi lozim bo`lgan odob-axloq qoidalari borasida yanada batafsil ma'lumotlar berilgan. Ushbu asar 644 bobda bayon etilgan 1322 ta hadisni o`z ichiga olgan.

***Imom Iso at-Termiziy va boshqalarning hadis ilmi rivojiga qo`shgan
hissasi***

Mashhur muhaddislardan yana biri vatandoshimiz Muhammad ibn Iso at-Termiziy bo`lib, u 824 yilda Termiz yaqinidagi Bug` qishlog`i (hozirgi Surxondaryo viloyatining Sherobod tumani)da tug`ilgan. Uning oilasi va ota-onasi haqida ma'lumotlar yo`q. Ba'zi tadqiqotchilar uning otasi asli marvlik bo`lgan deb qayd etadilar.

Muhamad ibn Iso at-Termiziy bolaligidan ilm o`rganishga qiziqqan, ayniqsa hadis ilmini chuqur egallagan.

Muhamad ibn Iso at-Termiziy 850 yildan qator mamlakatlarga safar qiladi. Hijoz shahrida bo`lib, Makka va Madina shaharlarini ziyorat qiladi. Iroq hamda Xurosonda hadis, fikh, qiroat, bayon, tarix va boshqa ilmlarni o`rganadi. Mazkur safarda Muhamad ibn Iso at-Termiziy ustozlari Imom Ismoil al-Buxoriy bilan uchrashadi. Alloma ustoziga nisbatan alohida hurmatda bo`lib, uning yordamida hadis ilmidan to`laqonli ravishda xabardor bo`ladi. Manbalarda e'tirof etilishicha, Imom Muhammad ibn Iso at-Termiziy ustozining vafoti tufayli ko`p yig`laganidan ko`zi ko`r bo`lib qolgan.

Muhammad ibn Iso at-Termiziyning zehning o`tkirligi, xotirasi, va yod olish qobiliyatining kuchliligi tufayli Imom Ismoil al-Buxoriy ham uni faqatgina shogird sifatida emas, balki hamkor, hamfikir va do`st sifatida ham hurmat qilgan.

Muhammad ibn Iso at-Termiziy uzoq safarda manbalardan o`qigan yoki muhaddislardan eshitgan hadislarini to`plab, kitoblar ta'lif qilishga kirishadi. U 863 yilda o`z vataniga qaytadi va o`zi ham shogirdlarga ta'lim beradi, ayni vaqtda kitoblar ham yozadi.

Alloma tomonidan o`ndan ortiq asarlar yaratilganligi ma'lum. Bular qatoridan “Al-jome' as-sahih” (“Ishonchli to`plam”), “Ash-shamoil an-nabaviya” (“Payg`ambarning alohida fazilatlarini”), “Al-ilal fi-l-hadiys” (“Hadislardagi illatlar va og`ishlar haqida”) kabi asarlari o`rin olgan bo`lib, ular juda mashhurdir.

Muhammad ibn Iso at-Termiziy tomonidan yozib qoldirilgan asarlarda o`z ifodasini topgan hadislar ham Imom Ismoil al-Buxoriy tomonidan bayon etilgan hadislar kabi insonni halollik, adolat, e`tiqod, diyonat, poklik, mehnatsevarlik, muruvvatlilik, mehr-shavqat, yoshi kattalar,, ota-ona va qarindoshlarga hurmat g`oyalarini ilgari surish xususiyatiga ko`ra shaxs ta'limi va tarbiyasini tashkil etishda katta ahamiyatga ega.

Hadislarning mazmuni va tarbiyaviy ahamiyati

Hadislarda insonning kamolotga erishishi uchun talab etiladigan insoniy fazilatlar ifoda etilgan bo`lib, ushbu fazilatlar sirasiga o`zgalarga mehr-oqibat ko`rsatish, saxiylik, ochiq ko`ngillik, ota-ona, kattalar va qarindoshlarga nisbatan muruvvatli bo`lish, ularga g`amxo`rlik qilish, vatanga muhabbat, mehnat va kasb-hunarni ulug`lash, halollik, poklik, do`stlik, oliyjanoblik, rahm-shafqatlilik, kamtarlik, rostgo`ylik va vijdonlilik kabi xislatlar kiritiladi. Bundan tashqari, insonning o`zini yomon illatlardan tiyishi, yaxshilik sari intilishi kerakligi borasidagi pand-nasihatlar ham o`z aksini topganki, bularning barchasi Qur'oni Karimda qayd etilgan ko`rsatmalarga asoslanilgan va komil insonni shakllantirishda asosiy mezon bo`lib xizmat qiladi.

Islom ta'limoti g`oyalariga ko`ra har bir musulmon eng avvalo iymonli bo`lishi kerak. Qur'oni Karimda ta'kidlanganidek, Islom dini ta'limotining yaratilishidan muddao, murod kishilarda iymon, e`tiqodni shakllantirishdir. Hadislarda iymonning mukammal va mustahkam bo`lishi quyidagi uch shartga qat'iy amal qilinishiga bog`liqligi ko`rsatilgan:

- to`g`ri e`tiqodli bo`lmoq;
- kishilar bilan yaxshi munosabatda bo`lmoq;
- kishi o`z ustida ishlamoq`i va o`zini ibodat va itoatga chaqirmoq`il (Keyingi misollar ham ushbu kitobdan olindi).

Iymon daraxtga tenglashtiriladi va uning 60 dan ortiq shoxlari bor deya iymonning belgilari sanab o`tiladi. Sanab o`tilgan belgilarning har biri inson ma'naviy qiyofasini shakllantiruvchi va mukammallashtiruvchi xislatlardir. Bular quyidagilardan iborat: “qo`li bilan va tili bilan o`zgalarga ozor bermagan kishi musulmondur”, “o`zingiz yaxshi ko`rgan narsani birodaringizga ravo ko`rmaguningizcha hech biringiz chinakam mo`min bo`la olmaysiz” (3-4-boblar); “Uchta xislatni o`zida mujassam qilgan kishining iymoni mukammal bo`lgaydir:

- insofli va adolatli bo`lmoq;
- barchaga salom bermoq;
- kambag`alligida ham sadaqa berib turmoq” (20-bob).

Bundan tashqari, kishilar uchun xos bo`lmagan munofiqlik xislati xususida ham so`z yuritiladi, chunonchi, «Rasululloh sallallohu alayhi vassalam aytganlar: “quyidagi to`rtta xislat kimda bo`lsa, aniq munofiq bo`lg`aydir, kimdagi, ulardan bittasi bo`lsa uni tark etmaguncha munofiqlikdan bir xislati bor ekan, deyiladi:

- omonatga xiyonat qilgaydir;
- so`zlasa yolg`on so`zlaydir;
- shartnoma tuzsa, shartida turmagaydir;
- urishib qolsa, kek saqlagaydir va nohaqlik qilaydir (25-bob).

Hadislarda inson ma'naviy kamolotining mezoni, uning tafakkur doirasi, dunyoqarashining kengligi, ilmiy bilimlarni qay darajada egallaganligi, o`z bilimi bilan atrofdagilar va jamiyatga foyda keltiruvchi shaxs bo`lib etishishida muhim omildir deya ko`rsatiladi. “Tolibi ilm qilish farzdir. Tolibi ilmga har bir narsa istig`for aytadi, hatto dengizdagi baliqlar ham”. Bilimsizlik kishilarning nodonligiga zamin hozirlashi, ilmsiz jamiyatda esa jaholat hamda razolatning hukmronlik qilishi aloqida ta`kidlab ko`rsatiladi. “Ilm o`rganmoq va o`rgatmoqning fazilati” borasidagi hadis (21-bob) da ilm o`rganish ko`p yoqqan yomg`irga qiyoslanadi va ilm ahli quyidagi uch turga bo`ladi: “Ba'zi er sof, unumdor bo`lib, yomg`irni o`ziga singdiradi-da, har xil o`simliklar va ko`katlarni o`stiradi va ba'zi er qurg`oq, qattiq bo`lib, suvni emmasdan o`ziga to`playdir, undan Olloh taolo bandalari foydalangaydir. Odamlar suvdan ichgaydirlar,

hayvonlari va ekinlarini sug`orgaydirlar. Ba'zi er esa tekis bo`lib, suvni o`zida tutib qolmaydir, ko`katni ham ko`kartirmaydir. Bularni quyidagicha muhoyasa qilish mumkindir: Bir kishi Olloh ilmini (Islomni) teran o`rganadir, teran tushunadir va undan manfaatlanadi va Olloh yuborgan hidoyatni o`zi o`rganib, o`zgalarga ham o`rgatadir. Ikkinchi bir kishi ilm o`rganib, odamlarga o`rgatadir. Ammo o`zi amal qilmaydir. Uchinchi bir kishi mutakabburlik qilib, o`zi ham o`rganmaydir, o`zgalarga ham o`rgatmaydir”.

Ammo ilmga e'tiborsizlik va nodonlik (jaholat)ning avj olishi jamiyatning inqiroziga olib keladi. Hatto “Rasululloh quyidagilar qiyomat alomatlaridir, deganlar:

- ilmning susaymog`i;
- jaholatning kuchaymog`i;
- zinoning avj olmog`i;
- xotinlarning ko`paymog`i;
- erkaklarning ozaymog`i”

Demak, qiyomatni odamlarning o`zlari sodir etadilar. «Ilm ravnaq topmagan mamlakatda zino avj olgan, o`zaro urushlar kuchayib, erkaklar ozayib ketganda albatta, qiyomat qoyim bo`ladi” (22-bob). Shu bois “Ilmga amal va rioya qiluvchi bo`linglar, uni faqat hikoya qiluvchi bo`lmanglar”, -deyiladi (637-hadis). Islomda ikki xil ilm haqida so`z yuritiladi: biri huquqiy (fikh), diniy yo`l-yo`riqlar to`g`risidagi ilm bo`lsa, ikkinchisi dunyoviy ilmlardir. Har ikki turdagi bilimlarni chuqur egallash va ularga qat'iy amal qilish har bir mo`min uchun farz hisoblanadi.

“Ilmning ofati unutishdir. Uni noahil kishiga gapirish esa uni zoe qilishdir”¹ mazmunidagi hadis orqali o`zlashtirilgan ilmni takrorlab borish, faqat chuqur va puxta bilimlargagina ega bo`lgan kishilarning atrofdagilarga ilm berishining maqbul ekanligiga urg`u beriladi. Shuningdek, hadislarda ilmning kishilarni fahm-farosatli, o`tkir zehni, zukko hamda xotirani kuchli qilishdagi ahamiyati ham ta'kidlanadi va “Ilmu hunarni Xitoydan bo`lsa ham borib o`rganinglar”, -deya da'vat etiladi. “Olim bo`l, ilm beruvchi bo`l yoki ilm o`rgatuvchi bo`l yoki

tinglovchi bo'l. Beshinchisi bo'lma, halok bo'lasan" mazmunini ilgari suruvchi hadisning bayon etilishi orqali ham ilmi bo'lish insonni falokat va uning yomon oqibatlaridan saqlovchi omil ekanligiga urg'u beriladi (41-hadis). Bir qator hadislarda ilmning ibodatdan ustun ekanligi ko'rsatib o'tiladi. Xususan, "Ilm ibodatdan afzal va u taqvo dinining ustunidir" (268-hadis). Biroq ilmning manfaatsiz holda sarflashdan saqlanish maqsadga muvofiq ekanligi aytiladi va ilm ahlini ana shunga da'vat etiladi (173-hadis), haqiqiy komil insonning bilimga boy, xushxulq, sog'lom bo'lishi (182-hadis), uni faqat foydali ishlar va insonlarning farovon hayot kechirishlari yo'lida sarf etish kerakligi ham uqtiriladi: "Boshliq bo'lmasingizdan avval ilmni chuqur o'rganing! Rasulloh sallallohu alayhi-vassalamning sahobalari yoshlari ulg'ayganda ham ilm o'rganganlar. Rasulloh sallallohu alayhi-vasallam: ikki narsadan o'zgasiga hasad qilmoq joiz emas, birikishiga Oллоh taolo halol mol-dunyo bersa-yu, uni Haq yo'lida sarflayotgan bo'lsa, ikkinchisi-kishiga Oллоh taolo ilmu hikmat ato etsa-yu, u shu tufayli oliy maqomga erishib, hukm surayotgan, odamlarga bilganini o'rgatayotgan bo'lsa", – deydilar»1.

Ma'lumki, islom ta'limotida eng yuksak xislatlardan biri sifatida ota-onaga g'amxo'rlik, ularni e'zozlash, ota-ona haqqini o'z o'rniga qo'yish, farzandning ular oldidagi haqqi borasidagi masalalarning yoritilgiga alohida e'tibor beriladi. Hadislarda ham ana shu talablar o'z ifodasini topgan. Ota-onani xafa qilib yig'latish eng katta gunohlari sifatida e'tirof etilgani quyidagi, ya'ni, Oллоh Taoloning mavjudligiga shirk keltirish, odam o'ldirish, urush maydonidan qochish, afifa (o'zini pokiza saqlagan) xotinni fohisha deb tuhmat qilish, ribo (ijaraxo'rlik), etimlar molini emoq, Oллоh Taoloning qudrati va irodasini inkor qilish, odamlarni masxara qilish hamda ularni kamsitish kabi holatlar qatorida tilga olib o'tiladi. Hadislarda ota-onaning dilini og'ritib, ozor berish, ularni xafa qilib, buyruqlarini bajarmaslik ham qoralanadi: "Abdulloh ibn Amr (Roziyollohu anhu) aytadilar: bir kishi Rasulloh huzurlariga hijrat qilmoq uchun bay'at qilishga keldi. Ammo ota-onasi uning ketishiga rozi bo'lmay, xafalikdan yig'lab qolgan edilar. Shunda Rasulloh: "Sen hozir ota-onang oldiga bor! Hijrat qilaman deb ularni xafa qilganingdek, endi hijrat qilmaydigan bo'ldim, deb ularni xursand qil", -dedilar

(13-hadis). Islomda eng katta gunoh Olloh Taologa shirk keltirish va ota-onaga oq bo`lish hisoblanishi 15-hadisda alohida ta'kidlanadi. Ota-onaning ham o`z navbatida farzandlarini tarbiyat etmog`i, odob o`rgatishi, yaxshilik qilishi lozimligi ta'kidlanadi: «Namir ibr Avs aytishlaricha, o`tmish kishilari bolalarning solih-qobil bo`lishlari Olloh Taoloning tavfiqi bilan bo`ladi, ammo ularga odob-axloq o`rgatish otalari vazifasidir, der edilar» (92-hadis)».

Har bir kishining ota-onasiga yaxshilik qilganidek, bolalariga ham yaxshilik qilishi shartligi, zero, inson bo`ynida ota-onaning haqqi bo`lganidek, bolaning ham haqqi borligi xususidagi g`oyalar qur'oni Karimda ham, Hadisi Sharifda ham uqtiriladi. Hadislarda kishilarning bir-biri bilan do`st, tinch-totuv yashashlari, o`zaro muruvvatli, mehr-shafqatli bo`lishlari kerakligi haqidagi g`oya ham ilgari suriladi. Bu g`oya opa-singil, aka-uka, qarindosh hamda qo`shnilar o`rtasida tashkil etiladigan muomala va munosabatlar mazmunining ochib berishga yo`naltirilgan hadislar mohiyatida aks etadi. Ma'naviy-axloqiy xislatlarga ega bo`lgan inson ota-ona, opa-singil, aka-uka va qo`shnilarga yaxshilik qiladi, bu yaxshilik ular o`rtasidagi totuvlikni keltirib chiqaradiki, pirovardida jamiyat taraqqiy etadi, tinchlik barqaror bo`ladi, aholi farovon hayot kechiradi.

Har bir inson qilgan ezgu amallari va odob-axloqi bilan yaxshi nom qoldiradi. Mazkur holat hadislar mazmunida shunday talqin etiladi: «Mo`min kishiga vafotidan keyin savobi tegib etib turadigan amali solihlar quyidagilardir:

1. Tarqatgan ilmi.
2. Qoldirgan solih farzandi.
3. Meros qoldirgan qur'oni.
4. Qurgan masjid.
5. Yo`lovchilar uchun qurgan mehmonxonasi.
6. Qazigan arig`i.
7. Tirikligida va sog`lomligida sadaqa - ehson uchun ajratgan moli`1.

Haqiqatdan ham inson hayotdan o`tadi, lekin u ilm-ma'rifat, ziyo tarqatishda, xalq farovonligi yo`lida qilgan ishlari bilan xalq orasida abadiy qoladi. Ana shunday xislatlardan eng muhimi saxovatdir. Bir qator hadislar mazmunan

insonning saxovatli bo`lishga undaydi. Saxovatli inson jamiyat taraqqiyotiga ham katta hissa qo`shadi, uning ravnaqi yo`lida mehnat qiladi, atrofdagilarni o`zi ega bo`lgan ne'matlardan bahramand etadi.

Hadislarda kishilar ana shu xislatga egaliklariga ko`ra quyidagi to`rt guruhga bo`linadilar:

1. Alloh taolo bir bandaga mol bergan va ilm bergan. U bandaga berilgan mol va ilmning tasarrufida taqvo qiladi va silai rahm qiladi. Ilmi va molidan Alloq uchun xaq ajratadi. Bu eng afzal o`rin.

2. Bir banda bor. Alloh unga ilm bergan, lekin mol bermagan. Lekin uning niyati to`g`ri: agar Alloh menga mol bersaydi falonchiga o`xshab sarf qilardim. U shu niyatiga qarab teng ajr oladi.

3. Bir banda bor. Alloh unga mol bergan, ilm bermagan Mol tasarrufida Allohdan qo`rqmaydi. Molidan qarindoshlariga bermaydi. Bu esa eng yomon o`rindir.

4. Bir banda bor. Alloh unga mol ham, ilm ham bermagan. U aytadiki, agar Alloh menga ham bergandaydi falonchiga o`xshash ish qilardim. U shu niyati bilan o`sha kishiga barobar hisoblanadi (savob va gunohda).

Shu bilan birga, hadislarda yana kishilarni baxillik va mol-mulkka hirs qo`yishdan saqlanish kerakligi, shuningdek, kelajakka nisbatan ishonch bilan yashash xususidagi fikrlar ham o`rin olgan. Chunonchi, "Birortangiz ekish uchun qo`lingizda biror ko`chatni ushlab turgan vaqtingizda qiyomat qoyim bo`lib qolsayu, qoyim bo`lishidan ilgariroq uni ekib olishga ko`zingiz etsa, albatta ekib qo`ying", - degan fikrlar hayotga bo`lgan umid, kelajakka bo`lgan ishonchning yorqin ifodasidir. Xulq-odob haqidagi hadislardan ezgu insoniy xislatlar ulug`lanib, gunoh sanalgan illatlar qoraladi. Bundan tashqari, sha'riy udum va urf-odatlariga amal qilish, ularni o`tkazishga oid xulq-odob qoidalari ham bayon etiladi. Turli marosimlarning o`tkazish tartibi, safar qoidalari, salomatlikni saqlash, salomlashish, muomala madaniyati, bemor kishi holini so`rash odobi, kiyinish qoidalari, emoq-ichmoq, so`zlashish odobi va hokazolar haqida turli tavsiyalar beriladiki, ular bevosita keyingi davrlarda yaratilgan odob-axloq qoidalari

borasidagi risolalarning mazmunini yoritishda asos bo`lib xizmat qiladi. Hadislarda jamiyat ravnaqi, insoniyat taraqqiyotining ta'minlanishiga ta'sir etuvchi muammolarga ham jiddiy e'tibor berilgan. Ularning orasida ekologik muammolarga alohida o`rin ajratilgan bo`lib, necha asrlardan buyon o`z dolzarbligini yo`qotmagan. Ana shunday muammolar mohiyatini o`z mazmunida aks ettirgan hadislarda ekin hamda ko`chatlarni o`tkazish, ularni himoya etish, ariq-zovurlar qazish va ularni vaqti-vaqti bilan tozalab turish, suv chiqarish kabi ezgu ishlarni amalga oshirishga undovchi g`oyalar mujassamlangan. Masalan, tirik jonivorlarni o`ldirmaslik (shariatdan o`ldirishga buyurilgan ilon va chayondan bo`lak), jonivorga g`amxo`rlik qilish, ularga ozor bermaslik, inson yashaydigan joyni unga ozor beradigan narsalardan tozalash (227 va 446-hadislar), kishilarga soya beruvchi daraxtlarni kesmaslik, hovli sahnlarini toza tutish haqidagi hadislar shular jumlasidan. Hadislarda yomon ishlar, yomon illatlar, yomon hatti-harakatlar "gunoh" sifatida qoralansa, inson farovonligi, jamiyat ravnaqi uchun qilinadigan yaxshi, ezgu hatti-harakatlar, faoliyat "savob" tarzida olqishlanadi. Shunga ko`ra, etim molini eyish, mol-dunyoga hirs qo`yish, yolg`onchilik, g`iybatchilik, tuhmat, zino, ichkilikbozlik, giyohvandlik, foydasiz gapni ko`p gapirish va boshqa illatlar gunoh hisoblanasa, ota-ona, keksalar, zaiflar va muhtojlarga g`amxo`rlik qilish, ularni yo`qlab turish, marhumlarni yaxshi so`zlar bilan xotirlash, birov ularning ustidan kulmasligini ta'minlash, omonatga xiyonat qilmaslik kabilar savob sanalishi alohida ta'kidlanadi. Ma'lumki, inson kamoloti bevosita uning salomatligi bilan bog`liqdir. Zero, sog`lom insongina ham oila, ham jamiyatning ravnaq topishi yo`lida faoliyat ko`rsatuvchi kishilar bo`lib etishadi. Hadislar, umuman, Islom ta'limotida tozalik va poklik, shu jumladan, ruhiy va jismoniy poklikka katta e'tibor beriladi. "Haq taolo o`zi pok, poklikni yaxshi ko`radi. o`zi toza, tozalikni yaxshi ko`radi. o`zi oliyhimmatdir, oliyhimmatlikni yaxshi ko`radi. O`zi ochiqko`ngil, ochiqko`ngillikni yaxshi ko`radi. Eshiklarning oldini pokiza tutinglar" (190-hadis).

Demak, Hadislar Muhammad payg`ambarimizning sunnatlari bo`lib, mazmunan har bir mo`minning ishonchi, e'tiqodini mustahkamlaydi, shu bilan

insonni ma'naviy kamolotga etaklaydi. «Islom dini ma'rifatga asoslangani uchun ham har bir shaxsni aqliy, jismoniy jihatdan kamolga etkazishga oid e'tiqod va iymondan iborat bo`lib, faqat ezgulikka xizmat qilish, oliyjanob bo`lish, pokiza yurish, bir burda luqmani halol qilib eyish, jaholat va jaholatparastlikka yo`l qo`ymaslik, o`z birodarining, qarindosh-urug`larining, millatining va vatanining qadriyatlarini asrashdan iboratdir». Shunday ekan, hadislar komil insonni shakllantirishda muhim manba bo`lib xizmat qiladi va undan yoshlar tarbiyasida foydalanish shu kunning dolzarb muammolaridan sanaladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Musulmon maktablarida ta'lim tizimi va mazmuni qanday edi?
2. Qur'oni Karimda ilgari surilgan axloqiy tamoyillar haqida so`zlang
3. Hadis ilmida qaysi davr «Oltin davr» deb nom oldi
4. «Hadis» va «Sunna» tushunchalarining mazmunini so`zlab bering
5. Hadislarda ilgari surilgan axloqiy tamoyillarni daftaringizga yozib chiqing
6. So`fiylik ta'limotining jadvalini tuzing va uning asosiy suluklarining ma'nosini tushuntirib bering.

Adabiyotlar:

1. Hoshimov K., Nishonova S., Inomova M., Hasanov R. Pedagogikatarixi – T.: O'qituvchi, 1996.
2. Hashimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. – T.: "Istiglol" nashriyoti, 2005.
3. History of pedagogy. William Harold Payne. Gabriel Compayre Ulan Press, 2012. 20b.

3 -Mavzu: Sharq Uyg`onish davrida pedagogik fikrlarning rivojlanishi. Sharq Uyg`onish davrida ta'limiy –axloqiy fikrlarning rivojlanishi.

Reja:

1. Sharq Uyg`onish davrida ilm-fan va madaniyat
2. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning bilmiy merosi va uning didaktik qarashlari
3. Abu Nasr Forobiyning ta'limiy-axloqiyb qarashlari.

Tayanch iboralar: Iqtisodiyot taraqqiyot, qishloq xo`jaligi, hunarmandchilik, konsepsiya ,zehn,Daloilxona ,Dunyoqarash, al-Xorazmiy, al-Xuttaliy, al Javhariy, al-Farg`oniy, al-Marazviy

1.Sharq Uyg`onish davrida ilm-fan va madaniyat

Arab xalifaligi yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o`zgarishlar, yagona Islom dinining tarkib topishi madaniy hayotga ham ta'sir etdi. Madaniy hayotda yuz bergan ko`tarinkilik ma'naviy hayotda ham o`zgarishlar bo`lishiga olib keldi. Ana shu ko`tarilish butun Arab xalifaligini, Yaqin va o`rta Sharqni qamrab olganligi uchun ham Sharq uyg`onish davri deb ataldi. Bu uyg`onish jarayoni IX asrdan boshlab XV-XVI asrlargacha davom etdi. Arab xalifaligida IX asrda vujudga kelgan Uyg`onish davri xalifalikning Bag`dod, Damashq, Xalab shaharlarida boshlanib, barcha boshqa xalqlar madaniy hayotiga tarqalgan, bu esa u davlatlarning ham madaniy rivojlanishga zamin tayyorlagan. Xalifalik emirilishi jarayonida tashkil topgan mustaqil davlatlardagi madaniy rivojlanish xalifalik davridagi madaniy rivojlanishning davomi edi. Xalifa Xorun ar-Rashid davrida (786-833 y.y.) va uning o`g`li al-Ma'mun davrida Bag`dodda “Bayt–ul-hikma” (“Donishmandlik uyi”) (hozir Akademiya ma'nosida) tashkil etiladi. Mazkur Akademiya barcha ilm sohiblarining ilmiy markaziga aylanadi. Uning qoshida jahon kutubxonasi tashkil etilgan. Akademiya 813-833 yillarda yanada rivojlangan. Akademiya qoshida rasadxona ham bo`lgan, keyinchalik yangi kutubxona

qurilgan. Bog`doddagi mazkur ilm markazi, o`z navbatida Sharq va g`arbda ilm-fanning taraqqiy etishiga, ma'naviy hayotning rivojlanishiga ta'sir etgan. Bu o`rinda xalifa al-Ma'munning ilm-fan ravnaqida ko`rsatgan homiyligini alohida ta'kidlash joiz. Zero, xalifa al-Ma'mun ilm fanni juda qadrlagan. U IX asr boshlaridan xalifalikning Xurosondagi noibi bo`lib turganda ham Movarounnahr va Xurosondagi olimlarni to`plab, ularning ilmiy ijodiga sharoit yaratib bergan. Bular orasida al-Xorazmiy, al-Xuttaliy, al-Javhariy, al-Farg`oniy, al-Marazviy kabi vatandosh olimlarimiz ham bo`lgan. Al-Ma'mun xalifalik taxtiga o`tirgach u olimlarning barchasini Bag`dodga chaqirib oladi va "Bayt-ul-hikma" - donishmandlik uyi ("Ma'mun akademiyasi")da arab olimlari bilan hamkorlikda ilm-fan ravnaq topadi. Shuningdek, qadimgi yaratilgan madaniy yodgorliklar, ular xoh yunon, xoh arab, xoh Movarounnahr va Xuroson xalqining eng qadimgi antik davrlar madaniyati bo`lsin, Uyg`onish davri madaniyatining yaratilishi va rivojlanishiga asos bo`lib xizmat qildi. Agar arablar Markaziy Osiyoni bosib olib, bu erda ilgari mavjud bo`lgan fan va madaniyat o`choqlarini yo`qotgan bo`lsalar, ko`p o`tmay qadimiy ilmiy an'ana asta-sekin tiklanib, natijada ilm-fanning etuk siymolari etishib chiqib boshlaydi. Bularning barchasining bir-biriga qo`shiluvini natijasida Sharqda bir butun madaniyat tarkib topadi va rivojlana boshlaydi. Yaqin va o`rta Sharqda, jumladan, Eron, Kavkazorti va Movarounnahrda savdo aloqalarining rivojlanganligi, ilm-fan, hunarmandchilikning taraqqiy etishi moddiy va madaniy aloqalarning barchasi umumiy rivojlanishga ta'sir etdi. Yaqin va o`rta Sharq mamlakatlarida madaniy yuksalishga olib kelgan asosiy sabab-feodal munosabatlarning yangi bosqichi bo`ldi. Bu davr madaniy taraqqiyotida arab xalifaligiga bo`ysungan mamlakatlarning xo`jalik-iqtisodiy aloqalarining kuchayishi va buning oqibatida turli madaniyatlar-hind, Movarounnahr, Eron, arab, Misr, grek-yunon-rim madaniyatlarining yaqindan o`zaro aloqasi va bir-biriga ta'sir etib borishi katta rol o`ynadi. Haqiqatdan ham bu davrda iqtisodiyot taraqqiy etdi, qishloq xo`jaligi, hunarmandchilik rivojlandi. Bu davrda qishloq xo`jaligida foydalaniladigan er maydonlari kengaydi, ko`plab sug`oriladigan erlar ochildi, sug`orish inshootlari tiklandi, yangilari qurildi, paxta, zig`ir, kanop ekilib, ularning

tolasidan mato to`qildi. Movarounnahrda, xususan, Xorazm, Urganch, Farg`ona, Samarqand va Buxoro to`qimachilik mahsulotlari, ayniqsa Samarqand va Buxoro shoyisi dunyoga mashhur bo`lgan. Qishloq xo`jaligi va hunarmandchilik, sanoat mahsulotlarining ishlab chiqarilishi savdoning rivojlanishiga yo`l ochdi. Natijada Yaqin va O`rta Sharq mamlakatlarining chet davlatlar: Ispaniya, Hindiston, Xitoy, Vizantiya bilan savdo ishlari ko`lami ortib bordi. Pireney yarim orolining arablar tomonidan bosib olinishi insoniyat tarixining yangi sahifalarini ochib berdi. Bu jarayonning, ayniqsa, Ovro`pa uchun ahamiyati beqiyos bo`ldi. Sharq faqatgina Ovro`po madaniyatining rivojiga ta'sir etibgina qolmay, balki umuman, Ovro`polik odamning psixologiyasi, tafakkuri, xarakteri, hayot tarzini tarixiy jarayonni tubdan o`zgartirib yubordi. Bu esa o`z navbatida matematika, falsafa, astronomiya, tabiiyot, tibbiyot, xulq-odob, turmush tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ta'sir etdi. X asrdan boshlab Movarounnahr va Xurosonda mustaqil feodal davlatlar—Tohiriylar, Somoniylar, Qoraxoniylar, G`aznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar davlatlarining paydo bo`lishida xalifalikning emirilishi ham madaniy hayotning yanada ravnaq topishiga olib keldi. Bu davrda pul muomalasi rivojlandi. Jamiyat siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi o`zgarishlar, albatta madaniy hayotga o`z ta'sirini o`tkazmasdan qolmaydi. Somoniylar davlatida Marv, Buxoro, Samarqand va Urganch o`sha davrning madaniy markazlari sanalardi. Bu davrda arab tili ilmiy va aloqa tili edi. Maktablarda darslar arab tilida olib borilar edi. Rasmiy hujjatlar, shariat qoidalari arab tilida yuritilar edi. Ilmiy asarlar ham arab tilida yozilar edi. X asr o`rtalariga kelib, fors-tojik tilida ham ish yuritila boshlandi. Ammo hujjatlar, ishlar fors-tojik tilida bo`lsa ham, arab imlosida yozilar edi. Bu shaharlardagi maktablarga hatto tevarak-atrofdagi qishloqlardan oddiy xalq bolalari ham kelib o`qiganligi manbalarda keltiriladi. O`sha davrda Buxoroda katta kitob bozori bo`lgan. Kitob do`konlarida olim va fozil kishilar uchrashib, ilmiy muloqot, munozaralar o`tkazganlar. Abu Ali ibn Sino kitob do`konlaridan birida Forobiyning Aristotel “Metafizika”siga yozgan sharhlarini sotib olganligini tarjimai holida hikoya qiladi. Buxoro amiri saroyida esa yirik kutubxona mavjud bo`lgan. Amir kutubxonasini o`sha davrdagi Sheroz kutubxonasi bilan bellasha

oladigan yagona kutubxona sifatida tan olganlar. Somoniylar davrida Rudakiy, Firdavsiy, al-Xorazmiy, al-Fargʻoniy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino kabi mutafakkirlar ijod etganlar. X asrning ikkinchi yarmidan tashkil topgan Qoraxoniylar davlatida ham baʼzi xonlar oʻz saroylarida kutubxonalar tashkil etdilar. Bu kutubxonalarda arab va hatto Gʻarbiy Evropa olimlarining asarlari ham mavjud edi. Bu davrda turkiy til shakllanib bordi. Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshgʻariy kabi olimlar jahon ahamiyatiga ega boʻlgan asarlarini yaratdilar. XI asr boshida Gʻaznaviylar davlati, keyinroq Saljuqiylar, Xorazmshohlar davlati tashkil topdi. Gʻaznaviylar davrida ham ilmiy, ijtimoiy-falsafiy fikrlar rivojlandi. Mahmud Gʻaznaviy oʻz saroyiga juda katta madaniy boyliklarni toʻplaydi, olimlarni ilmiy ishga taklif etadi. Jumladan, Abu Rayhon Beruniyning mashhur “Hindiston” asarini shu erda yaratgan edi. Saljuqiylar davrida Alp-Arslon Muhammad hokimiyatni boshqarganda uning vaziri Nizom ul-Mulk oʻz davrining mashhur siyosiy arbobi va eng maʼrifatparvar kishilaridan boʻlgan. Saljuqiylar hokimiyati harbiylashgan boʻlib, bu hokimiyatning ichki va tashqi siyosatini Nizom ul-Mulk boshqarar edi. U gʻaznaviylar ish uslubiga bir oz oʻzgartirishlar kiritib, hokimiyatni boshqarish uslubini ishlab chiqadi va oʻzining “Siyosatnoma” asarini yaratadi (1091-1092 y.y.). Bu asarda davlatni boshqarish tamoyillari-printsiplari bayon etiladi. Nizom ul-Mulk maorifni rivojlantirishda katta xizmat qiladi. 1067 yilda Bagʻdodda oʻzining shaxsiy jamgʻarmasiga oʻsha davrning eng mashhur oʻquv yurti- “Nizomiya” madrasasini qurdiradi. U olimlar, din peshvolari, soʻfiylarga katta eʼtibor berib, gʻamxoʻrlik qiladi. Uning katta xizmatlaridan yana biri taqvimni isloh qilgani. U 1074 yili oʻrta Sharq mamlakatlari uchun kalendar-taqvim tuzadiki, bu taqvim hozirgacha eng takomillashgan kalendarlardan biri hisoblanadi. XI asrda Xorazmda ilm-fan taraqqiy etadi. Xorazm shohi Maʼmun II oʻz saroyiga zabardast olimlarni taklif etadi. U tashkil etgan “Bayt-ul-hikma” - Donishmandlar uyi tarixda “Maʼmun akademiyasi” deb nom qoldirgan. Bu akademiyaning rivoj topishida Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, tarixchi Miskavayx, riyoziyotchi Abu Nasr ibn Iroq, faylasuf Abu Sahl al-Masixiy, tabib Abulxayr Xammor kabi olimlar ilmiy ijod bilan shugʻullanganlar. Lekin toj-taxt

uchun kurash natijasida bu ilm dargohi o`z faoliyatini to`xtatib, olimlar tarqab ketadi. Movarounnahr va Xurosonda IX asrlarga kelib ma'naviy ko`tarilish Sharq Renessansi – Uyg`onish davrining boshlanishga olib keldi.

Movarounnahrda ilm-fan va ma'rifat sohasida o`z xizmatlari bilan dunyoga mashhur bo`lgan faylasuf va munajjim, matematika, fizika, tibbiyot, tarix, til va adabiyot, pedagogika sohasida ilmiy merosi bilan nom qoldirgan Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ahmad al-Farg`oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino kabi qomusiy olimlar faoliyat olib bordilar. Qomusiy olimlar o`z ilmiy merosida ta'limiy-axloqiy asarlar yaratishga ham katta e'tibor berib, bu asarlarda ilgari surilgan g`oyalar insonning ham aqliy, ham axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan kamol topishida, pedagogik fikr taraqqiyotida katta ahamiyatga ega bo`ldi. Shuningdek, Sharq uyg`onish davrida sof pedagogik asarlar ham yaratilib, ta'lim-tarbiyada inson takomilining xususiy va umumiy metodlari haqida o`lmas ta'limoti bilan nom qoldirgan tarbiyashunos olimlar ham maydonga chiqdi.

2. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning bilmiy merosi va uning didaktik qarashlari

Qomusiy olimlar o`z ilmiy merosida insonning aqliy, axloqiy, jismoniy va estetik takomili masalalariga katta e'tibor berganlar. Masalan, Muhammad Al-Xorazmiy (783-850) insonning kamolga etishi va insoniy munosabatlarni yo`lga qo`yishda ilm-fanning muhim ahamiyatiga ega ekanligi to`g`risidagi g`oyani ilgari surgan holda pedagogik fikr taraqqiyotida munosib o`rin egallaydi. Ayniqsa, u matematika sohasida yangilik yaratgan nazariyotchi hamda pedagog-uslubiyotchi olim sifatida tarixda qolgan. Xorazmiy o`z davrigacha bo`lgan qadimiy matematika fani rivojlangan mamlakatlar Vavilion (Babil), Yunoniston, Hindiston, Xitoy, Misrdagi deyarli barcha matematiklarning kashfiyotlarini o`rgandi va o`zi hayotiy talablar nuqtai nazarida ulardan farq etuvchi yangi kashfiyot yaratdi. Muhammad al-Xorazmiy ilmiy meosi bilan bilish nazariyasiga o`zining ulkan hissasini qo`shdi. “Al-kitob al-muxtasar fi-hisob al-jabr va-l muqobala” asarida (“aljabr va –l muqobala hisobi haqida qisqacha kitob”) sonli kvadrat va chiziqli tenglamalar va ularni echish yo`llarini bayon etadi. Bu asar uch qismdan iboratdir.

Birinchi algebraik qism. Uning oxirida savdo muomalasiga oid kichik bir bo`lim kiritiladi; ikkinchi, geometrik qism-algebraik usul qo`llab o`lchashlar haqida; uchinchi qism vasiyatlar haqida bo`lib, muallif uni “Vasiyatlar kitobi” deb ataydi.

Muhammad al-Xorazmiy matematika fanida abstraksiya tushunchasini kengaytiradi. Induktsiya yo`li bilan umumiy echish usullarini hal etadi, deduktsiya yo`li bilan umumiy usullar yordamida xususiy masalalarni echadi. “Aljabr va lmuqobala” asari bilan ham matematika fanini rivojlantirib, o`zidan avvalgi bilimlarni o`rgandi va ularni sintezlashtirdi hamda amalda qo`llash usullarini bayon etdi. Mutafakkir ushbu tenglamalarni echish uchun “Al-jabr” va “al-muqobala” (“tiklash” va “qiyoslash”) amallarini kiritdi. Bu amallarning mohiyati tenglama hadlarining ishorasini o`zgartirgan holda ularni bir tomondan ikkinchi tomonga o`tkazish va yig`ishdan iboratdir. “Al-jabr” keyinchalik matematika fanining alohida bo`limiga aylandi va “algebra” deb ataladigan bo`ldi. Mazkur amallar yordamida har qanday tenglamani kononlik shakliga, ya'ni asosiy tiplardan biriga keltirib, keyin echiladi. Bu usul fan olamida muhim ahamiyatga ega edi. Shu asar tufayli “Al-Xorazmiy” nomi lotincha transkripsiyada “Algoritmi” shaklini oldi, keyin “Algoritmus” va nihoyat hozirgi zamon hisoblash matematikasining asosiy tushunchasi “algoritm” (“algorifm”) ga aylandi. U matematikaning nazariy rivojlanishi bilan birga, undan turmushda foydalanish yo`llarini ham berdi. Meros taqsim qilish, vasiyatnomalarni tuzish hamda mol taqsim etish uchun zarur bo`lgan hisoblarni ta'lif etdi. Muhammad al-Xorazmiyning matematikaga oid ikkinchi kitobi “Hind arifmetikasi haqida kitob” (“Hisob al-hind”)dir. Asar o`nlik tizim raqamlari (1,2,3,4,5,6,7,8,9)ga bag`ishlangan. Mutafakkir hindlarning falakiyot va matematikaga oid “Sindihin” nomli qo`llanmasini o`qib, uning yanglish va qiyin tomonlarini qayta tikladi, uning mundarijasiga yangi boblarni qo`shdi va bu asarni “qisqargan Sindihind” (“Algorizmi hind hisobi haqida”) deb atadi. Mazkur asar faqat Sharqdagina emas, Evropada ham qo`llanma sifatida shuhrat taratdi. U Hindistonda kashf etilgan raqamlarni soddalashtirdi va birinchi marta arab tilida bayon etdi. Ungacha ancha qo`pol sanoq usullaridan foydalanib kelingan. O`nlik tizimining kashf etilishi fan olamida sanoq tizimida inqilobiy o`zgarish deb

ta'riflanadi. Evropaga 1,2,3,4,5,6,7,8,9 raqamlaridan foydalanish va nol yordamida eng katta sonlarni yozish va joylarni aniq ko'rsatish X-XI asrlarda arablardan kirib kelgan. Muhammad al-Xorazmiy arifmetikaning algoritmlari bo'lgan qo'shish, ayirish, bo'lish hamda ko'paytirish qoidalarini yaratgan. Shuningdek, turli "jins"dagi sonlarni ko'paytirish algoritmini ham bergan. Masalan, minut va sekundlarni bir-biriga ko'paytirish uchun, avvalo bir xil shaklga keltirish, ya'ni, sekund yoki minutga aylantirish maqsadga muvofiq ekanligini ko'rsatgan. Maxsus bobda kasr va ildizdan chiqarish amallarining mohiyatini bayon etgan. Muhammad al-Xorazmiy o'zining falakiyotga doir ishlarida hindlarning falakiyot jadvallarini tahlil etib, "Xorazmiy ziji" nomi bilan mashhur astronomik jadvallar tuzdi. Ma'lumotlarga ko'ra VIII-XV asrlarda hammasi bo'lib, yuztacha zij (trigonometriya va falakiyotga oid) jadvallar mavjud bo'lgan. Bu zijlar orasida boshqa olimlar bilan birga Muhammad al-Xorazmiy tuzgan zijlar ham bor edi. Bu kitob ham bir necha asrlar bu soha olimlariga qiziqish uyg'otadi va 1126 yilda latinchaga tarjima qilinadi. Arab tilida birinchi yozilgan sinuslar va tangenslar ziji Xorazmiyga taalluqli. Tadqiqotchilar fanda tekis, uchburchak trigonometriyasi va sferik uchburchak trigonometriyasini tadqiq qilish ham Xorazmiydan boshlangan deyishadi. Uning sinus zijlari latin tiliga o'girilib, Evropa falakiyotchi va geodez olimlariga qo'llanma sifatida xizmat qildi. Allomaning bu asari XII asrda latin tiliga tarjima etilib, bir necha asr davomida undan foydalanib kelindi. Bundan tashqari "Kitob surati-l-ard" ("Evropa surati kitobi") birinchi yozilgan geografiyaga oid kitob sanaladi. Bu asar xaritani tavsiflagan asardir. Asar Muhammad al-Xorazmiyning ko'p yillik olib borgan tekshirish-kuzatish ishlarining natijasi edi. Alloma sharq mamlakatlari ustida kuzatishlar olib borib, mamlakat va shaharlarning xaritalarini chizadi, nomlar ro'parasiga uzunlik va kenglik darajalarini ko'rsatadi. U geografiyaga oid asarlarida erni etti iqlimga bo'ladi hamda erning xaritasini chizadi. Olimning to'rt xaritasi (Azov dengizi, Nil daryosi, Yaqin va o'rta Sharq xalqlari xaritasi) saqlanib qolgan¹. Uning yuqoridagi asari ham Sharq va g'arbda katta hamiyatga egadir. 827 yilda Xorazmiy rahbarligida er kurrasining kattaligini aniqlash maqsadida er meridianining bir

gradusi o`lchab chiqildi. Bag`dodda yozilgan trigonometriyaga oid dastlabki asar ham Xorazmiyga tegishli bo`lib, unda sinus, tangeneslarning o`zgarish qonuniyati ko`rsatiladi. Uning trigonometrik jadvali o`sha davr jadvalaridan farq qilgan. Muhammad al-Xorazmiyning tarix va musiqaga oid, quyosh soatlari to`g`risida ham asarlari bo`lib, “Tarix kitobi” (“Kitob at-tarix”) xalifalik tarixiga oid va xalifalikning birinchi tarixchilaridan sanaladi. Shuni ta’kidlash joizki, alloma o`zigacha bo`lgan ilmiy bilimlarning asosiy g`oyalari, tamoyil va metodlarini sintezlashtirdi. U ilmiy bilimlarni o`rganuvchilarning mustaqil bilim olishlariga e’tiborni qaratdi. Xorazmiy bilim olishda talabaning shaxsiy kuzatishlariga hamda olgan bilimlaridan foydalanishga katta e’tibor berdi. Bunda u ilm izlovchilarning ilmiy manbalarni to`plash, ularni ifodalash va kuzatganlarni tushintira olish malaka va ko`nikmalarini hosil qilishga katta baho berdi. Masalan, “Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va-l muqobala” asarida olimlarni uch guruhga bo`lib shunday yozadi: Ulardan biri o`zidan avvalgilar qilgan ishlarni amalga oshirishda boshqalardan o`zib ketadi va uni o`zidan keyin qoluvchilarga meros qilib qodiradi. Boshqasi o`zidan avvalgilarning asarlarini sharhlaydi va bu bilan qiyinchiliklarni osonlashtiradi, yopiqni ochadi, yo`lni yoritadi va uni tushunarliroq qiladi. Yoki bu ayrim kitoblarda nuqsonlar topadigan va sochilib yotganni to`playdigan odam bo`lib, u o`zidan avvalgilar haqida yaxshi fikrda bo`ladi, takabburlik qilmaydi va o`zi qilgan ishidan mag`rurlanmaydi. Muhammad al-Xorazmiyning bu fikri bir tomondan, olimlar faoliyatining ezgulikka xizmat qilishini yoritadi, ikkinchi tomondan, o`sha davrda ilmiy tadqiqot ishlari va o`qitishning metod va vositalaridan qay darajada foydalanganligini ko`rsatadi. Barcha mutafakkirlar kabi Muhammad al-Xorazmiy ham ko`rgazmali-tajriba metodlari, bilim berishning turli vositalari, savol-javob, malaka va ko`nikmalarni shakllantirish metodlari, bilimlarni sinash metodlaridan foydalangan. Allomaning arifmetikaga oid risolalari tafakkurni rivojlantirish uchun bilimlarni izchil bayon etishga e’tibor berganligini ko`rsatadi. “Men arifmetikaning oddiy va murakkab masalalarini o`z ichiga oluvchi “Aljabr val-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob”ni ta’lif qildim, chunki meros taqsim qilishda, vasiyatnoma

tuzishda, mol taqsimlashda va adliya ishlarida, savdoda va har qanday bitimlarda, shuningdek, er o`lchashda, kanallar o`tkazishda, geometriyada va boshqa shunga o`xshash turlicha ishlarda kishilar uchun zarurdir”<sup>1</sup>. Muhammad al-Xorazmiy bilishni sezgidan mantiqiy tasavvur orqali farq qilish haqida fikr bayon etgan: “sezgi” orqali bilish bu qisman bilish bo`lsa, mantiqiy bilish esa haqiqiy bilimning muhim tomonini namoyon etadi. Muhammad al-Xorazmiy bilish nazariyasiga muhim hissa qo`shdi. U birinchilardan bo`lib, sinov-kuzatish va sinov metodlariga asos soldi (samoviy ob'ektlarning harakatini aks ettiruvchi jadval asosida matematik masalalarning algoritm metodida echishni ishlab chiqdi). U matematik g`oyalar asosida odamlarning hayotiy zarurati yotishini, ilmiy kashfiyotlar odamlarning amaliy talablari asosida paydo bo`lishini asosladi. Masalan, er ishlari, binolar qurish, kanallar ochish shunday paydo bo`lgan, deydi. U birinchi marta insonlar o`rtasidagi munosabatlarni matematik shakllarda ifodaladi. Alloma ilmiy faoliyatining metodologik jihatlariga katta ahamiyat berdi.

3. Abu Nasr Forobiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari.

O`rta asr ijtimoiy – falsafiy fikr taraqqiyoti mutafakkir Abu Nasr Forobiy nomi bilan bog`liq bo`lib, uning inson kamoloti haqidagi ta'imoti ta'lim – tarbiya sohasida katta ahamiyatga ega. Mashhur Yunon faydasufi Arastudan keyin Sharqda o`z bilimi, fikr doirasining kengligi bilan nom chiqargan Forobiyni yirik mutafakkir – «Muallimiy soniy» - «Ikkinchi muallim» deb ataydilar. Abu Nasr Forobiy (to`liq nomi Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzaliq ibn Tarxon al-Forobiy) hijriy 260 yil (milodiy 873 yil)da Shosh – Toshkentga yaqin Forob (O`tror) degan joyda harbiy hizmatchi oilasida tug`ilgan. Forobda boshlang`ich ta'limni olgach, Shoshda, Buxoroda, Samarqanda ta'lim olganligi haqida ma'lumotlar bor. Lekin arab xalifaligining yirik madaniy markazi Bag`dodga xalifalikning turli tomonlaridan kelgan olimlar yig`ilganligi, uning yirik ilmiy markazga aylanganligi tuyfayli Forobiy ham ilm olish istagida Bag`dodga jo`naydi. Bag`dodda Forobiy o`rta asr fanini, turli fan sohalarini o`rganadi. Masalan, unga Yunon tilida Abu Bashar Matta (Matta ibn Yunus), tibbiyot va mantiqdan Yuxanna ibn Haylon (Jilon) ta'lim bergan. Umuman, Forobiy Bag`doda

matematika, mantiq, tibbiyot, ilmi nujum, musiqa, tabiiyot, huquq, tilshunoslik, poetika bilan shug`ullandi, turli tillarni o`rgandi. Ba'zi manbalarda Forobiy 70 dan oshiq tilni bilganligi haqida gapiriladi. Abu nasr Forobiy qomusiy olim hisoblanadi. Tadqiqotchilar uning 160 dan ortiq ilmiy asarlar yaratganligini qayd etadilar. Forobiy tahminan 941 yillardan boshlab Damashqda yashaydi. Shahar chekkasidagi bog`da qorovul bo`lib ishlaydi va faqirona hayot kechirib, ilmiy ish bilan shug`ullanadi. 943-967 yillarda esa Halabda yashaydi. 949-950 yillarida Misrda ham bo`lgan. So`ng yana Damashqqa qaytib, shu erda 950 yilda vafot etgan. Damashqdagi «Bob as – sag`ir» qabristoniga dafn qilingan. Rivoyatlarga ko`ra Abu Nasrning hikmat falsafani o`qishiga bir kishi sabab bo`lgan ekan. O`sha kishi unga Arastuning bir necha kitobini, shu erda tura tursin, keyin olib ketaman deb qo`yib ketgani sabab bo`lgan, deyishadi. Ittifoqo, kitoblarga ko`zi tushib, ularning Abu Nasrning ko`ngliga ma'qul bo`lib qoladi va o`qishga kirishadi natijada etuk faylusufga aylanadi. Haqiqatdan ham Abu Nasr Forobiy o`rta asr davri ilm – fani taraqqiyotiga katta hissa qo`shgan olim, Forobiy tabiiy, ilmiy va ijtimoiy bilimlarning barcha sohalarida ilmiy ish olib borgan. Forobiy o`zidan keyin juda boy ilmiy meros qoldirgan. Falsafa, musiqa, filologiya va boshqa tabiiy, ilmiy bilimlarning turli sohalarida asarlar yaratgan. Demak, Forobiy inson baxt – saodatga erishuvi uchun ularni baxtli – saodatli qila oladigan jamoa rahbari bo`lishi kerak deydi. U fozil shaharni boshqaradigan Hokim tabiatdan: 1 – sog` – salomat bo`lib, o`z vazifasini bajarishda hech qanday qiyinchilik sezmaligi; 2 – tabiati nozik, farosatli; 3 – xotirasi mustahkam, 4 – zehni o`tkir, 5 – o`z fikrini tushuntira oladigan notiq, 6 – bilim-ma'rifatga havasli, 7 – taom eyishda, ichimlikda, ayollarga yaqinlik qilishda ochofat emas, aksincha, o`zini tiya oladiga bo`lishi (qimor yoki boshqa o`yinlardan) zavq, huzur olishdan uzoq bo`lishi, 8 – haq va haqiqatni, odil va haqgo`y odamlarni sevadigan, yolg`onni va elg`onchilarni yomon ko`radigan, 9 – o`z qadrini biluvchi va oriyatli bo`lishi, 10 – mol dunyo ketidan quvmaydigan, 11 – adolatparvar, 12 – qatiyatli, sabotli, jur'atli, jasur bo`lishi muhimligini qayd etadi. Forobiy bu fazilatlarni har bir etuk insonda ko`rishni istaydi.

Forobiy o`zining fozil jamoasida odamlarni turli belgilarga qarab guruhlarga bo`ladi. Bunda u, kishilarning diniy mashabiga, millatiga, irqiga qarab emas, balki tabiiy hususiyatlariga, qobiliyatlariga, aqliy iqtidoriga, bilim ko`nikmalariga e'tibor berishlik zarur deydi. U o`zning «Baxt saodatga erishuv yo`llar haqida risola» asarida «Davlatning vazifasi insonlarni baxt – saodatga olib borishdir, - deb yozadi. U, - bu esa ilm va yaxshi axloq yordamida qo`lga kiritadi». Forobiy davlatni etuk shaxs boshqarishi lozim daydi; ya'ni jamoani idora etuvchi adolatli, dono bo`lishi, qonunlarga rioya etishi va qonunlar yarata olishi, kelgusini oldindan ko`ra bilishi, boshqalarga g`amxo`r bo`lishi lozim deydi. Forobiy ta'lim tarbiyaga bag`ishlangan asarlarida ta'lim – tarbiyaning muhurligi, unda nimalarga e'tibor berish zarurligi, ta'lim – tarbiya usullari va uslubi haqida fikr yuritadi. «Fozil odamlar shahri», «Baxt saodatga erishuv to`g`risida», «Ixxo – al - ulum», «Ilmlarning kelib chiqishi», «Aql ma'nolari to`g`risida» kabi asrlarida ijtimoiy – tarbiyaviy qarashlari o`z ifodasini topgan. Forobiy o`z ishlarida ta'lim – tarbiyani uzviy birlikda olib borish haqida ta'lim bergan bo`lsa ham, ammo har birining insonni kamolga etkazishda o`z o`rni va xususiyati bor ekanligini alohida ta'kidlaydi. Forobiy «Baxt – saodatga erishuv to`g`risida» asarida bilimlarni o`rganish tartibi haqida fikr bayon etgan. Uning ta'kidlashicha, avval bilish zarur bo`lgan ilm o`rganiladi, bu – olam asoslari haqidagi ilmdir. Uni o`rgangach, tabiiy ilmlarni, tabiiy jismlar tuzilishini, shaklini, osmon haqidagi bilimlarni o`rganish lozim. Undan so`ng, umuman, jonli tabiat o`simlik va hayvonlar haqidagi ilm o`rganiladi, deydi. Forobiy inson kamolotga yolg`iz o`zi erisha olmaydi. U boshqalar bilan aloqada bo`lish, ularning ko`maklashuvchi yoki munosabatlariga muxtoj bo`ladi. Uning fikricha tarbi jarayoni tajribali pedagog, o`qituvchi tomonidan tashkil etilishi muhimdir. Chunki har bir odam ham baxtni va narsa hodisalarni o`zicha bila olmaydi. Unga buning uchun o`qituvchi lozim.

Bunga Forobiy ta'lim – tarbiyani to`g`ri yo`lga qo`yish orqali erishish mumkin, deydi. Chunki maqsadga muvofiq amalga oshirilgan ta'lim – tarbiya insonni ham aqliy, ham axloqiy jihatdan komolga etkazadi, xususan, inson tabiat va jamiyat qonun-qoidalarini to`g`ri bilib oladi va hayotda to`g`ri yo`l tutadi,

boshqalar bilan to`g`ri munosabatda bo`ladi, jamiyat tartib qoidalariga rioya etadi.

Demak, Forobiy ta'lim – tarbiyaning asosiy vazifasi jamiyat talablariga javob bera oladigan va shu jamiyat uchun xizmat qiladigan etuk insonni tarbiyalashdan iborat deb biladi.

Forobiy ta'lim va tarbiyaga birinchi marta ta'rif bergan olim sanaladi. Ta'lim – degan so`z insonga o`qitish, tushuntirish asosida nazariy bilim berish; tarbiya – nazariy fazilatni, ma'lum xunarni egallash uchun zarur bo`lgan xulq normalarini va amaliy malakalarni o`rgatishdir, deydi olim. Forobiy nazariy bilimlarni egallashga kirishgan har bir kishi xulq – odobda ham qay darajada pok bo`lishi kerakligini «Falsafani o`rganishdan oldin nimani bilish kerakligi to`g`risida»gi risolasida shunday ta'riflaydi: «Falsafani o`rganishdan avval o`zingizni hirs-havaslardan shunday tozalashingiz lozimki, sizda maishiy va shahvoniyat kabi notug`ri tuyg`ularga emas, balki kamolotga bo`lgan hirs-havas qolsin.

Bunga xulq axloqni faqat so`zdagina emas, balki haqiqatda (amalda) tozalash orqali erishish mumkin. Shunday so`ng xato va adashishdan saqlovchi, haqiqat yo`lini tushunib olishga boshlovchi (notiq – so`zlovchi, fikrlash ma'nosida) nafsini, jonini, ruhini tozalash zarur»

Forobiy axloqiy fazilatlar deganda bilimdonlik, donolik va mulohazali bo`lish, vijdonlilik, kamtarlik, ko`pchilik manfaatini yuqori qo`yish, haqiqat, ma'naviy yuksaklikka intil, adolatlilik kabi hislatlarni tushunadi. Ammo bu hislatlarning eng muhumi har bir insonning bilimli, ma'rifatli bo`lishidir. Shuning uchun ham Forobiy axloq tushunchasiga aql bilan uzviy bog`liq holda, tafakkurga asoslangan axloq sifatida qaraydi. Bundan biz Forobiyning axloqni xulq me'yorlari ifodasi sifatidagini emas, balki kishilarning aqliy faoliyatining natijasi sifatida ham talqin etganligini ko`ramiz. Forobiy «Aql ma'nolari haqida» risolasida aql masalasini tahlil qilib, aql bilish haqidagi ta'limotida mantiq (logika) ilmi muhim o`rin tutadi deydi. U mantiq ilmi bilan grammatika o`rtasidagi mushtarakligini qayd etib, mantiqning aqlga munosabati, grammatikaning tilga munosabati kabidir. Grammatika odamlar nutqini tarbiyalagani kabi, mantiq ilmi ham tafakkurni haqiqiy yo`lda olib borish uchun aqlni to`g`irlab turadi deydi.

Forobiy «Musiqqa haqida katta kitob» degan ko'p jildi asari bilan o'rta asrning yirik muzikashunosi sifatida ham mashxur bo'ldi. U muzikaga ilmini nazariy, amaliy jihatdan yoritib, muzikani inson axloqini tarbiyalovchi sihat salomatligini mustahkamlovchi vosita deb qaragan. Uning muzika sohasida qoldirgan merosi muzika madaniyati tarixida muhim ahamiyatga molikdir.

Forobiyning ta'lim-tarbiya yo'llari, usullari vositalari haqidagi qarashlari ham qimmatlidir. U insonda go'zal fazilatlar ikki yo'l – ta'lim va tarbiya yo'li bilan hosil qilinadi. Ta'lim nazariy fazilatlarini birlashtirsa, tarbiya esa tug'ma fazilat – nazariy bilimlar va amaliy kasb - hunar, xulq odob fazilatlarini birlashtiradi. Ta'lim so'z va o'rganish bilan tarbiya esa amaliy ish, tajriba bilan amalga oshiriladi, deydi. Har ikkalasi birlashsa etuklik namoyon bo'ladi, ammo bu etuklik bilim va amaliy ko'nikmalarni qay darajada o'rganganligiga qarab paydo bo'ladi, deb ko'rsatadi.

Forobiy ta'limda barcha fanlarning nazariy asoslari o'rganilsa, tarbiyada ma'naviy – axloqiy qoidalar, odob me'yorlari o'rganiladi, kasb-hunarga oid malakalar hosil qilinadi, deb uqtiradi. Bu muhim vazifa tajribali tarbiyachilar tomonidan ta'lim-tarbiyaning turli metodlari yordamida amalga oshiriladi. Forobiy ta'lim – tarbiya ishlarini ikki yo'l bilan amalga oshirishni nazarda tutadi. Xulosa qilib aytganda Forobiy pedagogik ta'limotining asosida komil insonni shakllantirish, insonni o'z mohiyati bilan ijtimoiy, ya'ni faqat jamiyatda, o'zaro munosabatlar jarayonida komillikka erishadi, degan falsafiy qarashi yotadi. Insonning kamolga etishida ham aqli, ham axloqiy tarbiyaning o'zaro aloqasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda Forobiy tavsiya etgan ta'lim – tarbiya usullari hozirgi davrda ham o'z ahamiyatini yo'qotmaganligi bilan diqqatga sazovordir. Arab xalifaligi yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, yagona Islom dinining tarkib topishi madaniy hayotga ham ta'sir etdi. Madaniy hayotda yuz bergan ko'tarinkilik ma'naviy hayotda ham o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi. Ana shu ko'tarinish butun Arab xalifaligini, Yaqin va o'rta Sharqni qamrab olganligi uchun ham Sharq uyg'onish davri deb ataldi. Bu uyg'onish jarayoni IX asrdan boshlab XV-XVI asrlargacha davom etdi. Arab xalifaligida IX asrda vujudga kelgan

Uygʻonish davri xalifalikning Bagʻdod, Damashq, Xalab shaharlarida boshlanib, barcha boshqa xalqlar madaniy hayotiga tarqalgan, bu esa u davlatlarning ham madaniy rivojlanishga zamin tayyorlagan. Xalifalik emirilishi jarayonida tashkil topgan mustaqil davlatlardagi madaniy rivojlanish xalifalik davridagi madaniy rivojlanishning davomi edi. Xalifa Xorun ar-Rashid davrida (786-833 y.y.) va uning oʻgʻli al-Ma'mun davrida Bagʻdodda “Bayt-ul-hikma” (“Donishmandlik uyi”) (hozir Akademiya ma'nosida) tashkil etiladi. Mazkur Akademiya barcha ilm sohiblarining ilmiy markaziga aylanadi. Uning qoshida jahon kutubxonasi tashkil etilgan. Akademiya 813-833 yillarda yanada rivojlangan. Akademiya qoshida rasadxona ham boʻlgan, keyinchalik yangi kutubxona qurilgan. Bogʻdoddagi mazkur ilm markazi, oʻz navbatida Sharq va gʻarbda ilm-fanning taraqqiy etishiga, ma'naviy hayotning rivojlanishiga ta'sir etgan. Bu oʻrinda xalifa al-Ma'munning ilm-fan ravnaqida koʻrsatgan homiyiligini alohida ta'kidlash joiz. Zero, xalifa al-Ma'mun ilm fanni juda qadrlagan. U IX asr boshlaridan xalifalikning Xurosondagi noibi boʻlib turganda ham Movarounnahr va Xurosondagi olimlarni toʻplab, ularning ilmiy ijodiga sharoit yaratib bergan. Bular orasida al-Xorazmiy, al-Xuttaliy, al-Javhariy, al-Fargʻoniy, al-Marazviy kabi vatandosh olimlarimiz ham boʻlgan. Al-Ma'mun xalifalik taxtiga oʻtirgach u olimlarning barchasini Bagʻdodga chaqirib oladi va “Bayt-ul-hikma” -donishmandlik uyi (“Ma'mun akademiyasi”)da arab olimlari bilan hamkorlikda ilm-fan ravnaq topadi. Shuningdek, qadimgi yaratilgan madaniy yodgorliklar, ular xoh yunon, xoh arab, xoh Movarounnahr va Xuroson xalqining eng qadimgi antik davrlar madaniyati boʻlsin, Uygʻonish davri madaniyatining yaratilishi va rivojlanishiga asos boʻlib xizmat qildi. X asrdan boshlab Movarounnahr va Xurosonda mustaqil feodal davlatlar—Tohiriylar, Somoniylar, Qoraxoniylar, Gʻaznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar davlatlarining paydo boʻlishida xalifalikning emirilishi ham madaniy hayotning yanada ravnaq topishiga olib keldi. Bu davrda pul muomalasi rivojlandi. Jamiyat siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi oʻzgarishlar, albatta madaniy hayotga oʻz ta'sirini oʻtkazmasdan qolmaydi.

Somoniylar davlatida Marv, Buxoro, Samarqand va Urganch oʻsha davrning

madaniy markazlari sanalardi. Bu davrda arab tili ilmiy va aloqa tili edi. Maktablarda darslar arab tilida olib borilar edi. Rasmiy hujjatlar, shariat qoidalari arab tilida yuritilar edi. Ilmiy asarlar ham arab tilida yozilar edi. X asr o'rtalariga kelib, fors-tojik tilida ham ish yuritila boshlandi. Ammo hujjatlar, ishlar fors-tojik tilida bo'lsa ham, arab imlosida yozilar edi. Bu shaharlardagi maktablarga hatto tevarak-atrofdagi qishloqlardan oddiy xalq bolalari ham kelib o'qiganligi manbalarda keltiriladi. O'sha davrda Buxoroda katta kitob bozori bo'lgan. Kitob do'konlarida olim va fozil kishilar uchrashib, ilmiy muloqot, munozaralar o'tkazganlar. Abu Ali ibn Sino kitob do'konlaridan birida Forobiyning Aristotel "Metafizika" siga yozgan sharhlarini sotib olganligini tarjimai holida hikoya qiladi.

Buxoro amiri saroyida esa yirik kutubxona mavjud bo'lgan. Amir kutubxonasini o'sha davrdagi Sheroz kutubxonasi bilan bellasha oladigan yagona kutubxona sifatida tan olganlar. Somoniylar davrida Rudakiy, Firdavsiy, al-Xorazmiy, al-Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino kabi mutafakkirlar ijod etganlar. X asrning ikkinchi yarmidan tashkil topgan Qoraxoniylar davlatida ham ba'zi xonlar o'z saroylarida kutubxonalar tashkil etdilar. Bu kutubxonalarda arab va hatto G'arbiy Evropa olimlarining asarlari ham mavjud edi. Bu davrda turkiy til shakllanib bordi. Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy kabi olimlar jahon ahamiyatiga ega bo'lgan asarlarini yaratdilar. XI asr boshida G'aznaviylar davlati, keyinroq Saljuqiylar, Xorazmshohlar davlati tashkil topdi. G'aznaviylar davrida ham ilmiy, ijtimoiy-falsafiy fikrlar rivojlandi. Mahmud G'aznaviy o'z saroyiga juda katta madaniy boyliklarni to'playdi, olimlarni ilmiy ishga taklif etadi. Jumladan, Abu Rayhon Beruniyning mashhur "Hindiston" asarini shu erda yaratgan edi. Saljuqiylar davrida Alp-Arslon Muhammad hokimiyatni boshqarganda uning vaziri Nizom ul-Mulk o'z davrining mashhur siyosiy arbobi va eng ma'rifatparvar kishilaridan bo'lgan. Saljuqiylar hokimiyati harbiylashgan bo'lib, bu hokimiyatning ichki va tashqi siyosatini Nizom ul-Mulk boshqarar edi. U g'aznaviylar ish uslubiga bir oz o'zgartirishlar kiritib, hokimiyatni boshqarish uslubini ishlab chiqadi va o'zining "Siyosatnoma" asarini yaratadi (1091-1092 y.y.). Bu asarda davlatni boshqarish tamoyillari-printsiplari

bayon etiladi. Nizom ul-Mulk maorifni rivojlantirishda katta xizmat qiladi. 1067 yilda Bag`dodda o`zining shaxsiy jamg`armasiga o`sha davrning eng mashhur o`quv yurti- “Nizomiya” madrasasini qurdiradi. U olimlar, din peshvolari, so`fiylarga katta e'tibor berib, g`amxo`rlik qiladi. Uning katta xizmatlaridan yana biri taqvimni isloh qilgani. U 1074 yili o`rta Sharq mamlakatlari uchun kalendar-taqvim tuzadiki, bu taqvim hozirgacha eng takomillashgan kalendarlardan biri hisoblanadi.

XI asrda Xorazmda ilm-fan taraqqiy etadi. Xorazm shohi Ma'mun II o`z saroyiga zabardast olimlarni taklif etadi. U tashkil etgan “Bayt-ul-hikma” - Donishmandlar uyi tarixda “Ma'mun akademiyasi” deb nom qoldirgan. Bu akademiyaning rivoj topishida Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, tarixchi Miskavayx, riyoziyotchi Abu Nasr ibn Iroq, faylasuf Abu Sahl al-Masixiy, tabib Abulxayr Xammor kabi olimlar ilmiy ijod bilan shug`ullanganlar. Lekin toj-taxt uchun kurash natijasida bu ilm dargohi o`z faoliyatini to`xtatib, olimlar tarqab ketadi. Movarounnahr va Xurosonda IX asrlarga kelib ma'naviy ko`tarilish Sharq Renessansi – Uyg`onish davrining boshlanishga olib keldi. Movarounnahrda ilm-fan va ma'rifat sohasida o`z xizmatlari bilan dunyoga mashhur bo`lgan faylasuf va munajjim, matematika, fizika, tibbiyot, tarix, til va adabiyot, pedagogika sohasida ilmiy merosi bilan nom qoldirgan Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ahmad al-Farg`oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino kabi qomusiy olimlar faoliyat olib bordilar. Qomusiy olimlar o`z ilmiy merosida ta'limiy-axloqiy asarlar yaratishga ham katta e'tibor berib, bu asarlarda ilgari surilgan g`oyalar insonning ham aqliy, ham axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan kamol topishida, pedagogik fikr taraqqiyotida katta ahamiyatga ega bo`ldi.

Shuningdek, Sharq uyg`onish davrida sof pedagogik asarlar ham yaratilib, ta'lim-tarbiyada inson takomilining xususiy va umumiy metodlari haqida o`lmas ta'limoti bilan nom qoldirgan tarbiyashunos olimlar ham maydonga chiqdi.

Sharq Uyg`onish davrida ilm-fan va madaniyat

Arab xalifaligi yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o`zgarishlar, yagona Islom dinining tarkib topishi madaniy hayotga ham ta'sir etdi. Madaniy hayotda yuz

bergan ko`tarinkilik ma'naviy hayotda ham o`zgarishlar bo`lishiga olib keldi. Ana shu ko`tarilish butun Arab xalifaligini, Yaqin va o`rta Sharqni qamrab olganligi uchun ham Sharq uyg`onish davri deb ataldi. Bu uyg`onish jarayoni IX asrdan boshlab XV-XVI asrlargacha davom etdi. Arab xalifaligida IX asrda vujudga kelgan Uyg`onish davri xalifalikning Bag`dod, Damashq, Xalab shaharlarida boshlanib, barcha boshqa xalqlar madaniy hayotiga tarqalgan, bu esa u davlatlarning ham madaniy rivojlanishga zamin tayyorlagan. Xalifalik emirilishi jarayonida tashkil topgan mustaqil davlatlardagi madaniy rivojlanish xalifalik davridagi madaniy rivojlanishning davomi edi. Xalifa Xorun ar-Rashid davrida (786-833 y.y.) va uning o`g`li al-Ma'mun davrida Bag`dodda "Bayt-ul-hikma" ("Donishmandlik uyi") (hozir Akademiya ma'nosida) tashkil etiladi. Mazkur Akademiya barcha ilm sohiblarining ilmiy markaziga aylanadi. Uning qoshida jahon kutubxonasi tashkil etilgan. Akademiya 813-833 yillarda yanada rivojlangan. Akademiya qoshida rasadxona ham bo`lgan, keyinchalik yangi kutubxona qurilgan. Bog`doddagi mazkur ilm markazi, o`z navbatida Sharq va g`arbda ilm-fanning taraqqiy etishiga, ma'naviy hayotning rivojlanishiga ta'sir etgan. Bu o`rinda xalifa al-Ma'munning ilm-fan ravnaqida ko`rsatgan homiylikni alohida ta'kidlash joiz. Zero, xalifa al-Ma'mun ilm fanni juda qadrlagan. U IX asr boshlaridan xalifalikning Xurosondagi noibi bo`lib turganda ham Movarounnahr va Xurosondagi olimlarni to`plab, ularning ilmiy ijodiga sharoit yaratib bergan. Bular orasida al-Xorazmiy, al-Xuttaliy, al-Javhariy, al-Farg`oniy, al-Marazviy kabi vatandosh olimlarimiz ham bo`lgan. Al-Ma'mun xalifalik taxtiga o`tirgach u olimlarning barchasini Bag`dodga chaqirib oladi va "Bayt-ul-hikma" - donishmandlik uyi ("Ma'mun akademiyasi")da arab olimlari bilan hamkorlikda ilm-fan ravnaq topadi. Shuningdek, qadimgi yaratilgan madaniy yodgorliklar, ular xoh yunon, xoh arab, xoh Movarounnahr va Xuroson xalqining eng qadimgi antik davrlar madaniyati bo`lsin, Uyg`onish davri madaniyatining yaratilishi va rivojlanishiga asos bo`lib xizmat qildi. Agar arablar Markaziy Osiyoni bosib olib, bu erda ilgari mavjud bo`lgan fan va madaniyat o`choqlarini yo`qotgan bo`lsalar, ko`p o`tmay qadimiy ilmiy an'ana asta-sekin tiklanib, natijada ilm-fanning etuk

siymolari etishib chiqa boshlaydi. Bularning barchasining bir-biriga qo`shiluvi natijasida Sharqda bir butun madaniyat tarkib topadi va rivojlana boshlaydi. Yaqin va o`rta Sharqda, jumladan, Eron, Kavkazorti va Movarounnahrda savdo aloqalarining rivojlanganligi, ilm-fan, hunarmandchilikning taraqqiy etishi moddiy va madaniy aloqalarning barchasi umumiy rivojlanishga ta'sir etdi. Yaqin va o`rta Sharq mamlakatlarida madaniy yuksalishga olib kelgan asosiy sabab-feodal munosabatlarning yangi bosqichi bo`ldi. Bu davr madaniy taraqqiyotida arab xalifaligiga bo`ysungan mamlakatlarning xo`jalik-iqtisodiy aloqalarining kuchayishi va buning oqibatida turli madaniyatlar-hind, Movarounnahr, Eron, arab, Misr, grek-yunon-rim madaniyatlarining yaqindan o`zaro aloqasi va bir-biriga ta'sir etib borishi katta rol o`ynadi. Haqiqatdan ham bu davrda iqtisodiyot taraqqiy etdi, qishloq xo`jaligi, hunarmandchilik rivojlandi. Bu davrda qishloq xo`jaligida foydalaniladigan er maydonlari kengaydi, ko`plab sug`oriladigan erlar ochildi, sug`orish inshootlari tiklandi, yangilari qurildi, paxta, zig`ir, kanop ekilib, ularning tolasidan mato to`qildi. Movarounnahrda, xususan, Xorazm, Urganch, Farg`ona, Samarqand va Buxoro to`qimachilik mahsulotlari, ayniqsa Samarqand va Buxoro shoyisi dunyoga mashhur bo`lgan. XI asrda Xorazmda ilm-fan taraqqiy etadi. Xorazm shohi Ma'mun II o`z saroyiga zabardast olimlarni taklif etadi. U tashkil etgan "Bayt-ul-hikma" -Donishmandlar uyi tarixda "Ma'mun akademiyasi" deb nom qoldirgan. Bu akademianing rivoj topishida Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, tarixchi Miskavayx, riyoziyotchi Abu Nasr ibn Iroq, faylasuf Abu Sahl al-Masixiy, tabib Abulxayr Xammor kabi olimlar ilmiy ijod bilan shug`ullanganlar. Lekin toj-taxt uchun kurash natijasida bu ilm dargohi o`z faoliyatini to`xtatib, olimlar tarqab ketadi. Movarounnahr va Xurosonda IX asrlarga kelib ma'naviy ko`tarilish Sharq Renessansi – Uyg`onish davrining boshlanishga olib keldi.

Movarounnahrda ilm-fan va ma'rifat sohasida o`z xizmatlari bilan dunyoga mashhur bo`lgan faylasuf va munajjim, matematika, fizika, tibbiyot, tarix, til va adabiyot, pedagogika sohasida ilmiy merosi bilan nom qoldirgan Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ahmad al-Farg`oniy, Abu Rayhon Beruniy,

Abu Ali ibn Sino kabi qomusiy olimlar faoliyat olib bordilar. Qomusiy olimlar o`z ilmiy merosida ta'limiy-axloqiy asarlar yaratishga ham katta e'tibor berib, bu asarlarda ilgari surilgan g`oyalar insonning ham aqliy, ham axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan kamol topishida, pedagogik fikr taraqqiyotida katta ahamiyatga ega bo`ldi. Shuningdek, Sharq uyg`onish davrida sof pedagogik asarlar ham yaratilib, ta'lim-tarbiyada inson takomilining xususiy va umumiy metodlari haqida o`lmas ta'limoti bilan nom qoldirgan tarbiyashunos olimlar ham maydonga chiqdi.

Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi va uning didaktik qarashlari

Qomusiy olim Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy X asrning ikkinchi yarmi va XI asrning boshlarida, g`oyat murakkab tarixiy davrda yashadi va ijod etdi. Abu Rayhon Beruniy 362 yil 3-zulhijjada (milodiy 973 yil 4-sentyabr) Xorazmning Qiyod (Kot) shahrida dunyoga keldi. Berun yoki birun so`zi «tashqari» degan ma'noni anglatadi. XIII asr boshlarida Xorazmda bo`lgan mashhur sayoxatchi va geograf Yoqut Hamaviyning aytishicha, Vatanidan tashqariga ketgan har bir kishini xorazmiyliklar «Beruniy» laqabi bilan ataganlar. Keyinchalik bu laqab shu an'anaga ko`ra uning nomiga qo`shilib qolgan bo`lsa ehtimol. Chunonchi, olimni shaxsan bilgan mashhur tarixchi Abul Fazil Bayhaqiy unga nisbatan «Beruniy laqabini qo`llamay, faqat «Abu Rayhon» deb ataydi. «Abu Rayhon» esa «marhamatli», «rahmatli», «rahmdil» ma'nolarini bildiradi», - degan fikrlarni aytadilar. Abu Rayhon Beruniy boshlang`ich ta'limni olgach, o`sha davrda fan – madaniyat taraqqiy etgan Xorazmning peshqadam olimlaridan saboq oladi.

Beruniy Xorazm tili bilan birga sug`diy, forsiy, suryoniy, Yunon, qadimgi yahudiy tillarini, hatto qadimgi hind tili sanskritni ham o`rgangan. U Yunon klassik ilmi, astronomiya, geografiya, botanika, matematika, geologiya, tarix, etnografiya, falsafa va filologiyadan ham chuqur bilim oladi. Beruniy yirik olim Abu Nasr Ibn Iroqdan Evklid geometriyasi, Ptolemeyning astronomik ta'limotlaridan dars olgan.

Bundan tashqari o`zidan oldin o`tgan matematik, munajjim va geografiya olimi Muhammad Xorazmiy, geografiya olimi Abul Abbos, Ahmad Farg`oniy (IX asr), Marvaziy (IX asr), Javhariy (IX asr), faylasuf va tabiatshunos Abu Nasr

Forobiy, Abul Vafo Juzjoniy (940-998), seyistonlik Abu Said as-Sijiy (951-1024), Abu Muhammad Hamid Xo`jandiy va boshqalarning asarlarini mustaqil o`rganadi.

995 yilgacha Beruniy astronomiya, geografiya, geodeziyaning amaliy masalalarini hal etish bilan birga, Sharqda birinchi bo`lib Er va Osmon globusini yasadi va astronomiyaga oid bir necha kitob yozdi («Kartografiya», «Globus yasash kitobi», «Erdagi joylarning uzunlama va kenglamalarini aniqlash haqida maqola» va boshqalar). Beruniy hali juda yosh olim bo`lishiga qaramay, Kot shahrida 994-995 yillarda astronomik kuzatishlar o`tkazgan. Bu kuzatishlar uchun o`zi astronomik asboblarni ixtiro etgan. 994-995 yillarda Qoraxoniylar samoniylar davlatiga qarshi hujum qiladilar. Urganch amiri Ma'mun I tomonidan Beruniy ijod etayotgan Kot shahri zabt etilib (bu shahar Janubiy Xorazmning poytaxti bo`lgan), yagona Xorazm davlati tashkil topadi. Amir Abu Abdullo Muhammad xizmatida bo`lgan Beruniy ham boshqa olimlar kabi Kot-Qiyotni tark etib, Jurjon (Kaspiy dengizining janubi-sharqi)da, so`ng Rayda (Tehron yaqinida) yashaydi, Raydan yana Jurjonga qaytib, olim va kelajakdagi ustoz Abu Sahl Iso Masihiy bilan tanishadi va undan ta'lim oladi.

O`sha davrda Xorazmda va Kaspiy oldi viloyatlarida Qobus ibn Vushmagir yosh olimga xayrixohlik ko`rsatadi. «Shams al-Maoliy» («Oliy martabalar quyoshi») laqabi bilan mashhur bo`lgan bu podshohga bag`ishlab Beruniy «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarini yozadi va unga taqdim etadi. Bu asar Beruniy nomini Yaqin va O`rta Sharqqa mashhur qildi. 1004 yilda Beruniy Ma'mun II ibn Ma'mun tomonidan Xorazmga chaqirib olinadi va uning yaqin maslahatchisi bo`lib qoladi. Ma'mun davrida Urganchda «Ma'mun akademiyasi» nomli ilmiy markaz tashkil etiladi va u erda musulmon Sharqining yirik olimlari faoliyat ko`rsatadi. Beruniy bir necha yil kamyob metallar va qimmatbaho toshlar ustida kuzatishlar va tajribalar olib boradi va keyinchalik ana shu tadqiqotlari asosida «Mineralogiya» asarini yaratadi. 1017-1018 yillarda yana taxt va hokimiyat uchun kurash boshlanib, Movarounnahrda qoraxoniylar davlati barpo etiladi. Xuroson va Avg`onistonda Mahmud G`aznaviy (998-1030) hukmronligi o`rnatilib,

qoraxoniylar bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq Xorazm Mahmud davlatiga tobe bo`lib qoladi.

Ma'mun akademiyasidagi ko`plab olimlar qatori Beruniy ham G`aznaga olib ketiladi va u erda ko`p qiyinchiliklar bilan o`z ijodini davom ettiradi. Beruniy bu erda o`zining «Xorazmning mashhur kishilari», «Tahdid nihoyot al-amokin li tashih masofot al – masokin», («Turar joylar orasidagi masofani tekshirish uchun joylarning oxirgi chegaralarini aniqlash», ya'ni «Giodeziya») asarini yaratdi. Bu asarda geografiya va astronomiya fanlari bilan bir qatorda paleontologik kuzatishlar natijalari ham bayon qilingan. Beruniyning yana bir muhim asari «Munajjimlik san'atidan boshlang`ich tushunchalar»dir. Bu asarda ham u bir qancha fanlar yuzasidan dastlabki tushunchalar, ma'lumotlar bergan.

Ma'lumki, Mahmud G`aznaviy Hindistonga qarshi bosqinchilik urushlarini olib borgan. Mana shu yurishlarning birida Beruniy ham Mahmud G`aznaviyga hamroh bo`lib bordi. U sanskrit (eski hind tili)ni bilganligi uchun hind xalqi madaniyati, adabiyoti va san'ati bilan yaqindan tanishish imkoniyatiga ega bo`ldi va bu mehnatlari natijasida 1030 yilda o`zining Sharq va G`arbda keng e'tirof qilingan mashhur «Hindiston» asarini yaratadi.

Kitobning to`liq nomi «Kitobu fi taxqiqi molil Hind min maqulatin fil aqli av marzulatin», ya'ni «Hindlarning aqlga sig`adigan va sig`maydigan ta'limotlarini aniqlash kitobi» bo`lib, aytishga qulay bo`lishligi uchun qisqacha «Tahqiqu mo - mil hind» - («Hindistonga oid tadqiqalar» yoki «Hindiston») deb yuritiladi.

Uning bu shoh asari G`arb va Sharq olimlari, shu jumladan, hozirgi zamon hind olimlari tomonidan yuksak baholangan. Akademik V.R.Rozen «Sharq va G`arbning qadimgi va o`rta asrdagi butun ilmiy adabiyoti orasida bunga teng keladigan asar yo`q», - deb baholasa, Hindiston olimi Hamid Rizo olim haqida gapirib, «Hind madaniyatining chigal muammolarini biron-bir o`rta asr yoki hozirgi zamon muallifi Abu Rayhon Beruniydek muvaffaqiyatli ravishda tushunib etmagan. Uning «Hindiston» asari qadimgi Hind madaniyati va fanining klassik namunasi bo`lib qoladi» deb baho bergan. Asarda Beruniyning Hindiston haqidagi barcha qarashlari o`z ifodasini topgan. O`sha yili (1030) Mahmud

G`aznaviy vafot etadi. Uning kichik o`g`li Muhammad voris sifatida taxtga o`tirgan bo`lsa-da, ko`p o`tmay Mahmudning katta o`g`li Mas'ud (1030-1041) ukasini taxtdan ag`darib, o`zi xokimiyatni qo`lga oladi. Bilimdon va zukko, ilm ahlini qadrllovchi Mas'ud Beruniy o`z himoyasiga olib, uning ijod qilishiga sharoit yaratib beradi.

Beruniy astronomiyaga oid «al – Qonun al-Mas'udiy» («Mas'ud qoununi») nomli yirik asarini shox Mas'udga bag`ishlaydi. Olimlar bu asarni matematika va astronomiyaga oid ungacha yozilgan barcha asarlardan yuqori qo`yadilar. O`sha asr olimlaridan biri Yoqutning yozishicha: «Mas'ud qonuni» kitobi matematika va astronomiya bo`yicha ungacha yozilgan hamma kitoblar izini o`chirib yuborgan deydi. Beruniy yana «qimmatbaho toshlarni bilib olish bo`yicha ma'lumotlar to`plami» («Mineralogiya»), «Dorivor o`simliklar haqida Kitob», «Kitob as Saydona fi – t-tibb» kabi asarlarni ham yozdi. «Mineralogiya» Sharqdagina emas, Evropada ham qimmatbaho toshlarni izlash usullari va ular bilan savdo qilish, konlarni o`rganish, er osti boyliklarini tekshirish haqida ma'lumot bersa, «Saidona» nomi bilan mashhur bo`lgan keyingi asarda Sharqdagi dorivor o`simliklarning tavsifi bayon qilingan. Beruniy «Saidona» kitobida o`zining 80 yoshdan oshganligini yozadi, shunga ko`ra uni 1050-1051 yillarda vafot etgan deb taxmin etish mumkin. Ba'zi manbaalarda esa, 1048 yil 13 dekabrda G`azna shahrida vafot etgan deb ko`rsatiladi.

Beruniyning ilmiy bilimlarni egallash yo`llari, usullari haqidagi fikrlari hozirgi davr uchun ham dolzarbdir. O`quvchiga bilim berishda:

o`quvchini zeriktirmaslik;

bilim berishda bir xil narsani yoki bir xil fanni o`rgatavermaslik;

uzviylik, izchillik;

tahlil qilish va taqqoslash;

ma'lumdan noma'lumga, yaqindan uzoqqa, soddan qiyinga qarab borish;

takrorlash;

yangi mavzularni qiziqarli, asosan, ko`rgazmali bayon etish va hokazoga e'tibor berish kerakligi o`qtiriladi.

Beruniy fan sohasidagi yodgorliklarni, ilmiy bilimlarga oid qoldirilgan barcha boyliklarni qunt bilan o`rganishga da'vat etadi. Olim ilm toliblariga qalbni yomon illatlardan, inson o`zi sezishi mumkin bo`lmagan holatlardan, qotib qolgan urf-odatlardan, hirsdan, behuda raqobatdan, ochko`zlikdan, shon-shuhratdan saqlanishi zarurligini o`qtirgan.

Shuningdek, har bir xalqning o`ziga xos ta'lim usullari, yo`llari, shakllari borligini ta'kidlash bilan birga har bir xalqning ham o`qitish tizimi alifbodan boshlanishini ko`rsatadi. Grammatika, matematika fanlarini o`qitishga oid qimmatli fikrlar bayon etadi. Beruniy til va adabiyot, tarix, geografiya, geodeziya, biologiya, mineralogiya fanlari, tibbiyot va dorishunoslik, fizika, falakiyot ilmiga oid tadqiqotlarini o`zi targ`ib etgan nazariya hamda kuzatishlar natijasida amaliyotda sinab ko`rib, fanda haqiqat ustivor turishini ta'kidlaydi. U barcha illatlarning asosiy sababi ilmsizlikda deb biladi. Ilmlarni egallashda esa shaxsda intilish va qiziqish, muhitni alohida ta'kidlaydi. Bilim olishda tushunib o`rganish, ilmiy tadqiqotchining poklikka rioya etishiga alohida e'tibor beradi. Jamiyatning ravnaqi, ma'rifatning rivojiga bog`liq degan g`oyani ilgari so`radi. Beruniy bilim olishni axloqiy tarbiya bilan bog`laydi. Zero, insonda komillikning muhim mezonu yuksak axloqlilikdir.

Beruniyning inson kamolotida axloqiy tarbiyaning muhim o`rnini ta'kidlashini uning yuqorida qayd etilgan «O`tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar», «Hindiston», «Mineralogiya», «Kitob as - Saidona», «al – Qonuni al - Mas'udiy», «Giodeziya» va boshqa asarlarida ko`ramiz. Beruniy fikricha, axloqiylik insonning eng asosiy sifati bo`lishi kerak. Bu xislat birdaniga tarkib topmaydi. U kishilarning o`zaro muloqoti, ijtimoiy muhit – jamiyat taraqqiyoti jarayonida tarkib topadi. Beruniy ham axloqiy tarbiyaga musulmon dini talablaridan kelib chiqqan xolda ta'rif beradi. Axloqiylik yaxshilik bilan yomonlik o`rtasidagi kurash natijasida namoyon bo`ladi va tarkib topadi deydi, u. Yaxshilik va yomonlik insonning xulq-atvorini belgilaydigan mezon sifatida qo`llaniladi. U yaxshi xislatlarga to`g`rilik, odillik, o`zini vazmin tutish, insof, kamtarlik, lutf, sobitqadamlik, ehtiyotkorlik, saxiylik, shirinsuxanlik, rahbarlikda adolatlilik, tadbirkorlik kabilarni kiritadi.

Yomon illatlarga esa xasadgo`ylik, baxillik, nosog`lom raqobat, o`z manfaatini ko`zlash, mansabparastlik va hokazolarni kiritadi. Beruniy faxrlanishni yaxshi xulq ma'nosida ishlatib, «Yodgorliklar»da shunday deydi: «Faxrlanish - haqiqatda yaxshi xulqlar va oliy fe'llarda oldin ketish, ilmu xikmatni egallash va imkoniyat boricha mavjud nopokliklardan tozalanishdir. Kimda shunday sifatlar topilsa, hukm uning foydasiga va kimda bular etishmasa, hukm uning zarariga bo`ladi»

Demak, Beruniy insonning ma'naviy qiyofasidagi barcha axloqiy xislatlarni yaxshilik va yomonlik kabi ikki turga bo`ladi. Bu insoniyat yaratgan pedagogik fikr taraqqiyotida «qizil ip» bo`lib o`tganidek, shu an'anaga muvofiq Beruniyda ham axloqiy tushunchalar axloqiy barkamollikning muhim tomonlaridir. Beruniy saxovat (o`zaro yordam, bir-biriga foyda keltirish uchun hamkorlik), muruvvat (odamlarga xayrixoh bo`lish, halollik va haqgo`ylik, o`z mehnati bilan kun ko`rish v.b.)ni insonning axloqiy kamolotini ko`rsatuvchi xislatlar deb biladi. Olim bolalarni mehnatga o`rgatish metodlari, yo`llari haqida ham fikr yuritadi. Masalan, bolalarni eng kichik yoshidan mehnatga o`rgatish kerak deydi. Mehnat tarbiyasida o`sha davr tarbiya an'anasiga binoan vorislikka katta ahamiyat beradi. Buni E.To`raqulov va S.Rahimovlar «Abu Rayhon Beruniy ruhiyat va ta'lim-tarbiya haqida» nomli risolalarida juda yaxshi bayon etishgan. Beruniyning «Mineralogiya» asarida faqat qimmatbaho metallar, toshlar haqida emas, hunarmandchilikka oid, shogird tayyorlash jarayoni, ustalarning hunar o`rgatish metodlari haqida ham qimmatli fikrlar bayon etilgan. Bunda hozirgi pedagogika Fani tili bilan aytganda, shaxsiy namuna metodidan foydalangani, ish jarayoni bevosita ham nazariy, ham amaliy jihatdan ustaxonaning o`zida bajarilgani shogirdlarning malakali usta bo`lib etishishida katta ahamiyatga ega bo`lgan. Shuning uchun ham o`sha davrda Xuroson va Movarounnahr metallurgiya, konchilik, to`quvchilik, zebi-ziynat buyumlari yasash, qog`oz va oyna ishlab chiqarish va boshqa sohalarda dunyo bozorida nom chiqargan. Beruniy «Sharq Renessansi» davri qomusiy olimlaridan biri sifatida nom qozondi. Mashhur Amriqolik tarixchi olim J.Sarton jahon fani tarixida XI asrning birinchi yarmini Beruniy davri deb atadi. Shuningdek, uni o`z davrining jahondagi birinchi

donishmandi deb baholaydi. Beruniyning ham tabiiy, ham ijtimoiy fanlarni qamrab olgan 150 dan ortiq yirik ilmiy asarlar yaratganligi ham bu fikrning o`rinli ekanligini tasdiqlaydi.

Abu Ali ibn Sinoning ta'limiy-axloqiy qarashlari

Sharq va Ovro`pada ma'rifat, madaniyat taraqqiyotiga katta hissa qo`shganligi tufayli, «Shayx – Ur - Rais» Sharqda «Olimlar boshlig`i», Ovro`pada «Olimlar podshosi» nomi bilan mashhur bo`lgan allomalardan biri o`rta asr buyuk mutafakkiri Abu Ali ibn Sinodir. Ibn Sino ham boshqa zamondosh qomusiy olimlar qatori matematika, astronomiya, fizika, kimyo, biologiya, tibbiyot, dorishunoslik, ruhshunoslik, fiziologiya, falsafa, filologiya, ta'lim – tarbiya sohalarida ijod etgan va dunyoga mashhur yirik asarlar meros qoldirgan olim. Abu Ali ibn Sino 980 yilda Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog`ida kichik amaldor oilasida tug`iladi. Uning to`la ismi Abu Ali al-Husayn ibn Abdulloh ibn al-Hasan ibn Ali ibn Sinodir. Abu Ali uning kuniyasidir. Oti Husan, otasining ismi Abdulloh edi. Keyinroq uning oilasi Buxoroga ko`chib o`tgach, u boshlang`ich maktabda o`qiy boshlaydi. Ibn Sinoning mutolasi zo`r, mehnatsevar edi. Undagi tug`ma qobiliyat, o`tkir zehn, kuchli xotira o`zaro birikib ketgan edi. Ibn Sinoning otasi Abdulloh hamda uning do`stlari bilimdon kishilar bo`lib, ularning ilmiy munozaralari o`tadigan oilaviy muhit yosh ibn Sinoga ham ta'sir etadi. Shu bilan birga uning bolalik va o`smirlik yillari o`tgan Buxoro shahri somoniylar davrining yirik madaniy markazi bo`lib hisoblanar edi. Buxoroda ko`plab maktab, madrasa, kasalxona va nodir kitoblar saqlanadigan kutubxona bo`lgan. Jahonning turli mamlakatlaridan kelgan olimlarning ilmiy munozaralarida yosh ibn Sino ham qatnashib, turli fanlarga oid bilimlarini chuqurlashtirib borgan. U ustozlaridan hind hisobi, fiqhdan bilim olgan. Keyin esa faylasuf Abu Abdulloh Notiliydan falsafa, mantiq, handasa va boshqa fanlardan ta'lim oladi. Shundan so`ng ibn Sino o`zi mustaqil holda barcha fanlar bilan shug`ullana boshlaydi. U ayniqsa tib ilmini chuqur egallab oladi, bu sohada unga ta'lim bergan kishi buxorolik Abu Mansur Kamariy bo`ldi. Ibn Sino so`ngra falsafani o`rganishga kirishadi. Ayniqsa, Aristotel falsafasini, uning «Metafizika» asari mohiyatini buyuk mutafakkir Abu

Nasr Forobiyning yozgan sharhi tufayli to`liq o`zlashtirib oladi. IX asr oxiri – X asr boshlariga kelib, o`lkada siyosiy-ijtimoiy vaziyat murakkablashdi. Shu tufayli ibn Sino Xorazmga – Urganchga ko`chib o`tadi. Xorazmda u bir qator olimlar bilan hamkorlikda Abu Rayhon Beruniy boshqarayotgan «Ma'mun akademiyasi»da ilmiy ish bilan shug`ullana boshlaydi. Xorazmda o`zining yirik asarlari – «Tib qonunlari», «Ash-Shifo» kitoblari ustida ish olib boradi.

Mahmud G`aznaviy 1017 yilda Xorazmni o`ziga qaram qilib olgach, nufuzli olimlarni ham o`z saroyiga chaqirib ola boshlaydi. Ibn Sino Mahmud G`aznaviy saroyiga bormay, boshqa yurtlarga ketishga majbur bo`ladi. Gurganjda, Rayda, keyin esa Hamadonda va umrining so`nggi yillari Isfaxonda yashaydi. Ibn Sino 1037 yilda vafot etdi. Ibn Sino haqiqiy qomusiy olim sifatida o`z davridagi fanlarning hammasi bilan muvaffaqiyatli shug`ullangan va ularga oid ilmiy asarlar yaratgan. Turli manbalarda uning 450 dan ortiq asarlari qayd etilgan bo`lsa ham - zamonlar o`tishi bilan ularning ko`pi yo`qolib ketgan va bizgacha faqat 242 tasi etib kelgan

Shu 242 dan 80 tasi falsafa, ilohiyot va tasavvufga tegishli, 43 tasi tabobatga oid, 19 tasi mantiqqa, 26 tasi psixologiyaga, 23 tasi tibbiyot ilmiga, 7 tasi astronomiyaga, 1 tasi matematika, 1 tasi muzikaga, 2 tasi kimyoga, 9 tasi etikaga, 4 tasi adabiyotga va 8 tasi boshqa olimlar bilan bo`lgan ilmiy yozishmalarga bag`ishlangan. Allomadan keyingi avlodlar uning ilmiy asarlari boy meros bo`lib qoldi.

Abu Ali ibn Sinoning «Al-Qonun», «Hayy ibn Yaqzon», «Risolat at - tayr», «Risolat fi-l-ishq» («Ishq haqida risola»), «Risolat fi mohiyat as-salot» («Nomozning mohiyati haqida risola»), «Kitob fi ma'no ziyorat» («Ziyorat qilishning ma'nosi haqida»), «Risolat fi - daf al – g`am min al mivt» («O`limdan keladigan g`amni daf qilish haqida risola»), «risolat al-qadr», «An-Najot», «Ash Shifo», «Donishnoma», «Kitob ash - ishorat» va at tanbihot asarlari shular jumlasidandir. Ma'lumki, ibn Sino ham boshqa mutafakkirlar kabi o`zining ta'lim-tarbiyaga oid qarashlarini ijtimoiy-falsafiy qarashlari bilan bog`liq holda ifodalagan, maxsus risolalarda talqin etgan. Shuningdek, fanlarni tasnif etadi.

Bunda u birinchi o`ringa tibbiyot fanlarini qo`yadi. Falsafani esa ikki guruhga, ya'ni nazariy va amaliy guruhlarga bo`ladi. Nazariy guruh kishilarni o`zidan tashqaridagi borliq holati haqidagi bilimlarni egallashga yo`llasa, amaliy qism bizga bu dunyoda nimalar qilishimiz kerakligini o`rgatadi deydi. U birinchi guruhga etika, iqtisod, siyosatni kiritadi. Ikkinchi guruhga fizika, matematika, metafizika, dunyo qonuniyatlarini o`rganuvchi barcha fanlarni kiritadi. Abu ali ibn Sino kamolotga erishishning birinchi mezoni sanalgan ma'rifatni egallashga da'vat etadi. Chunki ilm-fan insonga xizmat qilib, tabiat qonunlarini ochib avlodlarga etkazishi kerak. Bu maqsadga etishish uchun inson qiyinchiliklardan qo`rqmasligi zarur, deydi. «Ey birodarlar! Odamlarning botiri mushkulotdan qo`rqmaydi. Kamolot hosil qilishdan bosh tortgan kishi odamlarning eng qo`rqog`idir»Zero, ma'rifatli kishi jasur, o`limdan ham qo`rqmaydigan, faqat haqiqatni bilish uchun harakat qiladigan bo`ladi, deydi u fikrini davom ettirib. Bilimsiz kishilar johil bo`ladi, ular haqiqatni bila olmaydilar, deb ularni etuk bo`lmagan kishilar qatoriga qushadi. Bunday kishilardan ilmiy fikrlarni sir tutish kerakligini ta'kidlaydi. U haqiqatni bilish uchun bilimga ega bo`lish kerakligi, lekin har qanday bilim ham haqiqatga olib kelmasligi, inson o`z bilimining haqiqiyiligini bilishi uchun mantiqni ham bilishi zarurligini uqtiradi. Ibn Sinoning ta'lim metodlari haqidagi ta'limoti asosida ham bilimlarni egallashda mantiqiy tafakkurga, shaxsiy kuzatish va tajribalarga tayanish kerak degan g`oya yotadi. Ibn Sino bolani maktabda o`qitish va tarbiyalash zarurligini qayd etib, maktabga barcha kishilarning bolalari tortilishi va birga o`qitilishi va tarbiyalanishi lozim deb, bolani uy sharoitida yakka o`qitishga qarshi bo`lgan. Bolani maktabda jamoa bo`lib o`qishini foydasi quyidagicha ifodalangan:

Agar o`quvchi birga o`qisa u zerikmaydi, fanni egallashga qiziqish yuzaga keladi, bir-biridan qolmaslik uchun harakat, musobaqalashish istagi rivojlanadi. Bularning hammasi o`qishning yaxshilanishiga yordam beradi.

O`zaro suhbatda o`uvchilar bir-biriga kitobdan o`qib olganlari, kattalardan eshitganlarini hikoya qiladilar. Bolalar birga to`planganlarida bir-birini hurmat qila

boshlaydilar, do'stlashadilar, o'quv materiallarini o'zlashtirishda bir-biriga yordamlashadilar, bir-biridan yaxshi odatlarni qabul qiladilar.

Bilim olishda bolalarni maktabda o'qitish zarurligini qayd etar ekan, ta'limda quyidagi tomonlarga rioya etish zarurligini ta'kidlaydi:

bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo'ymaslik;

ta'limda engildan og'irga borish orqali bilim berish;

olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo'lishi;

o'qitishda jamoa bo'lib maktabda o'qitishga e'tibor berish;

bilim berishda bolalarning mayli, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish;

o'qitishni jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borish

Bu talablar hozirgi davr ta'lim tamoyillariga ham mos kelishi bilan qimmatlidir. Yuqoridagi masalalarga o'zining «Tadbiri manzil» asarida maxsus bo'lim bag'ishlaydi. «Bolani maktabda o'qitish va tarbiyalash» («Omo'zish va parvarish madrasa farzand») bo'limida ta'lim va tarbiya jarayonini ochib beradi. Yuqoridagi tamoyillar esa bolalarni engil-elpi bilim olish emas, balki har tomonlama chuqur va mustahkam bilim olishiga yordam beradi.

Talabaga bilim berish o'qituvchining ma'suliyatli burchidir. Shunga ko'ra ibn Sino o'qituvchining qanday bo'lishi kerakligi haqida fikr yuritar ekan, shunday yo'l-yo'riqlar beradi. Bular quyidagilardan iborat:

bolalar bilan muomalada bosiq, jiddiy bo'lish;

berilayotgan bilimning talabalar qanday o'zlashtirib olayotganiga e'tibor berishi;

ta'limda turli metod va shakllardan foydalanishi;

talabalning xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarini bilishi;

fanga qiziqтира olishi;

berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib bera olishi;

bilimlarni talabalarga tushunarli, uning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda berishi;

har bir soʻzning bolalar hissiyotini uygʻotish darajasida boʻlishiga erishishi zarur, deydi olim.

Ibn Sino ta'limotida bilishda qaysi metodlardan foydalanilmasin – u ogʻzaki ifodami, bilimlarni tushuntirishmi, turli koʻrinishdagi suhbatmi, tajribalarmi, baribir talabada haqiqiy bilim hosil qilish mustaqil, mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, olgan bilimlarini amaliyotga tadbiiq eta olish qobiliyatini tarkib toptirish asosiy maqsad boʻlgan. Shu jihatdan olimning «Hay ibn Yaqzon» asari kishilarning did – farosatini oʻstirishi, fikr doirasini kengaytirishi bilan ta'lim – tarbiyada katta ahamiyatga ega. Uning nomi ham shunga ishor qiladi: «Hay ibn Yaqzon» (Uygʻoq oʻgʻli Tirik). Bu asar farosat ilmi haqida ekanligini ibn Sinonining oʻzi ham ta'kidlaydi.

Mazkur asarni ibn Sino 1023 yilda Hamadonga yaqin boʻlgan Faradjon qal'asi qamoqxonasida yozga deyishadi. Ibn Sino bu asarida ilm – ma'rifatni oʻrganishga kirishishi natijasida koʻzi ochilgani, uning natijasida Aql (Hay ibn Yaqzon) koʻziga koʻringani va ilm ham unga oʻz jamolini namoyon qilganini hikoya qilar ekan, ilm-aqlni oʻlim bilmaydigan Uygʻoq, qarimaydigan, yosh, beli bukilmaydigan – barvasta, nuroniy sifatida tasvirlaydi. Tafakkur qilib zarur boʻlgan va bilishi mumkin boʻlgan narsalarni oʻqishga kirishgani, bu yoʻlda aqlni ishga solib, oʻzini yomonliklardan chetlashtiradigan turli xususiyatlarini bilib olganligini qayd etadi

Demak, «Hay ibn Yaqzon» mantiq ilmiga bagʻishlangani bilan ham aqliy tarbiyada katta ahamiyatga ega. Shuningdek, insondagi yomon illatlarni ham bartaraf etishda ilmu fan, ziyoning ahamiyati, insondagi aql – tafakkur quvvatining yomon illatlardan qutilishi, oʻzligini anglash vositasi ekanligi bilan adabiy-falsafiy asargini boʻlib qolmay, tarbiyaviy asar sifatida ham qimmatlidir. Ibn Sino insonning kamolga etishida uning axloqiy kamoloti muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Olim haqiqiy doʻstlik natijasida sevgi-muhabbat paydo boʻlishi mumkinligini aytadi. U «Risolai ishq» asarida sevgi-muhabbatning asl mohiyatini ham ijtimoiy, ham fiziologik jihatdan yoritib beradi. Insonlarga ularning tashqi koʻrinishiga

qarab emas, balki ularning ichki, ma'naviy dunyosiga qarab baho berish kerakligini uqtiradi. Har bir kishi tabiatan sevgi tuyg`usiga ega, u tabiiy zarurat sifatida namoyon bo`ladi, lekin inson o`z tuyg`ularini boshqara olishi, aql va farosat bilan haqiqiy sevgini hirs tuyg`usidan, ehtiros kuchidan ajrata oladi. Chunki haqiqiy sevgi, olimning fikricha, inson zimmasiga axloqiy, huquqiy burch yuklaydi. Bu esa olimning sevgiga ijtimoiy omil sifatida ham qaraganligini ko`rsatadi.

Tadqiqotchilar ibn Sino musiqaga oid ham asarlar yaratganligi, lekin ularning faqat bir qismigina bizgacha etib kelgani haqida ma'lumot beradilar

Shulardan biri «Musiqqa bilimiga oid to`plam» bo`lib, bunda tovushning sezgi a'zolariga ta'siri, uning yoqimli va yoqimsizligi, tovushni eshitganda lazzatlanish yo nafratlanish hissining paydo bo`lishi kabi masalalarga to`xtaydi. Unda musiqaning kishi hayotida qanchalik zarurligi haqida ham fikrlar bayon etiladi. Olimning fikricha, inson tabiatan yoqimli narsalar orqali engil tortsa, uning aksida oromi yo`qolib, nafrati paydo bo`ladi. Ibn Sino musiqqa ovozlarining kishi ruhiga ta'siri haqida ham o`z fikrlarini bayon etadi. Ibn Sinoning musiqqa oid asarlari u yashagan davr musiqqa ilmidan juda muhim ma'lumotlar berishi bilan ham qimmatlidir. Ibn Sino aqliy tarbiya turli bilimlarni o`rganish natijasida amalga oshsa, axloqiy tarbiya ko`proq yaxshi axloqiy xislatlarni mashq qildirish, odatlantirish, suhbat orqali amalga oshadi, deb ta'lim berdi. Inson hissiy va ma'naviy talablarni ajratib olish imkoniyatiga ega ekan, bu imkoniyat asta-sekin inson fe'l-atvoriga xos xislatga aylana boradi. Ibn Sino insonning shakllanishida uning atrofini o`rab olgan tashqi muhit, odamlar alohida rol o`ynaydi, ana shu tashqi muhit va odamlar insonning atrof-dunyoni bilishigagina emas, balki uning hulqida yaxshi yoki yomon jihatlarning tarkib topishiga ham ta'sir etadi. Shuning uchun ham bolalarni tarbiyalashda ehtiyotkor bo`lish kerakligini, bola yomon odatlarga o`rganmasligi uchun, uni yomon odamlardan, yomon muhitdan uzoqroq saqlash zarurligini uqtiradi. Ibn Sinoning tarbiyaviy qarashlarida oila va oilaviy tarbiya masalalariga keng o`rin berilgan. Chunki inson avvalo oilada kamolotga etadi.

Olim oilada ota-onaning vazifasi va burchiga katta e'tibor beradi. Oila munosabatlariga to'xtalar ekan, ayniqsa ota-onalarning oilada mehnatsevarligi bilan farzandlarini ham kasb va hunarga o'rgatishi borasida muhim fikrlar bayon etadi. Insonning xulqi va ruhiga mehnatning ijobiy ta'sirini ta'kidlash bilan bir qatorda turli kasb egalari: hunarmand, dehqonlar mehnatini ulug'laydi va qimorboz, sudho'r kabilarni qoralaydi. U mehnatsiz hayot kechirish insonga ham jismoniy ham ruhiy tomondan salbiy ta'sir etishini to'g'ri talqin etadi. Ibn Sino aqliy, ahloqiy tarbiya bilan bir qatorda inson kamolotida jismoniy tarbiyaning muhim ahamiyatini ham nazariy, ham amaliy jihatdan tahlil etadi. Jismoniy mashqlar, to'g'ri ovqatlanish, uyqu, badanni toza tutish tartibiga rioya etish inson sog'lig'ini saqlashda muhim omillardan ekanligini ham ilmiy ham amaliy jihatdan asosladi. Ibn Sinoning jahon fani va madaniyati rivojiga qo'shgan hissasini e'tiborga olib, Jordano Bruno Ibn Sinoni qadimgi Yunonistonning buyuk faylasufi Aristotel, (vrach) tabib Golenlar bilan teng qatorda qo'ysa, A.Dante o'zining «Ilohiy komediya»sida olimni Ptolomey, Evklid, Gippokratlarga tenglashtiradi. Nemis faylasufi L.Feyirbax olimni «mashhur tabib va faylasuf»dir desa, Hindostonning buyuk davlat arbobi J.Neru o'zining «Hindistonning ochilishi»degan asarida O'rta Osiyo olimlarining tilga olar ekan, Ibn Sino nomini alohida ta'kidlab: «Ulardan eng mashhuri (vrachlar) tabiblar podshohi» degan nomni olgan buxorolik Ibn Sino (Avitsenna) dir - deb hurmat bilan tilga oladi. Demak, ibn Sinoning shaxsiy faoliyati dunyoviy ilmlarni o'rganish haqidagi ti'limotlari, ta'lim-tarbiya haqidagi mulohazalari, umuminsoniy pedagogik fikr taraqqiyotida o'ziga xos o'rinni egallaydi.

Sharq Uyg'onish davrida ilm-fan va madaniyat

Ma'lumki, Sharq Uyg'onish davrida ma'naviy-ma'rifiy sohada asosiy masala inson muammosi bo'lgan. Shuning uchun ham ta'lim-tarbiya masalalariga katta e'tibor berilgan. Didaktik asarlarda Sharqqa xos bo'lgan insonning axloqiy, ruhiy kamoloti, oliy darajadagi yuksalish muammosi etakchi g'oya bo'lgan. Insoniylik, insonni ulug'lash g'oyasi ta'lim-tarbiyaga oid yaratilgan asarlarning asosiy o'zagi sanalgan. Bu g'oyani, ya'ni insonparvarlik g'oyasini amalga oshirishning asosiy

vositlari sifatida yuksak axloqiy odatlar, insoniy munosabatlar va xislatlarni tarkib toptirishga olib keluvchi ta'lim-tarbiyani amalga oshirish muhim masala qilib qo'yilgan. Zero, insoniylik g'oyasida yuksak axloqiy xislatlar ifodalangani uchun ham Sharq Uyg'onish davri falsafasi va pedagogikasida ta'limiy-axloqiy yo'nalish muhim ahamiyat kasb etdi. Axloq masalasi faylasuflarning ham, buyuk mutafakkirlarning ham, tarixchi-yu shoir hamda adiblarning ham birdek diqqat markazida bo'ldi. Ta'limiy-axloqiy risolalar paydo bo'lib, axloqning ham nazariy, ham amaliy masalalari tahlil etildi. «Qutadg'u bilig», «Axloqi Nosiriy», «Qobusnoma», «Hibbat ul-haqoyiq», «Guliston», «Bo'ston», «Axloqi Jaloliy», «Axloqi Muhsiniy», «Mahbub ul-qulub» kabi Yusuf Xos Hojib, Nasiriddin Tusiy, Kaykovus, Ahmad Yugnakiy, Muslihiddin Sa'diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, jaloliddin Davoniy, Husayn Voiz Koshifiylarning ta'limiy-axloqiy asarlari yuqorida ta'kidlaganimiz inson shaxsini ma'naviy-axloqiy shakllantirish muammosini hal etish sohasida yaratilgan sof pedagogik asarlar sifatida muhim ahamiyatga ega. Mazkur ta'limiy-axloqiy asarlarda insonning ma'naviy kamolga etishida yuksak axloqqa ega bo'lishi ilm-fanni egallashi asosidagina amalga oshishi mumkin, degan g'oya ilgari surildi.

Chunki biz nazarda tutayotgan davrdan boshlab savod o'rgatish «Qur'on» va «Hadis»larni o'rganish va ulardagi ko'rsatmalarni o'zlashtirib olib bilan birga olib borilgan. Shunga ko'ra, «Qur'on» va «Hadis»lardagi pand-nasihatlar ham olimlar, ham adiblar ijodiga ta'sir etgan. Hadislarning ta'siriga sabab umuminsoniy fazilatlarga alohida urg'u berilgan. Ularda ilgari surilgan musulmonlikning muhim xislatlari: halollik, saxovat, himmat, mehru-oqibat, ehson, sharm-hayo, ilm izlash, muomala qoidalari, axloq mezonlari va boshqalar o'z ifodasini topgan va Sharq adabiyotiga, jumladan, ta'limiy-axloqiy asarlarga ta'sir etgan. Ta'limiy-axloqiy asarlar bevosita Hadislarda ilgari surilgan g'oyalar asosida yaratildi. Hadislar ta'siri Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asaridan boshlanib, Kaykovusning «Qobusnoma», Ahmad Yugnakiyning «Hibbat ul-haqoyiq», Sa'diyning «Guliston», Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» va boshqa asarlar negizida ko'rinadi. Ham g'oya, ham mazmun, ham shakl buning dalilidir.

Masalan «Qur'on»da ham, «Hadis»larda ham, ta'limiy-axloqiy dostonlarda ham ilm ta'rifi bilan birga, xulq-odob qoidalari, turmush odobi yoritiladi.

Xullas, Sharq ta'lim-tarbiyasida ilmni targ'ib etish, xulq-odob qoidalari islomiy tamoyillarga asoslangan, ta'limiy-axloqiy asarlardagi mundarijalarning o'xshashligi ular tayangan ma'naviy zaminga bog'liqdir.

2.Yusuf Xos Hojib ilmiy merosi va uning didaktik qarashlari.

Yusuf Xos Hojibning hayoti va faoliyati. «Qutadg'u bilig»ning yaratilishi haqida qisqacha ma'lumot. Tadqiqotchilarning fikrlariga ko'ra Yusuf Xos Hojibning tarjimai holini faqat uning o'z asarida yozib qoldirgan ma'lumotlardan bilamiz, xolos:

Mo`nuqi tarug`laq Qo`z o`rdu eli,
Tub—asli nasabdin yurishish tili
Bu tug`mish elindin chiqib borgoni,
Kitobni qo`shubon tugal qilg`oni.
Barusin bitimish, eturmish nizom,
Bu Qoshg`ar elinda qo`shulmish

tamom.

Qo`z o`rdu o`lkasi aslida eli,
Tub asli nasabdan so`z ochdi tili,
Tug`ilgan elidan chiqib borgani
Kitobni jam etib tugal qilgani.
Borini bitibdir ne esa kalom,
Bu Qashqar elida tugadi tamom1.

Yuqoridagi misralardan Yusuf Xos Hojibning tug'ilgan joyi Qo`z O`rdu (ya'ni Bolasog'un) ekanini, ammo uni yozishda turli o'lkalarga safar qilgani, va nihoyat uni vatani Qashqarda tugatgani taxmin qilinadi. Demak, Yusuf Xos Hojib Bolasog'unda tug'ilgan, o'z asarini yoshi ellikdan o'tganda yozgan. Asarning hijriy 462 (1069—1070) yozib tugallanganligi, uni o'n sakkiz oyda, ya'ni 461 yilning birinchi yarmida boshlab, 462 yilning o'rtalarida tugatganligi, agar bu davrda Yusuf Xos Hojib 50 yoshlar atrofida bo'lsa, 410 (1019 milodiy) yillarda

tug`ilganligi taxmin etiladi.

Tegurdi menga elchi ellik yashim,

Qug`u qildi uzg`un tusi-teg bashim

(Ellik yoshim menga qo`l tegizdi,

Qora (quzg`un) tusidek boshimni oq

(qush)

qildi (ya'ni, sochim oqardi)1.

Yil altmish eki erdi to`rt yuz bila

Bu so`z so`zladim man tutib jan sura,

Tugal o`n sakkiz ayda aydim bu so`z,

O`qurdum, adirdim so`z evdib tera

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg`u bilig» asari 6500 baytdan yoki 13000 misradan iborat. Buyuk mutafakkir asarni yozib tugatgach, qoraxoniylar hukmdori Tavg`achxon (kitobda Tavg`och Ulug` Bug`ra Qoraxon (xoqon), Abo Ali Hasan binni Sulaymon Arslon Qoraxon (xoqon) nomlari bilan zikr etilgan) huzuriga kelib, unga taqdim etadi. Kitob xonga manzur bo`lib, uning muallifiga Xos Hojiblik unvonini beradi. «Qutadg`u bilig» asari katta shuhrat qozonadi. Shuning uchun ham «Qutadg`u bilig»ni chinliklar (Xitoy) «Adab ul-muluk» («Hukmdorlar odobi»), mochinliklar (Sharqiy Turkiston) «Anis ul-mamolik» («Mamlakatning tartib usuli»), eronliklar «Shohnomai turkiy», Sharq elida «Ziynal ul-umaro» («Amirlar ziynati»), turonliklar «Qutadg`u bilig», ba'zilar esa «Pandnomai muluk» («Hukmdorlar nasihatnomasi») deb atagani kitob muqaddimasida keltiriladi.

Mazkur asarning shuhrat topishi bejiz emas edi. Chunki Yusuf Xos Hojib o`z davrining etuk mutafakkiri, chuqur bilimli, donishmand kishisi edi. Buni asarning mundariyasi va mazmunidan bilsak bo`ladi. U o`z asarida tibbiyot, falakiyot, tarix, tabiiyot, geografiya, riyoziyot, handasa, falsafa, adabiyot, ta'lim-tarbiya, fiqhga oid fikrlarni bayon etib, faylasuf va qomusiy olim sifatida o`zini namoyon etdi. Chunonchi u barcha ijtimoiy tabaqalar o`rtasidagi muomala, munosabatlarni

yoritish bilan diplomatiyaga oid qoidalar tizimini yaratdi, turli kasb egalarining kasb koriga oid talablar va jamiyatning axloqiy tamoyillarini tarannum etish bilan ta'lim-tarbiya sohasida o'ziga xos uslubni yaratdi.

Qutadg`u bilig — baxt va saodatga eltiuvchi bilim, ta'lim degan ma'noni bildiradi. Demak, asar nomidan ham uning pand-nasihatlar, ta'lim-tarbiyaga oid, har tomonlama komil insonni tarbiyalaydigan etuk didaktik asar ekanligi yaqqol ko`rinib turibdi.

«Qutadg`u bilig»ning tadqiqotchilaridan biri B.To`xliiev ta'kidlaganidek, Yusuf Xos Hojib «Komil inson haqida gapirar ekan, kamolotning qator belgilarini ko`rsatib o`tadi. Ularning eng asosiysi alohida shaxsning o`z manfaatlari, shaxsiy istaklari doirasini yorib chiqib, boshqalar g`ami bilan yashashi, ko`pchilik manfaati uchun fidoyi bo`la bilishdir».Hozirgacha «Qutadg`u bilig»ning Hirot, Qohira, Namangan nusxalari ma'lum bo`lib, Venaga keltirilgan Hirot nusxasini Herman Vamberi nashr qildi va tarjimasini berdi.

1890 yilda V.V.Radlov Vena nusxasini faksimilesini, 1891 yilda shu faksimile asosida matnini nashr qildiradi.1896 yilda Qohira nusxasi topilgandan so`ng, undan ko`chirma olgach, V.Radlov har ikki nusxasini qiyoslab, 1910 yilda rus grafikasiga asoslangan to`liq transkripsiyasini nemis tiliga tarjimasi bilan nashr ettirdi.1913 yilda esa uning uchinchi nusxasi Namanganda topilib, keyinchalik olimlar bu asarni tadqiq etishga kirishdilar. Demak, Yusuf Xos Hojibning «Qutadg`u bilig» asarini ilmiy jihatdan o`rganishga juda ko`p olimlar hissa qo`shgan. V.V.Radlov, H.Vamberi, S.E.Malovlar uni tarjima etib, nashr qilgan bo`lsalar, V.V.Bartold, E.E.Bertels, I.V.Stebleva, O.A.Valitovalar har tomonlama tadqiq etdilar.Asarning mukammal nashrini tayyorlashda hamda uni tadqiq etishda o`zbek olimlarining xizmati ayniqsa diqqatga sazovor.Birinchi bo`lib professor Fitrat 1924 yilda Namangan nusxasini olib, kutubxonaga keltiradi va u haqda maqola e'lon qiladi.«Qutadg`u bilig»ning mukammal nashri o`zbek olimi Q.Karimov tomonidan amalga oshirildi va tadqiq etildi. Uni tahlil etishda S.M.Mutalliboev, N.M.Mallaevlarning xizmati katta.

«Qutadg`u bilig»ning hozirgi o`zbek tilidagi bolalarbop bayoni esa Boqijon To`xliiev tomonidan nashr etildi. Yusuf Xos Hojibning axloqiy didaktikasi Q.Karimov, Y.Jumaboev tomonidan har tomonlama tadqiq etildi. Qoraqalpog`istonlik Axmetova A.K. esa «Yusuf Xos Hojibning pedagogik qarashlari» to`g`risida ilmiy ish olib bordi. Asar yaratilgan tarixiy sharoit. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg`u bilig» asari pedagogika tarixida ta'limiy-axloqiy mavzuda yozilgan barcha asarlarning tamal toshi desak bo`ladi. Yusuf Xos Hojib X asarning o`rtalarida tashkil topgan Qoraxoniylar hukmronligi davrida yashab ijod etdi. Qoraxoniylar Sirdaryodan Ettisuvgacha, Shimoliy Farg`ona va butun Sharqiy Turkistonda hukmronligini o`rnatgandan so`ng Movarounnahrning ichki hududlariga ham kirib borib, Qoshg`ardan tortib Kaspiygacha bo`lgan keng maydonda o`z davlatini tarkib toptirgan edi. Uning markazi Qoshg`ar (O`rdukent) bo`lib, shimolda Bolasug`un (Quzurda), g`arbda Samarqand, markazidagi O`zgand yirik shaharlardan hisoblanardi. Har bir davlatda bo`lganidek Qoraxoniylar davlatining ham idora qilish usuli, yurgizadigan siyosati, qonunlari, tarbiya tamoyillari ifodalangan qomus — nizomnoma zarur edi.

«Qutadg`u bilig» asari ham shunday zaruriyat tufayli yaratildi. Bu asarda qoraxoniylar davlatini mustahkamlash, uning idora usullarini yaratish, barcha tabaqa, toifadagi kishilarning xulq-atvori, jamiyatda tutgan o`rni, davlatni iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy jihatdan mustahkamlash, davlat mustahkamligining bosh tayanchi — insonni ma'naviy kamolga etkazish masalalari qamrab olinadi.

Yusuf Xos Hojib bu murakkab vazifani hal etishda faqat donishmand, qomusiy mutafakkir sifatidagina emas, balki tarbiyashunos olim sifatida ham o`zini namoyon etdi. Shunga ko`ra u yaratgan «Qutadg`u bilig» asari ta'lim-tarbiya tarixi, uning nazariy masalalari, komil insonni shakllantirishda ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. «Qutadg`u bilig» asarida hokimiyat qoraxoniylar qo`liga o`tishi munosabati bilan ta'lim va tarbiyaning ham hokimiyatni mustahkamlash va taraqqiy ettirish uchun xizmat etadigan o`ziga xos talab va tamoyillarni belgilash zarur edi. Shuning uchun ham mazkur asar didaktik, ya'ni ta'limiy-axloqiy uslubda yozildi.

O`sha davrlarda bunday asarlar (masalan Nizom ul-Mulkning «Siyosatnoma», Kaykovusning «Qobusnoma») yozish an'anaga kirgan bo`lsa ham, har biri o`ziga xos yo`l-uslubga ega bo`lib, «Qutadg`u bilig» ulardan ancha oldin yaratilgandir. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg`u bilig» asari ta'limiy-axloqiy asar sifatida pedagogika tarixida eng yuqori o`rinlarda turadi. Asarning tuzilishi, syujeti. «Qutadg`u bilig» asari Sharqda pandnoma yo`lidagi an'anaviy kitob tuzish tartibiga rioya qilgan holda tuzilgan. Avval nasriy muqaddima, so`ng 73 bobdan iborat kitobning mundarijasi beriladi. Dastlabki o`n bir fasli debocha bo`lib, hamd, na't va Qoraxonni madh etish, ta'lif maqsadi, etti kavokib va o`n ikki burj, tilning ahamiyati, muallifning uzri, ezgulik haqida, bilim olishning ahamiyati, kitobga nom berilishi, keksalikdan afsuslanish kabi fasllardan iboratdir. O`n ikkinchi fasldan boshlab asosiy voqea bayon etiladi. Lekin asarda ma'lum bir syujet yo`q. Asarda to`rt qahramon – Kuntug`di – adolat ramzi, vazir - Oyto`ldi-davlat va baxt ramzi, vazirning o`g`li O`gdulmish – aql ramzi sifatida, O`zg`urmish – vazirning qarindoshi – qanoat timsoli o`rtasidagi munozara asosida hayotiy masalalar bir-biriga bog`langan holda bayon etilib, kitobni yozishdan o`z oldiga qo`ygan maqsadga bo`ysundiriladi. “Qutadg`u bilig” Q.Karimov to`g`ri ta'kidlaganidek, “adabiy asar, badiiy adabiyotning tipik namunasi. Lekin u epopeya ham emas, to`lig`i bilan lirik ruhda ham emas. U axloq va odob, ta'lim va tarbiya hamda ma'lum ma'naviy kamolotning yo`l-yo`riqlarini, usullarini, chora-tadbirlarini mujassamlashtirgan qomusdir. Bu asar tom ma'nosi bilan didaktik ruhda yozilgan ta'lim-tarbiya, odob-axloq va hikmat dasrligidir”

Yuqorida ta'kidlangan to`rt qahramonning suhbatlari, munozaralari asosida Yusuf Xos Hojib o`z maqsad va g`oyalarini bayon etadi. Masalan, Oyto`ldining Elig bilan uchrashuvida uning Elig sinovidan o`tish jarayonidagi savol-javoblar natijasida davlatning sifati va fazilatlari, uning bevafoligi va bebaholigi, adolatning xislatlari, shuningdek, el-yurt boshqaruvchilarining xislatlari bayon etiladi. Oyto`ldining o`g`li O`gdulmish bilan Eligning suhbatida esa saroy amaldorlari: beklar, vazirlar, lashkarboshilar, hojiblar, elchilar, sarkotib, xazinador, dasturxonchilar, sharobdorlar, beglarning o`z xizmatkorlariga munosabati qanday

bo`lishi kerakligi bayon etiladi. O`gdilmish bilan O`zg`urmish munozaralari, elig bilan O`zg`urmish munozarasida esa insoniy xislatlar, xizmat va turmush odoblari borasida fikrlar bayon etiladi, turli kasb egalari vasfi beriladi. “Qutadg`u bilig”dagi bosh g`oya-insonni hayotda baxt-saodatga eltuvchi asosiy qarashlari to`rt ramziy qahramon: Kuntug`di-elig podsho –adolat timsoli, Oyto`ldi-vazir-davlat timsoli, O`gdulmish-vazir-aql timsoli, O`zg`urmish – vazirning qarindoshi –qanoat timsolining hayoti va davlatni boshqarish jaryonidagi hatti-harakatlari va fikrlari orqali berilganki, bular inson kamolotining muhim mezoni sanaladi.

***Yusuf Xos Hojibning «Qutadg`u bilig» asarida etuk insonni kamolga
etkazish masalalari***

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg`u bilig” asarida inson kamoloti masalasi markaziy masala bo`lib hisoblanadi. Mazkur asarda insonning jamiyat va hayotda tutgan o`rni, burch va vazifalari haqidagi muammolar o`ziga xos tarzda bayon etiladi. Buyuk mutafakkir Yusuf Xos Hojib “Qutadg`u bilig” kitobining an'anaviy boshlamasidan keyinoq insonning haqiqiy baxti bilimda ekanligini bayon etadi. U ilm, zakovatning ahamiyati haqida fikr yuritish bilan birga unga alohida boblar ham bag`ishlangan. Lekin olim faqat ilm-ma`rifatning ahamiyatini ko`rsatibgina qolmaydi, u bilim va zakovatning amaliyotdagi o`rnini ham yoritadi. U bilimli buyuk, uquvni ulug` deb ta`riflaydi. Chunki zakovatli inson ulug` bo`ladi, bilimli kishi buyuk bo`ladi, deb ilmli kishilarni asl toifadagi kishilarga qo`shadi. Olim ezgu ishlarning barchasi ilm tufayli amalga oshirilishini aytadi. O`sha davridayoq olim “Bilim hatto osmon sari yo`l ochur” deb bashorat qiladi. U dunyoda odam paydo bo`libdiki, faqat bilimli kishilargina ezgu ish qilib, adolatli siyosat yurgizib kelgan, ana shu bilim va zakovati tufayli kishilar razolatdan poklanganligini ta`riflaydi. Hatto hukmdorlar ham yurtni, davlatni aql, ilm, zakovat bilan idora etsa, el-yurt farovon bo`ladi, to`q va tinch hayot kechiradi, deydi. U kuch va qurolni aql va bilimdan keyingi ikkinchi o`ringa qo`yadi.

Sechu (ya'ni har erda ma'lum xudo) insonni yaratti, tanladi,

Unga hunar, bilim va uquv berdi.

Unga ko`ngil (ya'ni aql) berdi, tilini yo`riq (ravon) qildi,

Andisha, xulq hamda go`zal fe'l ato qildi,

Bilim berdi, (shu tufayli) inson bu kun ulug`likka erishdi.

Uquv berdi, so`ng (shu tufayli berk) tugunlar yozildi.

Yusuf Xos Hojib ilmi, ma'rifatli kishilarni qadrlash kerak, chunki ular mash'al kabi yo`lni yoritib, to`g`ri yo`l ko`rsatadi, yaxshi-yomonni farq etishni o`rgatadi, deydi. Shuning uchun olimlarni hurmat etish kerakligini ta'kidlab, ilm ahlini o`ta qadrlasa, ilmsizlarni johil kishilar deb biladi. Agar shunday johillar mansab va amalga ega bo`lsa, ular egallagan to`rni poygak deb biladi.

Dunyoda inson bilim va zakovati tufayli orzu-tilaklarga, ulug`likka erishishi mumkinligini aytadi. Lekin shunday bilim va zakovatning qadriga faqat xuddi o`zlariga o`xshagan donolar va zakovatlilar etadi, johil va telbalar bunday xislatlarga ega emas, deydi. Chunki jamiyatdagi barcha xatolar bilimsizlik, nodonlik, jaholat tufayli sodir bo`lishidan u qayg`uga tushadi, hayotda nodon va johillar ko`payib ketganligidan afsuslanadi. U yurtni idora etuvchilarni va xalqni boshqaruvchilarni ikki toifaga bo`lib, birinchisi adolatli siyosatni yurituvchi beklar va ikkinchisi dono olimlar deydi. Chunki siyosatchilar yurtni boshqarsa, olimlar ma'rifiy yo`l-yo`riq ko`rsatadi. Olim bilimni ziyoga, tengi yo`q javohirga o`xshatib, u insonni yuksaltiradi, jahonning sir-asrorini bilib olishga yordam beradi, deydi. Insoniyat nimaga erishgan bo`lsa, bilim tufayli erishganligini ta'kidlaydi. Ammo bu boylikni hech kim o`g`iray olmaydi, deb bilim va zakovatni muqaddas do`st, mehribon qarindosh, kiyim va ozuqa sifatida ta'riflaydi. Lekin Yusuf Xos Hojib ilm-fanni anglashni targ`ib etibgina qolmasdan, uni hayotga tatbiq etish, amalda qo`llay bilishga ham da'vat etadi.

Yusuf Xos Hojib insonga xizmat etmagan bilimni dengiz tubida foydalanilmay yotgan injuga o`xshatadi. Shuningdek, er ostida yotgan oltinni ham qazib olinsa, beklar boshiga toj bo`lganidek, ilmni ham foydali narsalarga sarf etishga da'vat etadi. Olim bilimlilik va bilimsizlikning natijasi haqida ham fikr yuritar ekan, inson bilimsiz, nodon, johil bo`lsa, yaramas ishlar qilishi, aksincha, bilimli, dono, zukko bo`lsa ezgu ishlarni ro`yobga chiqarishini ta'riflash bilan kishilarni tinmay ilm olishga undaydi. Yuqoridagi fikrlardan ko`rinib turibdiki,

buyuk alloma mamlakatning ijtimoiy-siyosiy va moddiy, ma'naviy yuksalishida, elu xalqning boy va farovon turmushi-barchasi ilm va ma'rifatning ravnaqiga bog`liq ekanligini to`g`ri va ishonarli dalillar bilan badiiy ifodasini bera olgan va o`zi ham ana shu ezgu ishni amalga oshirish uchun tinmay faoliyat ko`rsatgan.

Mutafakkir o`zining axloqiy qarashlarini, ya'ni, ijtimoiy munosabatlar, jamiyat a'zolarining barcha tiplari o`rtasidagi axloqiy munosabatlarni amaliyotga tayangan holda yoritadi. Bu axloqiy, xulq-odob tamoyillari, talab va vazifalari butun asar davomida qahramonlarning o`zaro munosabatlari asosida ifodalangan. Unda Elig (xon), uning vakillari, ijtimoiy guruhlarning o`zaro munosabati, axloqi, muomalasi talablari bayon etiladi, turli kasb egalariga xos xislatlar, odatlar yoritiladi. Asarda ilgari surilgan axloqiy xislatlar mohiyatining to`laqonli ochib berilishi olimning ta'lim-tarbiya, axloq masalalarini qay darajada chuqur bilganligidan dalolat beradi: insoniylik, rostgo`ylik, to`g`rilik, soflik, mehr-muhabbat, vafo, shafqat, muruvvat, insof, adolat, ishonch, sadoqat, xushmuomalalik, shirinso`zlik, saxovat, mardlik, himmatlilik, tavoze, hurmat va ehtirom, tadbirkorlik. Aql zakovat, halollik, ezgulik kabi xislatlar ulug`lanadi, ularga yolg`onchilik, noinsoflik, fisqu fasod, bevafolik, mehirsizlik, dag`allik, qo`pollik, baxillik, nomardlik, quvlik, hurmatsizlik, nodonlik, johillik, haromxo`rlik, ochko`zlik kabi xislatlarni qiyoslab, ezgu xislatlarning yaxshi oqibatlarini va salbiy xususiyatlarning yomon oqibatlarini misollar vositasida ishonarli qilib bayon etadi. Bunda dastlab, barcha yaxshi ishlarning manbaini ezgulik, yomon ishlarning asosini essizlik nomlari bilan talqin etadi. U inson hayotda qilgan ishi bilan yo yaxshi nom qoldiradi, yo yomon nom oladi, deydi. Alloma barcha ezgulikning boshi til odobi, asar uning foyda va zararlariga bag`ishlanadi deya ta'kidlaydi. Til insonning qadr-qimmatini oshiradi yoki shu til orqali inson yuz tuban ham ketishi mumkin. Kishi ikki narsa bilan hayotda mangu qoladi: biri xushxulqlik bo`lsa, ikkinchisi yaxshi so`z, deydi. Insoniy munosabatlarning eng oliy mezoni sanalgan hurmat va ehtiromni tarkib toptirishning barcha ko`rinishlari asarda o`z ifodasini topgan. Yusuf Xos Hojib jamiyat taqdirini hal etuvchi eng ulug` mansabdorlardan tortib, oila a'zolarigacha

bir-biriga bo`lgan muomala-munosabat masalalarini ham hayotiy misollar vositasida yoritadi. Katta yoshlilarning kichiklarga, kichiklarning ulug`larga, amaldor va mansabdorlarning o`z xizmatchilariga, xizmatchilarining o`z xo`jalariga, turli ijtimoiy guruh a'zolarining bir-birlariga, oilada oila a'zolarining bir-birlariga muomala madaniyatining eng oddiy ko`rinishlarigacha tasvirlab, kishining ko`z oldida yaqqol namoyon etadi. Buni biz farzand tarbiyasida uning tug`ilganidan boshlab xulq-odob qoidalarini, bilim va hunarni o`rgatish, buning uchun pok va bilimli muallim-murabbiy tanlash, farzandning hatti-harakatini doimo nazoratda saqlash kabi masalalarning bayon etilishidan ham bilsak bo`ladi.

Mutafakkir ulug`lar va kichiklar o`rtasidagi xulq-odob qoidalari haqida gapirar ekan, shu asnoda kamtarlik, salomlashish odobi, talablari, qoidalarini ham tavsiya etadi. Ayniqsa, Yusuf Xos Hojibning amaldorlar axloqi haqidagi o`gitlari diqqatga sazovor va bu fikrlar hozirgi davrda ham qimmatli sanaladi. Allomaning beklar, hojiblar, vazirlar, saroyboshilar, elchilar, lashkarboshilar, devonboshilar, xazinadorlar, sarkotiblar kabi ko`plab amaldorlarning hatti-harakatlari, ish yuritishlari, xulq-odobi haqidagi o`gitlari va yo`l-yo`riqlari har bir amaldor uchun dastur sanaladi. Masalan, har bir amaldorning o`z ishining ustasi, ilm-fanni egallagan, uning turli sohaları borasida fikr yurita oladigan, so`zga chechan, zehnli, fahm-farosatli, himmatli, ko`zi to`q, ochiq qo`l, saxiy, tadbirli, zukko, hushyor, jiddiy, qanoatli, jasur, sog`lom, samimiy, sadoqatli, o`z so`zining ustidan chiqadigan, andishali, she'r baxsida ishtirok etib, o`zi ham she'r to`qiy oladigan, turli tillarni biladigan va yoza oladigan, nard, shatranj, chovgon o`yinlarida o`ynay oladigan, merganlik kabi xislatlarga ega bo`lishi kerakligini ta'kidlaydi. Shuningdek, har bir insonning kamolga etishida to`squinlik qiladigan yomon illatlar, nuqson va kamchiliklardan birinchi navbatda el-yurt xizmatida bo`lgan amaldorlar ham xoli bo`lishi lozimligi uqtiriladi: maishat, ishratparastlikka berilish, kek, gina, adovat, nizo, xusumat, fisqi-fasod, maishiy buzuqlik, mayparastlik, kayfu safoga berilish, mutakabbirlik, xiyonat, davlat ketidan quvish, manfaatparastlik, xudbinlik, boshqalarning haq-huquqlarini toptash, ta'magirlik, haqorat kabilar shunday illatlardirki, buning natijasi davlatning rivojiga putur etkazib, jamiyatni

ma'naviy qashshoqlikkka olib boradi, deb bunday yomon illatlardan tiyilishni maslahat beradi. Masalan:

(Agar) dunyo beglari ichimlikka (maishatga) berilsa,

El va xalqning dardlari (qismati) achchiq bo`ladi.

Jahongir kishi aysh-ishratga mahliyo bo`lsa,

Elini buzadi (xarob qiladi), o`zi (esa) tilamchi

Bo`lib qoladi

Yusuf Xos Hojib takabburlik, mag`rurlanish, kekkayishga kamtarlik, xushsuxanlik, xushfe`llikni qarshi qo`yadi. Shuningdek, amaldorlarga xoh katta, xoh kichik bo`lsin, baland himmatlilik, muruvvatli bo`lish, samimiylilik, xos fazilat ekanligini alohida ta'kidlaydi. Insonning haqiqiy boyligi uning ko`z va ko`ngil to`qligi deb baho beradi. Zero, ochko`zlik, ta'magirlik insonda poraxo`rlik kabi yomon illatning tomir otishiga olib keladi, deydi.

Yusuf Xos Hojib oilaviy-maishiy turmush ikir-chikirlariga ham katta e'tibor beradi. U kishilarni o`ylab oila qurishdan boshlab, farzand tarbiya etish, oilaning moddiy ta'minotini yuritishgacha bo`lgan eng ezgu zaruriy vazifalarni birma-bir bayon etadi. Shuningdek, yigitlik va keksalik fasllari haqida ham fikr yuritib, yigitlikni ehtiyot qilish, yigitlik davrida qarilikning g`amini eyish, bu to`g`rida qayg`urish kabi zaruriy narsalar haqida tavsiyalar beradi. Shuningdek, olim insonning turli marosimlar, yig`inlar, uchrashuvlar, ziyofatlarda o`zini tutishi, xulq-odob qoidalariga rioya etishi haqida ham fikr yuritib, insonning mehmon va mezbonnavozlik qoidalari, shartlari, tartib-intizomlari haqida ham muhim o`g`itlarni ham beradi. Masalan, "Qutadg`u bilig"dagi elchilar (diplomatlar) huzurida, shohlar saroyida, to`y va azalarda qilinadigan mehmondorchiliklarda kishi o`zini qanday tutishi, hatti-harakati, odobi masalalari hozirgi davrda ham o`ta dolzarbdir. Yusuf Xos Hojib "Qutadg`u bilig" asarini yozishda Sharqda keng yoyilgan o`git-nasihati janriga tayanib ish ko`rsa ham mulohazalarni bayon etishda ularga odamlarni to`liq iqrar qilish muayyan ishonch hosil qilish uchun hayotiy dalillarga ko`proq murojaat etadi. Masalan, insonga yaxshilik bilan yomonlik qilishning oqibatlarini quyidagicha bayon etadi:

O`zing ezgu bo`lsang, oting maqtovga loyiqdir,
Agar yomon bo`lsang, tahqirga mahkumsan, ey latif.
Tuban Zahhok ne tufayli tahqirga loyiq bo`ldi,
Baxtli faridun qanday qilib madhga sazovor bo`ldi.
Biri ezgu edi, uni madh qildilar,
Biri yomon edi, uni so`kdilar.
Demak, ezgulik va essizlik bu o`rinda qiyos etiladi.

Shunday qiyosni biz yaxshilik bilan yomonlik, rost bilan yolg`onchilik, yorug`lik bilan ziyo, samimiylik bilan quvlik, kamtarlik bilan takabburlik, bilimlilik bilan johillik, saxiylik bilan baxillik va boshqa juda ko`p axloqiy xislatlarni taqqoslaganda ham ko`ramizki, bu uslub ham ma'lum u yoki bu maqsadni amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Yusuf Xos Hojibning o`zi kishilarga munosabatda o`rtamiyona yo`l tutishni tavsiya etadi. Shunda do`st dushmanga aylanmaydi, ezgu ishlar amalga osha boradi, deb ta'lim beradi. "Qutadg`u bilig"da yana jumboqlarni echish usullaridan ham foydalanilgan. Bu uslub o`quvchini asarga qiziqtiradi, uni o`qimishli qiladi. Hozirgi davrda bu muammoli ta'lim deb yuritiladi. Ammo tarbiya va ta'lim merosimizda jumboq-muammoli ta'lim o`ziga xos xususiyatga ega. Masalan, asardagi Kuntug`mish (Elig) bilan Oyto`ldi munozarasini olaylik. Bu munozarada olim quyidagi fikrni ilgari suradi: Elig Oyto`ldiga o`rin berganda o`tirmagani, "xon yonida menga o`rin yo`q", -degan edi. Erga koptok qo`ygani va unga o`tirgani bilan Oyto`ldi -davlat koptok kabi barqaror emas, bir joyda turmaydi, degani. Elig boqqanda ko`zini yumib olgani-davlat ham ko`r kishi kabi bo`ladi, kimga ilashsa, unga qattiq yopishib oladi, degan edi. Yuzini yashirgani esa, barcha qilmishlarim - ya'ni davlat jafo, unga ishonma, degani, deb kishi davlat va baxtga quvonib ketmasligi, ulardan quvonib, ortiqcha g`ururlanib ketmay, aksincha, o`zini ehtiyot qilishi, yig`ilgan narsalarni me'yorida sarflashi, bexud bo`lib, ichkilikka berilmasligi, narsalarni sovurmasligi kerak deb ko`rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, Yusuf Xos Hojibning mazkur asari insonni har tomonlama kamolga etkazishda yirik ta'limiy-axloqiy asardir. Shuning uchun ham

bu asar o`zining ilmiy, ma'rifiy, tarbiyaviy ahamiyatini shu paytgacha saqlab kelmoqda.

Kaykovusning ta'limiy-axloqiy qarashlari

Kaykovus 412 hijriy yilda (milodiy 1021—1022) tug`ilgan. Uning avlodlari gilon qabilasidan bo`lib, Tabaristonda (hozirda Kaspiy dengizining janubidagi hudud) yashaganlar. Ammo biz Kaykovus haqida batafsil ma'lumotlarga ega emasmiz. Kaykovus o`z hayoti davomida ko`rgan-bilganlari asosida o`zining buyuk «Qobusnoma» asarini yaratae. Kitobni u o`g`li Gilonshohga bag`ishlagan. Bu paytda Kaykovus taxminan oltmish yoshlarda edi.

«Qobusnoma» Sharqda, xususan Eronning o`zida ham saqlanib kelayotgan an'anaga ko`ra pand-nasihati tarzida yozilgan bo`lib, mana bir necha asrlardan beri xalqlarni, jumladan yoshlarni hayotga, amaliy faoliyatga tayyorlashda, ularni har tomonlama etuk inson qilib tarbiyalashda muhim qo`llanma bo`lib kelmoqda. Lekin asarning «Qobusnoma» deb atalishining sababi, uning umuman Qobusga aloqasi haqida eslatilmaydi. Kitob Eronda sakkiz marta nashr etiladi. Bularning eng mukammali mashhur oli Rizo Qulixon Hidoyat tomonidan 1890—1891 yillarda chop etilgan nashri hisoblanadi. Asar keyinchalik Bombeyda, Isfaxonda Fatxulla ibn Amulla Vali Urduni Baxtiyoriy tomonidan chop etildi. Bundan tashqari, «Qobusnoma» ko`plab Sharq va G`arb tillariga o`girilib, nashr etilgan. Jumladan, 1432 yilda Merjomak Ahmad ibn Ilyos tomonidan, 1705 yilda Hasan posha Nazmizoda Murtoza tomonidan, 1881 yilda Qozon tatarlari tilida Qayum Nosiriy tomonidan, 1860 yilda Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan o`zbek tiliga, G`arb tillaridan — nemis, frantsuz, ingliz tillariga tarjima qilinib, chop etildi.

Endi bir-ikki og`iz so`z Shamsul-maoliy Qobus haqida. Shamsul-maoliy Qobus o`z davrining fozil kishilaridan bo`lgan. U keng bilim egasi bo`lish bilan birga she'rlar ham yozgan. Hukmdorligi davrida o`z saroyida zamonasining peshqadam olimlari va shoirlarini yig`ib, poytaxti Jurjonni yirik madaniy markazga aylantirgan. Tarixiy manbalarda Qobusning arab tilida yozgan, uchta kitobdan iborat mashhur «Nomalar»i bo`lganligi qayd etiladi. Bular «Kamol al-balag`a» («Suxandonlik kamoloti»), maqol va hikmatlar to`g`risidagi «Al-forida fi-l amsal

va-l adab» («Nodir nomalar»), «Risola fi-l iftixor va-l itob» («Tanbeh va maqtoiv nomalari»))dir.

«Qobusnoma» murakkab yo`lni bosib o`tdi. Sho`ro mafkurasi davrida asarning insonni aqliy, axloqiy tarbiyalashdagi ahamiyati hokim sinf axloqini targ`ib qilish deb baholandi. Kaykovusning Vatan haqidagi, kasb-hunarni ulug`lovchi, bilimlarni egallash haqidagi fikrlari, diniy qarashlari siyosiy nuqtai nazardan qoralanadi. Asarning qimmatini faqat uning adabiy-badiiy, til xususiyati va tarixiy jihatlarida deb ta'kidlandi. Ammo «Qobusnoma» asariga davr va shart-sharoitlar, siyosiy qarashlar ta'sirida qay darajada soya tashlanmasin, bu asar mashhur hind asari «Kalila va Dimna», izom ul-Mulkning «Siyosatnoma», Nosir Xisravning «Saodatnoma», Yusuf Xos Hojibning «Qutadg`u bilig», Mahmud Qoshg`ariyning «Devonu lug`atit turk», Sa'diyning «Guliston», Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq», Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub», Voiz Koshifiyning «Axloqi muhsiniy», Davoniyning «Axloqi Jaloliy» kabi axloqiy-ta'limiy asarlari bilan bir qatorda Sharq pedagogik fikr taraqqiyotida inson kamolotini shakllantirishda muhim o`rinni egallaydi. Unda Sharq pandnomalaridagi an'anaga binoan va X asrda paydo bo`lgan yoshlar jamoasi juvonmardlik tarbiyasi ifodalanadi. Muallif juvonmardlik haqida eng oxirgi bobda so`z yuritadi. U odamlarning xislatlarini uch xilga bo`ladi: biri aql, biri rostlik va yana biri juvonmardlikdir. Juvonmardlikni asosini Kaykovus uch narsada deb biladi. Birinchisi, aytgan so`zning ustidan chiqish, ya'ni rostlik; ikkinchisi rostlikka xilof qilmaslik; uchinchisi, xayr ishini ilgari tutishl.

Insondagi boshqa barcha xislatlar shu uch narsaga bog`liq, deydi Kaykovus. Juvonmardlik (yoki iyorlik)ning ustunlarini (ruknlari) quyidagilarda deb ko`rsatadi: jasurlik, mardlik, sabr-matonat, va'daga vafo qilmoq, pok dil va pok zabon bo`lmoq; asirlarga ziyon etkazmaslik, bechora kishilarga madad berib, yomonlarning yomonlig`ini yaxshilardan yiroq tutish, rostgo`ylik, yaxshiga yomonlik qilmaslik, ziyon-zahmatdan saqlash, odamlarga ziyon-zahmat etkazmaslik. Juvonmard sipohiylar esa sabr-bardosh bilan ish tutishi, kamtarlik va mehmondo`stlik, sahiylik, to`g`rilik, haqshunoslik, pok kiyinish, yaxshi

qurollanishi zarurligini qayd etadi. Mazkur bobda yana juvonmardlik yo`lini tanlagan yoshlarga uch narsadan o`zini: ko`zni yomon nazardan, qo`lni yomon ishdan, tilni yomon so`zdan saqlashni tavsiya etadi. Uch narsani do`st va dushmanga ochiq tut: uy eshigini, sufra boshini, hamyonning bog`ichini, deydi. So`ng hamma vaqt rostgo`y bo`lish, xiyonat qilmaslik ham juvonmardlikning ko`rinishlaridan, deb biladi. Shuningdek, Kaykovus juvonmardlikning kamolot nuqtasini ko`rsatuvchi mezon deb o`z mol-mulkini o`zganikidan ajrata bilish, xalq mulkiga ta'ma qilmaslik, bironing mol-mulkiga xiyonat qilmaslik, xalqqa yomonlik qilmaslik, qanoatli bo`lish kabilarda deb biladi. Shuningdek, mazkur bobda Kaykovus aql haqida ham fikr bildirib, inson qobiliyatining bir xil emasligini, inson aqlining tug`ma, ya'ni azaliy aql (tabiiy aql) va kasbiy aql, ya'ni muktasib (o`rgatilgan aql) kabilarga bo`linishini bayon etadi. Kasbiy aqlni donish ham derlar, deydi. Muktasib aqlni o`rganish mumkin, ammo azaliy aqlni o`rganishga yo`llaydi. Kaykovus aql hikma (falsafa) bilan kamol topadi, deb ko`rsatadi. Muktasib aqlning takomillashib borishini, tabiiy aql ham muktasib aqlsiz rivojlanishi mumkin emasligini ta'kidlaydi va fikrlari bilan ta'lim-tarbiyaning ahamiyatiga katta e'tibor berib, insonning kamolga erishishida aqliy shakllantirish g`oyasini ilgari suradi. Kaykovusning o`zi ta'kidlaganidek, butun bir asr ana shu oxirgi bobida ta'rif bergan juvonmardlar tarbiyasiga bag`ishlangan. Kaykovus unda «... barcha fikr va tushunchalarimning sening uchun kitobga yozdim va har bir ilm, ham hunar va har peshakim bilur edim, hammasini qirq to`rt bobda bayon etdim»¹, deyish bilan har bir yoshning aqliy, axloqiy, jismoniy tarbiyasiga oid turmush tajribasi bilan bog`lagan holda kamolga etkazish yo`llari va usullarini bayon etgan. Kitobda juvonmardlar egallashi zarur bo`lgan quyidagi yo`nalishlarda ta'lim-tarbiya berish nazarda tutilgan:

Kaykovus bilim olish haqida.

Hunar va turli kasb egalari haqida.

Turmush va xulq-odob qoidalari haqida.

Jismoniy etuklik haqida.

Chunki har bir juvonmard uchun tan, jon, havos va maoniy, ya'ni ham sipohiylik, ham ma'rifat, ham donishmandlikka ega bo`lish zarur bo`lib, bu xislatlar ana shu yuqoridagi to`rt yo`nalishda zikr etilgan. Kaykovus ilmni uchga bo`ladi: biror kasb-hunarga bog`liq bo`lgan ilm; ilm bilan bog`liq kasb-hunar hamda xayr va dalolatga taalluqli odat. Birinchisiga, ya'ni biror kasb bilan bog`liq ilmlarga tabiblik, munajjimlik, muhandislik, er o`lchash, shoirlik va boshqalar kiritiladi. Ilmga taalluqli kasblar musiqa asboblari ustasi, hayvonlarni davolovchi, binokorlik va boshqalar bo`lib, har qanday usta bo`lsa ham bu boradagi ilmni bilmasa, hech ish qila olmasligi ta'kidlanadi. Shuningdek, ilm olish yo`liga kirgan toliblarga ham yo`llanmalar beradi:

Hamma vaqt parhezli va qanoatbaxsh bo`lish, bekorchilikdan o`zini tiyish, doimo shod-xurram va harakatchan bo`lish, kitob o`qishga berilish, ilm yo`lida qayg`u-hasratga berilmaslik, ilmni yodda saqlash uchun takrorlab borish, yod olish, ilmda haqiqat uchun kurashish, taqlid qilmaslik, doimo o`z yonida kitob va boshqa o`quv qurollarini saqlash, oz so`zlab, ko`p tinglash haqida fikr bildiradi. Ilm yo`lida munozaradan chekinmaslik, lekin uni janjalga aylantirmaslik, isbot va dalillar bilan o`z fikrini bayon qilish zarurligini ta'kidlaydi. Yana u olimning aytgani bilan qilgan ishi bir bo`lishi kerakligi, ilmni chuqur o`rganish, har bir kasb, sohaning bilimdoni bo`lishda doimo kamtar, oqil, xalqparvar, har bir narsani oldindan ko`ra biladigan bo`lish kerakligini ham ko`rsatib o`tadi. Zero, ilmni faqat kitobdan o`rganish bilan cheklanib qolmay, aql, tafakkur bilan hukm chiqarish zarurligini ham ta'kidlaydi. Ana shu talablar asosida u tijorat ilmi, tib ilmi, nujum (yulduzlar) ilmi, handasa (geometriya) ilmi borasida o`z qarashlarini tarbiyalashda ularga ilmu odob o`rgatishlari zarurligi ham ta'kidlanadi.

Kaykovus bilim va aqlning ahamiyatini ulug`lar ekan, uni mol-dunyodan ham yuqori qo`yadi: «Agar molsizlikdan qashshoq bo`lsang, aqldan boy bo`lmoqqa sa'y ko`rguzgilki, mol bila boy bo`lg`andan, aql bila boy bo`lg`on yaxshiroqdur, nedinkim aql bila mol jam etsa bo`lar, ammo mol bila aql o`rganib bo`lmas. Bilg`il, aql bir moldurki, uni o`g`ri ololmas, u o`tda yonmas, suvga oqmas»¹ — deb

ta'riflar ekan, inson adabi ham aqlning belgisi, («al-adab-suratil aql») deya xulosa chiqaradi.

Kaykovus jamiyat taraqqiyotida ilm bilan birga kasb-hunarning ham zarurligini ta'kidlaydi: «Agar kishi har qancha oliy nasab va asl bo'lsa-yu, ammo hunari bo'lmasa, u haloyiqning izzat va hurmatidan noumid bo'lur. Ulug'lik aql va bilim biladur, nasl-nasab bila emas. Otni senga ota va onang qo'yimishlar, sen unga g'urra bo'lmag'il ... Ammo sen hunar bila bir nomga ega bo'lg'il»¹. Shuning uchun ham asarda turli kasb egalari ulug'lanadi. Kasb-hunar o'rganishni bilim olish bilan qo'shib olib borishni tavsiya etadi. Fanni amaliyot bilan uzviy aloqada qaraydi. Kaykovusning bu qarashlari o'sha davrning ilg'or qarashlaridan sanaladi.

Asarda munajjimlik, er o'lchash, musiqa, tibbiyot sohasidagi kasb egalarining faoliyati ilmiy nuqtai nazardan yoritiladi. Ayniqsa, tibbiyot ilmiga oid qarashlari Kaykovusning zukko, donishmand, har tomonlama etuk bilimga ega kishi bo'lganligidan dalolat beradi. Ayniqsa, uning turli kasb-hunar vakillari haqidagi fikrlari amaliyotga tatbiq etishda o'ta muhimligi bilan diqqatga sazovor. Masalan, «Dabirlik va kotiblik zikrida» bobida yozma nutqni yaxshi egallash, chiroyli yozish va mashq qilishni maslahat beradi. U xat yozishda saj'ga rioya etish, har bir so'zni yoqimli, tushunarli, qisqa yozish, zukko va sezgir bo'lishni ta'kidlaydi. Xattotlikning ulug' hunar ekanligi, ammo bu hunarda hech qachon soxtalik, pastkashlik qilmaslikni, sir saqlashni tavsiya etadi va bu borada ibratli hikoyatlar keltiradi. Kasb-hunarga oid uning «Dehqonchilik va bozor peshalari bayoni zikrida» bobi ham diqqatga sazovor. Tadqiqotchilar shu vaqtgacha Kaykovusni faqat yuqori tabaqa vakillari manfaatini ko'zlagan tarbiyashunos sifatida biryoqlama talqin etdilar. Aslini olganda Kaykovus yuqori tabaqa vakillarini ham ilm, hunar egallashga, mehnat qilishga undagan. Xususan, «Dehqonchilik va bozor peshalari bayoni zikrida» bobida ham u, avvalo, dehqonchilik ilmini egallash, mazkur ishda erni tarbiya qilish, tezkor va g'ayratli bo'lishni ta'kidlaydi. Boshqa hunarlarni egallashda ham rostgo'y bo'lish, xiyonat qilmaslik, muhtojlarga yordam qilish kabi xislatlarga ega bo'lishga undaydi. Ayniqsa, uning bozor bilan bog'liq kasb-hunar kishilariga bergan o'g'itlari qiziqarli. Masalan, u: «Bozor xalqi bila

bozori bo'lg'il. Tosh va tarozini rost qilg'il. O'z aqchang haqida ikki dil va ikki hamyon bo'lmag'il. Sheriklaringga xiyonat qilmag'il, har peshakim qilsang, unga hiyla qilmag'il va hamisha hamma ishingni birdek qilg'il. Agar moldor bo'lsang, muhtojga qarz bermoqni g'animat bilg'il», — deb to'g'ri ta'kidlaydi. Bu pandlar ham hukmdorga, ham oddiy fuqaroga bab-baravar zarur bo'lib hisoblanadi. Bu bilan Kaykovus yoshlarda mehnatsevarlikni, mehnatkash insonga hurmat tuyg'usini tarbiyalaydi, jismoniy mehnat bilan ham aqliy mehnat kabi shug'ullanish lozimligini bayon etadi.

Kaykovusning «Qobusnoma» asarida yoshlar tarbiyasida — juvonmardlik talablaridan eng muhimi — axloq tarbiyasi deb ko'rsatiladi. U yoshlarda insonga nisbatan insoniy munosabatda bo'lish, adolatlilik, samiylik, saxiylik kabi xislatlarni tarkib toptirishni istaydi va asarning boshidan oxirigacha ana shu ezgu maqsadni amalga oshirishga harakat qiladi. Ko'rinib turibdiki, Kaykovus qarashlarida inson tarbiyasi omili muhim o'rin tutadi. U axloqlilikning birinchi belgisi, suxandonlik deb biladi. U (suxango'ylik) notiqlikda rost so'zlash kerakligini ta'kidlaydi. U so'zlarni to'rt xilga bo'lgani kabi odamlarni ham to'rt xilga bo'ladi. Birinchi xil kishilar ko'p narsani biladi va yana bilgisi kelaveradi. Bular olimlar bo'lib, ularga bo'ysunish kerak, deydi. Ikkinchisi, bilmagan narsasini bilishga harakat qiladi, ular qobil kishilar bo'lib, bunday kishilarga o'rgatish kerak. Uchinchi, bilganini ham bilmaydi, uyquda yashagandek, ularni «uyg'otish» kerak. To'rtinchisi, bilmaydi va bilmaganini tan olmaydi. Bular johil kishilar bo'lib, ulardan qochish kerak, deydi.

So'zlarning esa birinchi xili bilinmaydi va aytilmaydi; ikkinchisi aytiladigan va biladigan; uchinchi ham bilinadi, ham bilishga zarurati yo'q, ammo aytsa bo'ladi. To'rtinchisi, bilinadigan va aytiladigan. Eng yaxshisi, to'rtinchisi, ya'ni bilinadigan va aytiladigani deydi. So'zlaganda andishalik bo'lish, sovuq so'zlik bo'lmaslik, kam gapirish, kamtarlik, maqtanmaslik, birovning so'zini diqqat bilan eshitish odoblarini ta'kidlaydi. Uning axloqiy o'g'itlari kitobda ota-ona haqqini bilish bilan boshlanadi. Unda Kaykovus «Qur'on» va «Hadislar»dagi talablardan kelib chiqqan holda o'zining nuqtai nazarini bayon qiladi: «O'z farzanding sening

haqingda qanday bo`lishini tilasang, sen ham ota-onang haqida shunday bo`lg`il, nedinkim sen ota-onang haqida nima ish qilsang, farzanding ham sening haqingda shundoq ish qilur, chunki odam mevaga, ota-ona daraxtga o`xshaydir».

Kaykovus oilada otaning vazifasi va burchiga alohida ahamiyat beradi. Farzand tug`ilganda avvalo unga yaxshi ot qo`yish, undan so`ng aqlli va mehribon murabbiyga topshirish, o`qitish, ulg`aya boshlaganda kasb va hunar o`rgatish, harbiy ish bilan tanishtirish, so`ng suvda suzishni o`rgatish kerak, deydi. Kaykovus otaning burchi yana o`z farzandlariga nisbatan qattiqqo`l bo`lishini talab etadi. Lekin bolalarni jazolashni otaning o`zi emas, murabbiy tomonidan bajarilishini istaydi. Chunki otaning o`z qo`li bilan farzandini jazolashi unda adovat hissini paydo qiladi, deydi. Lekin otadan farzand hayiqib tursin, agar u hayiqmasa, ota-onani xor qiladi, deydi. Kaykovus ota-onaning yana bir muhim vazifasi farzand balog`atga etgach, o`g`il bo`lsa uylantirib, qiz bo`lsa uzatib, o`z burchini ado etishi kerak, deb ko`rsatadi. Ayniqsa qiz bola tarbiyasiga e`tibor berish, unga g`amxo`rlik qilish kerakligini alohida qayd etadi: «Agar qizing bo`lsa, uni mastura doyalarga topshirg`il, toki yaxshi parvarish qilg`aylar va kattaroq bo`lg`andin so`ng muallimga topshirg`il ... Balog`atga etgandan so`ng harakat qilib erga berg`il, unga shafqat va marhamat ko`rguzg`il, nedinkim qiz otaning asiri bo`lur».

Kaykovusning hayotida xulq-odob qoidalariga qanday rioya etish haqidagi, yoshlarni adolatparvar, insonparvar, saxovatli, qanoatli, muruvvatli bo`lishi haqidagi qarashlari, ayniqsa diqqatga sazovor. Ular yaxshilik va yomonlik o`rtasidagi qarama-qarshilik asosida bayon etilgan:

«Ey farzand, yaxshilik qil va qilg`on yaxshilikdan hargiz pushaymon bo`lmag`il. Bir kishiga bir yaxshilik qilsang, ko`rgilki, yaxshilik qilg`on vaqtda u kishiga naqadar rohat etg`on bo`lsa, sening ko`nglingga ham undan ziyodroq shodlik va xurramlik etishur. Agar kishiga yomonlik qilsang, unga naqadar ranj etsa, sening ko`nglingga ham ul miqdor tanglik etishur. Demak, bu jahonda yaxshilik va yomonlik mukofoti, albatta, etgusidur».

Kaykovusning kundalik turmushdagi xulq-odob qoidalariga oid fikrlari asarning «Majoz (hazil-mazah) qilmoq, shatranj (shaxmat), nard o`ynamoq

zikrida», «Shikorga (ovga) chiqmoq zikrida», «Chavgon o`ynamoq zikrida», shuningdek, ovqatlanish, dam olish, hammomga borish, mehmondorchilik, sharob ichishga bag`ishlangan boblarida bayon qilingan bo`lib, hozirgi paytda ham o`z ahamiyatini yo`qotmagan. Bunday xulq-odob qoidalari inson kamolotini ko`rsatuvchi sevgi va muhabbat, do`st tanlash va dushmandan saqlanish masalalarida ayniqsa, namoyon bo`ladi. «Ishq va uning odatlari zikrida» bobida Kaykovus ishqda yanglishmaslikni, latif ta'b bo`lishni manzur ko`radi.

«Ey farzand, to kishining ta'bi latif bo`lmag`uncha oshiq bo`lmag`usidir, nedinkim ishq beshak ta'bi latiflikdin paydo bo`lur. Har narsaki, ta'bi latiflikdan paydo bo`lsa, u beshak latif bo`lur. Shul vajdankim, latif ta'bdin latiflik tug`ilur ...»

«G`aloz ta'b va yalqov kishi hech vaqt oshiq bo`lmas», — deb haqiqiy oshiqqa xos his-tuyg`ularni ifodalaydi. U oshqlikda ehtiyot bo`lishga undaydi. «O`zingni saqlag`il va oshqlikdan parhez qil,» — deydi. U ishq dardiga muhtalo bo`lish jarayonini shunday ta'riflaydi: «... avval bir zebo suratni ko`rgusidir, undir so`ng ko`ngulga pisand (ma'qul) tushgusidir. Ko`ngulga pisand tushg`ondin so`ng ta'b unga moyil bo`lur, ko`ngil uning suratini taqozo qilur», — deb birinchi ko`rganda «Uni (ma'shuqani) yana bir ko`rmoq ta'birida» bo`ladi, ikkinchi marta «ko`ngling havosi g`olib» bo`ladi, uchinchi marta ko`rganda «ixtiyorni qo`lingdan berursan», — deydi. Shuning uchun ham oshiq o`zini qo`lga olishi kerakligi, «aqlni ko`ngulga muakkal (vakil etilgan)» qilib, o`zga narsalar bilan mashg`ul bo`lsa, ishq dardidan asta-sekin xalos bo`lishi mumkinligini uqtiradi. U ayniqsa, keksalarning hamda poshoh-hukmdorlarning keksalik davrida oshqlikdan o`zini tiyish zarurligini alohida ta'kidlaydi. Demak, Kaykovus sevgini insoniy tuyg`u sifatida ta'riflasa ham undan o`zini tiyish yo`llarini bayon etadi, lekin har bir yosh boshiga ishq savdosi tushganda har qanday nasihatga itoat eta olmasligini ham qayd etib, shuni ko`rsatadi:

«Bas, agar oshiq bo`lsang shundoq kishiga bo`lgilki, ul ma'shuqlikka loyiq bo`lsin, Batlimus va Aflotundek kishi bo`lmasa va Ya'qubning o`g`li Yusufdek sabohati (husni) bo`lmasa ham, bir oz malohati bo`lsun... Ammo bir joyga mehmon bo`lsang, ma'shuqangni o`zingga hamroq qilib olib bormog`il. Agar olib

borsang, begonalar qoshida uning bila mashg`ul ao`eiag`ee aa eo`ialeiaie oiaa aaia qeeiag`ee, iaaeieei oie ha? eei oeeaa ieiaee aa haiia oie o`ceiaaae eo`?aae aaa oayoe qeeiig`ee. Naieia eo`ceiaaa u har qancha yaxshi ko`rinsa ham o`zgalarning ko`zig`a shu miqdor yomonroq ko`rinur».

Kaykovus yuksak axloqlilikning yana bir tarkibiy qismi do`stlik deb biladi va do`st tutmoq odobi haqida fikr bayon etar ekan, uning asosiy talablarini talqin etadi. Kaykovus, avvalo, inson do`stsiz bo`lgandan ko`ra, birodarsiz bo`lgani durustdir, deydi. Kishining do`sti qancha ko`p bo`lsa, aybi shuncha sir tutiladi va fazilati ko`payadi. Kaykovus qiyinchiliklarda hamdard, tayanch bo`ladigan, sadoqatli, ta'magir, hasadchi bo`lmagan, aqlli, ilmi, muruvvatli kishilarni do`st tutish mumkin, deb ta'kidlaydi. Shuningdek, do`st bilan dushmani ajrata bilish, dushman oldida o`zini ojiz ko`rsatmaslik, kuchli dushman va xiyonatchi, chaqimchi, sir ochuvchi do`stdan saqlanishni maslahat beradi. U quyidagi xislatlarni har bir kishi o`zida tarkib toptirishni ta'kidlaydi. Bular: o`zidan zo`r kishi bilan urushmaslik, hasadchi kishi bilan birga jamoat o`rtasida o`tirmaslik, nodon bilan munozara qilmaslik; riyokor, ikkiyuzlamachi kishi bilan do`st bo`lmaslik; yolg`onchi kishi bilan muomala qilmaslik; baxil bilan suhbatda bo`lmaslik; dushman kishi bilan sharob ichmaslik; xotinlar bilan bir erda ko`p o`tirmaslik; kishilarga sir aytmaslik; biror kishi aybingni aytsa, shu aybni yo`qotishga harakati kilish, biror kishini ortiqcha maqtash yoki ortiqcha yomonlamaslik, muhtoj bo`lgan odamni hojatini chiqarish, kechirimli bo`lish, kichiklarga mehribon bo`lish; bir ishni ikki kishiga buyurmaslik, ya'ni sheriklik ish qilmaslik kabi hayotiy tavsiyalardir. Bulardan ko`rinib turibdiki, Kaykovus do`stlikni insonning kamolotini ko`rsatuvchi axloqiy xislatlardan biri sifatida talqin etgan. Kaykovus «Qobusnoma» asarida jismoniy tarbiyaga ham katta ahamiyat bergan. Zero, Kaykovus asarini muvonnardlar tarbiyasiga bag`ishlar ekan, ularning eng avvalo jismonan sog`lom bo`lib kamolga etishini alohida ta'kidlaydi.

Buni biz asardagi «Shikorga chiqmoq zikrida», «Urush qilmoq zikrida», «Chavgon o`ynamoq zikrida», Sipohsolarlik shartlari va odatlari zikrida» va boshqa boblarda ko`ramiz. Kaykovus, avvalo har bir tartibli, aqlli kishi o`z vaqtini

to`g`ri taqsimlashi va undan to`g`ri foydalanishini tavsiya etadi: «Hushmand (aqlli) kishilar o`zlarining har bir ishlariga aniq vaqtni tayin etibdurlar. Ular kecha va kunduzning yigirma to`rt soatini o`z ishlariga taqsim qilibdurlar. Bir ishni yana bir ishdan farq etib, unga vaqt, had (chegara) va andoza (o`lchov) paydo qilibdurlar, toki ishlar bir-biriga aralashmag`ay».

Kaykovus bir kecha-kunduzni shunday taqsim etadi: sakkiz soati ibodatga, sakkiz soati ishratga va ruhni tozalamoqqa va sakkiz soatni mana shu o`n olti soat davomida qiynalg`on a'zolarga orom bermakka tayin etmoq kerakdur, toki a'zo harakat takallufidin osuda bo`lsin. Inson salomatligida to`g`ri va oqilona ovqatlanish ham katta ahamiyatga ega. Bunga Kaykovus alohida bob ajratgan. U bir kecha-kunduz ikki mahal — erta tong va peshinda ovqatlanishni tavsiya etadi. Kechki ovqatni esa tavsiya etmaydi. U ohista, shoshilmasdan, hamtovoqlari bilan suhbatda bo`lib, ularning luqmasga boqmasdan ovqatlanishni ma'qul ko`radi. Kaykovus inson o`z tanining toza, pokiza bo`lishiga ham e'tibor berishi kerak, deydi. Uning «Hammomga borish zikrida», «Uxlamoq va osuda bo`lmoq zikrida», «Tamkin sharofatining va taom tartibining bayoni» kabi boblarida uxlamoq, emoq-ichmoq, hammomga bormoq qoidalari asosida yoshlarga jismoniy-axloqiy tarbiya asoslari singdirilgan. Demak, Kaykovusning «Qobusnoma» asari XI asrda yuzaga kelgan yirik tarbiyaviy asardir. Bunda o`sha davrga xos har bir yosh egallashi zarur bo`lgan aqliy, axloqiy, jismoniy tarbiya bilan bog`liq faoliyat turlari: otda yurish, merganlik, suvda suzish, harbiy mashqlar san'ati, ifodali o`qish, hattotlik san'ati, she'r yoza olish, musiqiy bilimga ega bo`lish, shatranj va nard o`yinini bilish kabilar ham o`z ifodasini topgan. Kaykovusning katta xizmati shundaki, u yoshlarni hayotga tayyorlashda ularni har tomonlama kamolga etkazishning nazariy masalalarini amaliy faoliyatga tatbiqi nuqtai nazaridan ifodalashi bilan hamma zamonlarda, har qanday tuzumda ham o`z qimmatini yo`qotmadi va amaliy hayot dasturi sifatida o`z o`rniga ega bo`ldi. .

Ahmad Yugnakiyning ijodiy faoliyati

Qoraxoniylar hukmronligi davrida yaratilgan ta'limiy-ahloqiy asarlardan yana biri Ahmad Yugnakiyning “Hibat-ul-haqoyiq” (“Haqiqatlar armug`oni”)

asaridir. Asar mazmunini ham mazkur davrning ijtimoiy-siyosiy, diniy, axloqiy hamda iqtisodiy masalalar, ularning o`ziga xos xususiyatlari, shuningdek, kishilar o`rtasidagi ijtimoiy munosabatlar mohiyati borasidagi qarashlar tashkil etadi.

“Hibat ul-haqoyiq” asari To`g`rul qilich Sipohsolorbekning nomiga atab yozilgan. Asarning yozilgan vaqti taxminan XII asr boshlariga to`g`ri kelishi alohida ta`kidlanadi. Ahmad Yugnakiyning hayoti va faoliyati borasida ma'lumot beruvchi manbalar juda kam. Mavjud ma'lumotlar ham asar mazmunidan keltirilgan dalillardangina iborat. Alloma “Hibat ul-haqoyiq” asarining so`ngida o`zi haqida quyidagi ma'lumotlarni bayon etadi:

Adib Ahmad otim, adab, pand so`zim,

So`zum munda qolur, borur bo` o`zim.

Adibning eri oti Yugnak erur,

Safoliq ajab er ko`ngullar yorur.

Otasi oti Mahmud Yugnakiy,

Adib Ahmad o`g`li, yo`q ul hech shakli.

Yuqorida keltirilgan misralar mazmunidan “Hibat ul-haqoyiq” asarining muallifi Ahmad, otasining ismi Mahmud ekanligi, shuningdek, adib Yugnak nomli maskanda tavallud topganligi anglanadi. «Yugnak» nomli manzil (shahar yoki qishloq)ning qaerda joylashganligi to`g`risida aniq ma'lumotga ega emasmiz. Bu xususida Ahmad Yugnakiy va uning asari mohiyati yuzasidan tadqiqotlar olib borgan olimlar bir qator fikrlarni ilgari suradilar. Chunonchi, E.E.Bertelsning fikricha, ushbu maskan Farg`ona vodiysida mavjud bo`lgan bo`lsa, V.V.Bartoldning nuqtai nazariga ko`ra, bu manzil Samarqand viloyati hududlarida joylashgan tumanlardan biriga tegishlidir. Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asari yuzasidan tadqiqot olib borgan hamda mazkur asarni nashrga tayyorlagan olim Q.Mahmudov tarixiy manbalar, xususan, Ibn Xavqal va Arat Rahmatiy Ibnul Yaqub tomonidan yaratilgan asarlarda bayon etilgan fikrlarga tayangan holda «Yugnak» so`zi qadimda «Arnoq», «Arnak» kabi shakllarda ham yozilganligi, Arnoq va Arnak nomli maskan Samarqand shahri yaqinida joylashgan bir qatorda qayd etilganligini ishonch bilan ta`kidlaydi. Bizga qadar asarning beshta

nusxasi etib kelgan. Ulardan uchtasi to`liq holda saqlanib qolgan bo`lsa, qolgan ikki nusxasida esa ayrim parchalargina saqlangan. Asarning to`liq holda saqlangan nusxalari XY va XIY asrlarda Hirot va Istambul shaharlarida Abdurazzoq Baxshi tomonidan ko`chirilgan. Asarning Istambul nusxasida ko`chirilgan sana sifatida 1480 yil qayd etilgan. Ayni vaqtda asarning to`liq nusxalari Turkiya davlatida joylashgan kutubxonalarda, to`liq bo`lmagan nusxasi esa Berlin shahrining kutubxonalaridan birida saqlanadi. Asar 1915-1916 hamda 1925 yillarda Istambul shahrida Najib Osim tomonidan chop etilgan. Aynan mana shu nashr asosida 1951 yilda Arat Rahmatiy tomonidan ham nashr qilingan. “Hibat ul-haqoyiq” asari yuqori darajada badiiy, filologik hamda pedagogik qiymatga ega bo`lganligi bois keyingi yillarda ham uni qayta nashr etilishiga nisbatan ehtiyoj yuzaga keldi. Ana shu ehtiyojning samarasi sifatida 1971-1972 yillarda Q.Mahmudovning sa'yi-harakatlari tufayli Toshkent shahrida, 1980 yilda Pekin shahrida hamda 1984 yilda Olmaota shaharlarida chop etilgan. Ahmad Yugnakiyning mazkur asari bir oz qisqartirilgan holda 1986-1987 yillarda Toshkent shahrida, ayrim to`plamlar tarkibida nashrdan chiqarildi.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg`u bilig” asari kabi Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asari ham Qoraxoniylar hukmronligi davrida mamlakatning ma'naviy hayot darajasini ko`tarishga ulush qo`shish maqsadida yozilgan. Asar mazmun jihatidan didaktik xarakterga ega. Asarning mundarijasi ana shundan darak beradi.

Asar o`n to`rt bobdan iborat bo`lib, mazkur boblar o`zida 256 bayt hamda 512 misrani mujassam etgan. Dostonning dastlabki to`rt bobi an'anaga ko`ra muqaddima bo`lib, beshinchi hamda o`n to`rtinchi boblarda asosiy g`oyalar ifoda etiladi. Mazkur boblarda asosan bilimning ahamiyati, jaholatning zarari, til odobi, dunyoning foniyligi, saxovat, kamtarlik, baxillik hamda insonlarga xos bo`lgan boshqa xislatlar, ularning xususiyatlari borasida so`z yuritiladi.

2. Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarida didaktik qarashlari

Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarida ham markaziy o`rinni inson shaxsi, uning ma'naviy-axloqiy qiyofasi, shuningdek, shaxsni kamolotga etishuvini

ta'minlash masalasi turadi. “Hibat ul-haqoyiq” asarining birinchi bobidayoq ilm manfaati, ilmsizlik va jaholatning zarari haqida fikr bildiriladi. Ilmli va ilmsiz kishini bir-biri bilan taqqoslash asosida ilm-ma'rifatning afzalligi, uning inson uchun qay darajada foydali ekanligini ochib berar ekan, Ahmad Yugnakiy bilimli insonni qimmatbaho dinorga, bilimsiz kishini esa qimmatsiz ilikka o`xshatib, er kishining ko`rki aql, deya ta'kidlaydi. Ilmli inson o`z ilmi bilan mashhur bo`lib, nomi o`chmagani holda, ilmsiz kishi garchi tirik bo`lsada, nomi o`lik ekanligini e'tirof etadi. Alloma bilim egallash kishini yuksaklarga ko`tarsa, ilmsizlik tubanlikka tomon etaklashiga alohida urg`u beradi. Bu boradagi fikr quyidagi misralarda o`zining yorqin ifodasini topgan:

Bilik birla bili(i) nur saodat yo`li,

Bilik bil saodat yo`lini bula.

(Bilim bilan saodat yo`li ochiladi, shunga ko`ra ilmli bo`l, baxt yo`lini izla).

Baholik dinar ul bilimlik kishi,

Bu johil biliksiz bahosiz bishi.

(Bilimli kishi (qimmat) baholik dinordir, ilmsiz johil kishi qimmatsiz emish (meva)dir.

Biliksiz yiliksiz so`ngak tek holi,

Yiliksiz so`ngakka sunulmas elik.

(Ilmsiz iliksiz so`ngak kabi bo`shdir, iliksiz so`ngakka esa qo`l urilmaydi).

Bilim birla o'lim yuqor yo`qladi,

Biliksizlik erni chuqardi qo`di.

(Bilim bilan olim ko`tarildi, ilmsizlik esa kishini tubanlashtirdi).

Yuqorida bildirilgan fikrlardan anglanadiki, Ahmad Yugnakiy bilimli kishilarni mukammal kishilar sanaydi. Chunki bilimlilik barcha yaxshi ishlar va ezguliklarning omili bo`lsa, bilimsizlik johillik yoki razolatga yo`l ochadi.

Ahmad Yugnakiyning “Hibat-ul-haqoyiq” asarida boshqa ta'limiy-axloqiy asarlar kabi insonning barkamol ekanligidan dalolat beruvchi ikkinchi belgi - bu uning xushxulqliligidir, degan g`oya ilgari suriladi. Shuning uchun adib asarda axloqlilikning asosiy mezonlari bo`lgan ijobiy xislatlar va inson qiyofasida

ularning qay darajada aks etishi yuzasidan fikr yuritar ekan, tilni tiyish, mol-dunyoga muhabbat qo`yish salbiy fazilat ekanligini alohida ta'kidlab o`radi. Shuningdek, insonda ushbu xislatlarni shakllanishiga ta'sir etuvchi muhit, shart-sharoitlar, baxillik, jamiyat va atrofdagi kishilarning manfaatlariga zarar etkazishdan saqlanish, harom va halolni bir-biridan farqlay olish, ularning farzlari haqida to`xtalib o`radi.

Ahmad Yugnakiyning ta'kidlashicha, insonning ma'naviy-axloqiy qiyofasini ko`rsatuvchi muhim belgilaridan birinchisi til odobidir.

Allomaning fikricha, tilni tiymaslik, huda-behuda so`zlarni aytaverish boshga balo keltiradi. Shu bois u tilni tiyishni, har bir so`zni o`ylab so`zlashni maslahat beradi. Xususan,

Tiling bekta tutg`il tishing sinmasun, g`oli chiqsa bekta tishing siyur.

Ya'ni, tilingni tiy, tishing sinmasin, agar (so`zlab yuborsang) tishing chiqib qolsa, tishingni sindiradi, deya behuda so`zlashning yomon oqibatlarini xususida o`z qarashlarini ilgari suradi. Fikrini davom ettirar ekan, Ahmad Yugnakiy quyidagilarni ham ta'kidlab o`radi:

So`zung bo`shlug` esma yig`a tut tiling, Etar boshqa bir kun bu til bo`shlug`i.

Ya'ni, so`zingni bo`sh qo`yma, tilingni tiyib tur, erk berilgan til bir kun boshingga etadi. Alloma, shuningdek, tilni bo`sh qo`yish aqlli insonning ishi emasligiga ham alohida urg`u beradi:

Xiradliqmu (v) bo`lur tili bo`sh kishi,

Telim boshni edi bu til so`z bushi.

Mazkur misralarda tili bo`sh, so`zlari kishilarning qalbiga ozor etkazuvchi kishining aqli etuk bo`lmasligi, kimningki tili va so`zi bo`sh bo`lsa boshini eyishi xususidagi fikrlar o`z ifodasini topgan.

Til vositasida kishilarning qalbiga etkazilgan yaraning bitmasligini alloma quyidagi tarzda bayon etadi:

Hukturma erni tiling bil bu til, Boshqoq tursa butmas butar o`q boshi.

(Ya'ni, kishini o`chakishtirma, uning tilini bil, agarda til inson qalbini yaralasa, uning jarohati bitmaydi).

Ahmad Yugnakiy ayni o`rinda tilingni tiy, so`zingni qisqa qil, tiling tiyilsa, o`zing ham saqlanasan, deya tilni tiyish yo`llarini ko`rsatadi. Xususan:

Kudazgil tilingni, kel oz qil so`zung, Kudazilsa bu til kudazlur o`zung. Asarning to`rtinchi bo`limi sahovat va baxillik kabi sifatlarning mohiyati hamda ularning oqibatlarini yoritib berishga yo`naltirilgan. Ahmad Yugnakiy ham boshqa mutafakkirlar kabi saxovatni eng ezgu insoniy xislatlardan biri deb biladi. Saxiylar hamma tomondan ulug`lanishi, faqat yaxshi va nuqsonsiz nom qoldirishi mumkinligini ta`kidlar ekan, qo`llar ichida in'om beruvchisi baxtli (qo`l)dir, o`zi olib, boshqalarga bermagan (qo`l) qo`llarning qutsizidir, deydi. Baxillik xislatini esa alloma davolab bo`lmaydigan kasallikka qiyoslaydi. Ahmad Yugnakiy saxiylikni kamolot belgisi deb tushunadi. Saxiylik xislatiga nisbatan baxillik va ochko`zlik kabi illatlar qarama-qarshi qo`yiladi, boylik to`plab, emay-ichmay, boshqalarga bermay yashagan kishining mol-dunyosi oxiri do`stga emas, dushmanga buyurishi xususidagi fikrlarni quyidagicha yoritadi:

Taturmas oshin-da tuz do`stina,

O`lur qolur axir eyur dushmani.

Ahmad Yugnakiy kamtarlik ham insonning etuklik darajasini ko`rsatuvchi belgilardan biri bo`lib, kibrli va xasis bo`lish insonni ruhan tubanlashtiradi, degan g`oyani ilgari suradi. Kimki kibru havoga berilib, boshqalardan o`zini baland tutsa, uni hech kim hurmat qilmaydi, aksincha, tavoze'li, kamtar va muloyimlik sifatlariga ega bo`lishni esa insonning husni deya hisoblaydi. U yaxshi xulq-odobni shakllantirish va yomon illatlardan soqit bo`lish yo`llarini ham tavsiya etadi. Masalan, boylik to`plashga mukkasidan ketgan kiishlarga mo`'tadil hayot kechirishni maslahat beradi:

Agar yig`ding ersa umurluq tavor,

Burun boshqa bo`rkni kiyar bosh kerak.

Harislik ma erga yovuz xislat bul,

Harislik so`ngi g`am o`kunch hasrat ull.

Alloma sabr-toqat, qanoat insonga sharaf va xotirjamlik olib kelishiga ishonadi, shu bois u kishilarni sabr-toqatli hamda qanoatli bo`lishga undaydi. Ularni tinchlik va totuvlikda hayot kechirishga chaqiradi:

Balo kelsa sabr et, farrahqa kutib, Kutib tur farahqa balo-ranj yutup.

Hchar mehnat o`ti, kechar navbati, g`olur sabr idish savobin tutub.

Ayrim tadqiqotchilar Ahmad Yugnakiy asarlarida zamondan norozilik kayfiyatlari mavjudligini aytadilar. Lekin adibning asarlaridagi quyidagi misralar mazmuni uning zamondan emas, ba'zi kishilardan, ularning hatti-harakati va xulqidan norozi ekanligini ko`rsatadi. Chunonchi:

Yirarsan zamonangni xalqin qo`dib,

Zamonangni yirma kishisin yir.

(Xalqingni qo`yib zamonangni ayblama, zamonangni emas, balki kishilarni aybla).

Shuning uchun ham alloma kishilarga yaramas ishlar qilmaslik, tinch va farog`atda yashash, halol bo`lish, ochko`z-suq bo`lmaslik, haromdan saqlanish kabi hayotiy pand-nasihatlarni beradi. Ahmad Yugnakiy ham o`zining insonni kamolga etkazish borasidagi qarashlari bilan pedagogik fikr taraqqiyotida o`z o`rniga ega. U inson kamolotini to`laqonli namoyon etuvchi "Hibat –ul-haqoyiq" asarida komil insonni shakllantirishning o`ziga xos tizimini yaratdi. Ahmad Yugnakiy tomonidan asoslangan barkamol insonni shakllantirish tizimi o`zida quyidagilarni aks ettiradi: yuksak darajada nazariy va amaliy bilimlarni egallash, til va so`z odobiga ega bo`lish, shuningdek, o`zida halollik, rostgo`ylik, saxiylik, kamtarlik, qanoatlilik, samimiylik kabi xislatlarni namoyon eta olish, vafodor do`st bo`lish. Allomaning nuqtai nazariga ko`ra o`zgalar sirini saqlay olish, kamgap bo`lish hamda har bir so`zni o`z o`rnida va lozim topilgandagina so`zlash, yuqori mansab yoki mavqega ega bo`lganda kattalarga hurmat, kichiklarga izzat ko`rsata olish kishining obro`siga obro` qo`shuvchi sifatlar bo`libgina qolmay, ayni vaqtda ijtimoiy munosabatlarni tashkil etish jarayonida yuzaga kelish ehtimoli bo`lgan salbiy holatlarning oldini oladi. Insonda baxillik, ochko`zlik, yolg`onchilik, ikkiyuzlamachilik, takabburlik, zolimlik, jaholat, tanballik, shoshqaloqlik,

bilimsizlik, sabrsizlik, ko`p gapirish va hokazo kabi xislatlarning mavjudligi esa kishilar o`rtasida adovat, o`zaro urush-janjallarning kelib chiqishida asosiy omil bo`lib xizmat qilishini Ahmad Yugnakiy yuqorida mazmuni xususida so`z yuritilgan asarda alohida qayd etib o`tadi. Ahmad Yugnakiyning ushbu asari o`ziga xos pedagogik qiymatga ega bo`lib, bugungi kunda ham o`z ahamiyatini yo`qotmagan. Mazkur asarda ilgari surilgan g`oyalar kishilar, ayniqsa, yoshlarni ma'naviy-axloqiy kamolotga yo`llaydi, ijtimoiy munosabatlar jarayonida yuzaga kelgan ziddiyatlarni ahillik, saxovat hamda hamjihatlik asosida bartaraf etib, adolat o`rnatishga chorlaydi.

1.XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movarounnahrda tarbiya va maktab

Qariyb bir yarim asr davomida mo`g`ullar istibdodi ostida xonavayron bo`lgan Movarounnahr xalqi XIV asrning boshlariga kelib mo`g`ul istilochilari zulmidan qutula boshladi. Movarounnahrda kuchli davlat tuzishga bo`lgan intilish g`olib keldi. Mo`g`ul istilochilariga qarshi Buxoroda xalq Mahmud Torobiy boshchiligida qo`zg`oldi, Samarqand va Xurosonda esa Sarbadorlar qo`zg`olonlari ro`y berdi. Natijada Sarbadorlar uzoq muddat hatto hokimiyatni ham boshqarib turdilar. XIV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrning feodal tarqoqligiga barham berildi, mamlakat mo`g`ul bosqinchilaridan tozalandi. XIV asrning oxiri va XV asrlarda Markaziy Osiyoda feodal munosabatlar yanada rivoj topa boshladi. Sohibqiron Temur va dastlabki temuriylar hukmronlik qilgan davr Movarounnahr tarixida alohida o`rin egallaydi. Markazlashgan buyuk Temur davlatining barpo etilishi bilan Movarounnahrda yana fan va madaniyat, maorif qaytadan ravnaq topa boshladi. Shuning uchun ham XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr tarixda Sharq Uyg`onish davrining ikkinchi bosqichi deb ataladi. Chunki, bu davr madaniyati o`z tamoyillari, yo`nalishi, iqtisodiy asosi jihatidan IX-XII asr madaniyatining davomi sanaladi. Shu bois XIV asr oxiri va XV asrlarda Movarounnahrda Sharq Uyg`onish davri madaniy ravnaqini IX-XII asrlardagi madaniy rivojlanishidan ajratib olib ko`rsatish mumkin emas. XIV asrning uchinchi choragi va XV asrda Markaziy Osiyoda iqtisodiyot, fan va madaniyat o`sdi. Amir Temur hukmronligi davrida jahonning ko`plab shaharlarida

Samarqandga hunarmandlar, olimu fozillar, san'atkorlar, muhandislar olib kelindi va ularning boy tajribalari, ijodiy mahoratlaridan ilm-ma'rifat, madaniyat, qurilish jabhalarida keng foydalanildi. Samarqand va Hirotida madrasalar, kutubxona va rasadxona qurildi. Tibbiyot ilmini o'rganishga qiziqish yanada kuchaydi. Riyoziyot, falakiyot, jo'g'rofiya, tarix, adabiyot, falsafa hamda tarbiyashunoslikka oid asarlar yaratildi. Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Umar Xayyom, Sa'diy meroslarini, shuningdek, yunon-rim madaniyatini o'rganishga havas kuchaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, Temur va uning izdoshlari, temuriylar davrida fan va madaniyat rivojlandi. Ayniqsa Samarqand va Hirot shaharlari madaniyat, ilm-ma'rifat markaziga aylandi. Amir Temur saltanatni bino qilish va uni mustahkamlash uchun juda katta xizmat qildi. Ana shunday buyuk xizmatlaridan eng muhimi mamlakatda ta'lim tizimini rivojlantirish sohasiga qaratilganligi edi. Chunki uning e'tiqodiga ko'ra bilimdon va tadbirkor insongina mamlakatning rivojlanishiga hissa qo'sha oladi. Shuning uchun ham sohibqiron bilimli va ishbilarmon, tadbirkor kishilarni tarbiyalashga katta e'tibor beradi. Bu borada ta'lim tizimining o'ziga xos o'рни bo'lishi kerakligini anglagan holda maktab va madrasalar qurdiradi. Saltanat poytaxti Samarqand atrofida o'n ikki bog` va qasr yaratadi, shahar arki Ko'ksaroy, uning atrofida esa Bo'stonsaroylar bino etadi. Jome' masjidi, maqbaralar, me'moriy yodgorliklar qurdiradi. Bu ishlarga faqat Amirning o'zi emas, uning atrofidagi yaqinlari ham turli madrasalar qurishga bosh-qosh bo'ladilar. Bulardan Amir Temurning amirlaridan Idigu Temur, mavlono Qutbiddin, umr yo'ldoshi Saroymulxonim, nabirasi Muhammad Sultonlar ham madrasalar qurdiradilar. Madrasalar ma'lum darajada ixtisoslashgan edi. Masalan, boshqaruv kadrlarni tayyorlash Muhammad Sulton madrasasida, diniy muassasalar uchun kadrlar tayyorlash mavlono Qutbiddin sadr madrasasi, umumiy mutaxassislar, ya'ni ziyoli, imom, olim, maktab o'qituvchisi tayyorlashga Idigu Temur, Saroymulxonim madrasalari ixtisoslashgan. Lekin ularning hammasida Qur'on, Hadis, fiqh o'rganilgan. Shuningdek madrasalarning ixtisosligiga ko'ra umumi aqliya, umumi askariya, umumi ma'muriyalar ham o'rgatilgani haqida ma'lumotlar bor.

Madrasalarda darslar arab, fors, turkiy (o`zbek) tillarida olib borilgan. Arab tili grammatikasini o`rgatishga ko`proq vaqt ajratilgan. Shuning uchun Sa'diy Sheroziyning «Guliston», «Bo`ston», Farididdin Attorning «Mantiq ut-tayr» va boshqalar ham o`qitilgan. Har bir madrasaning vaqfnomasida tolibi ilmlar, mudarrislar va boshqa xodimlarni qabul qilish, o`quv ishlarini yuritish belgilangan. Ulug`bek zamoniga kelib esa matematika, astronomiya kabi fanlar ayniqsa rivoj topdi. Tibbiyot, tarix, adabiyot va shular bilan barobar diniy bilimlarning ham ravnaq topishiga katta e'tibor berildi. Oliy maktab — madrasalar qurildi. Buxoro, Samarqand va G`ijduvonda qurilgan uch madrasada fan taraqqiyotida ilmiy markaz bo`lib keldi. Buxorodagi madrasa peshtoqiga bitilgan quyidagi yozuvlar haligacha ko`zga yaqqol tashlanadi: «Ilm olmoqqa intilmoq har bir muslim va muslima uchun qarzu farzdir». Ulug`bek 1428—1429 yillarda Samarqandda rasadxona qurdiradi. 1437 yilda ana shu rasadxonada «Ko`ragoniy jadvali»ni, ya'ni yulduzlar jadvalini tuzadi. U yaratgan kutubxonada esa fanning turli sohalariga oid 1500 jild kitob mavjud edi. Samarqand shahrida X asrda 17 ta madrasa bo`lib, ularda yirik olimlar dars bergan bo`lsa, XIV— XV asrlarga kelib ular soni yanada ortdi. Tabobat ilmi, tarix, adabiyot va san'at ham rivojlandi. Boysunqur Mirzo davrida saroy kutubxonasi keng rivoj topadi. Uning rahbarligida kitoblarni ro`yxatdan o`tkazish va ilmiy matn ishlari ham olib borilgan. Firdavsiyning «Shohnoma» asarining shu davrda to`liq matni tuzilib, miniatyuralar bilan bezatilgan. Bular XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr Markaziy Osiyo tarixida uyg`onish davri bo`lib tarixga kirgan deya olishimizga asos bo`la oladi. Bu davrda o`zbek adabiyotida ham ancha siljish ro`y berib, Atoiy, Sakkokiy, Haydar Xorazmiy, Durbek va Lutfiylar tomonidan qimmatli asarlar yaratildi. Shuningdek, tarixiy va adabiy asarlarni o`zbekchaga tarjima qilish ishlari jonlandi. Ulug`bek olimlarga homiylik qilib, fan ahlini rag`batlantirdi, uning o`zi, ayniqsa, astronomiya va matematika fanlari bo`yicha muhim ishlarni amalga oshirdi. Samarqandda Ulug`bek tomonidan rasadxonaning barpo etilishi va uning o`sha davr ilmiy markaziga aylanishi muhim voqea hisoblandi. Shu davrda Samarqandda Qozizoda Rumiy, Jamshid bin Ma'sudi, Mo`yiddin va uning o`g`li Mansur Koshiy,

Ali ibn Muhammad Birjondi va boshqalar ijod etdilar. Hirotida esa Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, ulug` rassom Behzod, tarixshunos Xondamir, hattot Sulton Ali Mashhadiy va boshqalar ijodiyot cho`qqilariga ko`tarildilar. Sulton Husayn Boyqaro davrida olimlar va shoirlar Samarqanddan Hirotga ko`chib o`tdilar. Hirot ilmiy-madaniy markazga aylandi. Alisher Navoiy Hirotida fan, madaniyat, ma'rifat ishlarini yo`lga qo`yishda, u erni obodonlashtirishda katta xizmatlar qildi.

Zahiriddin Muhammad Bobur «Boburnoma»da Hirot to`g`risida yozar ekan butun dunyoda bunday obod shaharni ko`rmaganligini aytadi. Alisher Navoiy ham masjidlar, madrasalar, hammomlar, kasalxonalar, hovuz va ko`priklar, rabotlar qurdirgan. U shaharning eng xushhavo joyida barpo etgan Xalosiya va Ixlosiya binolari guruhi fan, adabiyot, san'atga xizmat qiladigan madaniy markazga aylangan. Hirotida Alisher Navoiy bilan birga Abdurahmon Jomiy, Kamoliddin Behzod, xattotlar — Sulton Ali Mashhadiy, kotib Mir Ali, sozanda — Qulmuhammad, tarixchilar — Abdurazzoq Samarqandiy, Xondamir va boshqalar yashab ijod etgan. Hirotida xattotlik san'ati rivojlangan. Hatto Buxoroda «Hirot yozuvi» mirzalar, xattotlar tomonidan 1920 yilgacha qo`llanilganini tarixchilar manbalarda keltiradilar. Bu davrda Movarounnahrda ham san'at, arxitektura, binokorlik texnikasi ancha ravnaq topdi. Musiqa, tasviriy san'at, madaniyat, adabiyot, ta'lim-tarbiyaga oid qator asarlar yaratildi. Hasan Buxoriy Nisoriyning (1556) «Muzakkir al-ahbob» tazkirasi, Mutribiyning «Tazkira — tush shuaro» (1604—1605) to`plamlari, tarixiy va adabiy yodgorlik bo`lgan «Boburnoma» o`sha davrda yaratilgan asarlar orasida o`ziga xos ahamiyat kasb etdi. Amin Ahmad Roziy «Haft iqlim» («Etti iqlim») degan geografik bibliografik lug`at tuzdi. XVI asrda xattotlik san'ati yuksak darajaga etdi. Sulton Ali Mashhadiy, Mirali Halaviy, Mahmud ibn Ishoq ash-Shixaybiy va boshqalar ustoz xattot bo`lib nom qozondilar. Darvesh Muhammad ibn Do`stmuhammad Buxoriy xattotlik san'atining nazariyasi to`g`risida asar yozdi. Bu davrda bir qator ilm maskanlari bunyod etildi. jumladan: Shayboniyxon madrasasi, Abdurahim sadr madrasasi, Mirarab madrasasi, masjidi Kalon va boshqa inshootlarning qurilishi ta'lim-tarbiya jarayonida muhim bosqich bo`ldi. Aholining savodxonligini oshirish, bolalarga

ta'lim-tarbiya berish borasida ham ma'lum darajada imkoniyatlar yaratildi. Xususiy maktablar yuzaga keldi, muallim yollab bolalarni uyda o`qitish tadbirlari odat tusiga kirdi. Shahar va qishloqlarda, ovullarda ochilgan maktablarda bolalarni o`qitish 6 yoshdan boshlandi. Olti yoshli bolalar maktabga borib, alifbeni o`rganar, uning ayrim harflarini chizishni mashq qilar edilar. O`quvchilar maktablarda savod chiqarganlaridan keyin madrasaga kirib ham diniy, ham dunyoviy fanlardan bilim olar edilar. Shulardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, XIV— XVI asrlarda Movarounnahrda ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar yuksak taraqqiyot bosqichiga ko`tarildi.

2. Sohibqiron Amir Temurning hayoti va ijtimoiy faoliyati, hamda ta'limiy –axloqiy qarashlari

Amir Temur Ko`ragon ibn Amir Tarag`ay Kesh (Shahrisabz)ning Xo`jailg`or (hozirgi paytda bu qishloq Yakkabog` tumaniga qarashli) qishlog`ida 1336 yilning 9 aprelida tavallud topgan. Uning otasi Amir Tarag`ay o`ziga to`q, badavlat kishi bo`lgan. Onasi Tegina Begim esa buxorolik taniqli olim Ubaydullohning qizi bo`lgan. Temur 7 yoshidan bilim olishni boshlaydi. U yosh bolalik davridan boshlab mard, dovyurak, jasur bo`lib o`sadi. Harbiy san'atni mukammal egallaydi. Qur'oni Karimni yod oladi, hadis ilmini o`rganadi. Dunyoviy bilimlarga ham ega bo`ladi. Shuning uchun ham iymon-e'tiqodli, halol pok, aql-zakovatli, o`z e'tiqodiga mustahkam rioya qiladigan, adolatli inson bo`lib etishadi. Amir Temur o`z davlati qudratini yuqori ko`tarib dunyoga tanitadi. Amir Temur johillik, yovuzlikni, zo`ravonlikni yoqtirmas. Insonparvar, adolatli hukmdor edi. Masalan, «Temur tuzuklari» hukmdorning hokimiyatni boshqarish qoidalari hamda odob-axloq me'yorini belgilab beruvchi yo`riqnomadir. Taniqli olim Bo`riboy Ahmedov «Temur tuzuklari» podsholarning turish-turmush va axloq-odob normalarini belgilovchi risoladir, deb ta'riflaydi. Haqiqatan ham, mazkur asarni turmush odobi, hulq-odob qoidalari tartib berilgan an'anaviy asarlar qatoriga qo`ysak bo`ladi. Zero, tarixan ta'limiy-axloqiy asarlarning barchasida ham dastlab davlatni boshqarishga oid qarashlar, so`ng axloq me'yorlari bayon etiladi. Shunga ko`ra bu asardan ta'limiy-axloqiy asar sifatida foydalanish maqsadga

muvofigdir. Amir Temur bu asarida insonparvarlik, mehnatsevarlik, adolatlilik, vatanga sadoqat, jasorat, to'g'rilik, do'stlik va hamkorlik, mehr va muruvvat ko'rsatish, sabr-qanoat, yaxshilik kabi xislatlarni ulug'laydi va xiyonat, bevafoqlik, sotqinlikni qoralaydi. Hayotda «rosti-rusti» qoidasiga rioya etgan Amir Temurning o'zi naqshbandiylik tariqatidagi «Dil ba yoru, dast ba kor» tamoyiliga ko'ra ish tutib, Yusuf Xos Hojib, Abu Nasr Forobiy, Jaloliddin Davoniy va boshqalar tomonidan targ'ib etilgan va haqiqiy komil inson, adolatli g'ukmdor uchun zarur bo'lgan quyidagi o'n ikki qoidani o'ziga yo'riq qilib olganini ko'ramiz: Har erda va har vaqt Islom dinini quvvatlash; davlat va saltanatni boshqarishda o'n ikki tabaqa, toifadagi kishilarga tayanish; dushman bilan kurashda maslahat, kengash, tadbirkorlik bilan ish ko'rish, faollik, hushyorlik, ehtiyotkorlik ko'rsatish, saltanat ishini yurg'izishda murosayu madora, muruvvat hamda sabr-toqat bilan ish ko'rish; davlat ishlarini yurg'izishda davlat qonun-qoidalariga qat'iy rioya qilish; adolat va insof bilan ish yuritish; sayyidlar, ulamo, mashoyix, oqilu donolar, muhandislar, tarixchilarni izzat-hurmat qilish; azmu jazm bilan ish ko'rish (aytganiga rioya etish), buzuqchilikning oldini olish; fuqaroning ahvolidan ogoh bo'lib turish; barchaga hurmat-e'tiborda bo'lish, yaxshilik, muruvvat, ehson, izzatu ikrom, haqqini ado etish; farzandlar, qarindoshlar, oshnolar va do'st birodarlarni doimo yodda tutib, ular bilan yaqin aloqada bo'lish; sipohiylarni hurmat etish va ularga g'amxo'rlik qilish. Ko'rinib turibdiki, Amir Temur mazkur talablarga rioya etgani tufayli uning saltanati rivoj topdi, fan va madaniyat taraqqiy etdi, davlatining nufuzi oshib, nafaqat Sharqda, balki G'arbda ham mashhur bo'ldi. Bu o'n ikki qoidaga rioya qilishdan tashqari, Amir Temur o'zining hayoti tamoyillari haqida shunday degan:

«Men o'z hayotim mobaynida besh narsaga qat'iy e'tiqod qo'ydim va hamishalig' ularga amal qildim, ular ushbulardir:

Oллоh — ul har narsaga qodir kuch, sidqidildan sig'insang, istagan murodu maqsadingga etkazadi;

tafakkur — fikrlash va mushohada qobiliyati;

qilich — ul yigitning yoʻldoshi, el-yurt osoyishtaliginining posboni, har qanday dushmanning mahv etish quroli, aning qudrati ila dinsizlarni dinga solmoq mumkin;

imon — ul insonni barcha jonlilardan farqlantirib turuvchi xususiyatdir. Imonli odam xiyonat qilmaydi, qarindosh-urugʻlari, elu-xalqning or-nomusini himoya qiladi, halollik va poklikni fazilat biladi;

kitob (bitik) — barcha bunyodkorlik, yaratuvchanlik va aql idrokning, ilmu donishning asosidir, hayotni oʻrgatuvchi murabbiydir».

Demak, Amir Temur hayoti va faoliyatida oʻzi qatʼiy rioya etgan, haqiqiy etuklik belgisi sanalgan din, imon, aql bilan ish yuritish va ilmga eʼtiqodni boshqalarga ham tavsiya etgan hamda avlodlarni ham shu ruhda tarbiyalashga eʼtibor bergan. Amir Temur zamonida musiqa, badiiy adabiyot, rassomlik sanʼati rivoj topib, yoshlarga sheʼr yozish, rasm chizish, musiqa asboblarini chalish, kitobxonlik, lison ilmi, husnixat oʻrgatilar edi. Bu sanʼat turlari oʻsha davr tarbiyasi tarkibiga kiritilgan edi. Sohibqironning buyuk saltanatida ijod qilgan shoirlar, rassomlar, mashshoqlar va boshqalar buning yaqqol dalilidir. Bu davrda katta shahar hunarmandlari ham ashula, raqs, suxandonlik bilan shugʻullanganlari haqida Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asarida qayd etilgan.

Amir Temur jismoniy tarbiyaga ham katta eʼtibor bergan. Sharqda dilovarlik tarbiyasi, yaʼni yoshlarda mardlik, jasurlikni tarbiyalash asosiy masalalardan sanalgan. Yigitlar bolalikdan merganlik, chavandozlik, suvda suzish, ovchilik, qilichbozlik, shaxmat oʻyini kabilarni mohir murabbiylardan oʻrganib, bu borada mashq qilar edilar. Amir temurning oʻzi kuchli lashkarboshi sifatida harbiy ilmning «Ming askar» uslubi asoschilaridan biri boʻlgan. Buyuk sohibqiron shunday taʼkidlaydi:

«Cherik tuzib, navkar olmoqda uch qoidaga amal qildim: birinchidan, yigitning kuch-quvvatiga, ikkinchidan, uning qilichni oʻynata olishiga, uchinchidan, aql-zakovatiyu kamolotiga eʼtibor qildim. Shu uch fazilat jamul-jam boʻlsa, navkarlik xizmatiga oldim. Negakim, kuch-quvvatli yigit har qanday qiyinchiliklarga, azobu uqubatlarga chidamli boʻladi, qilich oʻynata oladigan kishi

raqibini magʻlub eta oladi, oqil navkar har joyda aql-idrokini ishga solib, mushkulotni bartaraf etmogʻi mumkin», — deb askarlarning faqat jismoniy emas, balki aqlan ham barkamol boʻlishiga eʼtibor bergan. Oʻgʻillari Amirzoda Muhammad Jahongir, Umarshayx, Mironshoh, Shohruhlar, nabiralari Amirzoda Muhammad Sulton, Amirzoda Pirmuhammadlar mohir jangchi boʻlib, katta-katta janglarda shaxsan ishtirok etganlar. Amir Temurning oʻzi aqlni charxlash vositasi boʻlgan shaxmat oʻyinida ham mohir boʻlgan. Zero, oʻsha davr tarbiyasi — shatranj oʻyinini har bir yosh oʻrganishi zarur sanalgan. Hatto Amir Temurning suyakli oʻgʻli Shohruhga ism qoʻyilishi ham shaxmat oʻyini bilan bogʻlanganligi haqida rivoyat yuradi. Xulosa qilib aytganda, Amir Temurning buyuk davlatchilik siyosati — mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy ettirish bilan birga tarix oldida maʼrifiy xizmatlari ham beqiyos. Uning taʼlim-tarbiyaga oid oʻgʻitlari, tutgan siyosati hozir ham oʻz qiymatini yoʻqotmagan. Amir Temurning taʼlim-tarbiyaga oid ishlari, qarashlari hozirgi barkamol insonni shakllantirishda katta rol oʻynaydi.

XIV-XVI asrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar

Qariyb bir yarim asr davomida moʻgʻullar istibdodi ostida xonavayron boʻlgan Movarounnahr xalqi XIV asrning boshlariga kelib moʻgʻul istilochilari zulmidan qutula boshladi. Movarounnahrda kuchli davlat tuzishga boʻlgan intilish gʻolib keldi. Moʻgʻul istilochilariga qarshi Buxoroda xalq Mahmud Torobiy boshchiligida qoʻzgʻoldi, Samarqand va Xurosonda esa Sarbadorlar qoʻzgʻolonlari roʻy berdi. Natijada Sarbadorlar uzoq muddat hatto hokimiyatni ham boshqarib turdilar. XIV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrning feodal tarqoqligiga barham berildi, mamlakat moʻgʻul bosqinchilaridan tozalandi. XIV asrning oxiri va XV asrlarda Markaziy Osiyoda feodal munosabatlar yanada rivoj topa boshladi.

Markazlashgan buyuk Temur davlatining barpo etilishi bilan Movarounnahrda yana fan va madaniyat, maorif qaytadan ravnaq topa boshladi. Shuning uchun ham XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr tarixda Sharq Uygʻonish davrining ikkinchi bosqichi deb ataladi. Chunki, bu davr madaniyati oʻz tamoyillari, yoʻnalishi, iqtisodiy asosi jihatidan IX-XII asr madaniyatining davomi sanaladi. Shu bois XIV asr oxiri va XV asrlarda Movarounnahrda Sharq

Uygʻonish davri madaniy ravnaqini IX-XII asrlardagi madaniy rivojlanishidan ajratib olib koʻrsatish mumkin emas. XIV asrning uchinchi choragi va XV asrda Markaziy Osiyoda iqtisodiyot, fan va madaniyat oʻsdi. Amir Temur hukmronligi davrida jahonning koʻplab shaharlarida Samarqandga hunarmandlar, olimu fozillar, sanʼatkorlar, muhandislar olib kelindi va ularning boy tajribalari, ijodiy mahoratlaridan ilm- maʼrifat, madaniyat, qurilish jabhalarida keng foydalanildi. Samarqand va Hirotida madrasalar, kutubxona va rasadxona qurildi. Tibbiyot ilmini oʻrganishga qiziqish yanada kuchaydi. Riyoziyot, falakiyot, joʻgʻrofiya, tarix, adabiyot, falsafa hamda tarbiyashunoslikka oid asarlar yaratildi. Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Umar Xayyom, Saʼdiy meroslarini, shuningdek, yunon-rim madaniyatini oʻrganishga havas kuchaydi. Shuni taʼkidlash kerakki, Temur va uning izdoshlari, temuriylar davrida fan va madaniyat rivojlandi. Ayniqsa Samarqand va Hirot shaharlari madaniyat, ilm-maʼrifat markaziga aylandi. XVI asrda xattotlik sanʼati yuksak darajaga etdi. Sulton Ali Mashhadiy, Mirali Halaviy, Mahmud ibn Ishoq ash-Shixaybiy va boshqalar ustoz xattot boʻlib nom qozondilar. Darvesh Muhammad ibn Doʻstmuhammad Buxoriy xattotlik sanʼatining nazariyasi toʻgʻrisida asar yozdi. Bu davrda bir qator ilm maskanlari bunyod etildi. jumladan: Shayboniyxon madrasasi, Abdurahim sadr madrasasi, Mirarab madrasasi, masjidi Kalon va boshqa inshootlarning qurilishi taʼlim-tarbiya jarayonida muhim bosqich boʻldi. Aholining savodxonligini oshirish, bolalarga taʼlim-tarbiya berish borasida ham maʼlum darajada imkoniyatlar yaratildi. Xususiylar maktablari yuzaga keldi, muallim yollab bolalarni uyda oʻqitish tadbirlari odat tusiga kirdi. Shahar va qishloqlarda, ovullarda ochilgan maktablarda bolalarni oʻqitish 6 yoshdan boshlandi. Olti yoshli bolalar maktabga borib, alifbeni oʻrganar, uning ayrim harflarini chizishni mashq qilish edilar. Oʻquvchilar maktablarda savod chiqarganlaridan keyin madrasaga kirib ham diniy, ham dunyoviy fanlardan bilim olar edilar. Shulardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, XIV— XVI asrlarda Movarounnahrda taʼlim-tarbiya va pedagogik fikrlar yuksak taraqqiyot bosqichiga koʻtarildi.

Mirzo Uluqʻbekning taʼlimiy –axloqiy qarashlari

Ulug`bek 1394 yilning 22 martida Eronning g`arbidagi Sultoniya shahrida bobosi Sohibqiron Amir Temurning harbiy yurishi paytida tavallud topdi. U Shohruh Mirzoning to`ng`ich o`g`li bo`lib, unga Muhammad Tarag`ay ismi berildi. Lekin uni bobosi alohida mehr bilan «Ulug`bek» deb atayvergani uchun uning asosiy ismi Ulug`bek bo`lib qoladi va jahonga ana shu nom bilan shuhrat tarqatadi. Ulug`bekning otasi Shohruh Amir Temurning uchinchi o`g`li bo`lib, Xuroson hukmdori, ma`rifatli, ilm-fanga qiziqqon shoh edi. Onasi Gavharshodbegim ham o`z davrining oqila, bilimdon ayollaridan hisoblanardi....«Taqdir bu ulug` zotning zimmasiga behad ulkan va mashaqqatli vazifalar yukladi. Buyuk sarkarda amir Temur bunyod etgan saltanatning vorisi bo`lishdek mislsiz sinov aynan unga nasib etdi».Ulug`bekning bolalik yillari bobosi Temurning harbiy yurishlarida o`tdi. Garchi Ulug`bek tug`ilganda bir oz zaif bo`lgan bo`lsa-da, harbiy yurishlar davrida chiniqdi.Amir Temur nabirasi Ulug`bekning o`tkir zehnli, aqlu farosatli bo`lganligi uchun juda sevardi. «Ko`zimning nuri, saltanatimning umidli niholi», deb erkalatardi. Biroq, Ulug`bek Mirzo nozik bo`lib o`sdi. Buning ustiga ko`p vaqtini kitob mutolaa qilish bilan o`tkazar, davlat ishlariga rag`bati yo`q ko`rinar edi. Ulug`bekning tarbiyasi bilan buvisi Saroy Mulk xonim shug`ullanib, sevimli nabirasiga o`quv-yozuvni o`rgatgani, tarixiy mavzularda hikoya va ertaklarni so`ylab bergani uning hayotida o`ziga xos maktab bo`ldi.1405—1411 yillarda, o`sha davrning qonun-qoidalariga binoan amir shoh Malik yosh mirzoga otabegi bo`lib tayinlangan. Otabegi Ulug`bekka asosan harbiy va siyosiy tarbiyadan ilm o`rgatgan.O`rta asrlardan saqlanib qolgan kitoblarda ma'lum bo`lishicha, saltanatga vorislar davlatni boshqarishda muayyan tartib-qoidalar bayon qilingan qo`llanmalar asosida tayyorlangan. Shulardan biri Shahzodalar va Xonzodalar bilishi zarur bo`lgan «Suluk ul-muluk» (Podshohlarga qo`llanma) kitobidir.Ulug`bek ham an'anaga ko`ra mazkur kitobni mukammal o`rganar va unda ko`rsatilgan davlatni idora qilish san'ati — turli lavozim egalarini tayinlash, soliq to`plash, ruhoniylar, mansabdorlar hamda boshqa yurtlardan kelgan elchilarni qabul qilish, xayru sadaqa berish kabi tartib-qoidalar bo`yicha ko`nikmalarni egallaydi. Ulug`bek yoshligidan ko`p kitoblarni mutolaa qiladigan bo`lib, u

ayniqsa, matematika, astronomiya ilmlariga qiziqdi. U bobsining xos munajjimi mavlono Badriddin bilan ko`p vaqtini o`tkazar, undan hisob va taqvimdan dars olar, ba'zi kechalari, qor tinib osmon yorishgan paytlarda yulduzlarning o`rni va harakatini kuzatish bilan mashg`ul bo`lar edi. Fanga bo`lgan zo`r muhabbati, katta qobiliyati va mehnatsevarligi tufayligina Ulug`bek astronomiya maktabining asoschisi va rahbari sifatida ajoyib muvaffaqiyatlarga erisha oldi. Bu maktab butun dunyoda hamma tomonidan e'tirof etildi, shuhratga sazovor bo`ldi. Zo`r qobiliyat, o`tkir xotira va asta-sekin bilimlarni to`plash shunga olib keldiki, Ulug`bekda fanga qiziqish va intilish rivojlana bordi. Ulug`bek bilimlarini tinmay chuqurlashtirishi va o`z ustida muntazam ravishda ishlashi natijasida o`zining ko`pgina zamondoshlaridan o`zib ketdi. Shunday qilib, oldin o`tgan ajdodlar — Markaziy Osiyodagi qadimgi xalqlarning madaniy merosi Ulug`bek bilimlarining asosiy manbai bo`ldi. 1411 yilda 17 yoshli Ulug`bek Mirzo Movarounnahr va Turkistonning hokimi etib tayinlanishi Temuriylar xonadonida Ulug`bekning mavqei naqadar yuksak ekanligidan dalolat beradi. Ulug`bek hokim bo`lgach, bobosidan farqli o`laroq harbiy yurishlar bilan qiziqmadi. Aksincha, u o`rta asrlardagi boshqa hokimlardan o`zgacha yo`l tutdi, ko`proq ilm-fanga moyil edi. Haqiqatan ham Qozizoda 1360 yillarda tug`ilgan bo`lib, 20—25 yoshlarida, ya'ni Ulug`bek tug`ilmasdanoq Temur saroyiga o`tadi. Natijada Ulug`bek umrining ilk davridanoq Mavlono Ahmad va Qozizoda Rumi — falakiyotshunos va riyoziyotchilar ta'sirida ulg`ayadi. Shu sababli uning hayotida aniq fanlar muhim ahamiyat kasb etadi. Yigirma yoshlarida u o`z davrining yirik olimlaridan biri bo`lib shakllandi. U hokim bo`lgan paytidagi olamshumul o`zgarishlar butun o`rta asr madaniyati tarixida betakror voqea bo`lib qoldi. Ulug`bek ixlosmandlaridan G`iyosiddin Jamshid Koshiy 1417 yili Samarqanddan Koshondagi o`z otasiga yozgan maktubida Ulug`bekning faoliyati va bilimini quyidagicha ta'riflaydi:

«Allohga va uning ne'matlariga shukronalar bo`lsinkim, etti iqlimning farmonbardori, islom podshohi Ulug`bek donishmand kishidurlar. Men bu narsani odob rasmi yuzasidan aytayotganim yo`q. Haqiqat shuki, avvalo u kishim Qur'oni Karimning aksariyat qismini yoddan biladilar. Tafsirlarni va mufasssirlarning har

bir oyat haqidagi soʻzlarini aqlda saqlaydilar va yoddan biladilar, arabchada gʻoyat yaxshi yozadilar. Shuningdek, u kishim fiqhdan habardorlar: mantiq ma'nolarining bayoni va usullaridan ham xabardorlar».U kishi riyoziyot (matematika) fanining barcha tarmoqlarini mukammal egallagan va shunday jiddiy mahorat koʻrsatganlarki, har qanday sonni tezlik bilan qoʻshish va koʻpaytirish iqtidoriga ega boʻlganlar. Inson bino boʻlganidan beri shu kungacha hali hech kimsa u qadar aniq va tez hisoblay olmagan. Ulugʻbek, Samarqand, Buxoro va Gʻijduvonda uchta madrasa barpo etdi.

Samarqanddagi madrasa qurilishi 1417 yili boshlanib, uch yilda qurib bitkaziladi. Tez orada Ulugʻbek madrasaga mudarris va olimlarni toʻplay boshlaydi va shu tariqa uning falakiyotshunoslik maktabi shakllanadi. Bu maktabning asosiy mudarrisleri ilmiy ishlarga qulay sharoit va panoj izlab Temur davridayoq Samarqandga kelgan Taftazoniy, Mavlono Ahmad va Qozizoda Rumiylar kabi olimlar edi. Qozizodaning maslahati bilan Ulugʻbek otasining mulki Xurosonning Koshon shahridan Gʻiyosiddin Jamshid Koshiyni chaqirtirdi. Shunday qilib, Movarounnahrning turli shaharlaridan va Xurosondan toʻplangan olimlar soni 1417 yilga kelib 100 dan ortib ketdi. Ular orasida adiblar, muarrixlar, xattotlar, rassomlar, me'morlar bor edi. Lekin yulduzshunoslik va riyoziyot sohasidagi olimlar sharafliroq va obroʻliroq edi. Ular orasida Qozizoda va Koshiy eng salobatli va nufuzli edilar.1420 yili Samarqand madrasasining tantanali ochilishi boʻldi. Manbalarda qayd etilishicha, «madrasa binosi bitishiga yaqinlashganda, bu erga toʻplangan adabiyot, san'at va fan namoyandalari Ulugʻbekdan madrasaga kimni mudarris etib tayinlamoqchisiz, deb soʻrashganda, Ulugʻbek, barcha fanlardan xabardor biror odamni qidirib topaman, deb javob bergan. Shu erda gʻishtlar orasida oddiy kiyimda oʻtirgan mavlono Muhammad Ulugʻbekning bu gapini eshitib qolgan va shu onda oʻrnidan turib, bu vazifaga men loyiqman, degan. Shundan keyin Ulugʻbek uni imtixon qilib, uning chinakam bilimdon odam ekanligiga ishonch hosil qilgan va uni hammomda yuvintirib, yaxshi kiyintirish toʻgʻrisida buyruq bergan. Madrasaning ochilish kunida mavlono Muhammad mudarris sifatida ma'ruza oʻqigan; mavlono Muhammadning olimlardan 90 kishi

ishtirokida qilgan ma'ruzasini Ulug`bek bilan Qozizoda Rumiyan boshqa hech kim tushuna olmagan. Chunki bu ma'ruza haddan tashqari ilmiy jihatdan kuchli va murakkab masalalarni o`z ichiga olgan edi.» Bu erda tilga olingan Qozizoda Rumiyan (Salohiddin Musa bin Mahmud) mashhur matematik va astronomdir. U Ulug`bek madrasasining dastlabki mudarrislaridan biri edi. G`oyat bilimli bu olimni zamondoshlari «O`z davrining Aflotuni» deb ataganlar. Ulug`bek asarlarining sharhchisi, Qozizoda va Ulug`bekning iste'dodli shogirdi, samarqandlik matematik va astronom Alouddin Ali ibn Muhammad Qushchidir. U «O`z davrining Ptolomeyi» deb nom olgan. Ali Qushchi ilmiy ishda Ulug`bekning eng yaqin yordamchilaridan biri edi. Ulug`bek maktabi namoyandasi sifatida Ulug`bek asarining sharxchisi, astronom Chalabiy nomi ham diqqatga sazovordir. Madrasada boshqa mudarrislar bilan bir qatorda, Ulug`bekning o`zi ham astronomiya bo`yicha ma'ruzalar o`qir edi. Uchinchi darajali algebraik tenglamaga olib kelgan bir gradus yoyning sinusini aniqlash — Ulug`bek va uning maktabi erishgan ajoyib va eng muhim muvaffaqiyatlardan biri bo`ldi. Ulug`bek atrofida to`plangan Samarqand olimlari katta ahamiyat bergan eng muhim ilmiy yo`nalishlardan biri falakiyotshunoslik fani edi. Shuni ham aytish kerakki, musulmon mamlakatlarida va umuman islom madaniyatida aniq fanlar, ayniqsa falakiyotshunoslik va riyoziyot muhim o`rin tutadi. Chunki, musulmon kishi qaerda bo`lishidan qat'iy nazar erta tongdan oqshomgacha qadar uning uchun besh vaqt namoz farzdir. Namoz yuzni qiblaga — Makkadagi Ka'ba yo`nalishiga qarab o`qiladi. Namozning vaqtlari esa har bir jo`g`rofik kenglikda ham Quyoshning erdan balandligiga qarab belgilanadi. Undan tashqari, islomda qabul qilingan hijriy yil hisobi 354 kunni tashkil qiluvchi 12 qamariy oydan iborat bo`lib, yangi oy — hilolni masjid minorasidan yoki rasadxona tepasidan ko`z bilan ko`rib aniqlangan. Shuning uchun musulmon kishining hayoti falakiyotshunoslik, riyoziyot, jo`g`rofiya, hunarmandchilik va me'morchilikka aloqador quyidagi masalalarni hal qilish bilan bog`liq bo`lgan:

- 1) joyning jo`g`rofik yo`nalishlarini aniqlash;

2) mahalliy meridian bilan qibla yo`nalishini ko`rsatuvchi katta doira orasidagi burchakni aniqlash;

3) jo`g`rofik yo`nalishlarni hisoblash uchun aniq riyoziy (trigonometrik) hisoblash qoidalari va usullarini bilish;

4) jo`g`rofik yo`nalish asosida Quyosh balandligini aniqlash qoidalarini bilish;

5) quyosh, Oy, sayyoralar va boshqa yoritgichlarning kecha-kunduzning istalgan vaqtidagi holatlarini aniqlaydigan sferik astronomiyaning aniq qoidalarini bilish;

6) turli shaharlar orasidagi masofalarni aniqlash uchun geodezik o`lchashlarni bajarish;

7) turli vaqt o`lchash asboblarni yasash;

8) erning ma'mur qismi haqida aniq tasavvurga ega bo`lish uchun xaritalar tuzish;

9) xaritalar tuzish uchun riyoziyotga taalluqli ko`rinish holatlarini bilish;

10) falakiyotshunoslik, jo`g`rofiya va geodeziyaga taalluqli hisoblarni bajarish uchun yuksak aniqlikdagi riyoziy hisoblash usullarini bilish;

11) yoritkichlarni kuzatish ob-havo bilan bog`liq bo`lganligi uchun meteorologiya va geofizikadan ma'lumotga ega bo`lish;

12) masjid, madrasa va rasadxonalar barpo etish uchun me'morchilik san'ati va an'analaridan xabardor bo`lish.

Yuqorida ko`rsatilgan va bu ro`yxatga kirmagan boshqa ko`plab masalalar shunchalik chambarchas bog`lanib ketganki, ularni hal qilish uchun olim va hunarmandlarning katta jamoa va guruhleri kerak edi. Ana shuning uchun Ulug`bek o`z atrofiga turli ilm va hunar namoyandalarini to`plagan.

Keltirilgan masalalar ro`yxatidan ko`rinib turibdiki, ularning ko`pi falakiyotshunoslikka aloqador. Islomdagi eng avvalgi yulduzlar haqidagi asarlar «Zij» deb atalib, ular asosan jadvallardan iborat bo`lgan.

Ulug`bek boshchilik qilgan astronomlarning muvaffaqiyatli ravishda olib borgan ta'lim va ilmiy ishlari ularni aniqroq asboblarni ta'minlangan namunali

rasadxona qurish kerak degan fikrga olib keldi. Tarixiy manbalar ana shundan dalolat beradiki, Mirzo Ulug`bek o`z madrasasini qurdirib bitkazgandan keyin oradan to`rt yil o`tgach, Qozizoda Rumi, mavlono G`iyosiddin Jamshid va mavlono Muiniddin Koshiy bilan maslahatlashib, Ko`hak etagida, Obirahmat soyining bo`yida rasadxona binosini qurdirdi. Rasadxona kutubxonasi ko`plab ilmiy asarlar, jahondagi mashhur kishilarning asarlari bilan to`ldirildi va u erda saqlanayotgan kitoblar soni 150 mingdan ziyod bo`ldi. Bu haqda tarixchi olim Valter «Ulug`bek Samarqandda birinchi akademiya asos soldi, er kurrasini o`lchashni buyurdi va astronomik jadvallar tuzishda ishtirok etdi», deb yozgan edi. O`sha vaqtlarda Samarqandda Ulug`bek tevaragida 100 dan ortiq olimlar uyushgan bo`lib, shunda rasadxona akademiya vazifasini o`tagan edi.

Madrasa bilan rasadxona orasida mustahkam aloqa bor edi. Rasadxonada ishlab turgan ilmiy xodimlarning bir qismi madrasada mudarrislik qilishgan. Ular orasida G`iyosiddin Jamshid Koshoniy va Mirzo Ulug`bekning o`zi ham bo`lgan.

Ulug`bek madrasa toliblari bilan tez-tez bahslashib, imtihon qilib turgan. Bir kuni Ulug`bek madrasa toliblarini riyozat bilan taqvimdan imtihon qilmoqchi bo`libdi. U o`rtaga mana bu savolni tashlabdi: «Qani, tolibi ilm, ayting-chi, hijriy 818 yil, rajab oyining o`n ikkinchi birlan o`n beshinchi o`rtasi, 918 yil rajab oyining o`n ikkinchi birlan o`n beshinchi orasi qaysi ayyomga to`g`ri keladur?» Buning uchun juda ko`p raqamlarni yodda tuta bilish zarur ekan. Talabalardan birortasi ham bu masalani echolmabdi. Shunda Ulug`bek buni uyga vazifa qilib topshiribdi va ustozlarga xos husnu odob bilan mehribonlik ko`rsatib, o`rtaga qo`yilgan masalani tushuntirgan va echib bergan. So`ng Abu Rayhon Beruniyning «Qonuni Mas'udiy» kitobini ochib, oltinchi maqolasining ettinchi bobidan parcha o`qib bergan. U 1018 yulduzning holati va harakatini aniqladi. Ulug`bek ilmiy merosining eng asosiysi, ma'lum va mashhuri uning «Ziji» bo`lib, bu asar «Ziji Ulug`bek»dir. «Ziji jadidi ko`ragoniy» deb ham ataladi. «Ziji»dan tashqari uning qalamiga mansub riyoziyot asari — «Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola», yulduzlarga bag`ishlangan «Risolai Ulug`bek» (yagona nusxasi Hindistonning

Aligarh universitetining kutubxonasida saqlanadi) va tarixga doir “Tarixi arba' ulus” asaridir.

Ulug`bek “Ziji” o`rta asrlardagi eng mukammal asar bo`lib, tezda zamondoshlarining diqqatini o`ziga jalb etdi. Eng avval, bu asar Samarqandda Ulug`bek atrofida to`plangan olimlar ijodiga katta ta'sir ko`rsatdi. 1449 yili Ulug`bekning fojiali halokatidan so`ng Samarqand olimlari asta-sekin Yaqin va O`rta Sharq mamlakatlari bo`ylab tarqalib ketadilar. Ular o`zlari borgan erlarga Samarqand olimlarining yutuqlarini va “Ziji”ning nusxalarini ham etkazadilar. Jumladan, Ali Qushchi 1473 yili Istanbulga borib, u erda rasadxona quradi. Shu tariqa Ulug`bek “Ziji” Turkiyada tarqaladi va Turkiya orqali Ovro`pa mamlakatlariga ham etib boradi.

Hozirgi kundagi ma'lumotlarga ko`ra “Zij”ning 120 ga yaqin forsiy va 15 dan ortiq arabiy nusxasi mavjud. O`rta asrlarda yozilgan hech bir astronomik yoki riyoziy asar bunchalik ommalashmagan. “Zij” musulmon mamlakatlarining deyarli barchasida o`rganilgan. Ulug`bek “Ziji”, ayniqsa, Hindiston olimlariga kuchli ta'sir ko`rsatdi. Samarqand olimlarining ilmiy an'analarini Hindistonga Boburning o`zi etgazgan degan ma'lumot bor. Boburning vorislari o`tmishdagi shohlarga o`xshab atrofiga olimlarni to`playdilar va ularning ilmiy izlanishlariga sharoit yaratadilar. “Zij”ning G`arbiy Ovro`pa faniga ham ta'siri katta bo`ldi. Umuman olganda, G`arbiy Ovro`pa Temur va uning farzandlarini, ayniqsa, Ulug`bekni XV asrdanoq bilardi. Ali Qushchining Istanbuldagi faoliyati tufayli Ulug`bekning olimligi haqidagi xabar ham Ovro`paga tarqaladi. 1638 yili Istanbulga ingliz olimi va sharqshunosi, Oksford dorifununing professori Jo`n Grivs (1602—1652) keladi. Qaytishida u o`zi bilan Ulug`bek “Ziji”ning bir nusxasini Angliyaga olib ketadi. 1648 yili avval “Zij”dagi 98 yulduz jadvalini chop etadi. O`sha yilning o`zida Grivs “Zij”dagi jo`g`rofiy jadvalni ham nashr etadi. 1650 yili esa u “Zij” birinchi maqolasining lotincha tarjimasini nashr etadi.

Masalan, Samarqand madrasasida ilohiyot ilmlari: Qur'on, Hadis, Tafsir, fiqh bilan birga riyoziyot, handasa ilmi, hay'at (falakiyot), tibbiyot, tarix, geografiya, ilmi aruz, ilmi qofiya, arab tili kabi dunyoviy ilmlar o`rgatilgan.

Ulug`bek ilm fani ravnaqi uchun kurashgan, ta'lim-tarbiya rivojiga hissa qo`shgan fuqarolarni doimo rag`batlantirib, o`qituvchi-ustoz, mudarrisga hurmat ehtirom bilan qarashni targ`ib etgan. Uning mana shu say'i harakatlari tufayli ta'lim-tarbiya sifati yaxshilana bordi, madrasalarda o`qish-o`qitish ta'limni jonlantirishga katta ahamiyat berildi. Madrasadagi o`quv tizimi isloh qilinib, unda falakiyot, matematika, geografiya kabi aniq fanlarni o`qitishni joriy etdi, ta'lim mazmunining sifatini oshirdi, madrasalarda o`qish muddatini 15—20 yildan 8 yilga tushirdi. Ulug`bek o`z pedagogik qarashlarida bolalarning jismonan sog`lom, harbiy hunarni puxta egallagan, jasur, mard bo`lib etishuviga alohida ahamiyat beradi.

Ulug`bekning fikricha, ta'lim-tarbiyada matematika, falakiyot fanlari bolaning aqliy qudrati va qobiliyatini o`stirishda muhim vosita bo`lsa, tarix va adabiyot fanlari esa bolalarning vatanparvar bo`lib etishishlariga xizmat qiladi. Ulug`bek ta'lim-tarbiyada mudarrislarining odil va halol bo`lishiga, o`z pedagogik mahoratlarini, bilimlarini oshirib borishga, har bir mashg`ulotni yuksak saviyada o`tkazishga da'vat qiladi, ana shu bilangina o`quvchilarda bilimga qiziqish orttirish mumkinligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, tarbiyachi avval o`zini tarbiyalashi, bilim

Ulug`bek axloqiy tarbiya haqida gapirar ekan, bu masalada insonlar orasidagi o`zaro munosabat, do`stlik va birodarlik alohida ahamiyat kasb etish kerakligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, haqiqiy va soxta do`stlarni ajrata bilish lozim, g`arazli kishi hech vaqt do`st bo`lmaydi, kishilarni u to`g`ri yo`ldan ozdiradi. Shu bois g`arazli kishilardan har qanday yo`l bilan bo`lsa-da, yiroq bo`lish, kasbi va xulq-atvori yaxshi, hamma hurmat qiladigan, xushfe'l kishi bilan do`stlashish lozimligini tavsiya etadi. Har bir kishi do`stona hamkorlik bilan hayotiy muammolarni hal etishi mumkin, kishi yolg`iz o`zi, do`stlarsiz hech narsa qila olmaydi. Uning ta'kidlashicha, har bir insonning axloqiy shakllanishi olimlar o`rtasidagi munosabatlarga ham bog`liqdir, ular o`rtasidagi yaxshi hamkorlik talabalarning axloqiy tarbiyasida g`oyat muhimdir. Bunday do`stona va beg`araz hamkorlik mohiyatini biz Ulug`bek faoliyati misolida ko`rishimiz mumkin. Masalan, Ali Qushchi umrining oxirigacha unga sodiq qoldi. Ulug`bek o`zining

ko'p yillik mehnati evaziga yaratilgan "Ziji Ko'ragoniy" asarini unga ishonib topshirdi va u o'z navbatida ustozining ishoncini oqladi.

3.Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik qarashlari

Markaziy Osiyoda fan va madaniyatning rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shgan, o'zining hoyat samarali faoliyati bilan tarixda o'chmas iz qoldirgan, temuriylar avlodining so'nggi vakillaridan biri Umar Shayx Mirzo O'q'li Zaxiriddin Muhammad Boburdir. Bobur Mirzo Farq'ona viloyatining hukmdori Umarshayx, ya'ni Sohibkiron Amir Temurning chevarasi oilasida 1483 yilda tavallud topdi. Bobur saroy muhitida tarbiyalandi va o'qidi, yoshligidan ilmga, she'riyatga berildi. Dovyurakligi, jasurligi va epchilligi tufayli uni «Bobur ya'ni «Yolbars» deb atadilar.Zahiriddin Muhammad Bobur ilm va fanning, san'atning, umuman xayotning xamma soxalari bilan yaından qiziqqan. q'ayrat va tashabbus, sinchkovlik va iste'dod Boburni rivojlangan feodal davrning uluq' siymolaridan biriga aylantirdi. O'tkir zexnli Bobur Mirzo 9 yoshida savodini chiqaradi, Qur'onni yod oldi, she'rlar yozib uni sharxlay bildi. 10-12 yoshlarida xarbiy san'at sirlarini, davlatni boshqarish usulini, jismoniy tarbiya mashqlarini mukammal darajada egalladi.Iste'dod soxibi bo'lgan Bobur 12 yoshida, otasi vafotidan so'ng taxtni egallab, podshox etib tayinlandi va umrining oxiriga qadar o'zi ko'rgan, xayotda guvox bo'lgan, jang suronlari, o'zga yurtdagi jaxongashtaliklar, vatanni qo'msash, bolaga, oilaga qarindosh-uruq'larga munosabat masalalarini o'zining tarixiy-geografik kitobi bo'lmish «BOBURNOMA»da bayon etdi.Zaxiriddin Muxammad Bobur xayotlik paytidayoq o'ziga xos ma'rifiy maktab yaratdi. Maktab tushunchasi turli ma'nolarda ishlatiladi. Maktab tor ma'noda farzandlarga ilm-ma'rifat, ma'lumot beruvchi joy, keng ma'noda fan, san'at, adabiyot, ijtimoiy, siyosiy xayot kabilarda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan yo'nalish, oqimdir.Bobur xayotiy esdaliklar yozish maktabini «Boburnoma» asari orkali boshlab berdi. Gulbadanbegim otasi Bobur vafotidan so'ng bu maktabni davom ettirib, «Xumoyunnoma» asarini yozdi. Bu maktab XX asr adabiyotida xam davom etdi. «Esdaliklar» (S.Ayniy), «Bolalik» (Oybek) v.b. asarlar. «Boburnoma» nisbatan tor ma'noda bo'lsada, yozuvchi

yashagan davrni, muxitni bir muncha aks ettirdi. Boburning ta'lim nazariyasidagi yana bir muxim xususiyati, o'zi bilgan bilimlarni kelajak avlodga ilinishidir. Avlodim bilsin deb eliga o'rgatgisi keladi. Bu xol uni bashariyatga buyuk ma'naviy boyliklar qoldirishiga muvaffaq qildi. Undan meros bo'ib kolgan lirik she'riy asarlar; «Boburnoma», «Muxtasar», «Mubayyin», «Volidiya» va boshka asarlari jaxon fanida, ayni?sa xalq tarbiya konunlarida alohida o`rin tutadi. «Boburnoma»da esa shu darajada ko`p va turli-tuman ma'lumotlar borki, ulardan hozirgi davrdagi mavjud fanlarning deyarli barcha soxalariga tegishli ma'lumotlarni olish mumkin. Shu jixatdan qaraganda, «Boburnoma» bolalar va yoshlar kitobxonligida katta axamiyatga molikdir. Shunisi diqqatga sazovorki, "Boburnoma" katta tarixiy manbaa xisoblanadi Chunonchi, 12 yoshli Bobur Andijonga suv qaerdan, kaysi ariklardan kelishini, u erda qanday mevalar pishishini, qanday qushlar ov qilinishini, qushlarning oq`irligi qancha ekanligini biladi. Asarda bunday misollarni ko`plab keltirishimiz mumkin. Shuni ta'kidlash zarurki, darxaqiqat «Boburnoma» - muxim terminologik va topinomik manba xisoblanib, unda er-suv, xavo va turli tabiiy xodisalarga tegishli xalq so`zlari ko`plab topiladi». «Boburnoma»da XVI asr boshlaridagi (bir mingdan orti?) o`sha davrdagi xolatida, shuningdek ayrim nomlarning turli variantlari berilishi xam katta ahamiyat kasb etadi. Bobur Mirzo o`z xayoti faoliyatida ko`p yo`l bosganligi uchun er-suv taqsimotidagi xamda qurilish ishlaridagi masofa o`lchovlariga katta ahamiyat bergan. «Boburnoma»da tilga olingan o`lchov birliklarini hozirgi paytda qo`llaydigan bo`lsak, bu kuyidagichadir: Yiqoch - 8 km; kurux - 2,5 km; shar'i - 2,4 km; kari - 55 sm; tutam, musht - 8 sm; bir o`q otim er -110-125 metr; bir o`q choptirim er - 215 metr; Xarvor (bir eshak ko`taradigan yuk) - 300 kilodan 565 kilogacha; mo`quliy masofa, quloch - 170 sm. Bir kunlik yo`l - 40-45 km va xakazo.

Umuman olganda Zaxiriddin Muxammad Boburning ilmiy merosini o`rganish yoshlarda mehnatsevarlik, oliyjanoblik, fan, madaniyat san'atga, ma'rifatga mehr uygotish xissini shakllantiradi.

Boburning she'rlari original ijod samarasi sifatida ko'p avlodlarga manzur bo'lib kelgan, ota-bobolarimiz serhirra faoliyatidagi ijobiy jixatlari uchun Boburni e'zozlaganlar. Biz xam uning ma'naviy merosini, xususan yosh avlod tarbiyasida muhim ahamiyatga molik bo'lgan axloqiy - ma'rifiy pedagogik qarashlarini qadrlaymiz. Xulosa qilib shuni aytamizki, umuman XIV-XVI asrlarda Markaziy Osiyoning ijtimoiy-siyosiy va madaniy xayoti bilan tanishishdan shu narsa ma'lum bo'ladiki, Amir Temur barpo etgan mustaqil markazlashgan davlatda u qo'llagan siyosat o'lkada ilm-fan, san'at, adabiyot, hunarmandchilik va yoshlar tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etadi. Sohibqiron Amir Temur va Temuriy shahzodalar tomonidan ma'rifatga katta e'tibor berilishi natijasida shaxar va qishloqlarda, ovullarda bolalarni 6 yoshdan o'qitish keng joriy etildi, madrasa ta'limi isloh qilindi, kurilish inshootlari, me'moriy obidalar, bogu-rog'lar, savdo shoxobchalari barpo etildi, «Buyuk ipak yo'li» jonlantirildi. Davlatni boshqarish, siyosat, huquqshunoslik, iqtisodiyot-tadbirkorlik mezonlari ishlab chiqildi. Boburning «Boburnoma» asari zoologiya, botanika, astronomiya, etnografiya, tarix, tilshunoslik soxasidagi kimmatli yodgorlikdir. Shu bilan birga "Boburnoma"da adabiyot, diplomatiya, xarbiy san'at, moliya soxalaridan xam ma'lumotlar olish mumkin. Boburning «tabiat va viloyatlar shaydosi» bo'lishi uning avlodlariga xam o'z ta'sirini ko'rsatgani, uni o'q'illari Xumoyun va nabirasi Gulbadanbegim, xolavachchasi Xaydar Mirzo xayotida xam ko'ramiz. Gulbadanbegim XVI asr o'rtalarida akasi Xumoyun safarini xikoya qiladigan «Xumoyunnoma» tarixiy-geografik asarini yozgan tarixnavis o'zbek ayolidir. Bu asarni sharkshunos olimlar «Boburnoma»ning davomi deb juda o'rinli aytadilar. Boburning xolavachchasi Toshkentlik Muxammad Xaydar Mirzo xam Xindiston, Tibet, qashqar va Issikko'l atrofini kezib, «Tarixi Rashidiy» voqeanomasini yozib qoldirgan. Yuqoridagi fikrlarimizdan ko'rinib turibdiki, Soxibhiron Amir Temur va temuriy xukmdorlar xamda ularning avlodlari o'qimishli, fan va madaniyatni egallagan, zukko insonlar bo'lib, ularning bizga qoldirgan ilmiy merosi bugungi kunda xam xayotimizda ulkan ahamiyat kasb etmoqda va Mustaqil O'zbekistonning obro'sini oshirish yo'lida katta xizmat qilmoqda.

Yurtboshimiz taklifi bilan va say'i xarakatlari tufayli o`tkazilgan Amir Temur, Ulug`bek, Imom al-Buxoriy, Al-Farq`oniy va boshqa buyuk siymolarning tavalludiga bag`ishlangan tantanalar va ular nomi bilan atalayotgan ma'rifat maskanlarining mavjudligi xalqimizning ularga bo`lgan chukur extiromidir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Nima sababdan XIV asrning ikkinchi yarmi — XVI asrlar Sharq Uyg`onish davrining ikkinchi bosqichi deyiladi?

2. Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyi?” asarida didaktik qarashlarining ta'lim-tarbiya taraqqiyotida tutgan o`rni haqida gapirib bering.

3. Ahmad Yugnakiyning fan va ta'limni rivojlantirishdagi xizmati nimalardan iborat

4. Al-Xorazmiyning ilmiy merosi va didaktik qarashlarining ahamiyati nimalarda ko`rinadi?

5. Abu Nasr Forobiy yashagan davrda ijtimoiy tuzum qanday edi.

6. Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi va uning didaktik qarashlari?

7. Ibn Sinoning hayoti va siyosiy ijtimoiy tuzum?

8. Ibn Sino oilada bola tarbiyasi haqida qanday fikrlarni ilgari surgan?

9. Yusuf Xos Xojib ilmiy merosi va didaktik qarashlarining ahamiyati nimalarda ko`rinadi?

10. Kaykovusning ilmiy merosi va didaktik qarashlarining ahamiyati nimalarda ko`rinadi?

11. Amir Temur va temuriylar davrida Movarounnahrda fan, madaniyat, ta'lim qanday rivojlandi?

12. Nima sababdan XIV asrning ikkinchi yarmi — XVI asrlar Sharq Uyg`onish davrining ikkinchi bosqichi deyiladi?

13. Amir Temurning ta'lim-tarbiya taraqqiyotida tutgan o`rni haqida gapirib bering.

14. Ulug`bekning fan va ta'limni rivojlantirishdagi xizmati nimalardan iborat?

Boburning ilm-fan taraqqiyoti va ma'rifiy-axloqiy tarbiyada tutgan o`rni
haqida so`zlab bering?

Foydalangan adabiyotlar:

- 1.HoshimovK., NishonovaS., InomovaM., HasanovR. Pedagogikatarixi– T.: O`qituvchi, 1996.
2. Hashimov K., Nishonova SPedagogika tarixi.– T.: “Istiglol” nashriyoti, 2005.
- 3.History of pedagogy. William Harold Payne. Gabriel Compayre Ulan Press, 2012.20b.

4 -Mavzu: XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movarounnahrda pedagogik fikrlar rivoji. Alisher Navoiyning ilmiy-ma`rifiy ijodi va Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari.

Reja:

- 1.XIV-XVI asrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikr taraqqiyot
- 2.Alisher Navoiyning ta'limiy –axloqiy qarashlari
- 3.Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari

Tayanch iboralar: hunarmandlar, olimu fozillar, san'atkorlar, muhandislar,boy tajribalari, ijodiy mahorat, ilm- ma'rifat, madaniyat, qurilish jabhalari

1.XIV-XVI asrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikr taraqqiyot

Qariyb bir yarim asr davomida mo`g`ullar istibdodi ostida xonavayron bo`lgan Movarounnahr xalqi XIV asrning boshlariga kelib mo`g`ul istilochilari zulmidan qutula boshladi. Movarounnahrda kuchli davlat tuzishga bo`lgan intilish g`olib keldi. Mo`g`ul istilochilariga qarshi Buxoroda xalq Mahmud Torobiy boshchiligida qo`zg`oldi, Samarqand va Xurosonda esa Sarbadorlar qo`zg`olonlari ro`y berdi. Natijada Sarbadorlar uzoq muddat hatto hokimiyatni ham boshqarib turdilar.XIV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrning feodal tarqoqligiga barham berildi, mamlakat mo`g`ul bosqinchilaridan tozalandi. XIV asrning oxiri va XV asrlarda Markaziy Osiyoda feodal munosabatlar yanada rivoj topa boshladi.Sohibqiron Temur va dastlabki temuriylar hukmronlik qilgan davr Movarounnahr tarixida alohida o`rin egallaydi.Markazlashgan buyuk Temur davlatining barpo etilishi bilan Movarounnahrda yana fan va madaniyat, maorif qaytadan ravnaq topa boshladi.Shuning uchun ham XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr tarixda Sharq Uyg`onish davrining ikkinchi bosqichi deb ataladi. Chunki, bu davr madaniyati o`z tamoyillari, yo`nalishi, iqtisodiy asosi jihatidan IX-XII asr madaniyatining davomi sanaladi.

Shu bois XIV asr oxiri va XV asrlarda Movarounnahrda Sharq Uyg`onish davri madaniy ravnaqini IX-XII asrlardagi madaniy rivojlanishidan ajratib olib

ko`rsatish mumkin emas. XIV asrning uchinchi choragi va XV asrda Markaziy Osiyoda iqtisodiyot, fan va madaniyat o`tdi. Amir Temur hukmronligi davrida jahonning ko`plab shaharlarida Samarqandga hunarmandlar, olimu fozillar, san'atkorlar, muhandislar olib kelindi va ularning boy tajribalari, ijodiy mahoratlaridan ilm- ma'rifat, madaniyat, qurilish jabhalarida keng foydalanildi. Samarqand va Hirotida madrasalar, kutubxona va rasadxona qurildi. Tibbiyot ilmini o`rganishga qiziqish yanada kuchaydi. Riyoziyot, falakiyot, jo`g`rofiya, tarix, adabiyot, falsafa hamda tarbiyashunoslikka oid asarlar yaratildi. Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Umar Xayyom, Sa'diy meroslarini, shuningdek, yunon-rim madaniyatini o`rganishga havas kuchaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, Temur va uning izdoshlari, temuriylar davrida fan va madaniyat rivojlandi. Ayniqsa Samarqand va Hirot shaharlari madaniyat, ilm-ma'rifat markaziga aylandi. Madrasalarda darslar arab, fors, turkiy (o`zbek) tillarida olib borilgan. Arab tili grammatikasini o`rgatishga ko`proq vaqt ajratilgan. Shuning uchun Sa'diy Sheroziyning «Guliston», «Bo`ston», Farididdin Attorning «Mantiq ut-tayr» va boshqalar ham o`qitilgan. Har bir madrasaning vaqfnomasida tolibi ilmlar, mudarrislar va boshqa xodimlarni qabul qilish, o`quv ishlarini yuritish belgilangan. XVI asrda xattotlik san'ati yuksak darajaga etdi. Sulton Ali Mashhadiy, Mirali Halaviy, Mahmud ibn Ishoq ash-Shixaybiy va boshqalar ustoz xattot bo`lib nom qozondilar. Darvesh Muhammad ibn Do`stmuhammad Buxoriy xattotlik san'atining nazariyasi to`g`risida asar yozdi. Bu davrda bir qator ilm maskanlari bunyod etildi. jumladan: Shayboniyxon madrasasi, Abdurahim sadr madrasasi, Mirarab madrasasi, masjidi Kalon va boshqa inshootlarning qurilishi ta'lim-tarbiya jarayonida muhim bosqich bo`ldi. Aholining savodxonligini oshirish, bolalarga ta'lim-tarbiya berish borasida ham ma'lum darajada imkoniyatlar yaratildi. Xususiy maktablar yuzaga keldi, muallim yollab bolalarni uyda o`qitish tadbirlari odat tusiga kirdi. Shahar va qishloqlarda, ovullarda ochilgan maktablarda bolalarni o`qitish 6 yoshdan boshlandi. Olti yoshli bolalar maktabga borib, alifbeni o`rganar, uning ayrim harflarini chizishni mashq qilardilar. O`quvchilar maktablarda savod chiqarganlaridan keyin madrasaga kirib ham diniy, ham dunyoviy fanlardan bilim

olar edilar. Shulardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, XIV— XVI asrlarda Movarounnahrda ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar yuksak taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi.

2. Alisher Navoiyning ta'limiy –axloqiy qarashlari

O'zbek adabiyotining asoschisi, she'riyat mulkining sultoni, ma'rifatparvar shoir, davlat arbobi Alisher Navoiy 1441 yil 9 fevralda Hirot shahrida tug'ilgan. Yosh Alisher favqulodda iste'dod egasi bo'lib, iste'dodining dastlabki ko'rinishlari u uch-to'rt yoshga to'lgan vaqtlardayoq namoyon bo'la boshlagan. Shu vaqtda u Fariddin Attorning «Mantiq-ut-tayr» asarini yod oladi. Alisherdagi ilm o'rganishga bo'lgan kuchli qiziqish hamda ishtiyoqni o'z vaqtida anglagan ota-onasi uni 1445 yilda maktabga beradilar. Maktabda tahsil olayotgan chog'larida o'tmish mutafakkirlari va o'z zamonasining zabardast shoirlarining ijodlari bilan yaqindan tanishadi. Mazkur davrda badiiy mavjud asarlar mazmunini o'qib-o'rganish bilan kifoyalanib qolmay, 10-12 yoshidayoq mustaqil ravishda she'rlar yoza boshlaydi. Yosh Alisher tomonidan yaratilgan she'riy misralar o'zida yuksak badiiy va falsafiy g'oyalarni aks ettirar edi. Chunonchi, uning ustози Lutfiyga o'qib bergan quyidagi misralari bugungi kunga qadar she'riyat ixlosmandlarining hayratiga sazovor bo'lib kelmoqda:

Orazin yopqoch ko'zimdin sochilur har lahza yosh,

Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lgach quyosh.

Qomusiy bilimlarni chuqur o'zlashtirgan Alisher Navoiy xalq orasida hurmat-e'tibor qozonadi. Bolalikda birga ulg'aygan do'sti sulton Husayn Boyqaro Alisher Navoiyning iste'dodi, bilimi hamda hayotiy qarashlarini yuksak qadrlagan holda uni o'ziga vazir etib tayinlaydi. Davlat arbobi sifatida faoliyat olib borgan Alisher Navoiy fan va san'atning turli sohalari: adabiyot, tarix, til bilimlari, musiqa, hattotlik, tasviriy san'at hamda me'morchilikning rivoji yo'lida amaliy harakatlarni olib borish bilan birga yoshlarga ta'lim va tarbiya berish masalalariga ham alohida diqqat-e'tibor qaratdi. Ulug' mutafakkir o'zining «Xamsa», «Mahbub-ul-qulub», «Munojot», «Vaqfiya», «Majolis-un-nafois», «Muhokamat-ul-lug'atayin», shuningdek, Abdurahmon Jomiyning «Arba'in» nomli asarining tarjimai sifatida

yaratilgan «Chihil hadis» («g`irq hadis») kabi asarlarida ta'lim-tarbiya masalalariga oid qarashlarini ifoda etadi. Alisher Navoiy o`z asarlarida komil inson obrazlarini yaratib, ular qiyofasida namoyon bo`luvchi ma'naviy-axloqiy sifatlarni ulug`lagan bo`lsa, ta'limiy-axloqiy muammolarni yorituvchi asarlarida esa komil insonni shakllantirish jarayonining mazmuni, ushbu jarayonning o`ziga xos jihatlari, yo`llari, shakl va usullari borasidagi mulohazalarni bayon etadi. Alisher Navoiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari, shu jumladan, komil insonni shakllantirish kontsepsiyasining mazmunini o`rganish muayyan davrlarda dolzarblik kasb etgan. Shu bois bu yo`lda bir qator tadqiqot ishlari olib borilgan. Xususan, navoiyshunos olimlar O.Sharafiddinov, I.Sultonov, A.Hayitmetov, N.Mallaev, T.Jalolov, V.Zohidov va S.G`anieva va boshqalar tomonidan samarali ravishda olib borilgan tadqiqotlar shular jumlasidan sanaladi. Alloma tomonidan yaratilgan asarlar mazmunidan anglanadiki, ularda ilgari surilgan qarashlarning markazida inson va uning kamolotini ta'minlash g`oyasi turadi. Mazkur o`rinda navoiyshunos olim V. Zohidov quyidagi fikrni ifoda etadi: «Navoiy ijodi hamda amaliy faoliyatining eng asosiy, markaziy masalasi, yo`nalish nuqtasi har narsadan oldin inson, uning taqdiri, baxti, saodati, uning yaxshi yashashi, bu uchun zarur jamiyat masalalaridir».

***Alisher Navoiyning ta'limiy-axloqiy qarashlarida etuk inson tarbiyasi
mazmuni, shakl va uslubi***

Allomaning tasavvuridagi komil inson o`z qiyofasida eng yuksak insoniy fazilatlar mujassam eta olishi lozim. Chunonchi, u ijodkor, qobiliyatli, shu bilan birga ilm-fanga nisbatan muhabbatli bo`lmog`i zarur. Alisher Navoiyning qarashlariga ko`ra, ana shunday sifatlarning sohibi bo`la olgan insongina o`z kuchi hamda aqlu zakovatiga ishonadi. O`z kuchi va aqlu zakovatiga qattiq ishona olgan insongina turli qiyinchiliklarga bardosh bera oladi, u o`ta murakkab muammolarni ham echimini topa olishga qodir. Ilm-fan sirlaridan xabardor bo`lishning inson ahamiyatini yoritir ekan, alloma ayni o`rinda ilmni qorong`ulikni yoritadigan chiroq, hayot yo`lini nurafshon etadigan quyosh, odamlarning haqiqiy qiyofasini

ko`rsata oluvchi omil sifatida ta'riflaydi. Ushbu fikr mutafakkir tomonidan yaratilgan «Nazmul-javohir» asarida quyidagicha bayon etiladi:

Kim olim esa nuqtasida barhaq de oni,

Gar bazm tuzar bihishti mutlaq de oni.

Har kimsaki yo`q ilm axmaq de oni,

Majlisdaki ilm bo`lsa uchmaq de oni .

Mazkur to`rtlikning mazmunida ilmli, oqil odam o`z maqsadiga erishish yo`lida uchraydigan har qanday qiyinchilikni engib o`tadi, kim ilmni o`ziga tayanch qilib olsa, u hech qachon qoqilmaydi, zero, ilm insonning baxt-saodatini ta'minlashga xizmat qiladi degan g`oya o`z aksini topgan.

«Hayrat ul-abror» dostonining o`n birinchi maqolatida esa mutafakkir ilmni quyosh, oy hamda kunduz sifatida quyidagicha ta'riflanadi: «Ilm sipehrning baland axtarligidakim, jahl tunin yoritmoq uchun «ayn»i , quyoshdan va «lom»i oydin va «mim» kunduzdin nishona aytur. Va jahl shomi tiyra manzaralig`dakim, g`aflat chohini zalolat kechasida zohir qilib, bu kechada shahovatdin fasona aytur. Va olimning bovujudi ganju mol tufroq aro najandligi» («ilm osmonning yulduzlaridek baland martaba, mavqega ega, bilimsizlik tunini yoritish uchun arab alifbosidagi «ayn» quyosh, «lom» oy, «mim» esa kunduz belgilarini ifoda etadi; bilimsizlik shomining qorong`i ko`rinishi g`aflat chohini pastlik kechasida zohir bo`lib, bu kechada olimning butun baxtsiz vujudi quyoshdek yuksak, johilning esa butun borlig`i boylik, mol bo`lsa ham tuproqdek xordir»). Ushbu o`rinda arab tilida aynning ma'nosi quyosh, lomning ma'nosi oy (shaklan oyga o`xshaydi va abjid hisobida “o`ttiz”ni bildiradi), mimning ma'nosi esa kunduz ekanligiga alohida urg`u beriladi. Alisher Navoiy ilmni quyosh, oy hamda kunduzga o`xshatish orqali, u insonni baxt-saodatga eltuvchi vosita ekanligiga e'tiborni qaratadi.

Alisher Navoiy ilm o`rganishga intilishni inson kamolotini ta'minlash uchun xizmat qiluvchi eng zarur fazilatlardan biri deb biladi. Ilmni insonni, xalqni nodonlikdan, jaholatdan qutqazuvchi omil sifatida ta'riflaydi. Asarlari mazmunida ilgari surilgan g`oyalar yordamida kishilarni ilmli va ma'rifatli bo`lishga undaydi. Mutafakkir ilm o`rganishni har bir kishining insoniy burchi deya e'tirof etadi. Zero,

ilm o`rganishdan maqsad ham xalqning farovon, baxtli-saodatli hayot kechirishini, mamlakatning obod bo`lishini ta'minlashga hissa qo`shishdir, deya ta'kidlaydi. Bilimli va dono kishilar hamisha o`z xalqining manfaati hamda mamlakatining ravnaqi yo`lida faoliyat olib borishlariga ishonadi. Mazkur o`rinda Mirzo Ulug`bekni ana shunday xislatga ega bo`lgan kishilardan biri bo`lganligiga urg`u beradi hamda uning nomi tarix sahifalarida abadiy saqlanib qoladi, deb hisoblaydi. Alisher Navoiy orzu qilgan komil inson faqat ilmi bo`lish bilan qanoatlanib qolmaydi. Uni etuk inson sifatida ta'riflash uchun unda, yana shuningdek, sabr-qanoat, saxiylik, himmat, to`g`rilik, rostgo`ylik, tavoze, adab, vafo va hokazo sifatlarning ham mavjud bo`lishi taqozo etiladi.

Alisher Navoiy asarlari mazmunida o`z aksini topgan har bir fikr amaliy ahamiyatga ega, zero, mutafakkir ularni o`zining ulkan hayotiy tajribasiga tayangan holda bayon etadi. Alloma uzoq yillar davomida olib borgan hayotiy kuzatishlari va tajribasi asosida «Mahbub-ul-qulub» («Ko`ngillarning sevgani») asarini yaratadi. Ushbu asarda «Xamsa» dostonining tarkibiy tuzilmasidan o`rin olgan «Hayrat-ul-abror», shuningdek, «Nazm-ul-javohir» kabi ta'limiy-axloqiy asarlarida ilgari surilgan axloqiy qarashlarni mazmun jihatidan yanada boyitadi.

Mutafakkir «Mahbub-ul-qulub» asarini yozishdan ko`zlagan asosiy maqsadini asar muqaddimasida quyidagi tarzda ochib bergan: «Har ko`cha-ko`yda yuguribman va olam ahlidin har xil kishilarga o`zimni etkazibman. Yaxshi va yomonning fe'l-atvorini bilibman, yomon-yaxshi xislatlarini tajriba qilibman. Yaxshilik va yomonlikning aslini ham, zahrini ham tortib ko`rdim. Xasislar va karamlar etkazgan yara va bergan malhamni ko`nglim tag-tugi bilan sezgandirman. Zamon ahlidan ba'zi hamsuhbatlar va davr kishilaridan ayrim do`stlar bu hollardan xabarsiz va ko`ngillari bu yaxshilik va yomonliklardan asarsizdir...

Bu xildagi hamsuhbat va do`stlarni xabardor qilmoq va bu hollardan ogohlantirmoq lozim ko`rinadiki, har toifaning xislatlaridan ma'lumotlari va har tabaqaning ahvolidin bilimlari bo`lsin, keyin munosib kishilar xizmatiga yugursinlar va nomunosib odamlar suhbatidan tortinishni zarur bilsinlar va barcha

odamlar bilan maxfiy sirlardan soʻz ochmasinlar. Shayton sifatlar hiyla va aldovlariga oʻyinchoq boʻlib qolmasinlar. Kimki har xil kishilar bilan suhbatlashish va yaqinlashishni havas qilsa, bu borada kaminaning tajribasi yoshlar uchun etarlidir”.

Asar uch qismdan iborat. Alisher Navoiyning oʻzi taʼkidlaganidek, asarning birinchi qismida turli toifaga mansub odamlarning feʼl-atvorlari; ikkinchi qismida yaxshi xislatlar va yomon feʼllar, ularning oʻziga xos jihatlari; uchinchi qismida esa yaxshi feʼl va xislatlar, insonda ularni shakllantirishga oid qarashlar bayon etiladi.

Alloma mazkur asarda kishilarni munosib va nomunosib kishilar tarzida ikki toifaga ajratadi. Har bir insonning hayotda uchraydigan nomunosib kishilarni yaxshi xulqli insonlardan ajrata olish layoqatiga ega boʻlishi muhim ekanligi, yomon xislatlarga ega kishilar bilan munosabatda boʻlishdan saqlanish lozimligini uqtirib oʻtar ekan, bu borada “Mahbub ul-qulub” asari yordamidan foydalanish foydadan holi boʻlmasligini taʼkidlaydi. Mazkur holat Alisher Navoiyning shaxsiy hayotiy tajribalari asosida yoshlarni komil inson boʻlib voyaga etishishga undashishidan dalolat beradi. Mutafakkir yoshlarning asar mazmunida oʻz ifodasini topgan hayot saboqlaridan oʻzlari uchun tegishli xulosalarni chiqarib olishlariga umid bildiradi.

Alisher Navoiy ilm-fanning inson kamolotidagi oʻrni, bilimlarni oʻrganish asosida hosil boʻlgan aql va idrokning inson hayotidagi ahamiyati hamda aqliy tarbiya va uning mohiyatini yoritishga alohida eʼtibor qaratadi. Alloma insonga xos boʻlgan maʼnaviy-axloqiy xislatlari xususida soʻz yuritadi hamda mazkur sifatlarning har biriga toʻlaqonli taʼrif berib oʻtadi. Qanoat, sabr, tavoze (adab), oʻzgalarga nisbatan mehr-muhabbatli boʻlish, ishqda vafodorlik, saxovat, himmat, karam, muruvvat, yumshoq koʻngillik (hilm) kabi xislatlarni ijobiy fazilatlar sirasiga kiritadi va ularning har biriga taʼrif berganidan soʻng tanbeh va hikoyatlar vositasida shaxsiy qarashlarini dalillar bilan toʻldiradi. Asarda, shuningdek, axloqiy fazilatlarining antonimi hisoblangan salbiy illatlar va ulardan qutulish yoʻllari ham bayon etilgan.

Mutafakkir axloqlilikning eng muhim mezonini odob deb hisoblaydi. Odobli, axloqli bo`lish insonga atrofdagi kishilar o`rtasida muayyan mavqe hamda hurmatga sazovor bo`lishga yordam beradi. Odobga ega bo`lishning inson hayotidagi rolini ko`rsatib berar ekan, Alisher Navoiy shunday fikrlarni ifoda etadi: «Adab kichik yoshdagilarni ulug`lar duosiga sazovor etadi va u duo barakati bilan umrbod bahramand bo`ladi. Adab, kichiklarni mehrini ulug`lar ko`ngliga soladi va u muhabbat ko`ngilda abadiy qoladi. Alisher Navoiy o`z asarlarida ilm-fan asoslarini puxta o`zlashtirgan kishilarni ulardan amaliy faoliyatda samarali foydalanishga undaydi. Xususan, u “Mahbub ul-qulub” asarida ilm o`qib uni ishlatmagan kishi urug` sohib hosilidan bahra olmagan kishiga qiyoslanishini aytib o`tadi.

Alloma tomonidan yaratilgan asarlarda komil insonni tarbiyalab voyaga etkazishning uslub, vosita va usullari yuzasidan ham so`z yuritiladi. Alisher Navoiy bola tarbiyasi bilan oila hamda maktabda shug`ullanish, shuningdek, bola tarbiyasini olib borish jarayonida namuna uslubidan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligiga alohida urg`u beradi. Tarbiya va ta`lim ishlari o`qituvchi hamda ota-onalar tomonidan olib borilishi lozim. Mutafakkir bolalar bilan munosabatda bo`lish chog`ida ular tomonidan yo`l qo`yilgan xatoliklarni bartaraf etishda ularga jismoniy jazo berishdan saqlanish, aksincha, xushmuomalalik bilan yo`l qo`yilgan xatolarning mohiyatini ularga tushuntirish zarurligini, biroq bu o`rinda ma`lum me`yorga amal qilish zarurligini aytadi. Alisher Navoiy o`qituvchining, ayniqsa, talabchan bo`lishi bolalarning puxta bilim olishlari va ularda axloqiy sifatlarning shakllanishiga muhim ahamiyatga ega deb hisoblaydi. Alloma ma`lum fan asoslari yoki muayyan kasb-hunar sirlarini o`rganishga layoqatli, iste`dodli bolalarni tarbiyalashga alohida ahamiyat berish jamiyat uchun katta foyda keltiradi, qobiliyatsizni tarbiyalashga urinish befoydadir, degan xulosaga keladi va bu o`rinda quyidagilarni bayon etadi: “g`obiliyatlini tarbiya qilmaslik zulmdir, qobiliyatsizga tarbiya hayf. Uni tarbiya qilmaslik bilan nobud qilma, bunga tarbiyatingni nobud qilma”.

Alisher Navoiy asarlarida zamonaviy pedagogika fani asoslari qatorida muhim o`rin tutuvchi omil o`z-o`zini tarbiyalash masalasining mohiyati ham yoritiladi. Bu borada bildirilgan fikr mazmuniga ko`ra, bolaning o`zi yo`l qo`ygan xato va kamchiliklarini o`zi anglab olishi hamda ularni bartaraf etish uchun imkoniyat yaratish zarur. Mutafakkirning e`tirof etishicha, kimki bu borada yaratilgan imkoniyatdan to`g`ri foydalansa, o`z xatosini anglay oladi va uni bartaraf etishga harakat qiladi, kimki yo`l qo`yilgan xatoni anglash va uni to`g`rilashga harakat qilish o`rniga turli bahonalarni ro`kach qilaversa, xatolari sonining yana bittaga oshishi uchun shaxsan o`zi sharoit yaratadi. Keltirayotgan bahonasi qancha ko`p bo`lsa, uning yanglishishi, xatosi shunchalik katta ko`rinadi, kamchilikning mavjud ekanligini ko`rsatgan kishi bilan tortishish qancha kuchli bo`lsa, el oldida uning obro`si shunchalik pasayadi. Quyida keltiruvchi to`rtlik ana shu mazmuni ifoda etadi:

Xatog`a tadorik nedur bexilof,
Ayon qilmoq o`z sahviga e'tirof.
Vagar qilsa sahvig`a ijro dail,
Ki yaxshidur aylar iki ancha bil2.

Mutafakkirning ilm olish yo`llari xususidagi qarashlari ham muhim ahamiyatga egadir. Alisher Navoiy bilimlarni tinmay, uzluksiz o`rganish zarur, deydi. Bu yo`lda duch keladigan har qanday qiyinchilikni engib o`tish mumkin deb hisoblaydi. Aniq hayotiy maqsadni belgilab olgan holda ana shu maqsadni ro`yobga chiqishi yo`lida qunt bilan ishlash, tirishqoqlik bilan harakat qilish, izchillik faoliyat olib borish, bu yo`nalishda olib borilayotgan harakatni oxiriga etkazishda chidamli, matonatli va sabotli bo`lishni maslahat beradi.

Yuqorida bayon etilgan fikrlar mazmunidan anglanadiki, alloma o`z davrida ilm olish tamoyillarini to`g`ri ko`rsatib, shuningdek, ta'lim tizimi mohiyatini ham yoritib bera olgan. Alisher Navoiy tomonidan asoslangan ta'lim tizimi o`zida quyidagilarni aks ettiradi:

- a) maktab yoki madrasada tahsil olish;
- b) olim, hunarmand yoki san'atkorlarga shogird tushish asosida ta'lim olish;

v) mustaqil ravishda ilm o`rganish.

Yoshlarga chuqur bilim hamda axloqiy tarbiya berishda muallimlarning roli beqiyosdir. Muallimlik faoliyatini olib borish o`ta mas'uliyatli va sharafli, ayni vaqtda murakkab ish sanaladi. Ushbu faoliyatni samarali yo`lga qo`yish mudarris hamda ustoz-murabbiylarning muayyan talablarga to`laqonli javob bera olishlariga bog`liq. Eng muhim talab - ularning chuqur bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlarga ega bo`lishlaridir. Hqituvchining samarali o`qish (ta'lim berish) yo`llari va ularning mohiyatidan xabardor bo`lishi ham nihoyatda muhim. Alisher Navoiy mazkur fikrlarni ilgari surar ekan, nodon, mutaassib hamda johil muallimlar va ularning xatti-harakatlarini tanqid qiladi. Xususan, "Mahbub-ul-qulub" asarida maktabdorlar va ularning faoliyatlari mazmuni xususida to`xtalib o`tar ekan, o`qituvchi mehnati, shuningdek, murabbiylik haqqini xolisona baholaydi, biroq shu o`rinda ularning qattiqqo`l, johil va ta'magir bo`lishlarini qoralaydi:

"Uning ishi odam qo`lidan kelmas, odam emas, balki dev ham qila bilmas. Bir kuchli kishi bir yosh bolani saqlashdan ojizlik qilardi. U esa bir to`da bolaga ilm va adab o`rgatadi, ko`rkim, bunga nima etsin. Shunisi ham borki, u to`dada fahm-farosati ozlar bo`ladi, undan kishiga yuzlarcha mashaqqat kelsa qanday bo`ladi. Har qanday bo`lsa ham, yosh bolalarga uning haqqi ko`pdir, agar shogird podshohlikka erishsa ham unga (muallimga) qulluk qilsa arziydi."

Haq yo`lida kim senga bir harf o`qitmish ranj ila,
Aylamak bo`lmas ado oning haqin yuz ganj ila".

3.Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari

Abdurahmon Jomiy XV asrda yashagan mutafakkirlar kabi inson va uning yuksak axloqiy xislatlari, go`zal fazilatlarini tarannum etish orqali kishilarning baxt-saodatini ta'minlash yo`llari xususidagi g`oyalarni ifoda etadi. Abdurahmon Jomiyning hayoti va ijodiy faoliyati, ta'limiy va tarbiyaviy qarashlari borasida mashhur sharqshunos olimlar - E.E.Bertels, M.Orifiy, Sh. Shomuhamedov, A.Qayumov, H.Aliqulov va boshqalar samarali ravishda tadqiqot ishlarini olib borganlar. Allomaning to`liq ismi Nuriddin Abdurahmon ibni Ahmad bo`lib, u 1414 yilning 7 noyabrda Jom shahrida tavallud topgan. Abdurahmon Jomiylarning

oilasi keyinchalik Hirot shahriga ko`chib o`tadi. Bu davrda Xurosonda Shohruh Mirzo hukmronlik qilar, Hirot shahri esa eng yirik madaniy markazlardan biri sanalardi. Yosh Nuriddin Abdurahmon maktabga juda erta qatnay boshlagan. Uning otasi o`z davrining ziyoli kishilaridan biri bo`lganligi uchun o`g`lining bolalikdan bilim olishiga katta e'tibor bergan. Abdurahmon Jomiy maktabni tamomlagach, «Nizomiya» madarasida tahsilni davom ettirdi. Madrasada tahsil olish davrida u arab tili grammatikasini puxta o`rgandi, shuningdek, arab tilida yaratilgan hamda aruz vazni va uning o`ziga xos jihatlari hamda qofiya ilmidan saboq beruvchi asarlar mazmuni bilan tanishib chiqdi. Ko`plab badiiy asarlarning sharhlari bilan tanishishga musharraf bo`ldi. Ayni vaqtda Sa'diddin Qoshg`ariy, Shayx Bahoviddin Umar va Mavlono Muhammad Asad kabi allomalarning qo`lida tahsil oldi. Abdurahmon Jomiy badiiy asarlarni yaratishga oid ilmlarni puxta o`zlashtirganligi hamda nasriy va nazmiy asarlarni birdek muvaffaqiyatli yarata olish qobiliyati bilan ustozlarining tahsiniga sazovor bo`ldi. Biroq Abdurahmon Jomiyda o`zi egallagan bilimlari darajasidan qoniqmaslik hissi ustun edi. Shu bois bilimlarini yanada oshirish maqsadida Samarqand shahriga yo`l oladi. Mazkur davrda Samarqand shahri ulug` mutafakkir Muhammad Tarag`ay Ulug`bekning boshqaruvi ostida bo`lib, u madaniyat va ma'rifat o`chog`iga aylangan edi. Mirzo Ulug`bekning rahbarligi ostida matematika, fizika va astronomiya kabi fanlarning rivoji yo`lida samarali tadqiqotlar olib borilayotgan edi. Samarqand shahrida bo`lgan vaqtda Abdurahmon Jomiy o`z zamonasining etuk olimi g`ozizoda Rumiya tomonidan o`qilgan ma'ruzalarni tinglashga muvaffaq bo`ldi. Hirot shahriga qaytgach, mashhur olim, Muhammad Tarag`ay Ulug`bekning sevimli shogirdlaridan biri Ali Qushchi tomonidan sinovdan o`tkazildi. Abdurahmon Jomiy tinimsiz izlanish, o`qib-o`rganish evaziga matematika, arab tili va adabiyoti, sintaksis, badiyot ilmi, musiqa, falakiyot, falsafa, fiqh, notiqlik ilmi, Qur'onni qiroat bilan o`qish va sharhlash kabi fanlardan chuqur bilimga ega bo`ldi. Chuqur bilim va keng dunyoqarashga ega bo`lganligi bois Abdurahmon Jomiy xalq orasida shoir va olim sifatida shuhrat qozondi, hurmat-e'tiborga sazovor bo`ldi.

Allomaning o`ta darajada kamtarligi ham uning xalq orasidagi obro`siga obro` qo`shdi.

Alloma va she'riyat mulkining sultoni Alisher Navoiy o`rtasida mustahkam do`stona aloqa mavjud bo`lib, ushbu aloqa ham badiiy ijod, ham maishiy turmush, ham ijtimoiy munosabatlar sohasida yaqqol ko`zga tashlanar edi. 1469 yilda Hirot shahrida asos solingan mazkur do`stlik alloma hayotining so`nggi daqiqalarigacha davom etdi.

Abdurahmon Jomiy 1472 yilda haj safari bilan Makka shahriga otlanadi, ushbu safar jarayonida turli shaharlarda bo`lib, mashhur shoir, olim va mutafakkirlar bilan muloqotda bo`ladi, adabiy jarayon, uning o`ziga xos yo`nalishlari va mazmuni bilan yaqindan tanishadi. Ikki yillik safardan so`ng Hirot shahriga qaytadi va o`zi orttirgan boy tajribaga tayangan holda ijod qiladi.

Abdurahmon Jomiy ham o`z asarlarida yuksak insoniy xislatlarni ta'rif etadi. Tadqiqotchi Sh.Shomuhamedov Abdurahmon Jomiyning shaxsi xususida so`z yuritar ekan, quyidagilarni qayd etib o`tadi: «Uning shaxsan o`zi bunga namuna bo`ldi, poklik shamlaridan biri bo`lib porladi».

Alloma uchta lirik devoni, ta'lim-tarbiya masalalariga oid «Bahoriston», shuningdek, ettita dostonni o`z ichiga olgan «Haft avrang» («Etti taxt») nomli asarlari bilan jahon madaniyati taraqqiyotida munosib o`ringa ega bo`ldi.

Abdurahmon Jomiyning ta'limiy-axloqiy qarashlarida tarbiya mazmuni, shakl va uslublari

Abdurahmon Jomiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari «Bahoriston» asari hamda «Haft avrang» («Etti taxt») asarining tarkibidan o`rin olgan «Tuhfatul ahror» va «Silsilatuz zahab» («Oltin tizmalar») dostonlarida aks etadi. Allomaning «Bahoriston» asari Muslihiddin Sa'diy tomonidan yaratilgan «Guliston» asari yaratilgan uslubda yozilgan bo`lib, unda Abdurahmon Jomiy haqiqiy kamolotga erishgan inson va uning ma'naviy-axloqiy qiyofasi borasida to`xtalib o`tadi.

Abdurahmon Jomiy ham boshqa allomalar kabi inson kamolotining birinchi mezonini uning bilimlilik darajasi deya ta'kidlaydi.

«Haft avrang» asarining birinchi dostoni boʻlgan «Tuhfatul-ahror»da ham Abdurahmon Jomiy ilmning inson hayotidagi ahamiyati koʻrsatib berar ekan, ilm har qanday muammolarni echishda insonga yordam berishini koʻrsatib oʻtadi.

Alloma oʻzining mashhur «Silsilatuz zahab» («Oltin tizmalar») dostonining «Sevimli aziz farzandga nasihat» nomli bobida, har bir yoshning bilim olishi zaruriyat ekanligini taʼkidlaydi. Zero, inson umri juda qisqa boʻlib, u umrni behuda oʻtkazmasligi, shuningdek, muayyan darajada bilimlarni egallagandan soʻng unga amal qilish lozim, amaliyotda qoʻllanilmaydigan ilm ham behudadir degan fikrlarni ilgari suradi. Xususan:

Ilm yoʻliga qadam qoʻy, chunki shu yoʻl farovon,

Ammo umringning yoʻli, gʻoyatda qisqa – bir on.

Har bir kishiga boʻlmas qayta yashash muyassar,

Egalla sen bilimni, mangu turar muqarrar.

Bilim egalladingmi, unga doim amal qil,

Ilming amalsiz boʻlsa, sen oni bir zahar bil.

Faraz qildik bilarsan, ul ilmi kimyoni,

Zar qilmasang misingni, qolmas ishing nishoni.

Abdurahmon Jomiy ilmning ahamiyati borasida toʻxtalib oʻtar ekan, kitobning mavjud bilimlarni egallashdagi oʻrni hamda kitobning fazilatlarini ochib beradi. Chunonchi:

Kitobga yuz oʻgirgin, ey jigarim farzandim,

Kitobga ulfat boʻlgin, quloqqa ol bu pandim,

Tanholikda munising, bilsang agar kitobdir,

Donolikning tongiga, shu'la sochar kitobdir.

Bepul, beminnat senga, ustoz boʻlib oʻqitar,

Bilim bagʻishlab senga, chigallaringni echar,

Kitobdur yaxshi hamdam, teri yopingan olim,

Ish siridan goh soʻzlab, ammo goho turar jim.

Uning ichi gʻunchadek, varaqlardan liq toʻla,

Har varagʻi goʻyoki, durdonadir bir yoʻla.

Mazkur o`rinda keltirilganidek, alloma kitobni «teri yopingan olim»ga qiyoslaydi. Abdurahmon Jomiy bilimlarni yoshlikdan egallash maqsadga muvofiq ekanligini ta'kidlaydi. Ayni o`rinda johillikni qoralab, dono bilan nodon kishilarni bir-birlariga qarama-qarshi qo`yadi:

Hammadan avval farzand, bilimdan bahramand bo`,

Nodonlik yurtidan chiq, bilim tomon olgil yo`l.

Har bir kishiga bu so`z, oyna kabi ayondir,

Dono tirik hamisha, nodon o`liksimondir.

Abdurahmon Jomiy donolikni olqishlar ekan, avvalo, mamlakatni boshqaruvchi hukmdorlar ilmi bo`lishi zarurligini, agar rahbar nodon, johil bo`lsa, el boshiga juda ko`p nadomat, kulfat va zulm yog`ilishi mumkinligiga alohida urg`u berib o`tadi:

Nodonga rahbarlik qilsa gar dono,

Ilmidan ishlar ham bo`ladi a'lo.

Dono suhbatidan bosh tortsa nodon,

Davrondan yaxshilik ko`rmas hech qachon.

Shoh agar bo`lmasa bilimdon, hakim,

Jahl botqog`ida bo`lur muqim.

Yog`ar undan doim, jaholat, o`lim,

El boshiga tushar nadomat, zulm1.

“Bahoriston” asarida esa ilmni behuda egallamaslik, har bir shaxs jamiyat va o`zi uchun foydasi tegadigan ilmlarni egallashi zarurligini ta'kidlaydi:

Eng zarur bilimni qunt bilan o`rgan,

Zarur bo`lmaganni axtarib yurma.

Zarurini hosil qilgandan keyin,

Unga amal qilmay umr o`tkurma.

Darhaqiqat, Abdurahmon Jomiy mazkur o`rinda ilmning inson uchun ahamiyati darajasini to`g`ri talqin etadi. Alloma ilm va hunarni e'zozlagan rahbarning o`z xalqi hurmat-e'tiboriga sazovor bo`lishi hamda rahbar qachonki,

elning ehtiromiga muyassar bo`lar ekan, ana shundagina mamlakat gullab yashnashi mumkinligini ta'kidlaydi.

Abdurahmon Jomiy asarda bilimning inson hayotidagi ahamiyati hamda ijtimoiy jamiyat taraqqiyotini belgilashdagi o`rni va rolini ochib berish bilan birga har bir kishi tomonidan ma'lum hunar sirlarini o`zlashtirish foydadan holi bo`lmasligini uqtiradi. Ayni o`rinda insonning qadr-qimmatini uning molu mulki bilan emas, aksincha, u tomonidan egallangan hunarning kishilar maishiy hayotini farovonligini ta'minlashdagi ahamiyati bilan belgilanishiga urg`u berib o`tadi. Xususan, asarda mazkur fikr mohiyatini to`laqonli yoritishga xizmat qiluvchi quyidagi misralar keltiriladi:

Odamning qiymati emas simu zar,

Odamning qiymati bilim ham hunar.

Nazar sol, dunyoda hunar tufayli,

Xojasidan qadri ortiq ko`p qullar.

Qanchalab xojalar hunarsiz uchun,

Qullari oldida be o`q, be sipar.

Mutafakkir bilim hamda hunarsiz kishini o`tindan boshqa narsaga yaramaydigan mevasiz daraxtga o`xshatadi. U har bir yoshni ilmu hunar sirlarini o`rganishga, bu yo`lda sabrli, matonatli bo`lishga undaydi. Ilmu hunar kishi mushkul ahvolga tushib qolgan damlarda ham asqotuvchi vosita, aksariyat hollarda esa kishi nomini abadiylashtirilishini ta'minlovsi omil ekanligini qayta-qayta uqtirar ekan, har bir inson xoh yosh, xoh keksa, xoh shohu xoh gadoy bo`lsin hunar o`rganishi farz ekanligini ta'kidlaydi. Mazkur fikrning haqqoniyligini «Iskandar xiradnomasi» dostonida sohibi qiron Iskandarning ilmu hunar o`rganish o`ylidagi sa'i-harakatlarini boshqalarga nisbatan namuna sifatida ko`rsatish orqali ochib beradi. Farzandining bilim, hunar va donishmandlik sirlarini o`rganib olishi uni baxt-saodatga olib boruvchi yo`l ekanligini chuqur anglab etgan yunon podshohi Faylaqus o`g`li Iskandarni mashhur olim, mutafakkir Arastuning oldiga olib kelib, unga ilmu hunar sirlarini o`rgatishni iltimos qiladi. Arastu Iskandarning layoqati, shuningdek, ilmu hunar asoslarini o`rganishga bo`lgan ishtiyoqini

inobatga olgan holda unga mavjud bilimlarni o`rgatish bilan birga uni davlatni muvaffaqiyatli boshqarish sirlaridan ham ogoh etadi. Iskandar qiyofasida namoyon bo`lgan ishtiyoq, ilmu hunar o`rganish yo`lida har qanday mashaqqatlardan cho`chimaslik xislati uning etuk, bilimli, mard va o`ta darajada ziyrak inson bo`lib shakllanishiga yordam beradi. Abdurahmon Jomiy asarlarida ham boshqa allomalarning asarlarida ifoda etilganidek shaxs tarbiyasini samarali tashkil etish masalalariga katta e`tibor beriladi. Etuk insonga xos bo`lgan axloqiy xislatlar uning barcha asarlarida keng ifoda etiladi. Xususan, komil inson qiyofasida aks etuvchi ma'naviy-axloqiy sifatlar - yaxshilik, saxiylik, shirinsuxanlik, kamtarlik, sabr-qanoat, rostgo`ylik, do`stlik, mehnatsevarlik kabilarni tarbiyalash zarurligi ta'kidlanadi. Saxovat, kamtarlik hamda oliyjanoblikni esa eng ulug` insoniy fazilatlardan deb biladi. "Bahoriston" asarida alloma "saxovat biror narsaga qarab yoki biror narsa evaziga bo`lsa, hatto talab etilgan narsa maqtov va minnatdorchilik bo`lgani taqdirda ham u saxovat emas", - deydi. Xususan:

Saxiy dema saxovatiga, Biror talab qo`ysa gar odam.

Saxiylikmas, bu savdogarlik, Bunda yo`qdir sharaf va karam.

Saxovatdan kimning maqsadi – Agar bo`lsa shuhrat, ovoza,

Ahli karam shahrida unga, Har doim berkdur darvoza.

Abdurahmon Jomiy tomonidan "Iskandar xiradnomasi" nomli dostonining "Iskandarning pokizalar shahriga etishi" bobida ifoda etilgan etuk insonga xos xislatlar borasidagi qarashlar Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri" asarining tarkibiy tuzilmasidan joy olgan "Fozillar shahri hokimining fazilatlari" bandida ilgari surilgan fikrlar bilan o`zaro uyg`undir. Har ikki asarda ham fozillar shahri aholisiga xos bo`lgan xislatlar yaxshilikning g`olib kelishi barcha yomon illatlar - urush, nizo, jaholat, zulm, boylikka hirs qo`yish hamda ta'magirlikning barham topishi asosida kechishini ochib beradi. Iskandar jahon kezib, nihoyat bir shaharga keladi. Ushbu shahar aholisining ma'naviy-axloqiy qiyofasi, ularning turmush tarzi shohni lol qoldiradi. Mazkur shaharda odamlar tinch, osoyishta, urush-janjallsiz hayot kechiradilar; barcha birdek mehnat bilan shug`ullanadi. Shaharda o`g`ri yo`q, shu bois barcha eshiklar qulfsiz. U erda adolat hukmron

bo`lib, fuqular o`rtasida o`zaro yordam va hamjihatlilik hissi qaror topgan. Bunday hayot tarzi ushbu shahar aholisiga ota-bobolaridan meros qolgan bo`lib, ular mavjud an'analarni e'zozlab asraydilar va ularga qat'iy amal qiladilar. Abdurahmon Jomiyning "Salomon va Absol" dostonida esa tuban his-tuyg`ulardan tozalanib, ma'naviy kamolotga erishish yo`li badiiy tarzda ifoda etiladi. Asarning mazmunida podshohning o`g`li va uning tarbiyachisi o`rtasida yuzaga kelgan ishqiy kechinmalar ramziy obrazlar vositasida hikoya qilinadi. Shoh o`z o`g`li Salomonga go`zal juvon Absolni tarbiyachi etib tayinlaydi. Salomon ham aqlan, ham jismonan etuk yigit bo`lib kamolga etadi. Absol uni sevib qoladi va Salomonni ham makru hiyla bilan o`ziga maftun etadi, Salomonda Absolga nisbatan moyillik paydo bo`ladi. Salomon na otasi (shoh)ning, na ustoz (hakim)ning pandlariga quloq solmay, Absol bilan birga orolga qochib ketadi. Ammo shoh ularni tutib, asir oladi. Imkonini qilib Salomon Absol bilan sahroga chiqadi. U erda ular olov yoqib, o`zlarini gulxanga tashlaydilar. Absol gulxanda kuyib halok bo`ladi, Salomon esa omon qoladi. Salomon Absolni unuta olmay qiynaladi. Nihoyat Salomon ustoz (hakim)ning pand- nasihatlariga ko`ra Absol siymosidagi Zuhraga ko`ngil qo`yadi. Shunda shohning ham ko`ngli taskin topib, toju taxtni Salomonga topshiradi. Dostonning nihoyasida qissadan hissa bayon etiladi. Filolog olim A.Qayumovning fikrlariga ko`ra, Abdurahmon Jomiyning ushbu dostonni yaratishdan ko`zda tutgan maqsadi aql-idrok va sog`lom fikrga asoslangan holda ish tutish har doim ijobiy natijalar berganligini ochib berishdan iboratdir. Salomon va Absol o`rtasida yuzaga kelgan muhabbat ramziy mazmunga ega. Alloma ta'kidlab o`tganidek, jism jonsiz yashay olmaydi. Agar jon mavjud bo`lmasa, jism o`lik tanga aylanadi. Dostonda Salomon obrazi – ruhning, Absol obrazi jismning timsolidir. Salomon bilan Absolning orolda yolg`iz qolishlari hamda maishatga berilishlari ham ramziy mazmunga ega. Chunonchi, dostonda tasvir etilgan dengiz hirsni anglatadi. Salomon va Absolning o`zlarini gulxanga tashlashlari misolida ruhning gunohlardan forig` bo`lishiga urg`u beriladi. O`zini gulxanga tashlash bilan Salomon hirslerden tozalanadi. Jism o`tda kuyib kul bo`ladi, ruh omon qoladi. Salomonning Zuhraga ko`ngil qo`yishi misolida

ezgulikning buyuk tantanasi ifoda etiladi. Gunohlardan forig` bo`lgan ruhning yangi hayot boshlashi insonning ma'naviy kamolotga erishish borasidagi g`alabasini namoyon etuvchi hodisadir. Ayni o`rinda Zuhra obrazi ma'naviy kamolotning timsoli sifatida keltiriladi. Demak, Abdurahmon Jomiy "Salomon va Absol" dostonida ibratli rivoyatlar misolida kishilarga tuban hirslardan tozalanib, ma'naviy kamolotga erishish yo`llarini ko`rsatib beradi. Inson har qanday hirsu mayldan yuqoriroq bo`lishi, aql-idrok va sog`lom fikr yuritib ish ko`rishi lozim, degan fikrni ilgari suradi va tasavvuf g`oyalarini tarannum etadi. Alloma o`z asarlarida yuksak insoniy sifatlarni tarannum etar ekan, ularning eng muhimlari sifatida quyidagi xislatlarni qayd etadi ham mazkur xislatlarning har bir inson qiyofasida aks etishi hayotiy zaruriyat deya hisoblaydi: insoniylik, adolatlilik, mehnatsevarlik, saxovat va karam, mehr-muruvvat, chin inchoy muhabbat, rostgo`ylik, kamtarlik, jasorat, mardlik va boshqalar. Ayni vaqtda insonning takabburlik, molu dunyoga qirs qo`yish, yolg`onchilik, johillik, ta'magirlik kabi salbiy xislatlardan xalos bo`lishini maqsadga muvofiq deb topadi. Abdurahmon Jomiy insonga xos bo`lgan ma'naviy-axloqiy sifatlarni va shaxsda ularni shakllantirish masalalarini o`z asarlarida she'riy misralar orqali yanada ta'sirchan uslubda ochib berishga harakat qiladi. Yuqorida nomlari qayd etilgan asarlarda bayon etilgan fikrlar hayotiy xususiyatga egaligi bois asrlar davomida o`zining nazariy qimmatini saqlab qolishga muyassar bo`lmoqda.

1. Jaloliddin Davoniy hayoti va uning «Axloqi Jaloliy» asari Jaloliddin Muhammad Ibn Asad as-Sddiqiy al-Davoniy Eronning Kazarun viloyatidagi Davon qishlog`ida 1427 yilda dunyoga kelgan. Jaloliddin Davoniy boshlang`ich ma'lumotni qishlog`ida olgach, Sherozga keladi va u erda Dorul ay-tom madrasasida tahsil ko`radi. Madrasada u musulmon qonunshunosligi (fiqh) bilan maxsus shug`ullanadi hamda ilm-fan sirlarini mashhur odamlardan o`rgana boshlaydi. Uning otasi Sa'diddin ham o`z zamonining fozil kishilaridan bo`lib, o`g`lining ham ilm-fanni chuqur egallashiga yordam beradi.

Madrasani tamomlagach, Davoniyning ilmiy qobiliyatidan xabardor bo`lgan eron hukmdori Sulton Yoqub Oq qo`yinli tomonidan Sheroz shahriga

qozi etib tayinlanadi. U madrasada ham mudarrislik, ham qozilik vazifalari bilan shug'ullana boshlaydi. Davoniy faqat o'z yurtida emas, balki o'zga mamlakatlarda ham shuhrat qozonadi. Turli shaharlardan talabalar kelib, unda tahsil oladilar va ular orasidan ham etuk fozilu fuzalolar etishib chiqadi.

Davoniy keyinchalik Eron, Iroq, Hindistonda, Koshon, G'ilon, Tabriz, Hirot shaharlarida sayohatlarda bo'lib, ko'plab olimlar bilan hamsuhbat bo'lib, o'zining bilimi, dunyoqarashini yanada boyitgan.

Davoniy urining oxirgi yillarini o'z qishlog'ida o'tkazgan. Olim 1502 yilda vafot etgan. U Kazarun yaqinidagi qishlog'i Davonga dafn etilgan. Davoniy o'z davrining ilm-fan taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan qomusiy olim. Uning yirik olim bo'lib etishishida Samarqand, Hirot ilmiy muhitining ham katta ta'siri bo'lgan. Chunki, ilm-fan XIV—XV asrlarda xuddi ana shu ikki yirik fan va madaniyat markazida taraqqiy etgan. Davoniy bu ikki shahar ilm ahllari, shuningdek, Vizantiya, Ozarbayjon, Qirmon, Hurmuz, Tabariston, Xuroson va Jurjon olimlari bilan uzviy aloqada bo'lgan. Ayniqsa, Hirotida bo'lganda mashhur shoir va mutafakkir Abdurahmon Jomiy bilan uchrashgan va keyinchalik u erdan ketganidan so'ng ham alloma bilan xat yozishib turgan. Demak, Davoniyning etuk olim bo'lib etishishida Yaqin va O'rta Sharq, Movarounnahrda etuk olimlar bilan hamkorlik qilishi muhim omil bo'lgan. Davoniyning madrasadagi uzoq vaqt mudarrislik faoliyati uning ta'lim-tarbiya to'g'risida o'z qarashlariga ega ekanligini ko'rsatadi.

«Axloqi Jaloliy» uch qismdan iborat. Birinchi qism — axloq faniga, ikkinchi qism — «Odamning ichki holati» oilaviy hayotiga, uchinchi qism — «Shahar (davlat)ni boshqarish va podshohlar siyosati», deb atalib, unda muhim ijtimoiy-siyosiy masalalar ko'tariladi. Chunonchi, jamiyatning paydo bo'lishi, davlat va uni boshqarish masalalari, xalqning farovon hayot kechirishida podsholarning o'rni, ilm-fan taraqqiyotining jamiyatda tutgan o'rni bayon etiladi.

Biz, asosan Davoniyning insonning haqiqiy kamolotga etishida aqliy va axloqiy shakllanishi masalalariga to'xtalamiz. Avvalo, Davoniy va boshqa mutafakkirlarga ergashib o'zining axloqiy qarashlarini o'z salafлари kabi talqin etdi.

Masalan, Abu Nasr Forobiy, Ibn Miskaveyx, Nasriddin Tusiy, Ibn Sinolar kabi inson kamolotga erishishda adolat, donolik, shijoat singari yuksak fazilatlariga ega bo`lishi, hissiy bilim bilan bir qatorda narsa va hodisalarning mohiyatini idrok qilishni to`g`ri talqin etdi. Davoniy insonning kamolga erishishi uning boshqalar bilan munosabatiga ham bog`liq ekanligini ta`kidlaydi, jamiyatda, ma'lum ijtimoiy muhitda, boshqalar bilan aloqada shallanib tarbiya topgan inson o`zi yashagan jamiyatda adolat hukmron bo`lsa, unda baxt-saodatga erishishi mumkin, deydi. Shuning uchun u «Axloqi Jaloliy» asarida jamiyatni adolatli — fozil shaharga va johil shaharlarga bo`ladi. Forobiy kabi Davoniy ham fozil shahar boshqaruvchisida o`nta eng yaxshi fazilat mujassamlangan bo`lishi kerak, deydi. Bular: birinchisi — hukmdor odamlarni e'zozlashi; ikkinchisi — davlat ishlarini adolatli ijro etishi; uchinchisi — hirs va shahvatga berilmasligi; to`rtinchisi — hukmdorlikda shoshma-shosharlik va g`azabga yo`l qo`ymasligi, balki shafqat va muruvvatga asoslanishi; beshinchisi — xalqning ehtiyojini qondirish uchun xudoning irodasidan kelib chiqishi; oltinchidan — xalq ehtiyojini qondirishga oid ishlarni bajarishga harakat qilishi; ettinchisi — halqqa nisbatan odil bo`lishi; sakkizinchi — har bir ishni maslahatlashib, kengashib hal etishi; to`qqizinchisi — har bir kishini uning qobiliyatiga monand lavozimga tayinlashi, qobiliyatsiz kishilarga yuqori lavozim bermaslikni; o`ninchisi — adolatli farmonlar chiqarishi, qonunni buzishga yo`l qo`ymaslik kabilardir. Shuningdek, Davoniy hukmdorning diniy majburiyatlarga ham rioya etishi kerakligini ta`kidlagan. Ko`rinib turibdiki, adolatli shox timsoli Davoniy istagan axloqiy kamol topgan shaxsdir.

Davoniy «Axloqi Jaloliy»da ijtimoiy-niyosiy masalalarga qayta-qayta murojaat etadi. Chunonchi, jamiyatning paydo bo`lishi, davlat va uni boshqarish masalalari, adolatli va adolatsiz podsholar, ilm-fan taraqqiyotining jamiyatda tutgan o`rni, aqliy va axloqiy tarbiya, insonda ijobiy xislatlarni tarkib toptirish masalalari va boshqalar shular jumlasidan.

Davoniy o`z asarida insonni ijtimoiy mavjudot sifatida qaraydi, inson faqat jamiyatda, kishilar orasida, ular bilan munosabatda shakllanadi, degan fikrni ilgari suradi. U o`tmish olimlarining ta'lim-tarbiyaga oid asarlaridagi an'analarni

rivojlantirgan holda o'z qarashlarini o'tkir ruhshunos olim sifatida ham talqin etadi, uning fikricha bola yaxshi fazilatlarni ta'lim-tarbiya natijasida egallashi mumkin. Chunki, bolada his-tuyg'u juda erta shakllana boradi, u ulg'aya borgan sari ayrim juz'iy narsalarni ham ajrata boshlaydi, tana a'zolari mustahkamlanadi, narsa va hodisalarni bir-biridan ajrata boshlaydi, yaxshilik va yomonlik to'g'risida tasavvurga ega bo'la boshlaydi, aqli to'lishib, ongi o'sadi, deydi olim. Ana shu paydo bo'lgan sezgi va aql orqali tashqi dunyoni bilishi mumkin deydi.

Ola o'ta ta'sirchan va taqlidchan bo'lishini ta'kidlar ekan, olim yaxshi fazilatni ham, yomon fazilatni ham u tezda qabul qilaverishi mumkinligini alohida uqtirib o'tadi. Bola qalbini naqsh solinadigan, suratlarni osonlikcha tushirish mumkin bo'lgan taxtaga o'xshatadi.

Davoniyning fikricha bolaning tarbiya olishi, odob-axloqli bo'lishi uning keyingi tarbiyasiga ham bog'liq. Chunki hayotda har kuni bola ko'radigan, muloqotda bo'ladigan narsalar uning xulqiga yaxshi va yomon ta'sir etadi. Bolada har kuni kerak bo'ladigan insoniy xislatlar: yurish-turish qoidalari, xushmuomalalik, ota-ona va boshqa katta yoshlilarni hurmat qilish, to'g'rilik va rostgo'ylikni o'rganish, shirinsuxanlik, kamtarlik, so'zlashuv odobiga rioya qilish kundalik turmushda o'rganiladi. Shunga ko'ra bunday xislatlarni bolalarda har kuni tarbiyalanib borilishi muhim. Bunday tarbiyada esa ota-ona oldiga katta vazifalar qo'yiladi. Ota va ona bola tarbiyasida bab-baravar mas'uliyatlidir, deydi Davoniy. Bola tarbiyasida ota-ona bilan bir qatorda maktabga chiqqandan so'ng muallim ham javobgar sanaladi, deydi olim. Buning uchun muallimning o'zi ham yaxshi tarbiya topgan bo'lishi shart. Shu o'rinda Davoniy muallimning xislatlariga, bola va uning o'rtasidagi munosabatlarga alohida e'tibor beradi. Davoniy muallimni «Ma'naviy padar» deb ataydi. Chunki ota bolani jisman hayotga keltirib, jismonan tarbiyalasa, muallim uni ma'naviy jihatdan kamolotga etkazadi, deydi olim. Ruh qanchalik badanga yaqin tursa, muallim ham tarbiya borasida ota-onaga shunchalik yaqin deb ko'rsatadi. U ota-ona tarbiyasi bilan muallim tarbiyasini taqqoslar ekan, muallimning tarbiya usuli, metodlari ota-onanikidan yuqoriroqdir, deb ta'kidlaydi. Chunki, ota-ona tarbiya usullari, metodlari bilan muallimchalik

qurollanmagan bo`ladi, muallim esa tarbiya berish bilan birga ilm cho`qqilarini egallashda ham zahmat chekadi va shogirdning olgan ta'limi va tarbiyasi umrbod uning hayot yo`lini belgilab beradi, deb aytadi. Davoniyning fikricha, aql ijtimoiy hayotning barcha sohasida, xoh davlat ishida, xoh ilmni o`anishda, xoh ijobiy xulq-odob qoidalarini egallashda bo`lsin, xoh shirinsuxanlik, she'riyatda bo`lsin, faol qatnashadi. Uning bu aqidasi, ya'ni aqliy bilishga tayanishi ilm-fan, ma'rifat, ta'lim-tarbiya va axloq masalalarini talqin etishida ko`proq namoyon bo`ladi.

Davoniy shuning uchun ham bolalarga ta'lim-tarbiya berishda aqliy tarbiyaga katta o`rin beradi. Ilm kishilarni yomon odatlardan, razil ishlardan saqlaydi, ilm bilan shug`ullanish har bir inson uchun hech qachon kech bo`lmaydi, deydi Davoniy. Aflotundan: «Qancha vaqtgacha ta'lim olish va ilm o`rganish yaxshi? — deb so`rabdilar. U: nodonlikning va johillikning ayb ekanligi qay vaqtgacha bo`lsa, ilm o`rganish o`sha vaqtgacha yaxshidir»¹ — deb javob bergan ekan. Davoniy insoniy fazilatlaridan donolikni tahlil etar ekan, inson o`zining aqliy qobiliyatini, iste'dodini tarbiyalash uchun quyidagilarga amal qilish:

Birinchisi, zukkolik — zehn o`tkirligi. Bu kishining har bir masalani tezda hal qila olish, unda o`zi istagan natijani ola bilishida deb ko`rsatadi. Bu malakani hosil qilish uchun kishida tajriba va harakatchanlik bo`lishi talab etiladi;

ikkinchisi — fahmlilik. Bunda kishining keraksiz va ikkinchi darajali masalalarga ortiqcha to`xtalmasdan, butun diqqatni muhim va zarur masalalarga tez qarata bilishi qobiliyati, ya'ni murakkab va chigal masalalar ichidan eng muhimini tanlay bilish malakasini hosil qilish talab qilinadi;

uchinchisi — zehn ravshanligi deb ko`rsatiladi. Bu biror masalani hech qanday qiyinchiliksiz, oson yo`l bilan hal qilish iste'dodi;

to`rtinchisi — bilimni tez egallash qobiliyati. Kishi ma'lum masalaga butun diqqat-e'tiborini qarata olishi va uni hech qanday qarama-qarshiliksiz o`zlashtira olishi;

beshinchisi — qo`yilgan muammoni tezda anglashi;

oltinchisi — yodlash qobiliyati. Insonning ilgari his etgani va tasavvur qilganlarini esda saqlash qobiliyati;

ettinchisi — xotira. Yod olingan, his qilingan narsalarni kerak bo`lganda eslash qobiliyatini tezda ishga solishi lozim, deb ko`rsatadi 1.

Demak, Davoniy kishi yoshlikdan o`z qobiliyatini o`stirishi, rivojlantirishi lozimligi, agar u haqiqiy baxt-saodatga erishmoqchi bo`lsa, yuqoridagi aqliy qobiliyatni rivojlantirishga yordam beruvchi fazilatlarni egallashga harakat qilmog`i lozim, deydi. Davoniyning kasb-hunar haqidagi qarashlari shu bilan ahamiyatliki, u oddiy xalq mehnatini, dehqon mehnatini ulug`laydi, insonning faqat mehnati tufayligina baxt-saodatga erishuvi mumkinligini, mehnat insonning shaxs sifatida kamol topishining bir mezoni ekanligini isbotlaydi. Davoniy kishi xususiyatlarini ikkiga bo`ladi: biri tug`ma, ikkinchisi hayot jarayonida paydo bo`ladigan xususiyatlar. Tug`ma xususiyatlarga kishilarning aqliy va xulqiy sifatlari, qobiliyatlari kiradi. Masalan, faraz qilish qobiliyati, bir-birini tezda tushunish iste'dodi va boshqalar. Lekin, Davoniy kishilarning ba'zi bir tug`ma xususiyatlarini, qobiliyati va malakalarini tan olgan holda hayot jarayonida kasb qilinadigan xususiyatlarni ham inson kamoloti uchun muhim deb hisoblaydi. Inson xususiyatlari yoshlikdan, tarbiya natijasida, kishilar bilan o`zaro munosabatlarda kasb etiladi, har bir fazilat vaqt o`tishi bilan yangilanishi va o`zgarishi mumkin, rivojlanib takomillashib boradi. «Agar (inson) xulqi, — deb yozadi olim, — o`zgaruvchi bo`lmaganida edi, siyosat va tarbiyaning keragi bo`lmas edi».

Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, Davoniy insoniy fazilatlarga ega bo`lishda ta'lim-tarbiyaning o`rniga katta ahamiyat berganligining guvohi bo`lamiz.

Davoniy insoniy fazilatlarni to`rtga bo`ladi: donolik, adolat, shijoat, iffat. Bular orqali qadim-qadimlardan insonning xulq-odobi belgilangan. Inson fazilatlarini dastlab Aflotun va Aristotel belgilaydi. Keyinroq O`rta Osiyo va Eron mutafakkirlaridan Ibn Sino, Nasriddin Tusiy, Ubayd Zokoniylar ham shunday tasnif etganlar. Davoniy mardlik va shijoatkorlikni ham insonning eng zarur fazilatlaridan, deb hisobladi. U shijoatga kamtarlik, yumshoq fe'llik, botirlik, sabrmatonat, chidamlilik kabi sifatlarni kiritadi. Shijoatga kishining hatti-harakati va boshqalar bilan munosabatini baholaydigan tushuncha deb qaraydi. Olim agar inson biror xavf-xatarga duch kelsa, o`zini mahkam tutib, esankiramasligi, sabotli

bo`lishi zarurligi, ana shu xislatlar shijoatga kirishini aytadi. Shijoatkorlik ham aqlga bo`ysunishi kerak deydi. Davoniy askarlarni shijoatli, jasur kishilar deydi, chunki, ular davlat chegarasini qo`riqlaydi, davlatni har tomonlama qo`llab-quvvatlashi, moddiy yordam berishi zarur, deb ko`rsatadi. U ba'zi kishilar tashqi ko`rinishidan shijoatli ko`ringanlari bilan jasurlik va shijoatni o`zlarining manfaatlari yo`lida namoyon etadilar. Bunday xatti-harakatlarni shijoatkorlikka kiritish mumkin emas, deydi. Sharq mutafakkirlari adolat tushunchasiga alohida fazilat sifatida qaraganlaridek, Davoniy qarashlarida ham adolat tushunchasi asosiy o`rinni egallaydi. Olim adolat fazilatini 42 ga bo`ladi. Bulardan eng muhimlari vafo, do`stlik, sadoqat, mehr-shafqat, o`zaro hurmat... kabilardir, deydi. Davoniy sadoqatni sodiq kishilar o`rtasidagi do`stlikni mustahkamlaydigan xislat sifatida qarab, odam o`ziga nimani istasa, do`stiga ham shuni ravo ko`rishi va shu tarzda harakat qilishi lozim, deb hisoblaydi. Demak, Davoniy adolatli kishilar o`rtasidagi haqiqiy do`stlikni insonparvarlik, o`zaro hurmat bilan bog`liq holda tasavvur etadi.

Vafo tushunchasini Davoniy faqat va'daga vafogina emas, balki o`zaro yordam qoidalariga amal qilish ma'nosida tahlil etdi.

Davoniy adolatni inson aqliy kamoloti bilan birgalikda qaraydi. U hamma ruhiy quvvatlar birlashib aqlga bo`ysungan taqdiridagina haqiqiy adolat namoyon bo`ladi, deydi. Haqiqiy odil kishi butun quvvatini, aqlini yaxshi xislatlarni kasb etishga qaratishi kerak, adolat odamlarni baxt-saodatli qilishi lozim deb ta'kidlaydi olim.

Davoniy ham Forobiy kabi shaharlarni fozil va odil shaharlarga bo`ladi. Fozil shaharlarni odil podsho idora qilsa va o`z hukmlarida adolatga rioya qilsa va ta'magirlikni aql bilan daf' etsa, johil shahar boshlig`i o`z manfaatini ko`zlab ish yuritadi va boylikka hirs qo`yib, xalq fikri bilan hisoblashmaydi, deydi.

Uning ta'kidlashicha, davlatni idora etuvchi adolatsiz bo`lsa, uning qo`l ostidagilar ham ta'magirlik, yolg`onchilik va boshqa xatti-harakatlar qiladilar, ya'ni podshoh ishini fuqarolar ham takrorlaydi. Xullas, fuqarolarning yaramas xulq-

odoblari uchun ham hukmdor aybdor sanaladi, deydi. Agar hukmdor adolatli bo`lsa, boshqalar ham adolatli bo`lishga harakat qiladi, deydi.

Davoniy odil shohni mohir tabibga o`xshatadi. Dono tabib odamlar salomatligini doimo kuzatib, uning holatini mo`tdillashtirib borgani kabi odil shoh ham fuqarolarini yo`ldan adashsa, ularni to`g`ri yo`lga solib boradi, deydi.

Davoniyning erkinlik tushunchasi haqidagi ta'rifi alohida ahamiyatga ega. Erkinlikni Davoniy kasb-hunar orqali moddiy boylik to`plash va bu boylikni xayrli ishlarga sarflash deb biladi. U inson yomon yo`llar bilan emas, balki aqliga ishonib qilgan ishlari va halol mehnatini erkinlik deb ta'riflaydi.

Qanoat tushunchasini Davoniy kishi ruhining yaxshi mevasi hisoblaydi. U qanoatni zaruriy xatti-harakatlar bilan bog`lab tushuntirishga intiladi. Kishi faqat zaruriyatga asoslanib ish tutishi lozim, hayotda inson eng zarur narsalarga intilishi kerak, ya'ni eyish-ichish, hissiyotlarga berilish va boshqa xatti-harakatlarda me'yorni bilish, mo`tdillikka rioya etish, boylikka hirs qo`ymaslik, qanoatni anglatadi, deydi.

Davoniy kishilar o`rtasidagi adovatni ham qoralaydi. O`zaro nizolarda hurmat yo`qoladi, shubha va gumonlar ko`payib, janjallar chiqadi, deb ta'kidlaydi.

Davoniy sevgi va muhabbat to`g`risida ham fikr yuritib, uni ijtimoiy muammolar bilan bog`lab talqin etadi. Davoniy o`z davri mutafakkiri sifatida ilohiy sevgini tan olgani holda, insonning bu dunyoda faol hayot kechirishi, tabiat va hayotni sevishi, uni yuksaklikka ko`tarishi haqida ham o`z qarashlarini bayon etadi. Uning mulohazalariga ko`ra tug`ma va shu bilan birga inson iroda va istagiga asoslangan sevgi mavjud. U sevgi-muhabbatni besh xilga bo`ladi:

1. Ilohiy sevgi.
2. Ota-ona muhabbati
3. Muallimning o`z talabasiga muhabbati.
4. Podshohning o`z fuqarolariga muhabbati.
5. Ilm-ma'rifatga muhabbat.

Xususan insonning o`zaro munosabatisiz, sevgisiz kamolotga erishishi mumkin emas, deydi. Adolat, sevgi, do`stlik o`zaro aloqada tarkib topadi, deydi

Davoniy. U nafsoniy hirsga asir bo`lib, fisqni ishq deb hisoblamaslik, havasni muhabbat deb bilmaslikni qattiq turib himoya qiladi. Davoniy, ayniqsa, shahvoniy hirsga berilmaslikni, bunda ayniqsa, podsholar hirsu havasdan o`zlarini tiyishi zarurligini, ular bo`sh vaqtlarini davlat ahamiyatiga ega bo`lgan masalalarga sarf etishlari zarurligini aytadi. Olim har bir kishi haqiqiy sevgiga munosib bo`lishga intilishi, sevgiga vafosizlikdan turli razilliklar paydo bo`lishi, axloqsiz xatti-harakatlardan yomonliklar avj olishi mumkinligini qayd etadi. Davoniy ilohiy sevgini tan olsa ham, mavjud dunyodagi sevgini inkor etmadi. U kishilarni noz-ne'matlardan bahramand bo`lish, ilm-fan, tabiatni o`rganishga, ta'lim tarbiya bilan shug`ullanishga chaqirdi.

Davoniyning tarbiya tizimida odamlarda uchraydigan nuqson va yaramas odatlarni bartaraf etish haqidagi fikrlari ham diqqatga sazovor. Masalan, Davoniy salbiy ruhiy quvvatlar: jahl, g`azab, hasad, g`amginlik, dangasalik va boshqalar haqida gapirib, bular ruhiy jarayon bo`lib, ularni davolash yo`llari, usullari haqida gapiradi. Chunki bu ruhiy kasalliklar ham inson tanasidagi kasalliklarga o`xshab, davoga muhtoj deydi, uning fikriga ko`ra kishi tanidagi kasalliklarni tibbiyot yo`li bilan davolansa, kishilarning yaramas odatlarini ruhiy ta'sir natijasida davolash mumkin. Jismoniy davo ovqat yoki dori-darmon vositasida amalga oshadi, ruhiy kasalliklarni davolash esa, yuqoridagi usullardan birmuncha farq qiladi. Ruhiy kasalga chalingan odam eng avvalo yaxshi xatti-harakatlar qilishga odatlanishi zarur. Shundagina u yomon odatlardan xalos bo`ladi, deydi. Demak, Davoniy kishilarning salbiy ruhiy holatlarini davolash mumkin, deb ishonadi va ularni yaxshi maslahat berish, so`z bilan, jazo va mehnat qildirish yo`llari bilan tarbiyalasa bo`ladi, deb hisoblaydi.

Davoniy insoniy xislatlar: mehnatsevarlik, to`g`rilik, insoniylik, yaxshilik, xushmuomalalik, odillik, donolik va boshqa xislatlarni ijobiy baholaydi. U insondagi barcha xislatlarni aqliy faoliyat bilan bog`laydi. Demak, Davoniyning ilm-ma'rifat, ta'lim-tarbiya va axloq to`g`risidagi fikrlari ta'lim-tarbiya tarixida muhim ahamiyatga ega. Chunki u yuksak axloqiy fazilatlarni tarannum etadi, kishilarning baxt-saodatli bo`lishi uchun tavsiyalari hozirgi davrda ham o`z

ahamiyatini yo`qotgani yo`q. Davoniyning aqliy tarbiya, insoniy fazilatlarni tarkib toptirish borasidagi tarbiya usullari Sharq pedagogikasining qimmatli xazinasini bo`lib hisoblanadiki, bu tavsiyalardan biz ta'lim-tarbiya jarayonida foydalansak, milliy qadriyatlarimizga murojaat etgan bo`lamiz va u ta'lim-tarbiyani takomillashtirishda eng munosib yo`l bo`ladi.

2.Husayn Voiz Koshifiyning axloqiy qarashlari

Husayn Voiz Koshifiy xam o`z davrining yirik olimi sanaladi. Husayn Voiz Koshifiyning (taxm.1440-1505 yy.) Hirotda Abduraxmon Jomiy, Alisher Navoiylar bilan xamkorligi ilm-fan taraqqiyotida katta ahamiyat kasb etgan. Husayn Voiz Koshifiy axloq, nujum, mantiq, adabiyotshunoslik, riyoziyot, xisob, islom tarixi, ilohiyot, tarix, musiqashunoslik, tasviriy san'at, tabobat ilmiga oid 200 dan ortiq asar qoldirib, sharq ma'naviy madaniyatini rivojlantirishda o`z o`rniga ega.

Koshifiy Xurosonda Husayn Boyqaroning voizi (notig`i), ta'burchisi, maslaxatchisi sifatida shuxrat qozonadi. Chunki Koshifiy Xuroson shaxarlarida va'z aytib, xulq-odob qoidalari, Qur'on va Hadis masalalarini sharxlab, xalq orasida xurmat-e'tibor qozongan.

Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, Husayn Voiz Koshifiyning "Axloqiy Muxsiniiy" asari ingliz, nemis, o`zbek, turk tillariga tarjima qilingan. Mazkur asar Husayn Boyqaroning o`g`li Abdulmuxsin Mirzoga bag`ishlangan bo`lib, inson kamoloti uchun eng zarur xislatlar ta'riflanadi.

Asarda inson ahliga, aqliy tarbiyaga katta e'tibor beriladi. Aqlni haqiqat sifatida ta'riflab, inson o`zining faoliyatini a`q yordamida amalga oshiradi, deydi.

U ilm boylik va dunyo orttirish uchun emas, balki xayot kechirish uchun zarurdir, chunki ilm — doimiy, mol-dunyo o`tkinchi deb tushuntiradi. haqiqiy dono, bilimdon kishilar o`tkinchi narsalarga e'tibor bermaydilar, deydi. Demak, Koshifiy ilmni amaliyot bilan bo`lab tushuntiradi. Koshifiy xar bir ishning muvaffaqiyatini bilimlarni amalda qo`llanishi bilan belgilagan. Bunda u inson aqlini faoliyatning asosi sifatida talqin etib, o`z navbatida bu faoliyat yangi bilimlarning paydo bo`lishiga asos bo`ladi, deydi va bu fikri bilan ancha ilgari lab

ketadi. Masalan, u "Axloqi Muxsiniy" asarida aql bilan faoliyatning o`zaro aloqasi xaqida gapirar ekan, barcha kishilar aqlga extiyoj sezadi, aql esa amaliy faoliyatga extiyoj sezadi. harakat, faoliyat aqlning ko`zgusi sanaladi. Aql yordamida insoniyat tajribasi, ma'naviy qadriyatlar yig`ilib boradi va kelgusi avlodlarga etkaziladi» deb ta'kidlaydi. Koshifiy shuning uchun xam avvalo ilm-fan, olimlarning jamiyatdagi o`rniga katta baho beradi, ustozlarning qadriga etish zarurligini uqtiradi. Ikkinchidan, ustozga xurmat odoblilik namunasi sifatida xam qaraladi.

Xusayn Voiz Koshifiy insonni bilim orqali tarbiyalash, uning aqliy qobiliyatini o`stirish mumkin, deb bilimning insonni shakllantirish mezonini sifatida talqin etadi.

U ilgari surgan axloqiy tushunchalar: yaxshilik va adolat, burch, vijdon, ornomus, baxt-saodat kabilarni ta'riflab, xar birini insonda shakllantirish yo`llari va usullarini xam bayon etadi, ularning tarkibiy qismlarigacha ajratib, ularni ijtimoiy talab darajasida tushuntiradi. Shu bilan birga asosiy mezonlarini ham ko`rsatib beradi. U axloqiylikning asosiy mezonlari sifatida insoniylik, adolatlilik, sof insoniy munosabatlar deb biladi. Bularga teskari bo`lgan xatti-xarakatlar: yolg`onchilik, chaqimchilik, g`araz, xasad, baxillik, pastkashlik, g`iybatchilikni qoralab, ulardan qutulish yo`llarini ham bayon etadi.

Javonmardlikning ruknlari (ustunlari) o`n ikkita bo`lgan: oltita zoxiriy, oltita botiniy.

Zoxiriy ruknlar:

1.G`iybat, yolg`on, bo`xton, behuda so`zdan tilni tiyish.

2.Nojo`ya, nomaqbul so`zlardan quloqni berkitish.

3.Ko`rish nojoiz narsalardan ko`zni yumish.

4.Harom narsalardan ko`lni tortish.

5.Borish man qilingan joylardan oyoqni tortish, gunohga sabab

Bo`ladigan gammadlik, gap tashish, ziyon-zahmat ishlarga qadam qo`ymaslik.

6.Harom ovqatdan og`izni, zinodan a'zoni berkitish.

Botiniy ruknlar:

- 1.Sahovat.
- 2.Kamtarlik (tavoze').
- 3.Kanoat.
- 4.Avf va marhamat.
- 5.Kibr va gururni tark etish.
- 6.Kubr (ko`ngil) dunyo tashvishlaridan tozalanib, do`st (xudo) muhabbatining makoniga, ishk sultoni o`tiradigan pshtga aylanishi.

Asarda keltirilishicha futuvvat sharti 71 ta bo`lib, uning 48 tasi vujudiy, 23 tasi azaliydir.

Vujudiyga: islom, imon, aql, ilm, xilm (xalimlik), zuxr (takvo), vara' (parhez), sidq, karam, muruvvat, shafqat, exson, vafo. xayo, tavakkul, shijoat, g`ayrat, sabr, istiqomat, nasixat, nafs, taxorat, oliyximmatlilik, sirni yashirish, raxmdillik, shariat rioyasi, amri ma'rufni bajarish, ota-ona xurmatini bajo keltirish, ustoz xizmatida bo`lish, xamsoya xaqqini ado etish, tilga faqat savobga qaratilgan kalomni keltirish, ko`p bilib, oz gapirish, ya'ni bilim mo`lligidan sukut saqlash, xalollikning talab etilishi, salom odobini bajo keltirish, yaxshilar va poklar bilan suxbatlashish, oqillar bilan suxbatlashish, shukr qilish, mazlumlarga yordam, etim-esirlar, yolg`iz kishilar xolini so`rab turish, fikrat (o`y-fikr, andisha) va ibrat ko`rsatish, ixlos bilan amal qilish, omonatga xiyonat qilmaslik, shaytoniy nafsga karshi dushmanlik ko`rsatish, insof chizig`idan chiqmaslik, rizo-rozilik xissini yo`qotmaslik, kasallarni ko`rishga borish, nokaslardan uzoqda turish, doimiy zikr bilan band bo`lish (xudoning nomini tilga olib turish) kabilardir.

Futuvvatning barcha qoida-nizomlari ustoz yordamida sinovdan o`tgan va bel bog`lash shartlari, shogird tushish shartlari bajarilgach, jamoaga qabul etilgan.Asarda eng muximi, tariqat axlining odobi xaqidagi fasllardir. Unda tariqat ahlining ko`nglini asrash, ko`z, quloq, til, og`iz, qo`l va farq (tanosil a'zosi)ni saqlash odobi, tariqat ardobi va ularning toifalari odobi, taqvadorlar (xonaqo) odobi, o`tirish odobi, suxbat odobi, mexmon kutish, yo`lda yurish, salom berish

odobi, kasal ko'rishga borish, janoza, ta'ziyaga borish odoblari, kasb-kor, savdo-tijorat odoblari, ma'arakaga borish odoblari bayon etilib, turmush odobiga oid xar bir xatti-xarakatning uslubi ham o'z ichida bayon etilgan. So'ng turli kasb egalari odobi, faoliyati ta'riflangan. Yuqoridagi javonmardlar qoida, talablaridan, umuman, tajribalardan hozirgi davrda qanday foydalanish mumkin, degan fikr tug'iladi. Ta'lim-tarbiyada o'rin-o'rni bilan bu talablarni singdirib borish, ularni hozirgi davrga moslaridan tanlab olish juda muxim. Zero, Koshifiyning bu asari o'z-o'zicha paydo bo'lmagan, albatta. Javonmardlik xaqida ko'p ta'limiy-axloqiy asarlarda bayon etilgan. Xususan, Kaykovusning "Qobusnoma" asarining oxirgi 44-bobi xam javonmardlikka bag'ishlangan. Xusayn Voiz Koshifiyning "Futuvvatnomai Sultoni" asarini tojik olimi qurbon Vose' tojik tiliga va o'zbek olimi N.Komilov uning 12 bobidan 7 bobini o'zbekchaga tarjima etdilar. Sharqning buyuk allomalari Jomiy va Husayn Voiz Xazrati Mir Alisher Navoiy, Abduraxmon Jomiy, Husayn Voiz Koshifiy tomonidan yaratilgan va hozirgi kunda ham ta'lim — tarbiya sohasida dasturi amal bo'lib xizmat qilayotgan o'nlab pandnoma tipidagi asarlar komil inson tarbiyasida muxim rol o'ynab kelmoqda. Demak, Sharq Uyg'onish davri pedagogik ta'limotida, ta'limiy-axloqiy asarlarda komil inson tarbiyasi asosiy va muxim masalalardan sanalgan. Shunga ko'ra, buyuk allomalar ilmiy bilimlarni rivojlantirish bilan birga ta'limiy-axloqiy risolalar ham yaratib, etuk inson tarbiyasining ham nazariy, ham amaliy jixatlarini yoritib berganlar.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Nima sababdan XIV asrning ikkinchi yarmi — XVI asrlar Sharq Uyg'onish davrining ikkinchi bosqichi deyiladi?
2. Davoniyning ta'lim-tarbiya taraqqiyotida tutgan o'rni haqida gapirib bering.
3. Davoniyning ta'limiy-axloqiy qarashlarida bosh yo'nalish nima?
4. Davoniyning pandlarida ilgari surgan komil insonga xos xislatlarga ta'rif bering?

5.Husayn Voiz Koshifiy ta'limiy-axloqiy qarashlarida inson pokligi nimalarda ifodalangan?

6.Husayn Voiz Koshifiy va futuvvat tarbiyasi?

7.Futuvvatlar tarbiya qoidalaridan qaysilaridan xozirgi davrda foydalanish mumkin?

8.Siz xozirgi davr yoshlarini ma'naviy-axloqiy jixatdan qanday tasavvur qilasiz?

Adabiyotlar:

1.HoshimovK., NishonovaS., InomovaM., HasanovR. Pedagogikatarixi– T.: O‘qituvchi, 1996.

2. Hashimov K., Nishonova SPedagogika tarixi.– T.: “Istiglol” nashriyoti, 2005

5- -Mavzu: XVII asrdan XIX asrning birinchi yarmigacha tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivoji.

Reja:

1.XVII-XVIII asrlarda va XIX asrning birinchi yarimida Buxoro, Qo`qon xonliklarida ta'lim-tarbiya, maktab, fan va madaniyat

2..Jahon Otin Uvaysiyning ijodiy faoliyati

Tayanch iboralar: risola, adabiyot tarix, me'morchilik, tasviriy san'at, ish yuritish, xuquqshunoslik, savdo-sotiq meros, madrasa, masjidlar, xonaqox, ko`priklar

1.XVII-XVIII asrlarda va XIX asrning birinchi yarimida Buxoro, Qo`qon xonliklarida ta'lim-tarbiya, maktab, fan va madaniyat

Temuriylar sulolasi inkirozga yuz tutib, uning xonliklarida Shayboniylar xukumronligi o`rnatildi. Lekin Shayboniyxon ham (1451-1510) kuchli markazlashgan davlat barpo kilishga qay darajada xarakat qilgan bo`lsa ham, uning o`limidan so`ng o`zaro urushlar avj olib ketib, bu xududda uch xonlik, avvalo Buxoro va Xorazm, XVIII asr oxiriga kelib, Qo`qon xonligi paydo bo`ldi.

Xonliklar davrida boshqa davlatlar bilan aloqalar o`rnatildi. Jumladan, Hindiston Shox Akbar, Sharqiy Ovrupodan Ivan Grozniylar bilan do`stona aloqa o`rnatildi.Buxoro xoni Abdullaxon 1001 ta rabot va sardobalar qurdirdi, madrasa, masjidlar, xonaqox va ko`priklar, suv omborlar va boshqa inshootlar qurildi- Bu davrda «Abdullanoma» nomli tarixiy kitob yozildi. Tibbiyot soxasida Sultonali Samarqandiyning «Dastur al-iloj», Muhammad Yusuf Mahxolning «Taxqiq al xumayyot», «Zubdat ul-qaxxolin» asarlari, Shayboniyxonning «Tavorixi guzidayi nusratnoma», Boburning «Boburnoma», Vosifiyning «Badoe' ul-vaqoe», fazliddin Ibn Ro`zbekxonning «Mexmonnomayi Buxoro» kabi asarlarida o`sha davrning ijtimoiy, siyosiy, tarixiy, adabiy, ma'rifiy xayoti o`z aksini topgan.

XVII-XVIII asrlarda me'morchilik soxasida ham katta inshootlar qurildi. Masalan, Buxoroda Imomqulixonning nufuzli amaldoridan Nodir devonbegi masjid, xovuz, madrasalardan iborat katta me'moriy ansamb qurdirdi. Shuningdek, Samarqanddan 4 chaqirim Janubda Xo`ja Axror qabri oldiga madrasa va Nomozgox barpo etdi. Bu davrda Muxammad Balxiyning 5000 baytdan iborat «Subxonqulixonoma», Mirmuxammad amir Buxoriyning «Ubaydullanoma», Muxammad Vali Samarqandiyning 200 nafar adabiyot arboblarning tarjimai xoliga oid ma'lumotlar berilgan «Muzakkirul asxob» nomli asari, shuningdek, Sayido Nasafi, So`fi Olloyor, Boboraxim Mashrablarning asarlari yuzaga keldi. Bu davrda ijtimoiy xayotning barcha jabxalarida; turmushda ham, oilada ham xar bir kishi aloxida diniy talablarga rioya etar edi. Madrasalarda deyarlik ilohiy bilimlar berilishiga qaramay, madrasani bitirganlardan mudarris, mufti, qozi, imomlar bilan bir qatorda mashxur shoir, olimlar xam etishib chiqdi. Boboraxim Mashrab, Muxammad Amin Kosoniy-Namangoniy, Fazliy Namangoniy, Sayido Nasafiy, So`fi Olloyor, Muxammad Mir Olim Buxoriy, Abdulqoziy Baxodirxon ana shunday ilm soxiblaridandir. Bu davrda ko`proq adabiyot tarix, me'morchilik, tasviriy san'at rivojlandi. Lekin tabiiy fanlarga ham oid ajratilgan «Xisoblash usullari xaqida risola» nomli matematikaga doir muxim asar ham yuzaga keldi. Abdulqoziyning «Shajarai turk» asari xam Sharq, ham Ovrupo olimlarning diqqatini o`ziga tortdi. Bundan tashqari qator tarixiy asarlar ham maydonga keldi.

XVII asrda yashagan ma'rifatparvar olim So`fi Olloyorning «Sabot ul-ojizin» asari «So`fi Olloyor» nomi bilan mashxur bo`lib, maktablarda savod chiqarilishi bilan o`kitilar edi. Unda islom dinining asosiy qoidalari, aqidalari bayon etilgan. Qo`qonda ham ko`plab ilmiy, ma'rifiy maskanlar paydo bo`lib, yirik adabiy muxit yaratilgan. fazliy va Mushrif tomonidan tuzilgan «Majmuat ush-shuaro» to`plami buning misolidir. Buxoro, Samarqand, Qo`qon, Xivada bino bo`lgan Shayx Jalol madrasasi, Samarqandda Registon maydoni, Sherdor va Tillaqori, Devonbegi, Xivada Arabmuxammad madrasalari ilm-ma'rifatning rivojlanishga katta xissa qo`shdi. Bu davrda maktab va madrasalarda grammatika, xandasa, mantiq, qiroat, tafsir, shariat, xikmat, islom tarixi va aqidalarga oid ilmiy-nazariy bilimlar, ish

yuritish, xuquqshunoslik, savdo-sotiq ishlariga oid, meros va boyluk taqsimoti kabi dunyoviy xamda ilmiy bilimlar o`rgatilar edi. Shuningdek, barcha madrasalarda albatta fan sifatida «O`ur'on», «Tafsir», «Odob-os-solixin», «Maslik ul-Mutakkin», «Sabod ul-ojizin», «Kimyoi saodat», «Xadislar» o`qitilar edi.

O`qish muddati 15-20 yilni tashkil etib, masjid yonidagi maktabda esa bolalar 7 yil alifbo, abjad, O`ur'on, farzi ayn, Chor kitob, Xoja Xofiz, «Maslik ul-Mutakkin», Mirzo Bedildan savod o`rgatilar edi. O`zbek bolalari o`qiydigan maktablarda «Kitobi Fuzuliy», «Lison ut-tayr», «Devoni Alisher Navoiy», «Hissai devona Mashrab», So`fi Olloyorning «Sabot ul-ojizin» kitobi o`qitilgan.

2.Jahon Otin Uvaysiyning ijodiy faoliyati

Jahon Otin Uvaysiy va uning ta'lim-tarbiyaga qo`shgan hissasi

Ta'lim-tarbiya jarayonida ayollar ta'limi ham rivojlana boshladi. O`qimishli, ma'rifatli, ziyoli ayollar tomonidan maktablar tashkil etiladi va bu maktablar otinlar maktabi deb nomlandi. O`zbek diyorida otinlar maktabining yirik namoyondalaridan biri — Jahon otin Uvaysiy edi. Jahon otin Uvaysiy (1789-90 Marg`ilon — 1850 y. Marg`ilon)-XIX asr Qo`q`on madaniy muxitning ko`zga ko`ringan vakillaridan biri etuk shoira va maktabdor muallimalardandir. Jahon otin Uvaysiyning she'rlar va maktabdorlik xizmatlari xalq ommasida keng yoyilgan. U Marg`ilonning Childuxtaron maxallasida she'riyatga ixlosmand Siddiq bobo (Qaynar devona xam deb atashadi) va Chinni bibilar oilasida dunyoga keladi. Otasi kosibchilik qilgan, onasi esa savodli ayol bo`lib, maktabdorlik qilgan va maxalla axli qizlarini o`qitgan.

Jahon otin juda yoshligidan boshlab onasidan savod o`rgangan, kichikligidayoq akasi ikkalasi Oxunjon xofizdan dutor, tanbur chalish, musiqa ilmining amaliy tomonlarini xam egallaydi. Otasidan esa arab, fors tillari va adabiyot sirlarini o`rganishga xarakat qiladi. Otasi tez orada vafot etib, onasi bilan qolgan Jahon otin o`zi mustakil ravishda Xofiz, Jomiy, Navoiy, Fuzuliy, Bedil kabi sharq she'riyatining buyuk namoyondalari ijodini o`rganadi. Onasi va akasi Oxunjon Jaxon otinni 17 yoshida Marg`onga Xojixon ismli kishiga uzatadilar. Xojixon savodli, adabiyotga do`st va ma'rifatli inson edi. Jahon otin undan ikki

farzand ko`radi. Jahon otin Uvaysiy endi mustaqil ravishda Marg`ilon va uning atrofidagi qizlarni o`qita boshladi. Qizlarga xat-savod o`rgatadi. Ilmiy musiqadan dars beradi. Uvaysiy qizlarga she'r yozishning uslublarini xam o`rgatadi. Muallimlik kasbiga Uvaysiy ixlos bilan qaraydi. Ilmga tashna qizlarga sidqidil bilan dars beradi. Bu xol uning g`azallarida xam o`z ifodasini topgandir:

Uchradi qaydin menga, chun Oy ila Kun ikkisi,

Ko`rdam ahvolini alar Farhodu Majun ikkisi.

Zexni g`avvosimni soldim fazal bag`rin ka'riga,

Chun sadaf batnida onlar duru majnun ikkisi.

Shaxri dilda aql shoxtsn lashkardur bemor,

Yuz tuman lashkarga keltirdi shabixun ikkisi.

Keldikim ikki pari gul talab aylab qanot,

Ilm koni ichra Uvaysiy, bo`ldi mamnun ikkisi.

Shunisi diqqatga sazovorki, shoira o`z toliblari va shogirdlarining yutuqlaridan quvonib, ularga muvashshaxlar xam bag`ishlagan.

Masalan: Jahon gulzorida xoki kudumingdan etar ziynat,

O`iromingdan topar jon gulshanu oroyshu nazhot.

Bu Jaxon bibi ismi shogirdiga yozilgan muvashshax bo`lib, Jaxon bibi, hayot, Baho, Dilorom ismli qizlar Uvaysiydan ilm o`rganganlar. Ular xam Jahon otin yordamida fors-tojik, turkiy tillarda yuksak saviyadagi she'rlar yozishga qodir shoirlalar bo`lganlar.

O`izlar maktabida ta'lim-tarbiya mazmuni, metod va usullari.

Marg`ilon tumanining xokimi Umarbek bo`lganidan keyin, bu paytda maktabdor va shoira sifatida shuxrat qozongan Uvaysiy Nodira bilan yaqinlashadi. Bu yaqinlik keyincha Qo`qonda Nodirabegimning fojiali qatl etilguncha davom etadi. Uvaysiy qizi Quyoshxonga xomilador ekanligida eri Hojixon vafot etadi. Shunda Uvaysiy erining yilini o`tkazib ikki bolasi bilan Nodira taklifiga binoan, Qo`qonga keladi. Endi Uvaysiy Nodirabegim ximoyasida bo`ladi.

Qo`qonda Uvaysiy xon saroyida yashaydi. U xaramdagi qizlarga, kanizaklarga xam xat-savod o`rgatadi. Kanizaklarga boshlang`ich ta'lim, ya'ni

alifboni o`qitishdan, yozishdan tortib, to ilm musi?iyning amaliy jixatdan ta'lim berish bilan shug`ullanadi. Uvaysiy xon saroyida 3-4 yildan ortiq yashay olmaydi va boshqa erga ko`chib o`tadi. Shoira bu yangi joyda yana o`zi sevgan mashg`ulotini davom ettiradi. Shu bilan birga Nodira iltimosi bilan uning ximoyasidagi tutqunlarni xam o`qitadi. Uvaysiy qizlarga xat-savod o`rgatish bilan birga, sozanda-xonanda qizlar guruxini ixlosi bor qizlar ichidan yig`ib, ularga san'atning ayrim sirlarini o`rgatadi. Yangi xovlida dars berayotgan bir paytda Uvaysiy Nodira xuzuriga borib qaytsa, eshigining qulfi singan, xona ichidagi tanburlar yo`q ekan. Uvaysiy surushtirib bilsa, bu ig`vogarlarning ishi bo`lib chiqadi. Bu xususida Nodira Umarxon orqali tanburlarni o`rniga qaytarishda yordam beradi. Ma'lumki, qizlar maktabida talabalar zexnini tarbiyalash, bilimlarni mustaxkamlash, uzoq esda saqlab ?olish, tafakkur qobiliyatini mustaxkamlash xam katta e'tibor beriladi. Shu maqsadda chiston (topishmoq)larni echish, muvashshaxlar yozish, adabiy asarni sharxlash va izoxlash kabilardan foydalanilgan. Bu usullar talabani rag`batlantirgan, uning o`qishga bo`lgan qiziqishini va qobiliyatini oshirgan. Chunonchi, Jahon otin (Uvaysiy) mashxur shoira bo`lishi bilan birga moxir muallima xam bo`lgan. U o`z darslarida qizlarning zexnini tarbiyalashda quyidagi chiston, muammo, muvashshaxlardan foydalangan (chiston-topishmoq, muammo-she'rda kishi noma, sana va shu kabilar yashiringan janr, misralar boshidagi xarflarni to`plaganda kishi nomi chiqadigan she'r-muvashshaq):

Ul na qush ko`rinmaskim, shafaq bolu pari,

Misli ul raf-raf suvoru bilsangiz, yo`tur tani.

Voqif erur kecha-kunduz xizmatida to`rt tani,

Qon ilan ermish murassa bul chiyiston maskani.

(kalb, to`rt gulom-ko`z, oshz, qulok, burun)

Ul nadurkim sabz to`nlik, yoz yog`ochning boshida,

Qish yalanyuch aylanga aylagay barcha xaloyiq qoshida.

Barcha kushlarning so`ngoki ichida,

Ul na kushdirkim so`ngoki toshida.(yongoq)

Ikki mexubni ko`rdim, bir-birinin ko`rmagan,
Nkkisining o`rtasiga, do`stlar kil sigmagan. (kun va tun)
Ul nadurkim poyi yo`q, yursa boshi birla yurar,
Yurganida xok surmay, ancha ustolik kilar. (suv)

Tekshirish va nazorat savollari

- 1.XVII-XVIII asr va XIX asrning birinchi yarmida Movarounnahrda qanday ijtimoiy-siyosiy o`zgarishlar yuz berdi?
- 2.Xonliklar davrida ilm-fan, ta'lim-tarbiyadagi o`zgarishlar haqida gapiring.
- 3.Jahon otin Uvaysiyning maktabdorlik faoliyati haqida gapiring.
- 4.Jahon otinning qizlar maktabida ta'lim mazmuni. Metod va usuli haqida gapiring.

5- Ma'ruza. XVII asrdan XIX asrning birinchi yarmigacha tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar.

Reja:

- 1.XVII-XVIII asrlarda va XIX asrning birinchi yarimida Buxoro, Qo`qon xonliklarida ta'lim-tarbiya, maktab, fan va madaniyat
2. Muxammad Sodiq Qoshg`ariyning hayoti va ijodi
3. Muhammad Sodiq Qoshg`ariy va uning "Odob as-solihin"(Yaxshi kishilar odobi) asari, asarda ilgari surilgan hulq-odob me'yorlari

Tayanch iboralar: Madrasalarda grammatika, xandasa, mantiq, qiroat, tafsir, shariat, xikmat, islom tarixi va aqidalarga oid ilmiy-nazariy bilimlar, ish yuritish, xuquqshunoslik, savdo-sotiq ishlariga oid, meros va boylik.

Adabiyotlar:

- 1.HoshimovK., NishonovaS., InomovaM., HasanovR. Pedagogikatarixi– T.: O`qituvchi, 1996.
2. Hashimov K., Nishonova SPedagogika tarixi.– T.: "Istiglol" nashriyoti, 2005

1.XVII-XVIII asrlarda va XIX asrning birinchi yarimida Buxoro, Qo`qon xonliklarida ta'lim-tarbiya, maktab, fan va madaniyat

Temuriylar sulolasi inkirozga yuz tutib, uning xonliklarida Shayboniylar xukumronligi o`rnatildi. Lekin Shayboniyxon ham (1451-1510) kuchli markazlashgan davlat barpo kilishga qay darajada xarakat qilgan bo`lsa ham, uning o`limidan so`ng o`zaro urushlar avj olib ketib, bu xududda uch xonlik, avvalo Buxoro va Xorazm, XVIII asr oxiriga kelib, Qo`qon xonligi paydo bo`ldi. Xonliklar davrida boshqa davlatlar bilan aloqalar o`rnatildi. Jumladan, Hindiston Shox Akbar, Sharqiy Ovrupodan Ivan Grozniylar bilan do`stona aloqa o`rnatildi. Buxoro xoni Abdullaxon 1001 ta rabot va sardobalar qurdirdi, madrasa, masjidlar, xonaqox va ko`priklar, suv omborlar va boshqa inshootlar qurildi- Bu davrda «Abdullanoma» nomli tarixiy kitob yozildi. Tibbiyot soxasida Sultonali Samarqandiyning «Dastur al-iloj», Muhammad Yusuf Mahxolning «Taxqiq al xumayyot», «Zubdat ul-qaxxolin» asarlari, Shayboniyxonning «Tavorixi guzidayi nusratnoma», Boburning «Boburnoma», Vosifiyning «Badoe' ul-vaqoe», fazliddin Ibn Ro`zbekxonning «Mexmonnomayi Buxoro» kabi asarlarida o`sha davrning ijtimoiy, siyosiy, tarixiy, adabiy, ma'rifiy xayoti o`z aksini topgan.

XVII-XVIII asrlarda me'morchilik soxasida ham katta inshootlar qurildi. Masalan, Buxoroda Imomqulixonning nufuzli amaldoridan Nodir devonbegi masjid, xovuz, madrasalardan iborat katta me'moriy ansamb qurdirdi. Shuningdek, Samarqanddan 4 chaqirim Janubda Xo`ja Axror qabri oldiga madrasa va Nomozgox barpo etdi. Bu davrda Muxammad Balxiyning 5000 baytdan iborat «Subxonqulixonoma», Mirmuxammad amir Buxoriyning «Ubaydullanoma», Muxammad Vali Samarqandiyning 200 nafar adabiyot arboblarning tarjimai xoliga oid ma'lumotlar berilgan «Muzakkirul asxob» nomli asari, shuningdek, Sayido Nasafi, So`fi Olloyor, Boboraxim Mashrablarning asarlari yuzaga keldi. Bu davrda ijtimoiy xayotning barcha jabxalarida; turmushda ham, oilada ham xar bir kishi aloxida diniy talablarga rioya etar edi. Madrasalarda deyarlik iloxiy bilimlar berilishiga qaramay, madrasani bitirganlardan mudarris, mufti, qozi, imomlar bilan bir qatorda mashxur shoir, olimlar xam etishib chiqdi. Boboraxim Mashrab,

Muxammad Amin Kosoniy-Namangoniy, Fazliy Namangoniy, Sayido Nasafiy, So`fi Olloyor, Muxammad Mir Olim Buxoriy, Abdulqoziy Baxodirxon ana shunday ilm soxiblaridandir. Bu davrda ko`proq adabiyot tarix, me'morchilik, tasviriy san'at rivojlandi. Lekin tabiiy fanlarga ham oid ajratilgan «Xisoblash usullari xaqida risola» nomli matematikaga doir muxim asar ham yuzaga keldi. Abdulqoziyning «Shajarai turk» asari xam Sharq, ham Ovrupo olimlarning diqqatini o`ziga tortdi. Bundan tashqari qator tarixiy asarlar ham maydonga keldi. XVII asrda yashagan ma'rifatparvar olim So`fi Olloyorning «Sabot ul-ojizin» asari «So`fi Olloyor» nomi bilan mashxur bo`lib, maktablarda savod chiqarilishi bilan o`kitilar edi. Unda islom dinining asosiy qoidalari, aqidalari bayon etilgan. Qo`qonda ham ko`plab ilmiy, ma'rifiy maskanlar paydo bo`lib, yirik adabiy muxit yaratilgan. fazliy va Mushrif tomonidan tuzilgan «Majmuat ush-shuaro» to`plami buning misolidir. Buxoro, Samarqand, Qo`qon, Xivada bino bo`lgan Shayx Jalol madrasasi, Samarqandda Registon maydoni, Sherdor va Tillaqori, Devonbegi, Xivada Arabmuxammad madrasalari ilm-ma'rifatning rivojlanishga katta xissa qo`shdi.

Bu davrda maktab va madrasalarda grammatika, xandasa, mantiq, qiroat, tafsir, shariat, xikmat, islom tarixi va aqidalarga oid ilmiy-nazariy bilimlar, ish yuritish, xuquqshunoslik, savdo-sotiq ishlariga oid, meros va boylik taqsimoti kabi dunyoviy xamda ilmiy bilimlar o`rgatilar edi. Shuningdek, barcha madrasalarda albatta fan sifatida «O`ur'on», «Tafsir», «Odob-os-solixin», «Maslik ul-Mutakkin», «Sabod ul-ojizin», «Kimyoi saodat», «Xadislar» o`qitilar edi.

O`qish muddati 15-20 yilni tashkil etib, masjid yonidagi maktabda esa bolalar 7 yil alifbo, abjad, O`ur'on, farzi ayn, Chor kitob, Xoja Xofiz, «Maslik ul-Mutakkin», Mirzo Bedildan savod o`rgatilar edi. O`zbek bolalari o`qiydigan maktablarda «Kitobi Fuzuliy», «Lison ut-tayr», «Devoni Alisher Navoiy», «Hissai devona Mashrab», So`fi Olloyorning «Sabot ul-ojizin» kitobi o`qitilgan.

2. Muxammad SodiqQoshg`ariyninghayoti va ijodi.

Muhammad Sodiq Qoshg`ariy va uning “Odob as-solihin” (Yaxshi kishilar odobi) asari, asarda ilgari surilgan hulq-odob me'yorlari

Muxammad Sodiq Qoshg`ariyning( 1740-1843) «Odob as-solixin» asari, asarda (Yaxshi kishilar odobi) ilgari surilgan xulq-odob muallifning o`zi ta'kidlaganidek, muqaddima va 7 bobdan xamda xarbir bob 4 fasldan iborat.Muqaddimada asarning maqsadi ifoda etiladi, ya'ni insonga yaxshi xulq egallash zarurligi ta'kidlanadi va u odob qoidalarini egallab olmasa, nafaqat o`ziga, balki butun dunyoga yomonlik tarqatadi, deydi. Shunday ekan, har bir inson odobi zaxriy xamda odobi botiniyni bilib, unga amal qilishi zarurligi va bu odob qoidalarini mo`tabar kitoblarda xal etilganligini aytadi. So`ng yuqorida ta'kidlaganimizdek, insonning barkamol bo`lib etishishida kundalik turmushda zarur botiniy va zoxiriy odob qoidalari: salomlashish va ruxsat so`rash, muloqat odobi, uxlash va yo`l yurish, suxbat axlining o`zini tutishi, er-xotin odobi, tozalik va ozodalik qoidalari, mexmon kutish, ziyofat va ovqatlanish odobi, safar qoidalari bayon etiladi. Birinchi bob ruxsat so`rash va salomlashish, ko`rishish, Qo`l olishish xaqida bo`lib, u to`rt fasldan iborat. Ma'lumki, sharq xalqlarda biror kimsa birorta uyga kirganda u erga ruxsatsiz kirib boravermay, ma'lum urf-odat qoidalariga rioya qiladi. Ana shu qoidalarning eng muximlari deb, Muxammad Sodiq Qoshg`ariy har bir odam kelganligini bildirish (eshikni qoqish yoki yo`talish), ovoz berilgandan so`ng kirishga ruxsat so`rash va so`ng kirish kerakligi bayon etiladi.

Ikkinchi faslda esa salomlashishning o`n ikki odob qoidasi xaqida fikr yuritiladi. Shunda savol berish va javob masalasida xozirgi paytda xam yuz berayottan munozarali fikrlarga nuqta qo`ygandek bo`ladi. Muallif aytishicha, adabi avval-ikki mo`min kishi kelsalar, xox oshno va xox nooshno, salom berishgaydirki, salom bermak sunnatdir, javob farz ayndur, deydi. Shuningdek, olim «Ulug kichikka, otlik piyodaga, yuruvchi o`yupirguvchi va oz ko`ta salom bergay», deb ta'kidlar ekan, bir kishi ko`pchilik oldiga kirib kelganda, birinchi bo`lib salom berishi, ko`pchilik esa baravar ovoz chiqarmasdan salomga alik olish yoki auditoriyaga kirganida. «Kim oldin salom berishi kerak?» degan muammoni echgan bo`ladi. Mazkur bobda yana salomlashishdagi xatti-xarakatlar, jismonan zaif kishilar va salomlashish qoidalari, erkak va xotin-qizlarning salomlashish qoidalari. Salom bermaslik va javob qaytmaslik haqida ham hozirgi

davr uchun muhim tavsiyalar mavjud. Birinchi bobning uchinchi faslida berilgan muloqot (uchrashuv) odobiga oid tavsiyalar ham diqqatga sazovor. Bunda uchrashganda qo`l berib ko`rishish. Lekin qo`l uchi bilan emas, astoydil, lekin qo`lni silamay, ochiq yuz bilan ko`rishish odobi bayon etiladi. Quchoqlashib ko`rishish, safardan qaytgan kishi bilan ko`rishish va yosh bolalar bilan ko`rishish, o`pib ko`rishish odoblari bayon etiladi. Ikkinchi bobda uxlamoq, kiyim kiyish, yo`l yurish odoblari haqida fikr yuritiladi. Masalan, uxlash oldidan eshiklarni mahkamlash, idishlarni og`zini yopish, o`rnidagi ko`rpani qoqib yotish, o`t, chirokni o`chirish, uxlaydigan o`rnini yumshoq qilmaslik, o`ng qo`lga bir oz suyanib yotish tavsiya etiladiki, bu qoidalarga rioya qilmaslik natijasida ko`plab noxush voqealar ro`y berganligi aytiladi.

Libos kiyish qoidalari ham xulq-odob qoidalarning tarkibiy qismi sanaladi. Bunda eng muhimlaridan kishi imkon darajasida kiyinishi lozimligi, qulayligi va yoshi, jinsiga, joyiga, fasliga mos bo`lishi, uni toza tutish, yaxshi libos kiyganda manmanlik qilmaslik, kiymaydigan ortiqcha liboslaridan muqtojlariga in'om qilish kabi tavsiyalar hozirgi davrda ham o`z ahamiyatini yo`qotmagan.

Yo`l yurish qoidalari ham har bir inson uchun bilishi zarur bo`lgan qoidalar bo`lib, bu haqida quyidagilar: yo`l yurganda me'yorida qadam tashlash, atrofga alanglamaslik, jamoat joylarida boshqalarga ozor bermaslik, keksalardan keyin yurish, ustozlar bilan birga ketayotganda ularning hurmatini saqlash, yo`lida hamrohlari bo`lsa ular bilan birga ketishlik, yo`lida esa biror kishi uchrashib qolsa, salomlashib birga ketishlik, yo`lida og`iz suvi yoki balg`amni tupursa yuzini berkitish, uni o`ng tomonga yoki oldiga emas, chap tomonga yoki orqasiga tashlash, yo`lida yordamga muqtojlariga yordam berish, yaxshi ishni ma'kullab, yomon ishdan qaytarish kabilar bayon etiladiki, bularni bilish katta-yu kichikka birdek zarurdir.

Uchinchi bobda suhbatlashish odobi bayon etiladiki, bu odob qoidalariga inson har bir daqiqada rioya etishi zarur. Suhbatning yaxshi niyat va beg`araz bo`lishi, unga pokiza libos bilan borish, tanning tozaligiga erishish, og`iz va tishlarni tozalab borish, suhbat ahlining bir-birlarga hurmat va iltifot ko`rsatish,

ulug`larga e'tiborini qaratish, o`tirish qoidalariga rioya etish, axli suhbat qirganda va chiqqanda o`rnidan turish va ulug`larni yuqoriga o`tkazish, beadab so`zlar, yomon xatti-xarakatlar, noo`rin jimlikdan saqlanish, barchaga yaxshi muomalada bo`lish, izzat qilish, aksa kelsa og`zini to`sib, past ovozda, engil aksa urish, suhbat ahliga ish buyurmaslik, suhbat ahliga beminnat xizmat ko`rsatish, do`st va notanishlarga bir xil ochiq chehra bilan muomalada shirinso`z bo`lish, go`zal xulq va chiroyli odob bilan muomalada bo`lsa, aka-ukalar, opa-singillarning xatosini kechirish hamda ular aybini yuziga solmaslik, boshqalardan chetda nasihat qilish, suhbat ahliidan biror kishining yomon qiliqi, qabih fe'li haqida gapirmaslik, uni chetlatishga harakat qilish kabi odob qoidalariga rioya etish haqida fikr yuritiladi.

Ahli suhbatga noloyiq hatti-harakatlardan qochish maqsadida ahli jamoaning xotirjamligini buzganlarni chetlatish, buni imo-ishora bilan tushuntirish, suhbatda pinakka ketmaslik, o`zgalardan o`zini yuqori tutish, suhbatdoshning so`zini bo`lmaslik, sukut saqlashni ham me'yoriga etkazish, deb ortiqcha takallufga zo`r bermaslik, hamsuhbati bilan bahs qilmaslik, ammo tortishishi mumkinligi, g`azab kelganda uni to`xtata olish, ortiqcha qiziqchilik, hazil-mutoyiba, xushomadgo`ylik qilmaslik, bunda me'yordan oshirmaslik, kamsituvchi laqablar qo`ymaslik, ahli suhbat orasida bir-biri bilan pinxona so`zlashganda boshqa hamrohning quloq solmasligi, bu qoidalar har bir kishining kundalik turmushida zarur bo`ladigan talablari hisoblanadi. Asarda er va xotin odobiga oid ilgari surilgan fikrlar ham diqqatga sazavordir. Uylanadigan yigit nikohdan oldin uilanmoqchi bo`lgan qizini ko`rmog`i, uylanadigan qizning bokira bo`lish hamda to`rt narsada: umrda, qomatda, xulqda, adabda va iffatda erdan yuqori bo`lishi zarurligi ta'kidlanadi. Bu fikr turmushda tinch-totuv oila qurish masalalarida isbotlangandir.

Muhammad Sodiq Q`oshg`ariy «Odob as-solihin» asarida, kasal holini so`rash, ta'ziya va musibat odoblari haqida ham fikr yuritadi. Bu narsalarni har bir kishining bilishi muhimdir. Kasal qolini so`rash do`stlarga zarurligi, kasalning millati, dinidan qat'iy nazar, kasal yoniga ochiq yuz bilan kirish, ko`nglini ko`taruvchi so`zlar bilan murojaat qilish, kasal oldiga bashang

kiyinib yoki kir libosda kirib bo`lmasligi, kulib kirib, bosh tomoniga yaqin o`tirish, ko`p hol so`rashi, kasalni kunda kelib toliqtirib qo`ymaslik, bemor ko`ngli tilaydigan narsalarni so`rab-surishtirib topib kelish, ammo uning muolajasiga xarom narsalardan saqlash, bemor oldida ko`p o`tirmaslik, agar bemor oldida bo`lish zarur bo`lsa, unga xush keladigan so`zlardan, xikoyatlardan so`zlab o`tirish kabilarni tavsiya qiladi. Bemor xam navbatida kasalidan nolishi mumkinligi, og`ir dardga chalinganda o`ziga o`lim tilayvermasdan umr tilashi, og`irlashgani sezila boshlaganda gunoxlardan tavba qilib, qarzlarni ado etib, farzandlari, qarindosh va do`stlaridan rozilik so`rashi va vasiyat qilishi hamda ularga sabr-qanoat tilashi eng muxim qoidalar ekanligi ta'kidlanadi. Asarda musibat odoblari xaqida bayon etilganki, bularni bilish ayniqsa yoshlarga zarurdir. Biron mo`minning vafoti xaqidagi xabarni eshitganda axli musibatga ta'ziya ado etiladi. Bu dafndan oldin yoki keyin xam bo`lishi mumkin. Ta'ziya uch kungacha joiz, undan so`ng makrux deyiladi. Tobutni olib chiqib ketayotganda sukunatda bo`lishi lozimligi, ayollar tobutga xamrox bo`lib eshikka chiqa olmasligi, axli musibat yig`ilganda ovoz ko`tarmasligi, maytini ko`mgandan so`ng har kim o`z ishiga ketishi, bir erda yig`ilib o`tirmaslik kerakligi, yig`ilish uchun turli tadbirlarni izlab topish va o`tkazish bid'at ekanligi, ammo taom tayyorlab axli musibat uyiga yuborishi mustaxabligi ta'kidlanadi.

So`ng `abr ustiga g`isht va tosh xamda boshqa narsalarni qo`yish, hubba va imorat qilishni bid'at sanalishi ta'kidlab o`tiladi. Shu o`rinda olimlar qabrlar odobiga xam to`xtalib o`tadi. Yana qabristonni tongi ziyorat qilish ko`proq erkaklarga mansubligi, ota-ona qabrlarini xotinlar ham ziyorat qilsa, man etilmasligi ta'kidlanadi. So`ng qabristonlarni oyoq osti qilmaslik kabi odob to`g`risida gapirib o`tiladi: Asarda ziyorat, mexmondorchilik odobi xaqida ham ko`pgina ibratli gaplar yozib qoldirilgan.

Mazkur bobda emak-ichmak odoblariga to`xtalib o`tilgan. Unda taomlarni oz eyish, shubxali taomlarni emaslik, faqirona ovqatlarga qanoat qilish, go`shtli taomlarni kamroq is'temol qilish, ovqatlarni tanavvul qilishda aralashtirib yubormaslik, ya'ni baliq bilan sutni, sut bilan nordon narsani, sut bilan tuximni,

qovrulgan go`sht bilan qaynatilmaganini, qotgan go`sht bilan yangisini, issiq narsa bilan sovuq narsani, ichni qoturuvchi bilan ichni suruvchi, xidli taomni eyishni xam man etiladi. Taomni o`tirib eyish zarur, deydi olim hamda eyish odoblariga to`xtaladi. Bulardan eng muhimlari, ulug`lar taomga qo`l urmaguncha qo`l uzatmaslik, taom eyishda ozodalik qoidalariga rioya etish, taom eyishga oid ishlardan foydalanish, ya'ni mevalarni ko`zga surib, keyin eyish, taomdan avval va so`ng qo`l yuvish, yuvilgan qo`lni suvini silkitmaslik, qo`lni ishlatilgan narsaga artmay, toza sochiqqa artish, taomdan so`ng sohibi xonadon sharafiga duo qilish, agar yoshi kattalar ham mehmondorchilikda bo`lsa, ularning duo qilishlarini kutish kabi odob qoidalari tavsiya etiladi. Mazkur bobda suv ichish odobi haqida ham fikr yuritiladi. Bu ham odob hoidalari gigienik jihatdan ham zarurdir.

Suvni birdan simirmay, balki bo`lib-bo`lib ichiladi va unga nafas urilmaydi, suvni o`ta ehtiyotkorlik bilan, biror narsa tushmaganiga ishonch hosil qilgach ichish, kechasi esa idish o`ziga latta tutib ichishni tavsiya etiladi. Agar og`iz va qo`l yog`lik bo`lsa, suvli idishning dastasini ushlamaslik, jimjiloq va nomsiz barmoq yordamida ushlash yoki qo`lni yuvib, keyin ushlash, kosaning yoki suv idishning singan eri bo`lsa, u eridan suv ichmaslik, chunki u erida kir to`planib qilishi mumkinligi, ari` va hovuzdan boshni yuvib, og`iz bilan suv ichmaslik, chunki undan zararli hasharot ichga ketishi mumkinligi qat'iy ta'kidlanadi. Shu bilan birga suvni avval olzi ichmay yonidagilarga uzatish, avval o`ng tomonga uzatish, suv uzatganni duo etish ham eng zaruriy odob qoidalaridan ekanligi eslatib o`tiladi.

Ettinchi bobda eng zaruriy safar qoidalariga to`xtalib o`tiladi. Safar qilishni olim uch qismga bo`ladi: farz, fazilat, muboh (ruxsat etiladigan). Bundan safar farzining o`zini besh bo`g`inga bo`ladi: jihod, hajji farz, ota va ona chaqirig`iga binoan, raddi mazolim (zulmni qaytarish uchun) va beshinchisi ilm olish uchun safar qilish.

Safar mubohni ham ikki bo`g`inga bo`ladi: birinchisi, o`z manfaati yo`lida birovdan ta'ma qilmaydigan tijorat safari; agar kim tijoratda faqat mol-dunyo orttirish maqsadida bo`lsa, unda bu tijorat safari ham unga ziyon etkazadi, deydi

olim. Ikkinchi, ma'naviy tafarruj (ko'ngil ochish) uchun safar qilish. Ba'zida bunday safarlarning ham joizligi ta'kidlanadi. Ammo safarlarning barchasida ?h m ayollarga albatta mahrumib haromlik qilishi zarur, deb hisoblaydi.

So'ng olim safarlarning foydalari haqida og'iz ochadi, unda safar qilgan kishi birinchidan, ham-anduhdan forig' bo'lishi, ikkinchidan tirikchilik uchun sarmoya yig'ish, uchinchidan ilm olish, to'rtinchidan, to'liq odob va axloq o'rganish, beshinchidan, ulug' kishilarning suxbatlaridan baxramand bo'lish mumkin deyiladi. Olim safarning ba'zan mashaqqatlari ham bo'lishi mumkin degan savolga yoshlarga chaqimchi va xasadchilar orasida tirik yurgandan ko'ra, safar mashaqqatlari afzalroqdir, deb to'g'ri xulosa chiqaradi. Mazkur bobda safar odobi xaqida fikr yuritiladiki, bu quyidagilardan iboratdir:

Safarga xech qachon tanxo chiqmaslik, eng kami uch kishi safar qilishi, ko'pchilik bo'lsa, bir-biriga yain manzilga tushish, bir guruh bo'lib safarga chiqqanda o'rtalaridan biror kishini boshliq etib, uning maslaxati bilan ish tutish va boshliqning xam o'z xizmatini boshqalardan ayamasligi, zaifu notavonlar xamrox bo'lsa, ularga madadkor bo'lish xam eng muxim safar odoblari sifatida bayon etiladi. Safarga eng zarur ashyolarni, ya'ni lobos, oyoq kiyimi, soqoltarosh, misvoq (tish tozalagich), qaychi va boshqalarni unutmaslik, borayotgan shaxrida biror yuqumli kasallik tarqalgan bo'lsa, u shaxarga kirmaslik, agar shaxarga kirgandan so'ng kasallik tarqalsa, u erdan chiqib ketmaslik kerakki, aks xolda kasallik tarqatuvchi o'zi bo'lib qolishi mumkin.

Safardan qaytganda to'satdan uyga kirib bormay, avval uydagilarni xabardor etish, kechasi kirib borish xam noloyiq xisoblanadi. Safardan qaytganda xonadondagilar va qarindosh, yor-do'stlarga sovg'alar ulashish, uni ko'rgani kelganlarni taom bilan siylash xam muximdir. Agar xabar kelsa, musofirni kutib olishga peshvoz chiqish, uni xurmat bilan kutib olish, uni so'roqqa tutmaslik, musofir xoxishini farosat bilan bilib olish, uning manzili, yotish-turishi, yeyish-ichishidan xabardor bo'lib turish, agar sayoxat qilish xoxishi bo'lsa, diqqatga sazovor joylarni ko'rsatish, uning kelishidan maqsadini bilish, yordam qilish kabi eng oddiy odob qoidalari xam bayon etiladi. Yukoridagilardan ko'rinib turibdiki,

Muhammad Sodiq Qoshgariyning «Odob as-solihin» asari yoshlarning barkamol, ma'naviy yuksak, etuk axloqli bo'lishlarida katta ahamiyatga ega. Mazkur asar kundalik turmushimizda xar kuni, xar daqiqada bilish zarur bo'lgan turmush odobiga oid xulq-odob qoidalarining majmuidir. Shuning uchun Sharq pedagogikasi tarixida «Qobusnoma» kabi bu asar ham, o'z o'rnini, o'z mavqega ega. Bu asarni bobma-bob o'rganish yosh avlodning kamol topishida foydalaniladigan bebaho xazinadir, deyish joiz.

Nazorat uchun savollar:

1. Nima sababdan XIV asrning ikkinchi yarmi — XVI asrlar Sharq Uyg'onish davrining ikkinchi bosqichi deyiladi?

2. Qoshgariyning ta'lim-tarbiya taraqqiyotida tutgan o'rnini haqida gapirib bering.

3. Qoshgariyning fan va ta'limni rivojlantirishdagi xizmati nimalardan iborat?

5. Muhammad Sodiq Qoshgariyning «Odob as-solihin» asarida an'anaviy tarbiya tizimining davom ettirilishi haqida so'zlang.

6. «Odob as-solihin» asarining hozirgi davridagi ahamiyati nimalardan iborat?

7. «Odob as-solihin» asaridan o'zingiz uchun qanday saboq oldingiz (kichik insho yozing).

Foydalangan adabiyotlar:

1. Hoshimov K., Nishonova S., Inomova M., Hasanov R. Pedagogik tarixi — T.: O'qituvchi, 1996.

2. Hashimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. — T.: «Istiglol» nashriyoti, 2005

6- Mavzu: XIX asrning ikkinchi yarmida va XX asr boshida turkiston o`lkasida ta'lim - tarbiya va pedagogik fikrlar

Reja:

1. Markaziy Osiyoda XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida ta'lim-tarbiya va pedagogik fikr
2. Turkistonda dastlab ochilgan rus maktablari
3. Turkistonda jadidchilik harakati va ta'lim-tarbiya

Tayanch iboralar: madaniyat, fan, san'at, ijtimoiy va pedagogik fikr, turmush tarziga, nsonparvarlik, pedagogik fikr, rus-tuzem maktablari, milliy merosi, qadriyat.

1. Markaziy Osiyoda XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida ta'lim-tarbiya va pedagogik fikr.

Markaziy Osiyo zaminida Temuriylar hukmronligi inqirozga yuz tutgandan keyin, bu o`lkani qo`lga kiritish uchun jahonning ko`pgina mamlakatlari harakat qildilar. Ana shulardan biri chor Rossiyasi edi. Markaziy Osiyoni Rossiyaga qaram qilish g`oyasi Petr 1 dan boshlanib, uning vafotidan so`ng Ekaterina hukumati tomonidan davom ettirildi. Nikolay II taxtga o`tirgach, tezlik bilan Markaziy Osiyoni o`ziga bo`ysundirishga intildi. Rossiyaning bosqinchilik yurishi XIX asrning ikkinchi yarmiga to`g`ri keladi. Chunki bu davrda sobiq imperiya o`rnida 3 ta xonlik – Buxoro amirligi, Xiva hamda Qo`qon xonliklari bo`lib, bular o`rtasida nizo kuchaygan edi. Bundan foydalangan chor hukumati o`zining yovuz niyatlarini amalga oshirishga kirishib dastlab Qozog`istonni o`zlariga tobe qildilar. So`ngra Qozog`iston orqali 1864 yilda Turkmaniston, Chimkent, Avliyo otani, 1865 yilda Toshkentni zabt etdilar. 1867 yilda Ettisuv viloyati, 1868 yilda Samarqand, 1876 yilda Farg`ona viloyati Rossiya qo`liga o`tdi. 1876 yil 19 fevralda podsho Aleksandr II Qo`qon xonligi tugatilganligi to`g`risida buyruqqa imzo chekdi. 1885

yilga kelib Markaziy Osiyoning hamma erlari Rossiya tasarrufiga o`tdi va o`lkada Turkiston general gubernatorligi tashkil etiladi. Markaziy Osiyo mustamlaka davlatiga aylantirilgach, chor hukumati mustamlakachilik siyosatini yurgizdi, bu siyosatga qarshi ko`tarilgan xalq qo`zg`olonlarini esa ayovsiz bostirdi. U Markaziy Osiyo xududida istiqomat qiluvchi turli xalqlarni bir-biriga qarshi qo`yish bilan ular o`rtasida kurashni avj oldirdi. Chor hukumati xalqimizning milliy madaniyatiga va uning rivojiga tish-tirnog`i bilan qarshilik qildi milliy zulmni kuchaytirdi. Bu zulm birinchi navbatda madaniyat, fan, san'at, ijtimoiy va pedagogik fikr, turmush tarziga ham o`z ta'sirini ko`rsatdi. Xalq o`zining milliy merosi, qadriyati va g`ururidan mahrum bo`la boshladi. Turkiston general gubernatori fon Kaufman imperatorga yo`llagan bir maktubida Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy-ijtimoiy taraqqiyoti uch yuz yil orqaga surib yuborilganini maqtanib yozgan edi. Inqilobdan oldin masjid va madrasalardagi kitoblar, noyob qo`llanmalar yondirib tashlandi, bir qismi Peterburgga olib ketildi. Bunday hattiharakatlardan g`azablangan Abdurauf Fitrat xalqqa qarata: «Ey ulug` Turon, arslonlar o`lkasi! Senga ne bo`ldi? Holing qalaydur! Ey Temurlarning, O`g`uzlarning oilalarining shonli bolalari! Qulliq chuqurlariga nedan tushding!» qabilidagi jangovar shiorlari bilan xitob qilgandi.

O`lkada yuz bergan bu voqiliklar ilg`or ziyolilarning faoliyatida ham o`z ifodasini topdi. Ular o`lkada chor ma'murlari qo`llagan jabr-zulmlariga qaramay ilm-fan va madaniyatning umumiy rivojiga o`z hissalarini qo`shdilar. Ular o`zlaridan oldin o`tgan ulug` mutafakkirlarning insonparvarlik, pedagogik fikr, g`oyalarini davom ettirdilar. Buni Anbar otin, Ahmad donish, Mahmudxo`ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Furqat, Muqimiy, Avaz O`tar, Zavqiy, Saidahmad Siddiqiylarning ijodida ko`rish mumkin.

Turkiston o`lkasida diniy-islomiy tarbiyaviy muassasalar va pedagogik fikr taraqqiyoti.

XIX asrning o`rtalarida Turkiston o`lkasida boshlang`ich ma'lumot beradigan maktab hamda o`rta va oliy diniy ta'lim beradigan madrasalar mavjud edi. Maktablarning aksariyati, shu jumladan, qishloq maktablarining ko`pchiligi diniy

ta'lim beruvchi eng oddiy boshlang'ich maktablar edi. Bu maktabda machitlarning imomlari, savodxon mullalar dars berardilar. Bunday maktablarda o`qitish eng oddiy diniy vazifalarni o`rgatish bilan, ya'ni arab tilida yozilgan Qur'onni o`qishni o`rgatish, har bir musulmon uchun zarur bo`lgan asosiy vazifalarni bildirish bilan cheklanardi. Shahar maktablarida diniy ta'limdan tashqari, umumiy ta'lim elementlari – yozish va hisoblash yo`llari o`rgatilardi. Shahar maktablarida o`quvchilar soni 20-30 taga qishloq joylarida esa 10-15 taga etar edi. O`qishga 6 yoshdan qabul qilinib, o`zlashtirishga qarab 17-18 yoshlarigacha davom etardi. Maktabda avval «Haftiyak», keyin «Qur'on» yod olinar, so`ng «Chor kitob»ga o`tilardi. «Chor kitob» 4 bo`limdan iborat bo`lib, 1-bo`lim – haq-xudoning nomlari tushuntirilardi, din qoidalari, tahorat, namoz bayon etiladi, ikkinchisida bidon-e'tiqodni anglash, uchinchi bo`limda kalomi nabi-rivoyatlar bahs etilgan. Shuningdek, xalq orasida mashhur shoirlarning she'r va g`azallari o`qitilar edi. Odatda, bunday maktablarning o`quvchilari badavlat oilalarning bolalari bo`lar edi. Ular o`qishni tamomlab, olgan bilimlarini savdo-sotiq ishlarida, hunarmandchilik ustaxonalarida qo`llar edilar, ba'zilar qo`shimcha ta'lim olib, xattotlik kasbi bilan shug`ullanar, ba'zilar madrasaga kirib o`qishni davom ettirardilar.

Oliy diniy maktab bo`lgan madrasada o`rta asrga oid diniy falsafa va musulmon huquqlari, arab tilining grammatikasi va mantiq ilmlaridan dars o`tilardi. Uning o`quv rejalarini vaqt va sharoitga qarab o`zgarib turgan. Masalan: XV asrning 30-40 yillarida Samarqand va Hirot madrasalarida dunyoviy bilimlar: matematika, astronomiya, musiqa kabi fanlar ham o`qitilgan. Madrasa uch bo`limdan iborat bo`lgan: birinchi bo`limda musulmon diniy aqidalari bayon qilingan kitob – arab tili va qonunchilik o`rgatilar edi. Bu bo`lim talabasi 9-10 yil o`qigan. Ikkinchi bo`limda qonunchilik, ilohiyot, (qonunchilik), mushkulot, mantiq, arab tili grammatikasi, notiqlik mahorati kalom o`qitilgan. Unda 7-8 yil o`qishgan. Uchinchi bo`limda ilohiyot, qonunchilik, kalom o`qitilgan. Qonunchilik kursida geografiya va arifmetikadan ba'zi ma'lumotlar berilgan. Madrasani tamomlab chiqqanlar imomlik bilan shug`ullanish va qozixonalarda ishlash huquqiga ega bo`lar edi. Maktab va madrasalarda asosan o`g`il bolalar o`qitilar edi.

Shaharlardagi diniy maktablarda ba'zi domlalarning xotinlari – otinoyilar qizlarni ham o`qitish bilan shug`ullanar edilar. Maktab va madrasalarda dars o`zbek, arab va fors-tojik tillarida olib borilardi.

Musulmon maktablarida ta'lim tizimi 5 toifaga bo`lingan edi.

Quyi maktab – bu maktablarda o`g`il bolalarga savod o`rgatishgan (4 yil).

Xalilxona maktabi – (namoz) yod oldirib o`rgatilgan.

Qorixona - Qur'on yod olingan.

Madrasa.

Maktab internat – o`rta madrasa. Bu maktabda ham diniy, ham dunyoviy fanlar o`qitilib, o`rta ma'lumot berilgan.

Markaziy Osiyo Rossiya tomonidan bosib olingandan keyin maktab va madrasalarda ba'zi o`zgarishlar yuz berdi. Musulmon maktablari uchun bosmaxonaga chop qilingan darsliklar paydo bo`ldi. Qozondan bosmaxonada nashr qilingan qur'on va haftiyaklar, Hindiston va Erondan shoirlarning litografiyada chop qilingan to`plamlari keltirildi, Toshkentning o`zida ham maktablar uchun darsliklarni litografiya usulida nashr qilish yo`lga qo`yildi. Mustamlaka ma'muriyati mashg`ulotlar o`rta asr tartibida olib borilayotgan musulmon maktablarining ishiga aralashmas edilar. Ammo maktablarda rus tilini o`qitishni rag`batlantiruvchi choralar ko`rishga ham harakat qilinardi. Natijada, mahalliy yoshlar rus tilini o`rganishga ko`proq e'tibor bera boshladilar. XX asr boshlarida esa madrasalarda rus tilini o`qitish joriy qilinsin, degan ko`rsatmaga binoan 1913-1917 yillarda ba'zi madrasalarda rus tilini o`qitish joriy qilindi. Eski maktablarda ham ba'zi o`zgarishlar sodir bo`ldi. Rus tuzem maktablari hamda yangi xil maktablarning ta'siri ostida ba'zi eski usul maktablarda birmuncha yangiliklar joriy qilindi, - litografiyada bosilgan alifbelar yordamida tovush metodi asosida savod o`rgatish joriy qilindi, qizlarga o`qishni o`rgatish bilan birga yozishni ham o`rgatishga kirishildi. Bu yangiliklarga ko`ra o`zbek maktablari hayotida katta siljish ro`y berdi.

XX asr boshlariga kelib, Turkiston o`lkasidagi yirik markaziy shaharlarda oliy ta'lim maskani hisoblangan quyidagi madrasalar:

Buxoroda -80, Qo`qonda -40, Samarqandda -22, Marg`ilonda -28, Toshkentda-17.

1906 yilga kelib, birgina Samarqand viloyatining o`zida 1510 ta musulmon maktabi bor edi, ularda 1482 o`qituvchi 12740 talabaga saboq bergan.

Umuman olganda Turkiston o`lkasida 1905-1906 yillarda 5290 ta maktab bo`lib, ularda 70955 talaba ta'lim olgan. Bu davrga kelib mahalliy fuqaro bolalaridan ilmiy kishilar tayyorlash maqsadida Xeva xoni Sayid Muhammad Rahimxon Bahodirxoni soniy – Feruz (1844-1910 y.) katta ishlarni amalga oshirdi. Bevosita uning tashabbusi bilan 1884 yili o`z saroyida maktab ochilib, bu maktabda rus o`qituvchisi va Mirzo. Rahmonquli qori kabi mahoratli ta'lim-tarbiya ustalari yoshlarga bilim berish ishi bilan shug`ullandilar. Feruz farmoniga muvofiq 1904 yilning 10 noyabrida Urganchda birinchi yangi usul maktabi ochildi. Unda Husayn Qo`shaev degan Turkiyadan kelgan o`qituvchi yoshlarga ta'lim-tarbiya bera boshladi. Husayn Qo`shaev 1906-1907 o`quv yilida xonlikdagi ilg`or ma'rifatparvar kishilarning istaklarini hisobga olib, Urganchda qizlar maktabini ham tashkil etdi. Feruz unga homiylik qilib, Xazina hisobidan maktab uchun alohida mablag` ajratib berdi. Feruz homiyligidagi bu maktabda Husayn Qo`shaevning turmush o`rtog`i Komila Qo`shaeva qizlarga bilim bera boshladi. Turkiston o`lkasi Rossiya tomonidan bosib olingach, chor ma'murlari ming-minglab rus oilalarini Markaziy Osiyoga ko`chirib keltiradi. Farg`ona viloyati, Sirdaryo, Samarqand va boshqa viloyatdagi (shaharlar) mahalliy dehqonlarning serunum erlari tortib olinib, ularga beriladi. Ularning bunday hatti-harakatlaridan g`azablangan atoqli shoir Cho`lpon «Hazon» sarlavhali she'rida qahr ila yozgandi:

Ay, savuq ellardan muz kiyib kelganlar,

U qo`pol tovushingiz qirlarda yo`q bo`lsun!

Ey, manim bog`imdan mevamni terganlar,

Qop-qora boshingiz erlarga ko`mulsun!

2. Turkistonda dastlab ochilgan rus maktablari

Rus muhojirlari Turkiston general – gubernatorining farmoniga binoan o`lkada rus maktablari, rus tuzem maktablari, gimnaziya kabi maktablarni ochish va bu maktablarni kengaytirish hisobiga mahalliy maktablar, maktab madrasalarni siqib chiqarish maqsadida maorif islohotini o`tkaza boshladilar. Bu bilan go`yoki, ular Markaziy Osiyo aholisining savodxonlik darajasini oshirmoqchi bo`ldilar va har bir qilingan ishni bo`rttirib ko`rsatishga urindilar.

1917 yilgi to`ntarishgacha 21 foiz savodxon bo`lgan o`lka aholisini, yoppasiga savodsiz edi, deya kamsitishga urindilar, quruq bo`hton yog`dirdilar.

O`lka aholisini savodxon qilish uchun eng avvalo rus, rus tuzem, gimnaziya kabi o`quv maskanlari kerak, madrasa va «usuli qadimiya» eski usul maktablarida, otinlar maktablarida savod chiqarib bo`lmaydi degan siyosatni yurgizishga harakat qildilar. Bunga biz 1897 yildagi Rossiya tomonidan o`tkazilgan aholini ro`yxati ma'lumotlarini ko`rsatishimiz mumkin. Masalan, o`sha aholi ro`yxatida qayd etilishicha, Markaziy (O`rta) Osiyo aholisining savodxondik darajasi quyidagicha belgilangan:

Tojiklar – 99,5 % savodsiz;

Qirg`izlar – 99,4 % savodsiz;

Turkmanlar – 99,3 % savodsiz;

O`zbeklar – 98,4 % savodsiz;

Qozoqlar – 97,9 % savodsiz deb hisoblangan.

Bu ko`rsatkichlarning barchasi uydurma edi. Aslida Turkiston o`lkasi xalqlarining savodxonlik darajasi chor Rossiyasi aholisining savodxonlik darajasidan past emas edi. Chunki, Turkiston o`lkasi xalqlari 1917 yilgi to`ntarishdan oldin shaxsiy va ommaviy maktablar, madrasalarda bilim olganlar, yuksak ilm egasi bo`lganlar. Zero, yuqorida qayd etilgan aholi ro`yxati ma'lumotnomasida rus xalqidan, rus millatidan boshqa millatga mansub fuqarolarni ataylab kamsitish chor Rossiyasining asosiy mafkuraviy kurashi natijasidir. Chunki ular rus va rus-tuzem maktablarini bitirganlarnigina savodli deb hisoblanganlar. Hatto, ular dunyoviy maktablar ochish, ona tilidagi darsliklar, gazeta va jurnallar nashr qilish va hokazolarni qat'iy ta'qib qilar edilar. Ayni vaqtda

chor hukumati rus bo`lmagan aholi yashaydigan joylarda maktablar ochar, bu maktablar esa o`z oldiga ruslashtirish maqsadini qo`yar edi.

Chor hukumati tomonidan XX asrning 60 yillarida maktab ustavlari tasdiqlanib, shular asosida boshlang`ich hamda o`rta maktablar qayta tuzilib, rus bo`lmagan xalqlar uchun maktablar tashkil etishga doir davlat hujjatlarini ishlab chiqishga kirishdilar. Maktab ishiga taalluqli asosiy siyosiy va ideologiya sohasidagi ko`rsatmalar 1870 yilda chor Rossiyasi xalq maorifi noziri D.A.Tolstoy tomonidan ifodalab berilgan edi. «Bizning vatanimizda yashovchi barcha begona (rus bo`lmagan) xalqlarning ma'lumotli bo`lishining oxirgi maqsadi, deb ma'lum qilgan edi, u, - shubhasiz, ularni ruslashtirish va rus xalqi bilan birlashtirishdan iborat bo`lishi kerak». Ruslashtirish ko`rsatmasi 1870 yilda e'lon qilingan bo`lib, unga binoan rus millatiga mansub bo`lmagan barcha xalqlar uchta toifaga bo`lingan edi.

«Juda kam ruslashgan xalqlar», bularga Sharqiy Sibir va Povolje xalqlari kirar edi. Bu xalqlar uchun ochilgan maktablarda o`qishni ona tilida boshlash va keyinchalik rus tilida o`qitishga o`tish tavsiya qilinardi.

«Ruslar ham yashaydigan rayonlarda yashovchi xalqlar». Bu joylardagi maktablarda o`qitishning dastlab rus tilida olib borish ayrim hollarda ona tilining yordamiga tayanish va mumkin qadar tezroq faqat rus tilida o`qitishga o`tish taklif qilinardi (masalan, gruzin bolalari o`qitiladigan maktablarda o`qitish shunday olib boriladi). «Etarli darajada ruslashgan xalqlar». Ukrainlar, bellarus va boshqalar, bularning maktablarida o`qitishni faqat rus tilida olib borish tayinlangan edi. Mazkur «Qoida»larni mana shu toifaga kiritilgan xalqlarga qo`llanishni 60 yillarda ijtimoiy harakat jarayonida vujudga kelgan ona tilida o`qitish tajribasini batamom siqib chiqarishga olib keladi. Mana shu umumiy direktiv hujjat asosida ulkan Rossiya imperiyasining ayrim hududlardagi maktablarning ta'lim-tarbiyaviy ishi printsiplarini belgilab beradigan yo`l-yo`riqlar yaratiladi va e'lon qilinadi.

1776 yilda Markaziy Osiyo tumanining general-gubernatori huzurida Turkiston o`quv yurtlarining maxsus boshqarmasi tashkil etilgan bo`lib, avvalo, ruslashtirish siyosatini amalga oshirish vazifasi uning zimmasiga yuklatilgan edi.

Tegishli davlat hujjatlari bilan maktablarning ish tartibini belgilab va maktab idorasi organlari o'z maqsadlarida mustahkamlanib olgach, chorizm o'qituvchilarning faoliyatini injiqlik bilan sinchiklab nazorat qilish tizimini to'xtovsiz oshirib bordi. Tarixda o'zbek xalqi ko'p bosqinchilarni ko'rgan. Masalan, mo'g'ul-tatar bosqinchiligini oladigan bo'lsak, ular odamlarni qirgan, boyliklarini talon-taroj qilgan... ammo madaniyatiga, tiliga va diniga tegmagan. Eng dahshatlisi, ruslar Turkistonda barcha bosqinchilik ishlarini olib borish bilan birga xalqning urf-odatidan, tili va dinidan ham ayirmoqchi bo'ldilar.

General Rozenbax esa shunday degan edi: «O'lkani ruslashtirish rejasini amalga oshirishda maktab katta ahamiyat kasb etishi lozim». Haqiqatdan ham mustamlaka davrida rus-tuzem maktablari vujudga keldi. Bu maktablarning asl maqsadi, o'lkani ruslashtirish edi. Afsuski bu o'rinda boshqa tishga tegadigan nozik bir holat ham bor. «Tuzemets» degani ruscha o'zbekcha lug'atda «mahalliy xalq», «tub aholi» deb tarjima qilingan. Rus olimi Vladimir Dalning «Velikorus jonli tilining izohli lug'ati» kitobida mana shunday jumlar yoziladi: «Tuzemets. Mestno'y otnosyahiysya do izvestnoy strano'...Tuzemno'e jiteli chasti Okeanii stoyat na nizshey stupeni chelovechestva».

XX asr boshlarida Turkistonda hammasi bo'lib 20925 ishchi bo'lgan, xolos. Temir yo'llar o'lkamizning barcha boyliklarini Rossiyaga tashib olib ketish maqsadida qurilgan. Yangi ochilgan turli maktablar mustamlakachi amaldorlar uchun tilmochlar tayyorlab berish uchun xizmat qilgan.

Rossiya xalqlari uchun hukumat maktablari.

Musulmon aholisi yashaydigan joylarda qadimdan maktab-madrasa va hokazolar mavjud bo'lib, bularga qarshi chor hukumati Rossiyadagi ko'p sonli xalqlar uchun maxsus hukumat maktablari barpo qilar edi. Bu maktablarning ko'pchiligida o'qitish rus tilida olib borilar edi. Ularning biri – to'rt yillik, ikkinchisi – ikki yillik edi. Ba'zi bir to'rt yillik maktablarda internatlar ham bo'lib, ularda ko'proq feodallarning va mahalliy aholining boy qatlami bolalari ta'lim olardi. Turkistonning 1880 yilda Rossiya tasarrufiga o'tganidan keyin Markaziy Osiyodagi rus-tuzem maktablari ancha mashhur bo'ldi. Ammo mehnatkashlarning

bolalari uchun yaxshi yo`lga qo`yilmagan ikki yillik savod chiqarish maktablari ochilgan edi. O`qish muddati ikki yil bo`lgan milliy maktablardan, masalan, qozoqlarda ovul maktablari, deb atalgan maktablar tipik maktab sanalar edi.

Dastlabki ovul maktablari 1892 yilda To`rg`ay oblastining ovullarida tashkil topgan bo`lib, aholini ko`chmanchilik turmushiga moslashtirilgan edi. Ovul maktablarida rus tili, arifmetika qozoq alifbosi va islom dini o`qitilar edi. Bu maktablarda o`qitish o`quvchilarning ona tilida olib borilardi, lekin ularning saviyasi juda past edi. 1916 yilda 169 ta ovul maktabi bo`lib, ularda 5 ming o`quvchi o`qirdi, bu maktab yoshidagi barcha qozoq bolalarining faqat bir foizga yaqinligina tashkil etardi, xolos.

Markaziy Osiyo va Shimoliy Kavkazning musulmon aholisi uchun ularni ruslashtirish maqsadini ko`zda tutgan rus-tuzem maktablari XIX asrning 80 – yillaridan boshlab ochila boshladi. Bu maktablar o`z dasturlariga ko`ra rus ministerlik maktablaridan islom dinining o`qitilishi bilangina farq qilar edi. Rus-tuzem maktablarida o`qitish rus tilida, diniy ta'limot esa o`quvchilarning ona tilida olib borilardi.

2. Turkistonda dastlab ochilgan rus maktablari.

Markaziy Osiyo xonliklarida islom dini davlat dini hisoblanar edi. Musulmon ruhoniylari Markaziy Osiyoning feodal hukmronlari bilan mahkam bog`langan edi; shu hukmronlarning yordami tufayli bu erda musulmonlarning juda ko`p diniy o`quv yurtlari, chunonchi: masjidlar huzurida maktablar, madrasalar va shunga o`xshagan o`quv yurtlari bor edi. Turkistonda birinchi general-gubernatori bo`lgan Kaufman barcha musulmon muassasalariga nisbatan «aralashmaslik» (betaraflik) siyosatini tutdi.

O`rta asr musulmon maktablarini isloh qilishdan bosh tortgan chorizm, ruslar o`rnashgan erlarda ochilgan rus maktablarini Turkistonda maorif sohasida o`z siyosatining quroli qilib olishga harakat qildi. (Toshkentda dastlabki rus maktabi 1866 yilda ochilgan edi). Rus maktablariga ruslar bilan birga o`qish uchun mahalliy aholi bolalari ham qabul qilinardi. Turkistondagi boshlang`ich rus

maktablarida hunarga Rossiyaning Evropa qismidagiga qaraganda, ancha ko`proq o`rgatilar edi; bundan maqsad mahalliy aholining bolalarini maktabga ko`proq jalb qilish edi.

Chorizmning Turkistonda ruslashtirishdan iborat maktab tizimi uning Povolje (Volgabo`ylari) uchun maqullangan «Ilminskiy sistemasi»dan farq qilar edi. Qozon pedagogi Ilminskiy Volgabo`yidagi chuvashlar, mariylar va boshqa xalqlar uchun alohida rus va mahalliy aholi maktablari ochgan edi. Bu maktablarda o`qish dastlab bolalarning ona tillarida olib borilar, rus tili esa alohida fan sifatida o`qitilar edi, shu bilan birga, hamma darsliklar xristian (pravoslavie) dinini targ`ib qilish ruhida tuzilgan edi. Bulardan farqli o`laroq, islom dini ta`siri kuchli bo`lgan Turkistonning mahalliy aholisi o`rtasida xristianlar missionerligiga ruxsat etilmas edi; buning ustiga rus maktablarida musulmon dinini o`qitish ham man etilgan edi; rus maktablariga o`qishga kirgan erli aholi bolalari dastlabki kundanoq rus tilida o`qitilar edi. Turkistonda dastlabki rus o`rta o`quv yurtlari 1870 yillardan ochila boshladi: 1876 yili Toshkentda, Verniyda (hozirgi Olmaotada) erlar va Xotin-qizlar gimnaziyalari. 1879 yili esa Toshkentda o`qituvchilar seminariyasi ochildi. Gimnaziyalarga ham erli aholining bolalari qabul qilinar edi. O`qituvchilar seminariyalarida esa mahalliy aholi bolalariga 1/3 o`rin ajratilgan edi. Turkistonda dastlab ochilgani ba'zi bir rus maktablarida o`quvchilarning 1/4 ini va undan ko`prog`ini mahalliy aholi bolalari tashkil etgan bo`lsa-da, lekin butun Turkiston o`lkasi bo`yicha hisoblaganda bunday maktablarda o`quvchi mahalliy aholi bolalari 200 tadan oshmas edi. Bularning ham ko`pi qozoq bolalari bo`lib, o`zbek va tojik bolalari juda oz edi, chunki musulmon ruhoniylari «kofirlar» maktablariga qarshi targ`ibot yurgizar edilar. Rus maktablarida, ayniqsa o`rta maktablarda o`quvchilar o`rtasida o`z ijtimoiy ahvoliga ko`ra boylar va oq suyaklarning bolalari ko`pchilikni tashkil etar edi. Chorizmning maktab sohasidagi siyosati ruslashtirishdan iborat bo`lsa ham, lekin rus bolalari bilan mahalliy aholi bolalarining birgalikda o`qishlari, ular o`rtasida o`zaro do`stlikni tarbiyalari edi. Rus maktabiga o`qishga kirgan bolalar rus tilini mutlaqo bilmas edilar, natijada ancha qiyinchilik tug`ilar edi. Shuning uchun rus maktabiga kirgan, lekin rus tilini

mutlaqo bilmaydigan o`quvchi rus tilida so`zlashishni o`rganib olmaguncha odatda quyi bo`limda o`qir, rus tilida so`zlashishni o`rganib olgandan keyingina yuqori bo`limga o`tkazilardi. Yuqori bo`limlarga o`quv yilining o`rtalarida ham o`tkazilar edi, chunki maktablar kichkina bo`lib, bir vaqtning o`zida mashg`ulotlar bir necha bo`limlar bilan olib borilar edi.

Rus maktablarida o`qiydigan qozoq bolalarning ko`pchiligi internatlarda yashar edilar, xudi shu internatlarda rus tili yanada tezroq va puxtaroq o`rganib olinar edi.

Toshkentdagi gimnaziyada dastlabki yillarda, mahalliy aholining bolalarini rus tili bilan ko`proq shug`ullantirish uchun lotin tilini o`rgatishdan ozod qilinardi.

1880 yillarning boshlariga kelib rus maktablarida o`qiydigan o`zbek va tojik bolalari uchun islom dinini o`qitish kerak, toki ota-onalari bu maktablardan qo`rqmasinlar, degan fikr tarqalgan edi. Turkiston ma'murlari bu fikrning qanchalik to`g`ri ekanligini tekshirishga qaror qildilar. 1884 yil 19 dekabrda Toshkentda, «eski shahar» qismida sinab ko`rish uchun birinchi rus-tuzem maktabi ochilgan edi. 10 yillardan keyin Toshkentda bunday maktablar soni to`rttaga ko`paydi. Bu tipdagi maktablar o`lkadagi yirik shaharlar hamda qishloqlarda ham tashkil etila boshladi. O`lkada rus, rus-tuzem maktablari ilk bor XIX asrning 70 – yillarida yuzaga kelgan bo`lsa, 1904 yilga kelib ularning soni 57 taga etdi. Rus-tuzem maktablarida o`quvchilarga rus muallimi rus tilini hamda arifmetikani va boshqa fanlarni o`rgatar, buning uchun o`qish vaqtining yarmi ajratib qo`yilgan edi. O`qish vaqtining qolgan yarmi «Musulmon domla» ixtiyoriga berib qo`yilgan bo`lib, u eski usul maktablaridagidek bolalarga diniy darslar o`qitish bilan shug`ullanardi. Rus-tuzem maktablarida faqat o`g`il bolalar o`qitilardi. Ota-onalar qizlarini bunday maktablarga bermas edilar. 1903 yilda Turkiston pedagogika to`garagi, Toshkentda qizlar uchun rus-tuzem maktabi ochildi. Lekin bu maktabning faoliyati uzoqqa cho`zilmay, ikki yildan keyin yopilib qoldi. Rus-tuzem maktablarida rus tilini o`qitish dasturi va uslubi rus bo`lmagan o`quvchilar uchun mo`ljallab tuzilar edi. (bu maktablarda ba'zan rus bolalar ham uchrab qolar

edi).1884 yili, sinash uchun ochilgan rus-tuzem maktabida (Turkiston o`qituvchilar seminariyasining rus qismida) tarbiyalanuvchilar uchun o`zbek tili kiritildi. Namangan yaqinida bir qishloqda 6 yil yashagan va o`zbek tilini yaxshi o`rganib olgan V.P.Nalivkin, bu maktabda birinchi bo`lib o`zbek tilini o`qitgan edi. U sinash uchun ochilgan rus-tuzem maktabining birinchi o`qituvchisi edi. Nalivkin V.P. seminariyada 1890 yilgacha dars berdi. Dars chog`ida Nalivkin bo`lajak cho`qituvchilarga faqat o`zbek tilinigina o`rgatib qolmasdan, balki ularda o`lkani o`rganishga ham havas uyg`otgan edi. Seminariyada o`qib chiqqanlar orasida rus-tuzem maktablarida ishlashga tayyor bo`lgan va bu ishni sevib qolganlar anchagina edi.

Turkistonning rus aholisi maktab ta'limi bilan erli aholiga qaraganda ancha yaxshiroq ta'minlangan edi. Turkiston o`lkasida birinchi bo`lib rus maktabi Toshkentda 1866 yilda, Samarqandda 1870 yilda, oradan 1-2 yil o`tgach, Turkiston o`lkasining boshqa shaharlarida ham paydo bo`ldi. Bu rus maktablarida mahalliy aholi bolalari juda kam sonni tashkil etardi. 1876 yilda Toshkentda erkaklar progimnaziyasi va qizlar progimnaziyasi ochiladi. 1894 yilda real bilim yurti ochildi. Bu o`quv yurtlarida boshqa shaharlardan kelgan o`quvchilar uchun pansion (yotoqxona) ham bor edi. Bu maktablar davlat byudjetidan ta'minlanar edi.

1879 yilda Toshkentda Turkiston muallimlar seminariyasi ochildi. Bu seminariya maktablari rus boshlang`ich sinflari uchun o`quvchilarga ona tilidan muallimlar tayyorlab berishi lozim edi. XIX asrning 80-yillari o`rtalaridan boshlab seminariya rus-tuzem maktablari uchun ham muallimlar tayyorlashga ham kirishdi. Mahalliy tilni o`rganish majburiy qilib qo`yilganligi Toshkentdagi bu seminariyaning xususiyatlaridan biri bo`ldi. Seminariyada V.P.Nalivkin o`zbek tilida dars bera boshlagan birinchi o`qituvchi bo`ldi. 1887 yilda Nalivkin tuzgan lug`at va grammatika risolasi nashr etildi. Bular tilshunoslik tarixida o`zbek tiliga doir birinchi qo`llanma bo`ldi. Maktablar uchun ajratilgan mablag`larning kattagina qismi o`rta o`quv yurtlariga sarflanardi. Toshkentdagi kodetlar korpusiga ayniqsa ko`p mablag` sarf bo`lar edi. Ishlab turgan to`rtta o`quv yurtidan tashqari 1900 yildan boshlab yana beshta o`quv yurti ochildi. Samarqandda va yangi

Marg`ilonda qizlar va erkaklar gimnaziyalari ishga tushdi; 1905-1916 yillar ichida o`rta maktablar soni ikki baravardan ziyodroq ko`paydi; uezd markazlarining deyarli hammasida o`rta maktablar paydo bo`ldi.

Iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan Qo`qon va Toshkent shaharlarida 1905-1907 yillarda yangi tipdagi o`rta maktablar - o`g`il va qiz bolalar birga o`qiydigan kommertsiya bilim yurtlari ochildi. Turkistonning iqtisodiy rivojlanishi hunar-texnika tipidagi maktablarning ochilishiga olib keldi. Chunonchi, 1896 yildayoq Toshkentda paxta zavodlari va boshqa zavodlarni ta'mirlash uchun kadrlar tayyorlaydigan bilim yurti ochildi; 1897 yilda irrigatsiya nazoratchilari tayyorlaydigan kurs tashkil etildi. 1902 yilda Toshkent yaqinida qishloq xo`jalik gidrotexnika maktabi ochildi: 1904 yilda Samarqandda bog`dorchilik va shu yilning o`zida Toshkentda temir yo`l texnika bilim yurti ochildi. 1908 yilda A.M.Malinovskaya Toshkentda qo`l-hunar ustalari hamda hisobchilar tayyorlaydigan xususiy qizlar hunar maktabini ochdi. Shu tariqa Turkistonda madaniy iqtisodiy rivojlanish ancha yuksa pog`onaga ko`tarildi.

3. Turkistonda jadidchilik harakati va ta'lim-tarbiya.

Turkistondagi jadidchilik harakati bu bir tasodif xodisa bo`lmay, balki hayotimizdagi ijtimoiy-siyosiy ziddiyotlar maxsuldir. Jadidchilik oqimini ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy tomonlarini professor B.Qosimov o`z tadqiqotida batafsil bayon etgan.XIX asrning boshlaridan Buxorodagi ma'rifatparvar musulmon ruhoniylari va ziyolilari orasida madrasa va maktablar tizimiga hamda islom diniga kirib qolgan bid'atlarni isloh qilish fikri paydo bo`la boshlaydi. Shunday islohot tarafdorlarini jadidchilar, ya'ni yangilik tarafdorlari deb atay boshladilar. Jadidizm (arabcha «jadid» so`zidan olingan bo`lib «yangi» degan ma'noni bildiradi). O`sha davrlardan boshlab bunga qarama-qarshi turgan oqim, ya'ni feodal-o`rta asrchilik, diniy fanatizm ruhida bo`lgan kishilarni esa qadimistlar, deb atay boshladilar. XIX asr boshlarida bir qancha ma'rifatparvar mudarrislar Buxoro shahridagi 200 ga yaqin madrasani isloh qilish g`oyasi bilan chiqdilar. Bu harakat boshida madrasa mudarrisi Abu Nasr Al Kursaviy turgan edi. Qadimistlar esa ularni kofirlik va xudosizlikda aybladilar. Buxoro amiri Haydar esa Kursaviyni zindonga tashlatib,

o`lim jazosiga hukm qiladi. Ammo uning tarafdorlari uni zindondan qochiradilar. Kursaviy Qozonda o`z faoliyatini davom ettirib, 1813 yilda vafot etadi. XIX asrning 50-60 – yillarida diniy islohotchilik harakati yanada kengaya boshlaydi. Endi bu harakat boshida buxorolik mudarris va tarixchi olim Marjoniy (1818-1889), g`ijduvonlik domla Fozil, Mo`minjon Vobkandiy, mulla Xudoyberdi Boysuniy va boshqa mudarrislar turar edilar. Ular madrasa va maktablarni isloh qilishni emas, balki ortiqcha darslarni olib tashlash tarafdori ekanliklarini yozadilar. Islohotchilar rahnamosi Marjoniy o`zining dasturida quyidagi olti asosiy masalalarni qo`yadi:

Qur'ondagi har qanday diniy masala yuzasidan kishilar bilgan holda o`zlari erkin fikr yuritsinlar. Birovning birovga ko`r-ko`rona ergashishi qat'iy mann qilinsin. Madrasalarda o`qitiladigan hoshiya va shrq kabi quruq mazmunga ega bo`lgan va madrasa o`quvchilari uchun foydasiz bo`lgan hamda ularning 8-10 daqiqa vaqtini bekorga oluvchi darslar dars jadvallaridan olib tashlansin. Madrasalarda Qur'oni Karim, Hadisi Sharif, ularning tarjimalari va islom tarixi kabi darslar o`tilsin. Arifmetika, tarix, jo`g`rofiya, tabobat, xandasa, mantiq, falsafa va boshqa dunyoviy fanlarni o`qishga qarshilik ko`rsatilmasin. Har bir ishda musulmonchilikni Muhammad alayhissalom davridagi qadimiy islom madaniyatiga qaytarish ko`zda tutilsin. Marjoniy va uning tarafdorlari bo`lgan o`sha davrning jadidlari musulmon taraqqiyparvarlaridan edilar, ular madrasalarda diniy darslar bilan bir qatorda qadimiy islom madaniyati davridagidek dunyoviy darslarni o`qitishni shart qilib qo`ydilar. Biroq, qadimistlar va amirning reaksiyon siyosati natijasida ta'qibga uchragan Marjoniy Buxorodan chiqib ketishga majbur bo`ldi. Uning maslakdoshlaridan ko`pchiligi zindonga tashlanib, orqalariga 75 darra urilgach, ular tavba qilib, qaytib bunday ishlarni qilmaslikka va'da berdilar.

XIX asr oxiri – XX asrning boshlarida Turkistonda chor mustamlakachiligining kuchayishi natijasida Markaziy Osiyoning ko`p joylarida jadidchilik harakati kuchayib ketdi. Bu harakat mavjud jamiyatning ijtimoiy-madaniy asoslarini qayta qurishga qaratilgani sababli eski tuzum, eski turmush, eski maktab tarafdorlarining kuchli qarshiligiga duch keldi. Bu qarshi kuch

vakillari qadim yo qadimchilar deb atalgan bo`lsa, yangi hayot shabadalarini olib kelishga uringan kishilar esa jadid yoki jadidchilar degan nom oldilar. Shu tarzda asrimiz boshlarida jadidlar va jadidchilik harakati yuzaga keldi. Yangi asrning boshlanishi bilan avvalgidek ijtimoiy xorlik, iqtisodiy va madaniy qoloqlik sharoitida yashash mumkin emasligi ular uchun oydek ravshan edi. Nafaqat Markaziy Osiyo, balki Rossiyada yashovchi xalqlar ham o`z taqdirini o`zgartiribgina, feodal tuzumning negizlarini parchalabgina yangi hayotga qadam qo`yishlari mumkin edi. Oq podsho idora qilgan mamlakatdagi ana shu og`ir vaziyat tufayli 1905 yil to`ntarishi sodir bo`ldi. Bu to`ntarishdan maqsad jamiyatni demakratlashtirish, sakkiz soatlik ish kunini joriy etish, dvoryanlar ixtiyoridagi katta er-mulkni olib, dehqonlarga bo`lib berish va hokazolar edi. Birinchi rus to`ntarishining bu dasturi bilan tanishgan Markaziy Osiyolik taraqqiyparvar ziyolilar tatar qardoshlari ortidan borib, jadidchilik harakatiga kelib qo`shildilar. 1907 yil Eron burjua to`ntarishi, 1908 yil Turkiya burjua to`ntarishi, Markaziy Osiyoda jadidchilik harakatining rasmiylashuvi va kuchga kirishida katta ahamiyat kasb etdi. Ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy islohotlar yo`li bilan xalq va jamiyat hayotini yaxshilashga, madaniy yuksaklikka olib chiqishga qaratilgan dasturni bajarishga kirishdilar. Ular ta'sirida o`zbek zaminining boshqa go`shalarida ham jadidchilik harakati avj oldi.

Jadidchilik jamiyati to`ntarish yo`li bilan emas, islohotlar yo`li bilan rivojlantirishni o`zining asosiy vazifasi deb belgiladi. U o`zining bu vazifasini ado etishda, faqat bir sinfga – proletariatgagina tayanmadi. Umuman jadidchilik insoniyatni sinflarga bo`lib tashlash tarafdori emas. Jadidlar hatto qadimchilar bilan ham ittifoq tuzib, xalq va kelajak manfaati yo`lida baqamti ishlash, bugungi ifoda bilan aytganimizda turli siyosiy qarashlarga ega bo`lgan xalq qatlamlarining tinch-totuv yashashi va ishlashi g`oyasini ko`tarib chiqdilar. Behbudiy ana shu «muttahid» front tuzish g`oyasini bayon qilar ekan, «ulamo yoki ziyoli va taraqqiyparvarlarimiz boy va avomimiz birlashib, din va millat va vatanning rivoji uchun xizmat etsak»², deb yozgan. Jadidlarning bunday muttahid frontni tuzishga intilganlarining boisi turli sharoit bilan belgilangandi. Avom ham, boylar ham,

ulamo ham, ziyolilar ham chor hukumati qaramog`ida bo`lgan mustamlakaning biri oz, ikkinchisi ko`p siquvda bo`lgan kishilar edilar. Markaziy Osiyo bozorlarida rus savdo va sanoat burjuaziyasi hukmron bo`lib, mahalliy burjuaziya vakillari sina boshlagan edilar. Boshqacha aytganda, mustamlakachilik azobini mahalliy boylar va savdogarlar ham seza boshladilar. Ana shunday tarixiy sharoitda, jadidlarning fikr-mulohazalariga ko`ra, oddiy xalqning iqtisodiy-madaniy hayotini yaxshilash qanday zarur bo`lsa, chet el kapitali iskanjasidan, mustamlakachilik kishanlaridan qutilish ham shunchalik kechiktirib bo`lmas vazifa edi.

Jadidlar 1906 yildayoq «Taraqqiy» deb nomlangan gazeta nashr ettirib, o`z g`oyalarini tarqata boshladilar, oradan ko`p o`tmay, «Xurshid», «Shuhrat» singari yangi gazetalar dunyo yuzini ko`rdi. Markaziy Osiyoning turli shaharlarida jadid maktablari bodroqdek ochilib, ularda diniy ilmlar bilan birgalikda dunyoviy bilimlar ham keng targ`ib qilindi. «Jadidlar nima haqida gapirishmasin, hammasi yangi nafas, yangi g`oya edi, proletar mafkurasi ham, ishchilar sinfi ham yo`q edi, tabiat birlamchi deguvchilarning mafkurasini deyarli hech kim tushunmas, biladiganlar esa juda ozchilikni tashkil qilar edi. Shuning uchun jadidchilikning yangi g`oyalar bilan paydo bo`lib, ruhoniylarga, hukmron sinflarga qarshi turishi, madaniyatni yaratishi, bir so`z bilan aytganda, yangilik edi, «jadid» jumlasining ma'nosi ham «yangi» demakdir». Agar lo`nda qilib aytsak, jadidlarning harakat dasturi quyidagi masalalarni hal qilishga qaratilgan:

Diniy taassuf va fanatizmga qarshi kurash.

Diniy aqidalarga asoslangan o`rta asr maktablari o`rniga Ovro`po qabiladagi dunyoviy ilmlarni ona tilida o`qitishga moslangan yangi usuldagi maktablarni tashkil etish, feodal davri maorif tizimini isloh qilish.

Jadidchilik g`oyalarini keng xalq ommasiga etkazish niyatida yangi o`zbek adabiy tilini ishlab chiqish, matbuot hurligi uchun kurash, xalq ommasiga tushunarli adabiyot va teatrni yaratish. Xotin-qizlarni paranjidan chiqarish va jadid maktablariga qatnashlarini ta'minlash yo`li bilan ular taqdirini o`zgartirish va oilada islohot o`tkazish. Mahalliy boylar va savdogar ahlining siyosiy va iqtisodiy jihatdan rus burjuaziyasi bilan bir huquqda bo`lishi, mahalliy amaldorlarning chor

hukmdorlari tomonidan siquvga olishiga qarshi kurash. Shu yo'l bilan mustamlakachilik siyosatini isloh qilish. Asosiy talabalari ana shundan iborat bo'lgan jadidlar uchun ilm va ma'rifat yagona qurol bo'lib, ular shu qurol yordami bilan o'lkada ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyot uchun kurashmoqchi bo'ldilar.

Turkistonda jadidchilik harakati yangi usul maktablarining paydo bo'lishi.

Turkistondagi jadidchilik harakati bu bir tasodif xodisa bo'lmay, balki hayotimizdagi ijtimoiy-siyosiy ziddiyotlar maxsuldir. Jadidchilik oqimini ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy tomonlarini professor B.Qosimov o'z tadqiqotida batafsil bayon etgan.

XIX asrning boshlaridan Buxorodagi ma'rifatparvar musulmon ruhoniylari va ziyolilari orasida madrasa va maktablar tizimiga hamda islom diniga kirib qolgan bid'atlarni isloh qilish fikri paydo bo'la boshlaydi. Shunday islohot tarafdorlarini jadidchilar, ya'ni yangilik tarafdorlari deb atay boshlaydilar. Jadidizm (arabcha «jadid» so'zidan olingan bo'lib «yangi» degan ma'noni bildiradi). O'sha davrlardan boshlab bunga qarama-qarshi turgan oqim, ya'ni feodal-o'rta asrchilik, diniy fanatizm ruhida bo'lgan kishilarni esa qadimistlar, deb atay boshladilar. XIX asr boshlarida bir qancha ma'rifatparvar mudarrislar Buxoro shahridagi 200 ga yaqin madrasani isloh qilish g'oyasi bilan chiqdilar. Bu harakat boshida madrasa mudarrisi Abu Nasr Al Kursaviy turgan edi. Qadimistlar esa ularni kofirlik va xudosizlikda aybladilar. Buxoro amiri Haydar esa Kursaviyni zindonga tashlatib, o'lim jazosiga hukm qiladi. Ammo uning tarafdorlari uni zindondan qochiradilar. Kursaviy Qozonda o'z faoliyatini davom ettirib, 1813 yilda vafot etadi. XIX asrning 50-60 – yillarida diniy islohotchilik harakati yanada kengaya boshlaydi. Endi bu harakat boshida buxorolik mudarris va tarixchi olim Marjoniy (1818-1889), g'ijduvonlik domla Fozil, Mo`minjon Vobkandiy, mulla Xudoyberdi Boysuniy va boshqa mudarrislar turar edilar. Ular madrasa va maktablarni isloh qilishni emas, balki ortiqcha darslarni olib tashlash tarafdori ekanliklarini yozadilar. Islohotchilar rahnamosi Marjoniy o'zining dasturida quyidagi olti asosiy masalalarni qo'yadi:

Qur'ondagi har qanday diniy masala yuzasidan kishilar bilgan holda o'zlari erkin fikr yuritsinlar. Birovning birovga ko'r-ko'rona ergashishi qat'iy mann qilinsin. Madrasalarda o'qitiladigan hoshiya va shrq kabi quruq mazmunga ega bo'lgan va madrasa o'quvchilari uchun foydasiz bo'lgan hamda ularning 8-10 daqiqa vaqtini bekorga oluvchi darslar dars jadvallaridan olib tashlansin. Madrasalarda Qur'oni Karim, Hadisi Sharif, ularning tarjimalari va islom tarixi kabi darslar o'tilsin. Arifmetika, tarix, jo'g'rofiya, tabobat, xandasa, mantiq, falsafa va boshqa dunyoviy fanlarni o'qishga qarshilik ko'rsatilmasin. Har bir ishda musulmonchilikni Muhammad alayhissalom davridagi qadimiy islom madaniyatiga qaytarish ko'zda tutilsin. Marjoniy va uning tarafdorlari bo'lgan o'sha davrning jadidlari musulmon taraqqiyparvarlaridan edilar, ular madrasalarda diniy darslar bilan bir qatorda qadimiy islom madaniyati davridagidek dunyoviy darslarni o'qitishni shart qilib qo'yidilar. Biroq, qadimistlar va amirning reaksion siyosati natijasida ta'qibga uchragan Marjoniy Buxorodan chiqib ketishga majbur bo'ldi. Uning maslakdoshlaridan ko'pchiligi zindonga tashlanib, orqalariga 75 darra

Jadidchilik jamiyati to'ntarish yo'li bilan emas, islohotlar yo'li bilan rivojlantirishni o'zining asosiy vazifasi deb belgiladi. U o'zining bu vazifasini ado etishda, faqat bir sinfga – proletariatgagina tayanmadi. Umuman jadidchilik insoniyatni sinflarga bo'lib tashlash tarafdori emas. Jadidlar hatto qadimchilar bilan ham ittifoq tuzib, xalq va kelajak manfaati yo'lida baqamti ishlash, bugungi ifoda bilan aytganimizda turli siyosiy qarashlarga ega bo'lgan xalq qatlamlarining tinch-totuv yashashi va ishlashi g'oyasini ko'tarib chiqdilar. Behbudiy ana shu «muttahid» front tuzish g'oyasini bayon qilar ekan, «ulamo yoki ziyoli va taraqqiyparvarlarimiz boy va avomimiz birlashib, din va millat va vatanning rivoji uchun xizmat etsak» 2, deb yozgan. Jadidlarning bunday muttahid frontni tuzishga intilganlarining boisi turli sharoit bilan belgilangandi. Avom ham, boylar ham, ulamo ham, ziyolilar ham chor hukumati qaramog'ida bo'lgan mustamlakaning biri oz, ikkinchisi ko'p siquvda bo'lgan kishilar edilar. Markaziy Osiyo bozorlarida rus savdo va sanoat burjuaziyasi hukmron bo'lib, mahalliy burjuaziya vakillari sina

boshlagan edilar. Boshqacha aytganda, mustamlakachilik azobini mahalliy boylar va savdogarlar ham seza boshladilar. Ana shunday tarixiy sharoitda, jadidlarning fikr-mulohazalariga ko`ra, oddiy xalqning iqtisodiy-madaniy hayotini yaxshilash qanday zarur bo`lsa, chet el kapitali iskanjasidan, mustamlakachilik kishanlaridan qutilish ham shunchalik kechiktirib bo`lmas vazifa edi. Jadidchilik g`oyalarini keng xalq ommasiga etkazish niyatida yangi o`zbek adabiy tilini ishlab chiqish, matbuot hurligi uchun kurash, xalq ommasiga tushunarli adabiyot va teatrni yaratish. Xotin-qizlarni paranjidan chiqarish va jadid maktablariga qatnashlarini ta'minlash yo`li bilan ular taqdirini o`zgartirish va oilada islohot o`tkazish. Mahalliy boylar va savdogar ahlining siyosiy va iqtisodiy jihatdan rus burjuaziyasi bilan bir huquqda bo`lishi, mahalliy amaldorlarning chor hukmdorlari tomonidan siquvga olishiga qarshi kurash. Shu yo`l bilan mustamlakachilik siyosatini isloh qilish. Asosiy talabalari ana shundan iborat bo`lgan jadidlar uchun ilm va ma'rifat yagona qurol bo`lib, ular shu qurol yordami bilan o`lkada ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyot uchun kurashmoqchi bo`ldilar.

***Mahmudxo`ja Behbudiylarning yangi usul maktablarini tashkil etishdagi
ma'rifatparvarlik xizmatlari***

Turkistonda jadidlar harakati asoschilaridan biri, jahonga mashhur bo`lgan o`zbekning yagona jo`g`rofiyashunosi, atoqli jamoat arbobi, buyuk islomshunos, ulug` pedagog va axloqshunos, yuksak didli jurnalist, Mahmudxo`ja Behbudiy 1874 yil 10 martda Samarqandning Baxshitepa qishlog`ida ruhoniylar oilasida tavallud topdi. Mahmudxo`ja 6-7 yoshlarida o`qib xat-savod chiqargach, otasi uni qori qilish maqsadida Qur'onni yodlata boshladi. Mahmudxo`ja Qur'onni yod olgach, qorilik bilan qanoatlanmay 15 yoshlaridan tog`asi mufti mulla Odil huzurida dars olishga kirishdi. Bu erda u «Qofiya», «Shahri mullo», mantiqdan «Shamsiya», «Muxtasar al vakoya», «Hoshiya» va hisob ilmini ham o`rganadi. Mahmudxo`ja o`quvchilar orasida ibratlisi hisoblangan, o`tkir zehni va o`qishga havasi balandlardan edi. Mahmudxo`ja Behbudiy otasi vafot etganidan so`ng o`qishni tark etib, kasbkorlik qilishga majbur bo`ladi. Samarqand muzofati «Chashmi ob»da endigina qozi bo`lgan tog`asi Muhammad Siddiq huzurida

mirzolik xizmatida ishladi. Bu erda ikki yil xizmat chog`ida, qozixona ishlari keng tanishdi. Ish yuritish, huquqqa xos hamda muftilikka tegishli barcha yumushlardan xabardor bo`ldi. U ikki yildan so`ng «Qlbud» bo`lisiga o`tib mirzolik qiladi va tez orada muftilikka ko`tariladi. 1916 yilgacha shu erda ishlaydi. Behbudiy makkaga borish uchun jiddiy tayyorgarlik ko`radi, arab tilini o`rganadi, islom nazariyalari bilan tanishadi. Hajni etuklik imtihoni deb biladi va nihoyat 27 yoshida Makkada bo`lib, Hoji va mufti unvonlari bilan qaytadi.

Sharq xalqlarining ma'naviy hayotida, maktab-maorifida chinakam to`ntarish yasagan, turkiy qavmlarning chinakam iftixori bo`lgan Ismoilbek G`aspirali tomonidan ishlab chiqilgan «usuli jadid»ida nomi tarixda katta o`rin tutgani singari, Behbudiyning nomi ham Turkiston maktab-maorifida keng o`rin egallaydi. U birinchi bo`lib o`lkakda bu yangicha usuldagi maktablarni tashkil etishni targ`ibotchilaridan hamda amaliyotchilaridan hisoblanadi. Bu sohada Behbudiy Ismoilbek G`aspiralidan ko`p yangi tomonlarni o`rgandi. «Tarjimon» gazetasi Behbudiy uchun vaziyatni anglashda zaruriy vosita bo`ldi. Gazetaning dastlabki sonlarida: «Bir bechora faqirni ko`rsak, achinamiz. O`layotgan bechorani ko`rsak, yuragimiz iztirobdan orinadi. Hatto biror hayvonning qiynalishi rahmimizni keltiradi. Lekin bir emas, minglab kishilarning, butun bir xalqning jaholatdan mislsiz qiynalayotganini ko`rmaymiz . . . », deb yozilgan satrlar bor. Keyin «Tarjimon» sahifalarida yangi maktablar tashkil etish, ilg`or va yangi fikrlarni berish keng o`rin egalladi. Bu esa Ismoilbek G`aspiralining birinchi tomonidan millatlar qarindoshligini himoya etsa, ikkinchi tomondan umumdemokratik xarakterga ega ekanligini ko`rsatadi. Shuning uchun ham Behbudiy o`ziga G`aspiralining tutgan yo`lini tanlaydi va undan maslahatlar oladi hamda maslakdosh bo`ldilar. Behbudiy «usuli jadid» maktabining zarurligi, uning qonun-qoidalari, maktabda o`tiladigan darslar, qanday imtihonlar olinishi, maktabning qay tarzda tuzilish, unga qanday asbob-uskunalar kerakligi, muallimlarning vazifalari, ularning ta'minot masalalari va boshqa ko`p jihatlarini G`aspiralidan va uning asarlari hamda maqolalaridan o`rgandi. Shular asosida Turkistonda «usuli jadid» maktablarini tashkil etish uchun bor kuchini sarfladi. Nafaqat tashkil etish, u

shu maktablarni kitoblar bilan ta'minlashda ham jonbozlik ko'rsatdi. U Samarqandning eski shahar qismida bepul kutubxona, qiroatxona, o'z hovlisida maktab ochdi. Mashhur pedagog Abdulqodir Shukuriyning yangi usuldagi maktabini o'z hovlisiga ko'chirib keldi. 1918 yilda Samarqandda «Musulmon ishchi va dehqon sho'rasi» tuzilganda Behbudiy maorif komissari etib tayinlanadi. Shunda u yangi maktablar tarmog'ini yanada kengaytiradi. O'quv rejaları tuzish, yangi darsliklar yaratish, o'qituvchilar tayyorlaydigan kurslar ochish kabi ishlarini rivojlantirib yuboradi.

Mahmudxo'ja Behbudiy «usuli jadid» maktablari uchun bir qancha darsliklar yozadi. «Muxtarasi tarixi islom» («Islomning qisqacha tarixi»), «Madxali jo'g'rofiya umroniy» («Aholi jo'g'rofiyasiga kirish»), «Muxtarasi jo'g'rofi rusiy» («Rossiyaning qisqacha jo'g'rofiyasi»), «Amaliyotchi islom» va hokazo kitoblari darslik sifatida o'qitilgandi. «Usuli jadid» maktablarida hamma o'kish huquqiga ega bo'lgan. Chor amaldorlari bu paytda Turkistondagi yangi usuldagi maktablarni Biron ayb topib darhol bekittirib quyari edi. Chunki, podsho hukumati «begona xalq»ning qisman bo'lsa ham ilm-ma'rifatli bo'lishini, dunyoviy bilimlarni o'rganishini istamasdi. Yangi usul maktablarini faqat podsho hukumati emas, balki mahalliy ruhoniylar, eski maktabning domlalari ham yoqtirmas edilar. Ular yangi usul maktablari «islom diniga rahna soladi», «bu maktablarning muallimlari «kofir», deb tashviqot yuritir edilar. Bunday qarash va to'siqlarga qaramasdan Behbudiy va uning maslakdoshlari «usuli jadid» maktablarida Turkiston farzandlarini o'qitish ishlarini jadal suratda olib borardilar. Mahmudxo'ja Behbudiyning «usuli jadid» maktabidagi o'qitish ishlari quyidagi tartibda olib borilar edi: «Maktab ikki bosqichdan iborat bo'lib, birinchi bosqich – ibtidoiy qism, deb nomlangan. Buning tahsil muddati to'rt yil. Birinchi yilida: forscha va arabcha yozuv hamda o'qishni o'rganilgan. Suralar yod olingan. Hisob darsi o'rgatilgan. Umuman bir yil davomida yozmoa o'qimoqni o'liq o'rganganlar. Ikkinchi yilida: xaftiyak, imon va e'tiqoddan dars, fors, turkiy va arab tilida she'rlar, qasidalar o'qitilgan. Uchinchi yilida: Qur'oni Karim, islom ibodati, tajvid, Sa'diydan nasihatlar, fors va turkiy til puxta o'rgatilib, undan insholar yozdirilardi.

Hisobdan turli taqsimot va ish yuritish kabi zaruriy jihatlar o`qitilgan. To`rtinchi yilida: esa Kalomu Sharif, mufassal tajvid, forsiy va turkiy nazm va nasr, axloq darsi, turkiy va forsiy til, hisob tarix, jo`g`rofiya o`qitilgan. Bu to`rt sinfni tamomlagan bolalarni muallimlarning o`zi taqsimlagan. Xohlasa ikkinchi bosqichga qoldirar, ularning o`zlashtirishlariga qarab madrasaga yuborar, bolaning o`zi xohlasa Evropa maktablariga yuborar yoki tirikchilik uchun ishlashga yo`llanma berardi.

Maktabning ikkinchi bosqichi – rushadiya bo`lib, bunga to`rt sinf – ibtidoiy qismni tamomlaganlar o`tkazilar edi. Bu bosqichda o`qitiladigan dars va ilmlarning mundarijasi quyidagicha: birinchi yili arab tili, jo`g`rofiya, shafaqiya, fors tili, tarjima jumla muxtasar, tarixi anbiyo va islom tarixi, Sa'diyning «Guliston», turkiy tili o`qitilgan; ikkinchi yil – arab tili, shifoxiya, tarix, islom axloq, turk tili, hisob, fors yozuvi va hokazolar; uchinchi yil – arab tili, hisob, xat yozuvi, tarix turkiy til, rus tili ham o`qitilgan; to`rtinchi yil – arab tili, rus qozixona xatlari, bo`listnoyxona xatlari, turk tili va adabiyoti, salomatlik, maktab va hayot, ishq va muhabbatsiz axloq va boshqa ko`pgina hayotiy darslar o`qitilgan. Behbudiy maktabida har yilning oxirida tantnali imtixonlar o`tkazilib turilardi. Imtixonlarga, albatta, ota-onalar va boshqa mehmonlar ham taklif qilinardi. Bu birinchidan: «usuli jadid» maktablarini ko`proq targ`ib qilish va uning o`qish tartiblarini ko`rsatish bo`lsa; ikkinchidan: maktabni hayotiyroqilish, ya'ni oila va maktab birligini amalga oshirish edi.

Sakkiz sinf, ya'ni ikki bosqichni tamomlagan shogird arabcha, forscha va turkchada bemalol so`zlab yozardi. Ruschani ham o`qib, bemalol gaplasha olardi. Turkistonning boshqarma mahkamalarining barchasida ishlashga qurbi etardi. Bu shogird maktabda muallimlik ham qila olar, tijorat bilan ham shug`ullanar, hatto muharrirlik ham qo`lidan kelardi. Har yilgi imtixonlarga barcha joydagi vakillarga xat yuborilib taklif etilardi. Lekin ko`pchilik maktabning yutuqlarini ko`ra olmaganidan kelmasdi. Behbudiy aytar ediki: «Kelib ko`rsunlar, durust bo`lsa, rivoj bersunlar, nodurust bo`lsa, dalil ila isbot qilsunlar... maqsadimizda xizmatdan va millatdan boshqa narsa yo`qdur». «Usuli jadid» maktabini yo`lga qo`yish oson

kechmadi. Behbudiy va Shakuriy buning uchun barcha musulmon taraqqiy etgan shaharlaridagi maktablarini o`rgandi. Bunday mustamlakachilik davrida Turkistonning istiqboli uchun o`z hovlisida ilm-ma'rifat o`chog`ini ochgani uchun Behbudiyning boshida necha-necha tayoqlar sindi. Shunga qaramasdan jafokash muallim «usuli jadid» maktabini qattiq turib himoya qildi. Uning maktabiga chor rus inspektorlari kelib taftish o`tkazishganida jo`g`rofiya, tarix va hisob kitoblarini otxonaning oxuri tagiga yashirib qo`ygan. Behbudiy butun vujudi bilan muallim edi. Uning o`zi ham yuqori sinf talabalariga jo`g`rofiya va tarixdan saboq berar. Misr, Turkiya, Qozon va boshqa joylardan olib kelgan turli yangi-yangi kitoblarini yuqori sinf o`quvchilariga hamda eng yaxshi o`qiganlarga hamda muallimlarga tortiq qilardi. U ne qilsa ulug` Turkiston uchun va uning kelajagi bo`lgan yoshlar uchun qilardi. Behbudiy axloq va tarbiyaning asosi – maktab, barcha ilmning boshi va ibtidosi maktab. Saodatning, fozil insonning ma'naviy chashmasi – maktab degan aqidaga amal qilardi. Bu borada «Turkiston viloyatining gazetasi», «Taraqqiy», «Xurshid», «Shuhrat», «Osiyo», «Turon», «Xurriyat», «Oina», «Samarqand», «Mehnatkashlar tovushi», «Ulug` Turkiston», «Najot», «Tirik so`z», «Tarjimon», «Vaqt», «Sho`ro» kabi matbuot sahifalarida yuzlab maqolalar bilan chiqishlar qildi. Ushbu maqolalar asosan tahsil va ta'limning taraqqiyotiga bag`ishlanardi. Masalan: «Tahsil oyi», «Ehtiyoji millat», «Samarqand usuli jadid maktabi xususida», «Majlis imtihon», «Tarix va jo`g`rofiya», «Samarqand kitobxon islomiya», «Samarqand kitobxona va matbaaxona», «Samarqand isloh rusum majlisi», «Buxoroda usuli jadida» kabi chiqishlarida yangi usul maktablari, uning ahamiyati o`qitish tizimlari, yangi maorif va madaniyatni rivojlantirish, dunyoviy fanlarning nafi, ma'rifatga rag`bat, komil insonning tarbiyasi haqidagi muhim ma'rifiy fikrlarni o`qish mumkin edi. Behbudiy ta'lim va tarbiya hamda uning muammolari to`g`risida boy publitsistik meros qoldirdi. Jumladan, «Imon va islom», «Ixtiyoji millat», «Buxoroda usuli jadida», «Hurriyat – ozodlik - erkinlik», «Tahsil oyi», «Ikki emas, to`rt til lozim», «Turkiston», «Millatni kim isloh etar», «Yoshlarga murojaat», «Vatanparvarlik kerak», «Bizni kemiruvchi odatlar», «Buxoro xonligiga sayohat», «Ibtidoiy maktablarimizning tartibsizligi yoxud

taraqqiyning yo`li», «Bizga isloh kerak», «Haq olinur, berilmas», «Samarqandda milliy ishlar haqida» va boshqalar.

1917 yilning 16-23 aprelda Toshkentda bo`lib o`tgan Turkiston musulmonlarining Quroloyida millatni o`zaro ixtiloflardan voz kechishga, buyuk maqsad yo`lida birlashishga, ittifoq bo`lishga chaqiradi. Ammo u o`z orzulariga erisha olmadi. Behbudiy 1919 yil 25 martda ana shu g`oyalari uchun millatchi jadid sifatida ayblanib, Shahrisabzda qamoqqa olinadi va qatl etiladi. U o`limi oldidan qilgan vasiyatida: «Biz o`z qismatimizni bilamiz. Agar bizning hayotimiz huriyat va xalqning baxt saodati uchun qurbonlik sifatida kerak bo`lsa, biz o`limni ham xursandchilik bilan kutib olamiz.... mumkin qadar ko`proq yaxshi maktablar ochish, shuningdek maorif va xalq baxt-saodatini ta'sinlash sohasida tinmay ishlash bizga haykal bo`ladi....».

Mahmudxo`ja Behbudiyning yangi maktablar uchun yozgan asarlari maktablarning islohida katta hodisa bo`ldi. Ayni davrda bu darsliklar nazariy, ilmiy va amaliy jihatdan keng qo`llanildi. Bu kitoblarning bugungi kunda ham qadri yo`qolganicha yo`q. «Kitobatul atfol» («Bolalar maktubi») asari o`z davrida bir necha marta nashr etilgandi. Bu kitobga qirqtaga yaqin forsiy va turkiy insholardan namunalar kiritilgan. Shahodatnoma va boshqa ish yuritishga doir hujjatlar yozishni o`rganishdan ta'lim beradi hamda namunalar ham keltirilgan. Volostnoyxona, qozixonada yoziladigan hujjatlar ham mana shu kitob orqali o`rgatilgan. Yosh va kattalarga mo`ljallangan 36 sahifalik to`plam Respublikamizga davlat maqomi berilgan, mustaqillik qaror topayotgan damlarda bu kitob nazariy-ma'rifiyгина emas, balki amaliy ahamiyatga ham egadir. O`zbek tilida ish yuritishimizda bu kitob juda qo`l keladi. Kitobning maqsadi ham shunga qaratilgan. Behbudiy o`sha davrdagi madrasalar ahvolini o`zining 1907 yilda yozgan «Faryod Turkiston» maqolasida shunday ta'riflaydi: «Bir madrasaga 20 talaba gapi ila bir noaql mudarris saylanur, bir volostda 40 nafar El boshlarindan 21 nafarni sadosi ila bir johil qozi saylanur» deb Behbudiy bu mudarris, mufti va qozilarni sakson foizi qariyalardir. Ular yoshlarga qanday bilim va tarbiya bera oladilar, deydi.

Behbudiy Turkistonning kelajagini o`ylar ekan, millatimizning taraqqiyoti borasida turli yo`llarni qidirdi. Boylarga ham murojaat etdi: «Boshqa millatlarning boylari faqir va etimlar uchun maktab va dorilfununlar soldururlar, faqir va etimlarning o`qimog`i uchun voqf (stipendiyalar) tayin qilur. Butun Turkiston o`n boy elinda ming so`mdan bersa, 25 bola uchun Toshkentda (diniy va zamonaviy) bir pansionli va nahorli mukammal maktab bino bo`lur, har yil hukumat maktabinda 50 bola tayyorlaydur». Agar shunday bo`lsaki, o`n yillar orasida bizda yaxshi-yaxshi o`qimishli muhandis, shifokor, huquqshunos, iqtisodchi kabi mutaxassislar etishib chiqardi, deb umid qiladi.

Dramaturgiya sohasida ham muvaffaqiyatli ijod qilgan Behbudiyning 1913 yilda bosilgan. «Padarqush» dramasi unga juda katta shuhrat keltirdi. Bu drama qisqa vaqt mobaynida Buxoro, Samarqand, Toshkent, Qo`qon, Andijon, Namangan, Kattaqo`rg`on va boshqa shaharlarda ilk teatr Truppalarida ommaviy sur'atda sahnalashtirildi. Bu sohada ham Behbudiy Karvonboshi bo`ldi. Behbudiy «Padarqush» dramasi bo`yning uydirma gaplariga ishongan o`g`li otasini o`ldirganini ilmsizlik va tarbiasizlik oqibatidan deb ko`rsatadi. Otasi o`ladi, o`g`li qamaladi, uyda yolg`iz qolgan onaga yangi fikrli domla tasalli berib aytadi:

«Onajon, sizga sabrdan boshqa chora yo`q, bu badbaxtlik va musibatga sabab, jaholat va nodonlikdir, beilmlik va tarbiasizlikdir. Uyingizni nodonlik buzdi. Sizni beilmlik xonavayron qildi. O`g`lingizni beilmlik Sibirga yuboradi. Joningizdan aziz farzandingizni tarbiasizlik balosi sizdan umri ayritadur. Bolangizni otasi tarbiya etmadi, o`qitmadi. Oxiri baloga uchradi, yomon rafiqlar (odamlar) yo`ldan chiqardilarki, qurboni jaholat bo`ldingiz.

Nomaqul o`g`il ota-onaning erkalatishlaridan taltayib, bekorchilikdan yomon kishilarga qo`shilib, yomon yo`llarga yurib, oxir-oqibatda o`zining va qolgan oila - azolari umrini xazon qiladi. «Bizlarni – deb yozadi Behbudiy, - xonavayron... bevatan va bandi qilgan tarbiasizlik va jaxolatdir, bevatanlik, darbadarlik, asorat, faqirlik, zarurat va xorliklar - hammasi ilmsizlik va betarbiyalikning mevasi va natijasidir... Madomiki, bizlar tarbiasiz bolalarimizni o`qitmaymiz, bu tariqa

yomon hodisalar va badbaxtliklar oramizda doimo hukmron bo`lsa kerak. Bu ishlarni yo`q bo`lmog`iga o`qimoq va o`qitmoqdan boshqa iloj yo`qdir».

Behbudiy ijodiy faoliyatidagi bosh masala Turkistonda maorif taraqqiyotidir. U «- dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozimdir. Zamona ilm fanidan bebahra millat, boshqa millatlarga paymol bo`lur» - degan shiorga sodiq harakat qildi.

Mustamlaka Turkistonni ilmsizlik jaholatidan qutqarish uchun eski maktabni isloh qilishni zarurligini isbotlab, usuli jadidiyaga asos soldi. Behbudiyning g`oyalari milliy pedagogika tarixga qo`shilgan ulkan xissadir. Uning pedagogik fikrlari faqat u yashagan davr uchungina emas, balki hozirgi yoshlar tarbiyasida ham samarali xizmat qiladi.

Turkistonda jadidchilik harakati yangi usul maktablarining paydo bo`lishi.

Turkistondagi jadidchilik harakati bu bir tasodif xodisa bo`lmay, balki hayotimizdagi ijtimoiy-siyosiy ziddiyotlar maxsuldir. Jadidchilik oqimini ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy tomonlarini professor B.Qosimov o`z tadqiqotida batafsil bayon etgan.

XIX asrning boshlaridan Buxorodagi ma'rifatparvar musulmon ruhoniylari va ziyolilari orasida madrasa va maktablar tizimiga hamda islom diniga kirib qolgan bid'atlarni isloh qilish fikri paydo bo`la boshlaydi. Shunday islohot tarafdorlarini jadidchilar, ya'ni yangilik tarafdorlari deb atay boshlaydilar. Jadidizm (arabcha «jadid» so`zidan olingan bo`lib «yangi» degan ma'noni bildiradi). O`sha davrlardan boshlab bunga qarama-qarshi turgan oqim, ya'ni feodal-o`rta asrchilik, diniy fanatizm ruhida bo`lgan kishilarni esa qadimistlar, deb atay boshladilar. XIX asr boshlarida bir qancha ma'rifatparvar mudarrislar Buxoro shahridagi 200 ga yaqin madrasani isloh qilish g`oyasi bilan chiqdilar. Bu harakat boshida madrasa mudarrisi Abu Nasr Al Kursaviy turgan edi. Qadimistlar esa ularni kofirlik va xudosizlikda aybladilar. Buxoro amiri Haydar esa Kursaviyni zindonga tashlatib, o`lim jazosiga hukm qiladi. Ammo uning tarafdorlari uni zindondan qochiradilar. Kursaviy Qozonda o`z faoliyatini davom ettirib, 1813 yilda vafot etadi. XIX asrning 50-60 – yillarida diniy islohotchilik harakati yanada kengaya boshlaydi.

Endi bu harakat boshida buxorolik mudarris va tarixchi olim Marjoniy (1818-1889), g`ijduvonlik domla Fozil, Mo`minjon Vobkandiy, mulla Xudoyberdi Boysuniy va boshqa mudarrislar turar edilar. Ular madrasa va maktablarni isloh qilishni emas, balki ortiqcha darslarni olib tashlash tarafdori ekanliklarini yozadilar. Islohotchilar rahnamosi Marjoniy o`zining dasturida quyidagi olti asosiy masalalarni qo`yadi:

Qur'ondagi har qanday diniy masala yuzasidan kishilar bilgan holda o`zlari erkin fikr yuritsinlar. Birovning birovga ko`r-ko`rona ergashishi qat'iy mann qilinsin. Madrasalarda o`qitiladigan hoshiya va shrq kabi quruq mazmunga ega bo`lgan va madrasa o`quvchilari uchun foydasiz bo`lgan hamda ularning 8-10 daqiqa vaqtini bekorga oluvchi darslar dars jadvallaridan olib tashlansin. Madrasalarda Qur'oni Karim, Hadisi Sharif, ularning tarjimalari va islom tarixi kabi darslar o`tilsin. Arifmetika, tarix, jo`g`rofiya, tabobat, xandasa, mantiq, falsafa va boshqa dunyoviy fanlarni o`qishga qarshilik ko`rsatilmasin. Har bir ishda musulmonchilikni Muhammad alayhissalom davridagi qadimiy islom madaniyatiga qaytarish ko`zda tutilsin. Marjoniy va uning tarafdorlari bo`lgan o`sha davrning jadidlari musulmon taraqqiyparvarlaridan edilar, ular madrasalarda diniy darslar bilan bir qatorda qadimiy islom madaniyati davridagidek dunyoviy darslarni o`qitishni shart qilib qo`ydilar. Biroq, qadimistlar va amirning reaksiyon siyosati natijasida ta'qibga uchragan Marjoniy Buxorodan chiqib ketishga majbur bo`ldi. Uning maslakdoshlaridan ko`pchiligi zindonga tashlanib, orqalariga 75 darra urilgach, ular tavba qilib, qaytib bunday ishlarni qilmaslikka va'da berdilar

XIX asr oxiri – XX asrning boshlarida Turkistonda chor mustamlakachiligining kuchayishi natijasida Markaziy Osiyoning ko`p joylarida jadidchilik harakati kuchayib ketdi. Bu harakat mavjud jamiyatning ijtimoiy-madaniy asoslarini qayta qurishga qaratilgani sababli eski tuzum, eski turmush, eski maktab tarafdorlarining kuchli qarshiligiga duch keldi. Bu qarshi kuch vakillari qadim yo qadimchilar deb atalgan bo`lsa, yangi hayot shabadalarini olib kelishga uringan kishilar esa jadid yoki jadidchilar degan nom oldilar. Shu tarzda asrimiz boshlarida jadidlar va jadidchilik harakati yuzaga keldi. Yangi asrning

boshlanishi bilan avvalgidek ijtimoiy xorlik, iqtisodiy va madaniy qoloqlik sharoitida yashash mumkin emasligi ular uchun oydek ravshan edi. Nafaqat Markaziy Osiyo, balki Rossiyada yashovchi xalqlar ham o'z taqdirini o'zgartiribgina, feodal tuzumning negizlarini parchalabgina yangi hayotga qadam qo'yishlari mumkin edi. Oq podsho idora qilgan mamlakatdagi ana shu og'ir vaziyat tufayli 1905 yil to'ntarishi sodir bo'ldi. Bu to'ntarishdan maqsad jamiyatni demokratlashtirish, sakkiz soatlik ish kunini joriy etish, dvoryanlar ixtiyorida katta er-mulkni olib, dehqonlarga bo'lib berish va hokozolar edi. Birinchi rus to'ntarishining bu dasturi bilan tanishgan Markaziy Osiyolik taraqqiyparvar ziyolilar tatar qardoshlari ortidan borib, jadidchilik harakatiga kelib qo'shildilar. 1907 yil Eron burjua to'ntarishi, 1908 yil Turkiya burjua to'ntarishi, Markaziy Osiyoda jadidchilik harakatining rasmiylashuvi va kuchga kirishida katta ahamiyat kasb etdi. Ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy islohotlar yo'li bilan xalq va jamiyat hayotini yaxshilashga, madaniy yuksaklikka olib chiqishga qaratilgan dasturni bajarishga kirishdilar. Ular ta'sirida o'zbek zaminining boshqa go'shalarida ham jadidchilik harakati avj oldi.

Jadidchilik jamiyati to'ntarish yo'li bilan emas, islohotlar yo'li bilan rivojlantirishni o'zining asosiy vazifasi deb belgiladi. U o'zining bu vazifasini ado etishda, faqat bir sinfga – proletariatgagina tayanmadi. Umuman jadidchilik insoniyatni sinflarga bo'lib tashlash tarafdori emas. Jadidlar hatto qadimchilar bilan ham ittifoq tuzib, xalq va kelajak manfaati yo'lida baqamti ishlash, bugungi ifoda bilan aytganimizda turli siyosiy qarashlarga ega bo'lgan xalq qatlamlarining tinch-totuv yashashi va ishlashi g'oyasini ko'tarib chiqdilar. Behbudiy ana shu «muttahid» front tuzish g'oyasini bayon qilar ekan, «ulamo yoki ziyoli va taraqqiyparvarlarimiz boy va avomimiz birlashib, din va millat va vatanning rivoji uchun xizmat etsak»², deb yozgan. Jadidlarning bunday muttahid frontni tuzishga intilganlarining boisi turli sharoit bilan belgilangandi. Avom ham, boylar ham, ulamo ham, ziyolilar ham chor hukumati qaramog'ida bo'lgan mustamlakaning biri oz, ikkinchisi ko'p siquvda bo'lgan kishilar edilar. Markaziy Osiyo bozorlarida rus savdo va sanoat burjuaziyasi hukmron bo'lib, mahalliy burjuaziya vakillari sina

boshlagan edilar. Boshqacha aytganda, mustamlakachilik azobini mahalliy boylar va savdogarlar ham seza boshladilar. Ana shunday tarixiy sharoitda, jadidlarning fikr-mulohazalariga ko`ra, oddiy xalqning iqtisodiy-madaniy hayotini yaxshilash qanday zarur bo`lsa, chet el kapitali iskanjasidan, mustamlakachilik kishanlaridan qutilish ham shunchalik kechiktirib bo`lmas vazifa edi. Jadidlar 1906 yildayoq «Taraqqiy» deb nomlangan gazeta nashr ettirib, o`z g`oyalarini tarqata boshladilar, oradan ko`p o`tmay, «Xurshid», «Shuhrat» singari yangi gazetalar dunyo yuzini ko`rdi. Markaziy Osiyoning turli shaharlarida jadid maktablari bodroqdek ochilib, ularda diniy ilmlar bilan birgalikda dunyoviy bilimlar ham keng targ`ib qilindi. «Jadidlar nima haqida gapirishmasin, hammasi yangi nafas, yangi g`oya edi, proletar mafkurasi ham, ishchilar sinfi ham yo`q edi, tabiat birlamchi deguvchilarning mafkurasini deyarli hech kim tushunmas, biladiganlar esa juda ozchilikni tashkil qilar edi. Shuning uchun jadidchilikning yangi g`oyalar bilan paydo bo`lib, ruhoniylarga, hukmron sinflarga qarshi turishi, madaniyatni yaratishi, bir so`z bilan aytganda, yangilik edi, «jadid» jumlasining ma'nosi ham «yangi» demakdir». Agar lo`nda qilib aytsak, jadidlarning harakat dasturi quyidagi masalalarni hal qilishga qaratilgan. Diniy aqidalarga asoslangan o`rta asr maktablari o`rniga Ovro`po qabiladagi dunyoviy ilmlarni ona tilida o`qitishga moslangan yangi usuldagi maktablarni tashkil etish, feodal davri maorif tizimini isloh qilish. Jadidchilik g`oyalarini keng xalq ommasiga etkazish niyatida yangi o`zbek adabiy tilini ishlab chiqish, matbuot hurligi uchun kurash, xalq ommasiga tushunarli adabiyot va teatrni yaratish. Xotin-qizlarni paranjidan chiqarish va jadid maktablariga qatnashlarini ta'minlash yo`li bilan ular taqdirini o`zgartirish va oilada islohot o`tkazish. Mahalliy boylar va savdogar ahlining siyosiy va iqtisodiy jihatdan rus burjuaziyasi bilan bir huquqda bo`lishi, mahalliy amaldorlarning chor hukmdorlari tomonidan siquvga olishiga qarshi kurash. Shu yo`l bilan mustamlakachilik siyosatini isloh qilish. Asosiy talabalari ana shundan iborat bo`lgan jadidlar uchun ilm va ma'rifat yagona qurol bo`lib, ular shu qurol yordami bilan o`lkada ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyot uchun kurashmoqchi bo`ldilar.

2. Munavvar Qori hayoti va ijodiy faoliyati

Munavvar qori Abdurashidxon o`g`li Turkiston tarixida milliy maorif va madaniyat, ijtimoiy-siyosiy sohada tub burilish yasagan, jadidchilik harakatining tashkilotchilaridan biri bo`lgan. U o`z millati fidoyisi sifatida Turkiston musulmon xalqlari milliy-ozodlik harakatining Toshkentdagi “Sho`roi Islomiya”, Qo`qondagi “Turkiston muxtoriyati” tashkilotlariga rahbarlik qilgan. Abdurashidxon Sotiboldixon olim o`g`li Munavvar qori 1878 yilda Toshkent shahrining markaziy dahasi — Shayx Xolvand Taxurning Darxon mahallasida mudarris Abdurashidxon va Xosiyat otin oilasida dunyoga keladi. U etti yoshida otasidan ajraydi. Dastlabki ta'limni onasi Xosiyat otindan oladi, xat-savodi chiqgach, o`sha davrdagi yirik maktabdorlardan biri — Usmon domlada o`qiydi, so`ng Toshkentdagi Yunusxon madrasasida tahsil ko`radi. Biroq, o`sha davrda O`rta Osiyoda ilm markazi Buxoro edi. Shuning uchun u 1898 yilda Buxoroga borib, madrasalardan birida tahsil ola boshlaydi. Ammo ko`p o`tmay, moddiy qiyinchiliklar tufayli Toshkentga qaytib keladi va Darxon masjidida imomlik qiladi. Shu davrda Toshkentda ham jadidchilik harakati kuchayib boradi. Munavvar qori ham taraqqiyparvarlar safiga qo`shilib, tezda uning yo`lboshchisiga aylanadi. U ayniqsa Ismoilbek G`aspiralining “usuli savtiya” maktabiga, chor hukumati mustamlaka o`lkalardagi aholini qanday ma'naviy-madaniy uzlatda saqlagani va undan qutulish choralari haqidagi fikrlariga havas va ixlos bilan qaraydi. Chunki, bu davrda birinchidan, eski arab va fors maktabi uslubida faoliyat ko`rsatuvchi ibtidoiy maktablari madrasalarning o`quv pedagogika ishlari ancha eskirib qolgan edi. Ikkinchidan, chor hukumati Turkiston o`lkasida maorifni rivojantirmaslik uchun astoydil harakat boshlab yuborgan edi. O`lka aholisini ruslashtirish siyosati birinchi o`rinda turar edi. Pirovard maqsad millatni yo`q qilishdan iborat bu ma'naviy tajovuzni ayniqsa o`zbek ziyolilari ham har qadamda sezib yurishgan va his qilishgan. Bundan tashqari, mustamlakachilar Turkistonga och nazar bilan qarab, uning boyliklarini shafqatsiz tashiyotganliklari, milliy ozodlik harakatlarini qonga botirayotganliklari faqat oddiy mehnatkashlarning emas, balki boylar va ziyolilarning ham ko`zini ochib borayotgan edi. Xalqni bu balolardan faqat maktab

ta'lim-tarbiyasidagi keskin islohotlar qutqara olar edi. Shu bois, Munavvar qori rus-tuzem maktablariga qarshi o'z yangi maktablarini ochishga ahd qildi. Shunday qilib, Munavvar qori 1901—1904 yillarda qrimlik do'sti Rasm Keshod yordamida Toshkentda “usuli savtiya” maktabini ochadi, ayni vaqtda maktabda imomlik ham qiladi. 1906 yilda esa yangi usul maktabi sohasidagi faoliyatini o'z uyining tashqari hovlisida davom ettiradi, oradan ko'p vaqt o'tmay maktab uchun ikki xonalik qo'shimcha bino qurdiradi. Qisqa muddat ichida bu maktab dovrug'i ortadi, bolalar soni ko'payib ketadi. Natijada qori akaga hammahalla bo'lgan Buvaxon to'ra Poshshaxon o'g'lining tashqi hovlisida maktabning ikki sinfli sho'basini ochiladi. Bu erda 1, 2-sinflarni bitirgan bolalar o'qishni Munavvar qori hovlisida davom ettirganlar.

1913—14 o'quv yilida maktabda yuqori sinflar (5 va 6-sinflar) ochila boshlaydi. To'rtinchi sinfdan rus tili ham o'quv fani sifatida o'rgatiladi. U maktabni isloh qilmay turib, odamlarning ongida o'zgarish yasab bo'lmasligini yaxshi tushunib etgan edi. U “Bizni jaholat-jahl murakkab” maqolasida “Turkistonda maktab va madrasa yo'q emas, bor, ammo ular benizom va beusuldir... Turkistonlik yoshlarning tarbiyasi va ta'lim olishiga jiddiy e'tibor berilmayapti, millatning istiqboliga loqayd va beparvo qaralmoqda”, deb tanqid qilardi. Munavvar qori farzandlarining taqdiri uchun otalar zimmasida katta mas'uliyat borligini ta'kidlaydi. U kuyinib yozadi: “... ilm berishni o'ylamay, jonidan shirish bolalarini ko'cha-bako'cha kezdirib, bechora mas'umni aziz umrini jaholat otashila yondig'uvchi behamiyat va bediyonat otalar ham oramizda oz emasdur.” “... Boshqalari o'z farzandlarini aslo maktabga bermay, orqalaridan ergashturub ruslar eshikida o'zlari kabi xizmatchilikga o'rgatub dunyoi va oxiratni saodati o'lg'on ilm va maorifdin mahrum qo'ymoqdin hech bir ibo qilmaslar. Ba'zi azizlarimiz bordurki, o'g'lini qo'lidin tutub maktabga olib borur. Muallimdan talab qilurki, “Taqsir, shu o'g'limning go'shti sizniki, ustuxoni bizniki, bir iloj qilub tezlik ila naqd va nasiya yozmoqni o'rgatib berursiz” der. Mana, otalarning farzandlari taqdiriga, istiqboliga bo'lgan munosabati.

Munavvar qori maktab o`qituvchilarining (domlalarining) ham qiyofasini tavsiflab, aksar o`qituvchilar — badxulq, zolim, bolalarni kaltaklashadi, ya'ni “Muallim afandi qo`lida zo`r bir tayoq, qaysi bolani boshi harakatdan qolsa, ushbu tayoq shu bolani boshida o`lur. Ammo o`qug`on-o`qumag`on ila hech kimni ishi yo`q. Boshni qimirlatib o`tursa, kifoya qilur. Hattoki o`tgan yillarda bu tariqa zolim muallimlarni tayoqini ostida vafot qilmoq ham voqe' o`ldi. Bu tariqa zolim va badxulq, johil muallimlarni tarbiyasida o`skan bollardan nima umid qilmoq kerak”... Munavvar qori o`qitishning bunday yaramas usuli qanday oqibatlariga olib kelishi haqida kuyunib yozadi: “... boshqa viloyatlarda xat bilmayturg`on kishi yuzdin o`n bo`lsa, Turkiston viloyatida yuzdin to`qsondir”<sup>1</sup>. Bunga bois maktabda o`qitiladigan dars va kitoblarning usul (metodika) jihatidan maqsadga muvofiq emasligi, muallimlarni pedagogik talablarga javob berolmasligi kabilardir deydi. Munavvar qori maktab tartib qoidalariga qat'iy amal qilishni muallimlardan ham talab qilgan, bolalar bilan qo`pol muomalada bo`lishni, ularni urish va jerkishni taqiqlagan. U bolalarga beriladigan jazo va tanbeh juda demokratik va insonparvarlik ruhida bo`lishi lozim, deydi. Munavvar qori ziyoli yoshlarni chet elga yuborishni, u erda ilm-fanni o`rganishni targ`ib qiladi. Masalan, u 1916 yili Toshkentda yig`ilishda nutq so`zlab shunday deydi: “O`zbek ziyoli bolalarining Germaniyaga yuborib o`qitishga juda muhtojmiz, bolalar o`qub, ilm tahsil olib kelsalar, millatga katta xizmat qila oladilar”.

Munavvar qori 1909 yili Ubaydulla Xo`jaev, Abdullo Avloniy, Toshpo`latbek Norbo`tabekov, Karim Norbekov va boshqalar bilan hamkorlikda toshkentlik bir boyning raisligida “Jamiyati xayriya” tashkil etadi. Bu jamiyat orqali qashshoq va kasalmand kishilarga, o`quvchilarga yordam ko`rsatadi va bu bilan cheklanmaydi, u Rossiya va Turkiyadagi oliy o`quv yurtlariga talabalar yuborish bilan ham shug`ullandi. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda shu jamiyatning yordami bilan Mirmuhsin Shermuhammedov Ufadagi “Oliya” madrasasida o`qigan. Munavvar qori 1906 yil sentyabrda “Xurshid” jurnalini nashr ettirib, o`zi muharrirlik qiladi. Bu jurnal o`zbek xalqining ko`zini ochishga, fikriy uyg`onishga, o`z haq-huquqini tanishiga xizmat qilgani uchun oq poshsho malaylari tomonidan tezda yopib

qo'yildi. Keyinroq u "Najod", "Surat", "Haqiqat", "Turon"da bosh muharrir bo'lib ishladi. U matbuotni elni g'afolat uyqusidan uyg'otuvchi buyuk kuch, madaniyat va ma'rifatga chorlovchi qudratli vosita, haqiqat ko'zgusi, deb qaradi. U Turkistonning mustamlakaga aylanishi, millatning inqirozga uchrashi sabablarini ochib beradi: "Bu zamondan yuz yildan ziyodroq muqaddam zamondan boshlab ohista-ohista millat devorlarining har tarafiga rahna paydo bo'ldi. Munga sabab ulamo va ulamolarimizning o'z nafslari rioyasida harakat qilmoqlari bo'ldi. Podshoh va xonlarimiz bo'lsa, millatga qilgan xizmatlari tanho xotin olmoq va kuchuk urushtirmoq va beg'ayrat va behaqqoniyat dindor kishilarni badarg'a qilmoq va tutib o'ldirmoq bo'ldi. Millat nima va shariyat nima bilmadilar. Shuning uchun millat devorining rahnalari tobora ziyoda bo'ldi".

Munavvar qori fors, arab, rus, turk tillarini mukammal bilgan, u ko'p ulug' adiblarning asarini mutolaa qilgan. Munavvar qori o'lkaning qoloqligi sababini axtarar ekan: "Bizning Turkiston mamlakati tuproq, suv va havo jihatidan eng boy mamlakatlardan bo'la turib, na uchun o'zimiz bundan foydalana olmaymiz?" deb afsus-nadomatlar qiladi. "Mana, ket-baket etgan bunday savollarga javob bermak uchun nodonlik va olamdan xabarsizlik, demakdin boshqa chora yo'qdir. Bu nodonlik va dunyodan xabarsizlik balosidan qutilmak uchun avval oramizda hukm surgan buzuq odatlarning buzuqlig'ini bilmak va o'rganmak kerakdir", deydi u.

Ma'lumki, zolim Nikolay II ning 1916 yil 25 iyunda «Front orqasidagi xizmatlar uchun Turkiston, Sibir va Kavkaz inonarodetslaridan o'n to'qqizdan 31 yoshgacha er kishilardan mardikorlikka olish haqida 1526 raqamli farmoni e'loni qilinadi. Bu noqonuniy farmonni o'lka qonini so'rib yotgan gubernatorlar bosh-boshdoqlik bilan amalga oshiradilar. Oqibatda, Turkistonning ko'pgina viloyat va shaharlarida aholi o'rtasida norozilik tug'ilib rasmiy isyonlar boshlanib ketadi. Isyonlar shafqatsizlik bilan bostiriladi. Ana shu pallada toshkentlik taraqqiyparvar kishilar sukut saqlamay, aholiga yordam berishga kirishadilar. Ushbu harakat natijasida «Turkiston mardikorlikka olish qo'mitasi» tashkil etiladi. Munavvar qori shu qo'mita raisining o'rinbosari etib saylanadi. U chor hukumati olib borayotgan bu siyosatning noto'g'riligini xalqqa tushuntiradi va bu masalada Peterburgga

vakil yuborishni tashkil etish ishlarida faol qatnashadi. O`zbek xalqini ma'rifatli qilishga intilgan buyuk murabbiy 1918 yil may oyida Toshkent shahrida “Turk o`chog`i” ilmiy-madaniy jamiyati tuzadi. U bu jamiyatni Turkiston turklarini milliy tug` ostiga to`plab, alarga ruh va ma'rifatlarimizni, tijorat, ziroat va san'atimizni rivojlantirib, chin madaniyat vujudga keltirmak va shu tariqa millatimizni ruhiy va jismoniy quvvatini orttirish maqsadida tashkil etgan edi. Munavvar qori ana shu g`oya asosida ish olib boradi. U insonning ma'rifatli bo`lib, ko`zi ochilmaguncha vijdon uyg`onmasa na o`zini, na xalqining erkini muhofaza qilaolishini, bu imonsizlik ekanini mutafakkirona noziklik bilan o`z asarlarida ifoda etadi. “So`nggi ikki yil ichida, — deydi u, — Turkiston xalqining boshina kelgan falokatlar har biri yolg`iz nodonlik va maorifsizlik orqasidangina bo`lganligi har kimga ma'lumdir. Kelajakda bunday falokatlardan qutulmoq va Turkiston xalqi tilagan ravishda idora qilmoq va dushmanlardan saqlamoq yolg`iz maorif vositasi ilagina mumkindir”, deydi u.

Ha, bu Munavvar Qorining imon-e'tiqodidan, vijdonidan dalolat edi. Zero, toshkentlik jadidlar — taraqqiyparvarlar millatni illatdan, asoratdan ma'rifatgina qutqaza olish haqidagi xulosaga keladilar. Umuman, Munavvar Qori Abdurashidxon o`g`li ma'rifatparvar inson, istiqlol uchun kurashgan, pedagogik fikr rivojiga munosib hissa qo`shgan mutafakkir olim sifatida shuhrat qozondi. O`z xalqini, vatanini joni-dilidan sevgan Munavvar qori Abdurashidxonov shaxsga sig`inishning dastlabki qurbonlaridan biri bo`ldi. U avval Toshkentda, so`ng Moskvada tergov qilinib, otib o`ldirishga hukm etiladi. Bu ulug` insonning ismi sharifi xalq yodidan hech qachon o`chmaydi.

Abduqodir Shakuriylarning hayoti va ijodiy faoliyati

Abduqodir Shakuriy 1875 yilda Samarqandning Rajabamin qishlog`ida bog`bon oilasida tug`ildi. Shakuriy eski usuldagi maktabni tamomlaganidan keyin Samarqand shahridagi madrasaga o`qishga kirdi. Shakuriy o`zbek va tojik tillarida yozgan tarjimai hollarida rus gimnaziyasiga borib, uning ichki tartib qoidalari va o`qitish usullari bilan tanishligini qayd qiladi. Shundan keyin yosh muallimda o`z xalqining bolalari uchun ham shu tartibdagi yangi maktab tashkil qilish orzusi

paydo bo`ladi. Shakuriy do`stlari yordamida Qo`qon shahriga boradi va u erda o`n kun davomida yangi maktabdagi o`qish-o`qitish usullari bilan tanishadi. Samarqandga qaytib kelgach, bu yangi usullarni o`zi ochgan maktabda qo`llay boshlaydi. Shakuriy dastlab maktabda o`quv jihozlarini o`zgartiradi. U ustalarga parta va doskalar buyuradi. Shu asosda birinchi marta o`z qishlog`i Rajabaminda 1901 yilning kuzida yangi usuldagi maktab tashkil qiladi. U davrlarda darslik va qo`llanmalar bo`lmaganligi sababli Shakuriy harflarni doskaga yozib qo`yar, o`quvchilar esa shuni o`z daftarlariga ko`chirib yozar edilar. Shuningdek, u qisman tatar tilida yozilgan kitoblardan ham foydalanar edi.

Shakuriy o`z xotiralarida tatar pedagogi Abdulxodiy Maqsudiyning «Muallimi avval», «Muallimi soniy» kabi darsliklaridan o`z vaqtida foydalanganligini ko`p martaba eslaydi.

Abduqodir Shakuriylarning pedagogik faoliyati

Chor hukumatining mahalliy amaldorlari maktabning ochilishiga rasman qarshi bo`lib, uning o`quv dasturini qattiq nazorat qilardilar. Ular maktabda o`tiladigan diniy darsliklarga hech qanday to`squinlik qilmas, ammo dunyoviy fanning o`qitilishidan tashvishlanar edilar. Shogirdlarining aytishicha, Shakuriy qiyinchiliklar bilan qo`lga kiritgan yagona globusni faqat maxsus vaqtda sinfga olib kirar, boshqa vaqtda esa yashirib qo`yar ekan.

Shakuriy maktabida tojik va o`zbek bolalari birga o`qitilar edi. Bu erda tojik tili asosiy til hisoblanar, bolaning savodi chiqqach, o`zbek va tojik tillarida yozilgan kitoblar o`qitilar edi. Shu bilan bir qatorda, o`quvchilarni ozarbayjon va tatar adabiyoti namunalari bilan tanishtirish maqsadida shu tillarda yozilgan ayrim parchalar ham o`qitilar edi. Shakuriyning tarjimai holida aytilishicha, bu maktabning to`liq dasturi bo`lgan. U vaqtlarda maktablarda Qur'oni Karim o`qitilar va yodlatilar edi. Shuning uchun yangi usul maktablarida ham diniy kitoblar o`qitilar edi, chunki hech bir ota-ona Qur'on yoki biror diniy kitob o`qitilmagan maktabga bolalarini bermas edi. Shuning uchun maktablarda «Haftiyak» ham asosiy o`qish kitoblaridan biri hisoblanar edi.

Tatar pedagogi Maqsudiy o`z maktabi uchun darsliklar tuzganda, arab tili qoidalari va alfavitini o`qitishga alohida e'tibor bergan. Shakuriy ham o`z maktabida bunga rioya qilgandi. O`qitishdagi bu usul eski maktablardagi o`qitish usullariga qaraganda savod chiqarishni ancha engillashtirar edi. Shakuriy o`z o`quvchilar uchun bir yilda bir marta imtihon uyushtirar edi. Imtihonda u ota-onalar oldida o`quvchilar bilimining natijalarini namoyish qildirar edi, ota-onalar esa o`z bolalarining qisqa muddat ichida xat-savodli, hisob, geografiya va tibbiyotdan ma'lumotga ega bo`lganini ko`rib hayratlanardilar.

Shakuriy maktabining shuhrati keng tarqala boshladi, O`rta Osiyodagi boshqa ma'rifatparvar kishilarning diqqatini jalb etdi. Jumladan, o`zbek adabiyotining asoschisi, buyuk shoir, dramaturg va pedagog Hamza Hakimzoda Niyoziy Shakuriy ochgan maktab bilan juda qiziqqan. U 1909 yilda Shakuriy ochgan maktabini ko`rish, uning imtihonlarida qatnashish uchun Samarqandga keladi. Bu maktabdagi o`qish-o`qitish tartibi va imtihon natijalari Hamzada yaxshi taassurot qoldiradi. Hamza va Shakuriy bir-birlari bilan do`stlashib, ko`p yillar davomida xat yozishib turadilar.

Shuni qayd qilish kerakki, Shakuriy faqat o`qituvchilik qilish bilangina cheklanib qolmagan, u o`z maktabi uchun darsliklar yozib, ularni o`z mablag`lari hisobiga nashr qildirgan. Chunki, tojik va o`zbek bolalarini tatar tilida yozilgan darsliklar bilan o`qitish katta qiyinchiliklar tug`dirar, bu darsliklar bolalar uchun uncha tushunarli emas edi. Shuning uchun, u o`quvchilarga ularning ona tilida darsliklar yaratish zarur, deb hisoblardi. Shunday bir sharoitda Shakuriy bolalarning o`z ona tilida o`qish kitoblari, darsliklar yaratish zaruriyatini yaxshi tushunadi. U bolaning yosh xususiyatiga muvofiq tarzda axloq, odob va turmush qoidalaridan dastlabki ma'lumot berishni ko`zda tutib, ana shunday darsliklar tuzishga kirishadi. Birinchi navbatda, alifbeni Shakuriyning o`zi tuzdi. «Rahnamoi savod» («Savod chiqarish rahbariyati»), deb atalgan bu kitob yaxshi qog`ozda nasta'liq xati bilan yozilgan edi. Shakuriyning shogirdi, yozuvchi Rahim Hoshimning aytishiga qaraganda, bu kitobda so`zlar bo`g`inlarga ajratib ko`rsatilgan, kitob oxirida o`qish uchun kichik-kichik material berilgan ekan. Shakuriy ko`p yillik pedagog faoliyati

natijasida bolalarni o`qitishda «tovush-harf» metodi (har bir tovushni alohida harf bilan yozish)ning qulay va oson ekanligini aniqladi va 1913 yilda uning rahbarligida o`z shogirdlaridan va Samarqandning mashhur pedagoglaridan biri Ismatulla Rahmatullaev tovush-harf usuli asosida yangi alifbe tuzdi. Bu kitob Toshkent shahrida nashr qilindi. Bu kitob arab harfida tojik tilida yozilgan bo`lib, u ko`p yillar davomida savod chiqarishda eng yaxshi o`quv qo`llanmasi sifatida qo`llanib kelindi. Kitobning kirish qismida tez va osonlik bilan savodli bo`lish masalasiga oid metodik maslahatlar beriladi.

«Alifbe ta'limi» Ismatulla Rahmatullaevning 10—12 yillik ijodiy ishlari va uning ustози Abduqodir Shakuriyning ko`p yillik amaliy faoliyatining natijasida yaratildi. Ular ko`p yillar davomida boshlang`ich ta'limning turlicha metodlarini qo`llash, o`z tajribalari, shuningdek yangi usuldagi o`qish-o`qitish usullari va ko`pdan-ko`p alifbe kitoblarini o`rganish, umumlashtirish asosida bu kitobni tuzdilar. Alifbe 46 betdan iborat bo`lib, taxminan 90 ta dars uchun mo`ljallangan.

Shakuriy tomonidan 1907 yilda yozilgan ikkinchi kitob «Jome' ul hikoyat» («Hikoyalar to`plami»)dir. U qayta tuzatilib, to`ldirilib, 1911 yilda ikkinchi marta nashr qilingan. Kitob boshlang`ich maktabning ikkinchi sinfi uchun xrestomatiyadir. Etmish ikki betli bu kitobning matni nafis qog`ozda aniq, chiroyli xat bilan yozilgan. Birinchi qismiga tarbiyaviy ahamiyatga molik 48 ta kichik-kichik hikoyalar kiritilgan. Ikkinchi qismida mumtoz yozuvchilarning asarlari va tarjimalaridan olingan 15 ta she'riy parcha berilgan. Kitobning ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati shundan ibortaki, undagi o`quv materiallarining hammasi bolalarda axloqiy sifatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shakuriy tomonidan tuzilgan va nashr qilingan yana bir kitob «Zubdat ul ash'or» to`plami bo`lib, unda ko`p shoirlarning she'rlari berilgan. Kitobdagi yangi usul maktabiga atab yozilgan tojik tilidagi she'rda shunday deyiladi: — Ey muallim, maktabing taraqqiyot topib, sernur bo`lsin, yaxshi noming to abad dunyoda mashhur bo`lsin. G`ayrat qil, toki biz olimu dono bo`laylik, - axir, bir savtiya usulining sevguchilarimiz, tarbiyat qil, har kishining xotirini shod qil. Har fandan bizga o`rgat, biz bahramand bo`lib

nodonlikni nari quvaylik. Garchi nodon kishilar senga ta'na-haqorat etsalar ham g'am ema. Albatta, dushmanlar sharmsor bo'lurlar!

O'sha davrdagi qiyinchilik va to'sqinliklarga qaramay, xalqning bu sodiq do'sti, ma'rifatparvar pedagog Shakuriy butun kuch-quvvatini yangi usuldagi maktab tashkil qilishga sarf qildi, katta g'ayrat, zo'r havas bilan yangi usul asosida o'qish-o'rgatish tartiblarini o'rgandi, savodga o'rgatishning eng qulay va oson usullarini tanlab oldi, yangi usul maktablari uchun darslik va qo'llanmalar tuzib nashr qildirdi. Shakuriy dastlab qizlar uchun ham yangi usuldagi maktab tashkil qilib, unda o'z rahbarligida xotini muallimalik qilar edi. Keyinchalik o'g'il va qiz bolalar guruhini birlashtirib o'qita boshlaydi. Demak, u Samarqandda yangi usuldagi maktabning targ'ibotchi va tashkilotchilaridan biri edi. Bu ishda u hech qanday moddiy manfaatni ko'zda tutmas va ayni choqda hech kim unga moddiy yordam bermas edi. Abduqodir Shakuriy 1917 yil to'ntarishiga qadar o'qituvchilik faoliyati bilan shug'ullandi. 1917 yilda Samarqand shahrining bir guruh ilg'or kishilari A. Shakuriyning pedagogik faoliyatining 15 yilligini nishonladilar. 1921 yilda Samarqand shahridagi 13-maktabga mudir qilib tayinlandi. U bolalarni tarbiyalash, o'qitishga katta g'ayrat bilan kirishdi, ko'p yillar davomida shu maktabning mudiri hamda ona tili va adabiyot o'qituvchisi vazifalarida ishladi.

Samarqand maktablariga Shakuriy birinchi bo'lib mehnat va musiqa darslarini kiritdi. U bolalarni qishloq xo'jalik va bog'dorchilik ishlari bilan tanishtirishdan tashqari, ularga muqovasozlik, duradgorlik va boshqa hunarlarni ham o'rgatar edi, bu mashg'ulotlar uchun alohida soatlar ajratgan edi.

1923 yilning boshlarida «Pravda» gazetasi mamlakatimiz bo'yicha eng namunali ilg'or maktab hamda mohir va tajribali o'qituvchilar uchun tanlov e'lon qildi. 1923 yilning 8 iyulida gazetada shu tanlov natijalari e'lon qilinadi. Ana shu o'qituvchilar tarkibida respublikadagi maktab o'qituvchilaridan A. Shakuriy bor edi. Boshqa ilg'or o'qituvchilar qatorida uning nomi ham «Pravda» gazetasining qizil doskasiga kiritiladi hamda pul mukofoti topshiriladi va Shakuriy haqida bir yaxshi maqola e'lon qilinadi. Bundan ko'rinadiki, ma'rifatparvar pedagog Shakuriy yangi usuldagi maktablar tashkil qilishda, o'qish-o'qitishning yangi tartiblarini

joriy etish va o`qituvchilarning katta guruhini tarbiyalab etishtirishda xizmatlari juda katta bo`lgan va gazeta redaksiyasi tomonidan yuqori baholangan. 1925 yilda Shakuriyning tashabbusi bilan qishloq aholisi o`z mablag`lari hisobiga to`rt sinfli yangi maktab qurib ishga tushiradi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. XIX – asrning II yarmi va XX asr boshlarida Chorizm siyosati
2. Turkiston o`lkasida o`tkazilgan islohatlar asosida qanday maktablar tashkil qilindi?
3. Munavvar Qori hayoti va ijodiy faoliyati.
4. XIX – asrning II yarmi va XX asr boshlarida Chorizm siyosati
5. Turkiston o`lkasida o`tkazilgan islohatlar asosida qanday maktablar tashkil qilindi?
6. Abduqodir Shakuriylarning hayoti va ijodiy faoliyati

7- Mavzu: 1924-1991 yillarda O'zbekistonda'lim tizimi va pedagogik fikrlar rivoji.

1.O'zbekistonda 1917-1924 yillarda maktab va marifat

2.Abdulla Avloniyning hayoti va ijodiy faoliyati

3.Abdulla Avloniyning "Turkiy Guliston yohud axloq" asari .

Tayanch iboralar: ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-mafkuraviy va xalq maorifi, ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy-matematika, tarix-filologiya, qishloq xo'jaligi

1.O'zbekistonda 1917-1924 yillarda maktab va marifat

1917 yil to'ntarishidan keyin Markaziy Osiyo xalqlarining hayotida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-mafkuraviy va xalq maorifi sohalarida keskin o'zgarish yuz berdi.Turkiston o'lkasida milliy demokratiya vakillari, mashhur ma'rifatparvar ziyolilar tomonidan yangi usuldagi maktablarning keng tarmog'ini yaratish, maktab-maorif borasida zudlik bilan islohotlarni amalga oshirish yuzasidan bir qator takliflar ilgari surildi. Bu davrda milliy ziyolilar faoliyati keng tus oldi, jumladan: jadidchi ziyolilar Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori, Sadridin Ayniy, Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy, Hamza, G'ozii Yunus, Xurshid va boshqa ziyolilar madaniyat, maorif sohalarida jonbozlik qildilar va yangi usuldagi maktablarning keng tarmoqlarini yaratish sohasida faoliyat ko'rsatdilar.1917 yil fevralidan oktyabr orasida Turkistonning yirik shaharlarida turli tillarda dars beriladigan xususiy maktablar ochildi.Turkiston o'lkasining markazi — Toshkentda 1917 yil 9—14 may kunlari o'qituvchilarning 1-o'lka qurultoyi bo'lib, bunda «Turkiston o'qituvchilar ittifoqi» tashkil etildi. 1918 yil 9 aprelda Munavvar Qori uyida to'plangan jadidlar Turkiston Xalq dorilfununining musulmon bo'limini tashkil etish maqsadida 9 kishidan iborat tashkilot komissiyasini tuzadi. Ular 22 kun ichida musulmon bo'limi dasturlarini tuzadilar. O'sha yilning 3 mayida dorilfununning musulmon bo'limi rahbariyatiga saylov bo'lib, unda Munavvar Qori rais (rektor), Iso To'xtaboev birinchi muovin, Burxon Habib ikkinchi muovin, Abdusamad Qori Ziyobov xazinador, Muxtor

Bokir sarkotib bo`lib saylandi. 13 may (yakshanba) kuni Toshkentning eski shahar qismida Vikula Morozovning sobiq do`koni binosi (hozirgi o`zbek yosh tomoshabinlar teatri)da musulmon aholi uchun “Xalq dorilfununi” ochiladi. Bu bo`lim tez orada o`ziga xos yirik bilim maskaniga aylanadi. Universitet tarkibida ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy-matematika, tarix-filologiya, qishloq xo`jaligi va texnika fakulteti bor edi. 1919 yil fevraldan universitet qoshida ishchi fakulteti ham faoliyat ko`rsata boshladi. 1918 yil noyabrda Toshkentda maxsus sharqshunoslik ixtisosligidagi oliy ta'limning to`ng`ichi — Turkiston sharq instituti tashkil qilindi. Institut haqidagi Nizomda uning asosiy vazifalari qilib Turkiston mahalliy aholisi va qo`shni mamlakatlar aholisi tilini yaxshi biladigan sharqshunos olimlar va amaliyotchi xodimlar tayyorlashdir, deb belgilab qo`yilgan edi. 1920 yilda Turkiston xalq universitetiga muqobil Turkiston davlat universiteti (keyin O`rta Osiyo, hozirgi M.Ulug`bek nomidagi O`zbekiston milliy universiteti) tashkil qilindi.

Universitet faoliyatining birinchi yili oxiriga kelib unda 6 ta fakultet: ijtimoiy-iqtisodiy, tarix-filologiya, fizika-matematika, texnika, tibbiyot, qishloq xo`jalik fakultetlari ish olib bordi. Vaqt o`tishi bilan universitet faqat eng yirik o`quv yurtigina emas, balki ilmiy-nazariy va amaliy tafakkurning, tabiiy va amaliy fanlarning juda xilma-xil sohalari bo`yicha olib boriladigan tadqiqotlarning eng muhim markazi ham bo`lib qoldi.

Bolsheviklarning aksil milliy, umuminsoniy ilg`or ma'rifatchilikka dushmanlik qilishlariga qaramasdan 1917—1924 yillarda O`zbekistonning hozirgi hududida madaniy-ma'rifiy turmush vujudga keldi, xalq ma'naviyatida o`z aksini topdi. Xalq ta'limining iste'dodli tashkilotchilari Abdulqodir Shakuriy, Ismatulla Rahmatullaev, Ishoqxon Ibrat, Munavvar Qori, Mahmudxo`ja Behbudiy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Sadridin Ayniy, Abdulla Avloniy va boshqalar katta pedagogik ish olib bordilar. Uzoq tarixga ega bo`lgan o`zbek xalqi, ijtimoiy-siyosiy, diniy to`siqlarga qaramay, Markaziy Osiyodagi boshqa xalqlar kabi ilg`or fikr egalarini, buyuk olimlarni etkazdi, insoniyatga ilm-fan, ma'naviyat sohasida o`lmas durdona asarlar, fikrlar qoldirdi. Bunday ilg`or fikrli mutafakkir olimlarning

asarlari Turkiston o`lkasi maktablarida to 1917 yil oktyabr to`ntarishiga qadar asosiy manba sifatida foydalanib kelingan. Jumladan, «Haftiyak» kitobi bo`lib, unda Qur'on suralaridan ettitadan biri tanlab olingan. Taxminan, VIII asrlarda yozilgan. X—XII asrlarda fors-tojik tilida islom dini ruknlari bayon etilgan “Chorkitob”, XII asrlardan boshlab esa Ahmad Yassaviyning hikmatlari asosida bilimlar berilgan.

Abu Nasr Forobiy, Yusuf Xos Hojib, Abulqosim Mahmud bin Umar Zamaxshariy, Alisher Navoiy asarlaridan ham keng foydalanilgan. Zero, bunday nodir asarlar va sharq mutafakkirlarining oliyjanob hikmatlari, g`oyalari XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Turkiston o`lkasida pedagogik va uslubiy fikrlarning taraqqiy etishida muhim rol o`ynadi. Ayniqsa Turkiston xalqlarining ma'rifatparvarlik pedagogikasi taraqqiyotida asosiy zamin bo`ldi. Markaziy Osiyo, jumladan Turkiston o`lkasida mahalliy maktablarning xususiyati, ta'lim-tarbiya ishlarining mazmuni, uni tashkil etish usullari o`sha davr tarbiyasi maqsadiga mos bo`lgan. Umuman Markaziy Osiyoda Oktyabr to`ntarishiga qadar bir necha turdagi maktablar mavjud edi. Ular:

1. Musulmon diniy maktablar:

- a) maktab (xona) — eski maktab;
- b) qorixona;
- v) madrasa;

2. Rus maktablari:

- a) umumiy ma'lumot maktablari;
- b) kasb maktablari;
- v) rus-tuzem maktablari;
- g) rus tilini o`rgatish maktablari.

3. “Yangi usul” maktablari (usuli jadid). Bu davr ijtimoiy-madaniy hayotidagi kuchlar o`rtasida yuz berayotgan sinfiy kurashning murakkabligi maktab-maorif masalalarida ham o`z ta'sirini ko`rsatdi. Demak, endi turli vositalarni ishga solib yangi mazmundagi ma'rifatni tashviq qilish, tarbiya usullarini zamonaviylashtirish ta'limda qulay usullarni topish muammolari turar edi. Bu borada Turkiston

o`lkasidagi dastlabki maktablarda ilg`or-ma`rifatparvar pedagoglar — toshkentlik Saidrasul Saidazizov, Abdulla Avloniy, namanganlik Ishoqjon Junaydullaev — Ibrat, samarqandlik Abduqodir Shakuriy, Saidahmad Siddiqiy, Ismatulla Rahmatullaev, qo`qonlik Hamza Hakimzoda Niyoziyalar muhim rol o`ynashdi. Ular XIX asrning II yarmida maydonga kelgan ma`rifatchilik harakatining merosxo`rlari sifatida butun o`lkada katta obro`ga ega bo`lib, rus, ozarbayjon, tatar va boshqa qardosh xalq pedagoglarining ta`lim-tarbiya haqidagi fikrlarini hamda darsliklarini o`rganib o`lka maktablarida keng yoyishda jonbozlik ko`rsatdilar. Turkistonda ochilgan rus va tatar muallimlari boshchilik qilgan o`zbek maktablarida qo`llangan usullardan foydalanib o`zlari tashkil qilgan maktablarda uzoq vaqt davom etgan “hijo” usuli o`rniga “usuli savtiya”da ta`limni tashkil qildilar va darsliklar yaratdilar.

***Turkistonda milliy davlat chegaralanishi o`tkazilganidan so`ng xalq ta`limi
va pedagogik fikrlar (1924-1941)***

1924 yilda amalga oshirilgan milliy davlat chegaralanishi natijasida mintaqa qartasi qaytadan tuzildi. Sobiq Sovet hokimiyati yillarida kommunistik partiya rahbarligida respublikada adolatsiz milliy siyosat amalga oshirildi.

To`ntarishning dastlabki kunlaridan boshlaboq mamlakatda bir tomonlama madaniy inqilobning amalga oshirilishiga alohida ahamiyat berildi, maktablarda o`quv-tarbiya ishlari mazmuni tuzumning maqsadi asosida o`zgardi. Din va «Qur'oni Karim»ga e`tibor umuman taqiqlandi. Tarix darslarida voqealar buzib talqin etildi. Adabiyot darslariga esa ko`proq rus yozuchilarining asarlari bilan tanishtirishga katta ahamiyat berildi. Sho`rolar tuzumi davrida kommunistik firqa qarorlari asosida pedagogika fanini shakllantirishda rus pedagoglari asarlaridan unumli foydalanib asarlar yozishga zo`r berildi. Aksariyat hollarda esa rus pedagog olimlari yozgan darsliklardan foydalanildi. Natijada o`zbek pedagogikasi markscha-lenincha nazariya doirasida shakllangan soxta fanga aylanib ketdi. Bu davrda nafaqat pedagogika, balki boshqa fanlarning ham rivojlanishi sust kechdi. Masalan, «O`zbekiston tarixi» aslida «SSSR tarixi» darsligining ilovasi edi. «SSSR tarixi» esa Rossiya tarixidan iborat bo`lganligi ma`lum. Xuddi shu kabi

o`zbek pedagogikasi ham sovet pedagogikasining tarkibiy qismiga aylandi. O`sha davrlarda yozilgan ko`pgina pedagogik asarlar bugungi kunda o`z ahamiyatini yo`qotdi. Chunki o`zbek pedagogikasi nihoyatda siyosiylashgan edi. Pedagog olimlar tadqiqotlarida Marks, Engels, Lenin asarlaridan ko`chirmalar asosiy o`rinni ishg`ol qilardi. Bolalar va o`smirlarga umumiy ta'lim berishni tezlashtirish hamda kattalar o`rtasida savodsizlikni tugatish harakati boshlandi. 1930 yil 14 avgustda sobiq SSR Ittifoqi Markaziy Ijroiya Komiteti va Xalq Komissarlari Soveti tomonidan qaror qabul qilindi. Bu qaror umumiy boshlang`ich ta'limni joriy etish va savodsizlikni qisqartirishga yordam berdi. 30-yillarning oxirlariga kelib, umumiy etti yillik ta'limni amalga oshirishga kirishildi. Ta'lim sohasini «sinfy dushman»dan tozalash maqsadida hatto maxsus qarorlar ham qabul qilindi. Masalan, VKP (b) MQ O`rta Osiyo byurosi 1933 yil 27 martda o`qituvchi kadrlar safini tozalash haqida qaror qabul qiladi va uning natijalari shu yilning 25 aprelida bo`lib o`tgan O`rta osiyo bo`yicha partiyaning madaniy sohaga bag`ishlangan kengashida muhokama qilinadi. Bunda mavjud 700 o`qituvchidan faqat 120 tasi maktablarda ishlashga loyiq deb topildi.

Bunday «tozalash»dan maqsad saviyasi past bo`lsada mehnatkash tabaqalaridan chiqqan kishilarni tanlab olib, eng zakovatli omilkor kishilarni siqib chiqarib, «shaklan milliy, mazmunan proletar madaniyati»ni vujudga keltirishdan iborat edi. «Tozalash»da kishining qobiliyati, madaniy saviyasi va ma'lumot darajasi emas, balki ijtimoiy kelib chiqishi asosiy mezon qilib olindi. Sobiq SSSR MK va XKKning 1929 yil 7 avgust qaroriga asosan arab alifbesi o`rniga lotin alifbosi qabul qilindi. Arab yozuvining lotinlashtirilishi dinga qarshi tashviqotning bir shakli edi. Bu islohotning oqibatida Sharq xalqlari tarixi va madaniyatini o`zida mujassam qilgan minglab arab yozuvidagi qimmatbaho manbalardan O`zbekiston xalqlarini mahrum qildilar. O`sha davrning taniqli tilshunos olimi G`ozi Olim Yunusov va ilg`or pedagoglar bu islohotni madaniy bilimsizlik deb baholadilar.

1940 yilning may oyida O`zbekistonda «O`zbek yozuvini lotinlashtirilgan alfavitidan rus grafikasi asosidagi yangi o`zbek alfavitiga ko`chirish to`g`risida»gi qonun qabul qilindi. Mazkur siyosatlar tufayli o`zbek xalqi o`z tarixi, milliy urf-

odatu an'ana, umuminsoniy qadriyatlarini bilish va o`rganish imkoniyatlaridan mahrum bo`ldi. Millat taqdiri, maorif ravnaqi uchun jon fido qilgan, erkin, hur fikrli alloma ma'rifatparvarlar — Abdurauf Fitrat, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Elbek, Otajon Hoshimov, Shokir Sulaymon, Cho`lpon, Abdulla Qodiriy qatl etildi. Usmon Nosir, Botu va boshqalar Sibirga surgun qilindi. Yuqorida aytilgan fikrlardan xulosa shuki, go`yo to`ntarish Turkiston o`lkasida ma'rifatning, ijtimoiy tuzumning, ishlab chiqarishning sezilarli darajada rivojlanishida muhim rol o`ynagan. O`lkada juda ko`plab ziyolilar etishib chiqdi, zavod va fabrikalar qurildi, lotincha savodsizlikka barham berildi. Lekin kezi kelganda shu narsani ham qayd etish kerakki, Oktyabr to`ntarishi o`lkada, yuqorida ta'kidlanganidek, sobiq sovet ishlarini amalga oshirishda katta ahamiyat kasb etish bilan birga, o`zbek milliy qadriyatlariga putur etkazishga, milliy xalqni ruslashtirishga harakat qilingani, ma'naviyatimizning yo`qolayotganligiga, tariximizning toptalishiga urinishlar bo`lganligini hech kim inkor etolmaydi, albatta. Chunki har qanday xalq o`z milliyligi, qadriyatlari va madaniyati bilan buyukdir. O`zbek xalqining ana shu buyukligi ruslar istilosi ostida ko`p yillar davomida toptalib, oyoq osti qilindi. Endilikda shukrlar bo`lsinki, mustaqillik sharofati bilan yo`qotayozgan barcha milliy va ma'naviy boyliklarimiz, qadriyatlarimiz tiklanmoqda. Bu albatta, shu bugungi o`zbek maktabini, uning ta'lim-tarbiyasini sharqona uslubda, jahon redagogikasining ilg`or tamoyillari asosida qayta qurishimizda muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Abdulla Avloniyning hayoti va ijodiy faoliyati

Taniqli ma'rifatparvar adib Abdulla Avloniy pedagogik fikr taraqqiyotiga salmoqli hissa qo`shgan, o`z asarlarida o`zbek xalqining eng yaxshi an'alarini, ta'lim-tarbiyaga oid muhim hayotiy masalani aks ettirgan pedagog, olimdir. Abdulla Avloniy 1878 yil 12 iyulda Toshkent shahrining Mergancha mahallasida, mayda hunarmand-to`quvchi oilasida dunyoga keldi. Ota-onasi savodli kishilar bo`lganlar. Abdulla Avloniy eski usul maktabini tamomlagandan keyin 12 yoshida madrasaga o`qishga kiradi. U yozda ishlab ota-onasiga yordam qilar, boshqa vaqtlarda o`qir edi. O`ta iqtidorli bo`lgan Abdulla Avloniy 15 yoshida she'rlar yoza boshladi.

Dastlabki she'rlarida va «Hijron» degan maqolasida xalqni yangi usul maktablarida o`qib-o`rganishga targ`ib qildi. Avbdulla Avloniy 1907 yilda «Shuhrat», «Osiyo» nomli yangi gazetalar chiqara boshladi, lekin chor amaldorlari tez orada gazetalarni yoptirib qo`yadi. Abdulla Avloniy keyinroq «Sadoyi Turkiston» (1914—1915), «Turon» (1917), «Ishtirokiyun» (1918) gazetalarida, «Kasabachilik harakati» (1921) jurnalida muharrir bo`lib ishlaydi. Shundan so`ng, u o`zbek matbuotning zabardast vakili, o`zbek matbuotning asoschilaridan biri sifatida taniladi. Abdulla Avloniy xalq orasida ilg`or fikrlarni tarqatishda, ilm va ma'rifatni tashviq qilishda gazeta, jurnallarning roli g`oyat katta ekanligini yaxshi bilar edi. U 1907 yili «Shuhrat», «Osiyo» nomli gazetalar chiqarib unga muharrirlik qiladi. Gazetaning birinchi sonida matbuotning roli, gazetaning vazifasi haqida fikr yuritib, «Matbuot har insonga o`z holini ko`rsatuvchi, ahvol olamdan xabar beruvchi, qorong`i kunlarni yorituvchi, xalq orasida ilm, ittifoq, himmat g`oyalari»ni yoyuvchidir deb, baliqning suvsiz yashamog`i mumkin bo`lmagani kabi insonning ham ilmsiz yashamog`i mumkin emasligini uqtiradi.

XX asr boshlarida O`zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida pedagogik fikrlarning rivojida Abdulla Avloniy alohida o`rin egalladi, butun faoliyati davrida u o`z xalqiga xizmat qiladigan komil insonni etishtirish, uning ma'naviyatini shakllantirishga alohida e'tibor berdi. Abdulla Avloniy o`zbek xalqning san'ati va adabiyoti hamda milliy madaniyatini, xalq ta'limi ishlarini yo`lga qo`yishda katta xizmatlar qilgan adib, jamoat arbobi va iste'dodli pedagogdir. Abdulla Avloniy o`zbek ziyolilari ichida birinchilardan bo`lib, o`zbek xalq teatrini professional teatrga aylantirish uchun 1913 yilda «Turon» nomi bilan teatr truppasini tashkil qiladi. Biroq bu truppaning professional teatrga aylanishi uchun katta to`siqlar bor edi. Chor hukumatining mustamlakachilik siyosati xalqning ijtimoiy ongining uyg`onishiga yordam ko`rsatuvchi teatrlarning barcha shakllariga qarshi edi. Teatrga ana shunday salbiy munosabatda bo`lgan bir paytda Avloniyning teatr truppasini tashkil qilish va ijtimoiy mazmundagi pesalarni sahnalashtirishi uning xalq ma'rifati yo`lidagi zo`r jasorati edi. Teatrshunos M. Rahmonov Avloniyning teatrchilik faoliyati haqida shunday yozadi:

«Avloniy truppa uchun «Advokatlik osonmi?», «Pinak», «Ikki muhabbat», «Portug`oliya inqilobi» kabi dramalar yozdi, «Qotili Karima», «Uy tarbiyasining bir shakli», «Xiyonatkor oilasi», «Badbaxt kelin», «Jaholat», «O`liklar» kabi sahna asarlarini tatarcha va ozarbayjonchadan tarjima qiladi»¹. Ammo bu asarlar nashr qilinmadi. 1916 yili ozarbayjonlik mashhur aktyor Sidqiy Ruhillo Toshkentga kelib, «Turon» truppasi bilan birga «Layli va Majnun» spektaklini qo`yadi. Avloniy bu spektaklda Qaysning otasi rolini ijro etadi. Truppa a'zolari bilan Avloniy 1914—1916 yillari Farg`ona vodiysida gastrollarda bo`ladi. Abdulla Avloniy 1917 yil to`ntarishiga qadar Turkistonda juda katta ijtimoiy-ma'rifiy ishlarni amalga oshirgan jadidlar harakatining ko`zga ko`ringan namoyandaligidan edi. Abdulla Avloniy ilg`or ziyoli kishilar bilan hamkorlikda teatr tomoshalari va matbuotdan tushgan mablag`larga dunyoviy ilmlarni o`qitadigan «Usuli jadid», ya'ni yangicha ilg`or usuldagi maktablar ochdilar va bu maktablarda xalq bolalarini o`qitdilar. Ular o`z millatlaridan etuk olimlar, bilimdon mutaxassislar, madaniyat arboblari etishib chiqib, yurtni obod, Vatanni ozod, farovon etishlarini orzu qildilar va bu yo`lda fidoyilik ko`rsatdilar. Abdulla Avloniy 1907 yilda Toshkentning Mirobod mahallasida, keyinchalik Degrez mahallasida yangi usuldagi maktablar ochdi. Maktablardagi o`quv asbob-jihozlarini o`zgartirdi, o`z qo`li bilan parta va doskalar yasadi. Maktabga qabul qilingan bolalarning asosiy qismi kambag`al kishilarning bolalari bo`lganligi uchun ularni kiyim-kechak, oziq-ovqat, daftar-qalam bilan ta'minlash maqsadida, do`stlarining ko`magida «Jamiyati xayriya» tashkil etadi va bu jamiyatga o`zi raislik qiladi. «Nashriyot» shirkati tuzib, Xadrada «Maktab kutubxonasi» nomli kitob do`konini ochdi. Avloniyning maktabi o`z oldiga qo`ygan maqsad va vazifalariga ko`ra mashg`ulotlarni sinf-dars tizimi asosida o`z ona tilida olib borilishi bilan eski usul maktablaridan farq qiladi. U o`z maktabida bolalarga geografiya, tarix, adabiyot, til, hisob, handasa, hikmat kabi fanlardan muayyan ma'lumotlar beradi. Abdulla Avloniyning ilk o`quvchilardan biri, Toshkent Davlat universitetida uzoq yillar dars bergan taniqli pedagog, marhum Yusuf Tohiriy Avloniy Mirobodda tashkil qilgan maktab haqidagi xotiralarida shunday deb yozgan edi:

«Shaharning qarama-qarshi chekkasida, temir yoʻl ishchilari istiqomat qiladigan Mirobodda yangi tipdagi maktab ochilganligi haqida eshitib qoldik. Tez orada bu maktabning fazilatlarini haqidagi shov-shuvlar, uning muallimi Avloniyning dovrugʻi butun shaharga tarqaldi. Hammaning tilida: «Miroboddagi maktab 6 oyda oʻqish-yozishni oʻrgatarmish, joʻgʻrofiya, hisob, tabiatni oʻrganish degan darslar oʻqitilarmish», — degan gap yurardi. Bizga juda sirli tuyulgan bu maktabni va uning donishmand muallimini koʻrishga oshiqardik. Nihoyat bir kuni uch-toʻrttamiz borishga jazm qildik. Maktab pastakkina, nim qorongʻu boʻlib, masjid yoʻlagiga joylashgan edi. Xonaning tepasida yorugʻlik uchun qoldirilgan tuynukdan qish va bahorda qor bilan yomgʻir ham tushib turardi. Lekin xonada oʻquvchilar va domlarning shogirdlari koʻp edi. Xayolimizda domlarning allaqanday bir sirli tomoni bor edi. Bizni qotmagina, kichik jussali, qorachadan kelgan, istarasi issiq, choʻqqi soqol bir kishi kutib oldi. Bu nomi tilga tushgan muallim Avloniy edi. Oʻqishga qabul qilindik. Koʻp oʻtmay koʻz oldimizda yangi bir dunyo ochilganiga toʻla ishonch hosil qildik. Bolalarimizning oldi bir necha yildan beri maktabga qatnab yurgan boʻlsalar ham mirobodliklar oldida uyalib qoldik. Ular oʻqish-yozishda, hisob masalalarini hal etishda, tabiat hodisalaridan xabarlarini bilan hammamizni lol qoldirishdi. Ayni zamonda bizning eski maktabimiz boʻshab, Miroboddagi Abdulla Avloniy maktabi bizdan borgan bolalar bilan liq toʻldi. Shu tariqa bu maktab tobora shuhrat topib bordi». Abdulla Avloniy «Usuli jadid» maktablari uchun toʻrt qismdan iborat «Adabiyot yoxud milliy sheʼrlar» hamda «Birinchi muallim» (1912), «Turkiy guliston yoxud axloq» (1913), «Ikkinchi muallim» (1915), «Maktab gulistoni» (1917) kabi darslik va oʻqish kitoblari yaratdi. Bu asarlarida hamda publitsistik maqolalarida dunyo xalqlari madaniyatini, ilm-fanni, maktab va maorifni ulugʻlab, oʻz xalqini ilmi, madaniyatli boʻlishga chaqiradi. XX asr boshlarida yangi maktablar uchun yozilgan alifbelar anchagina edi. Shular orasida Avloniyning «Birinchi muallim»i ham oʻziga xos oʻringa ega; «Birinchi muallim» 1917 yil toʻntarishiga qadar 4 marta nashr etilgan. Avloniy uni yozishda mavjud darsliklarga, birinchi navbatda Saidrasul Aziziyning «Ustozi avval»iga suyanadi (dars berish jarayonida orttirgan

tajribalaridan samarali foydalanadi).Avloniyning «Ikkinchi muallim» kitobi «Birinchi muallim» kitobining uzviy davomidir. Biz birinchi kitobini, shartli ravishda, alife deb, ikkinchi kitobini xrestomatiya deb atasak joiz bo`lar, desak xato bo`lmas.Kitob maktabni olqishlovchi she'r bilan boshlanadi:

Maktab sizi inson qilur,   maktab hayot ehson qilur,

Maktab g`ami vayron qilur,g`ayrat qilib o`qing, o`g`lon!

Maktabdadur ilmu kamol,maktabdadur husnu jamol,

Maktabdadur milliy xayol,g`ayrat qilib o`qing, o`g`lon!Bu she'rda Avloniy maktabni insonning najot yo`li, hayotning gulshani, kishilarni kamolot sari safarbar qiluvchi kuch, deb maqtaydi.Kitobdagi dastlabki berilgan ikki hikoya «Saxiylik» va «Baxillik» deb nomlangan. Birinchi hikoyada o`sha davr turmushiga xos bo`lgan voqea tasvirlanadi. Said ismli bolaning otasi har kuni o`g`li maktabga ketishi oldidan unga 10 tiyin ovqat puli berardi. Bir kuni Said maktab yo`lida faqir kishini uchratadi.«O`g`lim ikki kundan beri ochman, taom olib ey desam ustimdagi yirtiq choponimdan boshqa hech narsam yo`q»,— deydi u. Said qo`lidagi 10 tiyinni beradi va o`sha kunni ovqatlanmasdan o`tkazadi. Otasi o`g`lonning olijanobligidan mamnun bo`ladi, «Saxiy Saidim» deb olqishlaydi. Ertasiga 20 tiyin berib yuboradi.«Baxillik» hikoyasida bir badavlat kishi misolida uning baxilligi, xasisligi, ziqnaligi va pastkashligi ko`rsatiladi.

3.Abdulla Avloniyning"Turkiy Guliston yohud axloq" asari

Abdulla Avloniyning pedagogikaga oid asarlari ichida «Turkiy guliston yoxud axloq» asari XX asr boshlaridagi pedagogik fikrlar taraqqiyotini o`rganish sohasida katta ahamiyatga molikdir.«Turkiy guliston yoxud axloq» asari axloqiy va ta'limiy tarbiyaviy asardir. Asarda insonlarni «yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlardan qaytaruvchi» bir ilm-axloq haqida fikr yuritiladi. Shu jihatlardan qaraganda bu asar Yusuf Xos Hojibning «Qutadg`u bilig», Nosir Xisravning «Saodatnoma», Sa'diyning «Guliston» va «Bo`ston», Jomiyning «Bahoriston», Navoiyning «Mahbub ul-qulub», Ahmad Donishning «Farzandlarga vasiyat» asarlari shaklidagi o`ziga xos tarbiyaviy asardir.Abdulla Avloniy pedagog sifatida bola tarbiyasining roli haqida fikr yuritib «Agar bir kishi yoshligida nafsi buzulib,

tarbiyasiz, axloqsiz bo`lib o`sdimi, allohu akbar, bunday kishilardan yaxshilik kutmoq erdan turub yulduzlarga qo`l uzatmak kabidur», — deydi. Uning fikricha, bolalarda axloqiy xislatlarning tarkib topishida ijtimoiy muhit, oilaviy sharoit va bolaning atrofidagi kishilar g`oyat katta ahamiyatga ega. O`zbek pedagogikasi tarixida Abdulla Avloniy birinchi marta pedagogikaga «Pedagogiya», ya'ni bola tarbiyasining fanidir», deb ta'rif berdi. Tabiiy bunday ta'rif Avloniyning pedagogika fanini yaxshi bilganligidan dalolat beradi.

Abdulla Avloniy bola tarbiyasini nisbiy ravishda quyidagi to`rt bo`linga ajratadi:

1. «Tarbiyaning zamoni».
2. «Badan tarbiyasi».
3. «Fikr tarbiyasi».
4. «Axloq tarbiyasi» haqida hamda uning ahamiyati to`g`risida fikr yuritadi.

«Tarbiyaning zamoni» bo`limida tarbiyani yoshlikdan berish zarurligini, bu ishga hammani: ota-ona, muallim, hukumat va boshqalarning kirishishi kerakligini ta'kidlaydi. «Al-hosil tarbiya bizlar uchun yo hayot—yo mamot, yo najot—yo halokat, yo saodat—yo falokat masalasidir» deb uqtiradi, Avloniy. Tarbiya xususiy ish emas, milliy, ijtimoiy ishdir. Har bir xalqning taraqqiy qilishi, davlatlarning qudratli bo`lishi avlodlar tarbiyasiga ko`p jihatdan bog`liq, deb hisoblaydi adib. Tarbiya zurriyot dunyoga kelgandan boshlanib, umrning oxiriga qadar davom etadi. U bir qancha bosqichdan — uy, bog`cha, maktab va jamoatchilik tarbiyasidan tashkil topgan. Avloniy tarbiyaning doirasini keng ma'noda tushunadi. Uni birgina axloq bilan chegaralab qo`ymaydi. U birinchi navbatda bolaning sog`ligi haqida g`amxo`rlik qilishi lozimligini uqtiradi. Avloniyning fikricha, sog`lom fikr, yaxshi axloq, ilm-ma'rifatga ega bo`lish uchun badanni tarbiya qilish zarur. «Badanning salomat va quvvatli bo`lmog`i insonga eng kerakli narsadir. Chunki o`qumoq, o`qutmoq, o`rganmoq va o`rgatmoq uchun insonga kuchli, kasalsiz jasad lozimdir». Abdulla Avloniy badan tarbiyasi masalasida bolani sog`lom qilib o`stirishda ota-onalarga murojaat qilsa, bolani fikr tomondan tarbiyalashda o`qituvchilarning faoliyatlariga alohida e'tibor beradi. Bolalarda

fikrlash qobiliyatini o`stirish va bu tarbiya bilan muntazam shug`ullanishi benihoya zarur va muqaddas bir vazifa. Binobarin, u muallimlarning «diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas vazifadur... Negaki fikrning quvvati, ziynati, kengligi, muallimning tarbiyasiga bog`liqdur».Ayni zamonda muallif ta'lim va tarbiya uzviy bog`liq ekanini ham ta'kidlaydi: «Dars ila tarbiya orasida bir oz farq bor bo`lsa ham, ikkisi bir-biridan ayrilmaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kapidur»— deydi.Abdulla Avloniyning fikricha, inson butun borliqning ko`rki va sharafidir. Inson o`z go`zalligi va murakkabligi bilan koinotdagi barcha mahluqotlardan afzaldir. Butun mavjudot insonga xizmat qilishi kerak, chunki inson uning sohibidir. Chunki insonning aqli bor. U shu aql yordamida ilm egallaydi, ilm tufayli dunyoni boshqaradi.:

«Aql, — deydi Avloniy, — insonlarning piri komili, murshidi yagonasidur, ruh ishlovchi, aql boshlovchidir. ...insonni hayvonlardan so`z va aql ila ayirmishdur. Lekin inson aql va idroki soyasida o`ziga keladigan zarar va zulmlardan saqlanur. Er yuzidagi hayvonlarni asir qilib, bo`ynidan boylab, iplarining uchini qo`llariga bergan insonlarning aqlidur». Avloniy insonga va uning aqliga ana shunday yuksak baho beradi. «Ilm insonlarning madori, hayoti, rahbari najotidur. Agar aqlingni qo`li nafsingni jilovini ushlasa, sani yomoni yo`llarga kirmoqdan saqlar. Har narsa ko`p bo`lsa, bahosi arzon bo`lur, ammo aql esa ilm va tajriba soyasida qancha ko`paysa, shuncha qimmatbaho bo`lur».«Turkiy guliston yoxud axloq» kitobi ma'rifatparvarlik g`oyalarini targ`ib qiladi. Abdulla Avloniy kitobda ilm to`g`risida bunday deydi: «Ilm dunyoning izzati, oxiratning sharofatidur. Ilm inson uchun g`oyat oliy, muqaddat bir fazilatdur. Zeroki, ilm bizga o`z ahvolimizni, harakatimizni oyina kabi ko`rsatur. Zehnimizni, fikrimizni qilich kabi o`tkur qilmoq, ... Ilmsiz inson mevasiz daraxt kapidur...». Avloniy ilmni umuman emas, balki uning amaliy va hayotiy foydalarini aytib, «Bizlarni jaholat, qorong`ulikdan qutqarur. Madaniyat insoniyatni ma'rifat dunyosiga chiqarur, yomon fe'llardan, buzug` ishlardan qaytarur, yaxshi xulq va odob sohibi qilur... Alhosil butun hayotimiz, salomatimiz, saodatimiz, sarvatimiz, maishatimiz, himmatimiz, g`ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilma bog`lidur».

Adibning obrazli ifodasiga ko`ra, ilm bamisoli bodomning ichidagi mag`iz. Uni qo`lga kiritish uchun mehnat qilish, ya'ni chaqib uni po`chog`idan ajratib olish kerak. U ilmning jamiyat taraqqiyotidagi rolini yaxshi tushunadi. Shuning uchun ham u, yoshlarni ilm sirlarini bilishga, hodisalar mohiyatini echishga, kitob mutolaa qilishga chaqiradi. Uning fikricha, ilm agar jamiyat manfaatiga xizmat qilmasa, xalq farovonligi yo`lida qo`llanmasa, u o`likdir. A.Avloniy o`z ilmini amalda qo`llay oladigan kishilarga yuksak baho beradi, ularni dono insonlar, deb ataydi. Abdulla Avloniy mehnatsiz kun kechirishni barcha yomon sifatlarning ibtidosi, deb hisoblaydi. Shuning uchun ham u, mehnatni ulug`laydi, mehnat kishining eng go`zal fazilatidir, deydi. Bu jihatdan uning «Aqlli bog`bon» hikoyasi xarakterlidir. Hikoyada aytilishicha: «bir bog`bonning uch o`g`li bo`lib, ular dangasa va ishyoqmas bo`lganlar. Otada ularga meros qoladigan tangatillo yo`q. Ota umri tugayotganini sezib, farzandlari taqdiridan tashvishga tushadi. O`ylab-o`ylab shunday yo`l tutadi. Har uchchala o`g`lini yoniga chorlaydi. «Ko`zim ochiq ekan, vasiyatimni sizlarga aytib ketay. Mehnatu mashaqqat ila bir ko`za oltin yiqqanman. Uni mana shu boqqa, toklarning birini tagiga ko`mganman. U — sizlarniki. Biroq bu ishga ko`p yil bo`ldi. Harchand urinsam ham ko`milgan joyni xotirlay olmadim. Uni o`zlaringiz izlab topinglar va o`zaro bo`lishib olinglar», deydi. Bir ko`za tilla daragini eshitib uch ishyoqmas uni izlashga tushib ketadi. Bog`ning hamma erini kovlab chiqishadi. Sirli ko`za chiqmaydi. Yana erinmay kovlashga tushadilar. Kutilgan natija esa hamon yo`q. Shu taxlit bog` ichi bir necha qayta ag`dar-to`ntar qilinadi. Erlar qazilaverib, tuprog`i upaga aylanib ketadi hamki, oltinli ko`za topilmaydi. Bu orada uzumzordagi toklarning eng chuqur ildizlarigacha ochib ko`riladi. Bog`da o`sha yili chunonam hosil bo`ladiki, undan bir necha ko`zani to`ldirgulik oltin oladilar.» Uch dangasa o`g`illar ota gaplarining asl ma'nosini, oltin — mehnatda ekanligini tushunib etadilar».

Avloniy intizomni inson xarakterini tarbiyalovchi, mukammallashtiruvchi manba, deb biladi, hamda unga doim rioya qilish kerakligini ta'kidlaydi: «Intizom qiladurgan ibodatlarimizni, ishlarimizni har birini o`z vaqtida tartibi ila qilmoqni aytilur. Agar er yuzida intizom bo`lmasa edi, insonlar bir daqiqa yashay olmas

edilar. Har bir millatning taraqqiysi va toliysi ishlarini vaqtida, nizomdan chiqarmay tartibi ila yuritilmoqg`a bog`liqdur... Chunki tartib va nizomni rioya qilmagan kishilarning ishlari hamma vaqt notamom, o`zlari parishon bo`lurlar. Ammo ishlarini tartib uzra yuritgan kishilarning ishlari erda, o`zlari tinch va rohatda o`tkarurlar». Biz turkustonliklar o`z vatanimizni jonimizdan ortiq suydig`imiz kabi, arablar Arabistonlarini, qumlik, issiq cho`llarini, eskimular shimol taraflarini, eng sovuq qor va muzlik erlarini boshqa erlardan ziyod suyarlar. Agar suymasalar edi, havosi yaxshi, tiriklik oson erlarga o`z vatanlarini tashlab hijrat qilur edi», — deydi Avloniy. Avloniy idrok va zako deb ochuq fikrni, xushtabiat, ziyrak bo`lmoqni tushunadi. U idrok va zakoni ma`rifatparvarlik bilan bog`lab, «yoshlikdan boshlab zehn va idrokimizni quvvatlandurmoq uchun aziz umrimizni o`yin-kulgu, safsata, moloya'ni kabi behuda so`zlar ila o`tkarmay, har xil kitob, g`azeta va jurnallarni o`qub, fikrimizni ochmoq, zehnimizni quvvatlandurmoq lozimdur».

Abdulla avloniy o`z ona tilini mukammal bilish, har bir so`zni o`z o`rnida ishlatish, milliy adabiy tilining taraqqiysi uchun jonkuyarlik qilish zarur, — deydi. «Har bir millatning dunyoda borligin ko`rsatg`on oynai hayoti: til va adabiyotidir. Milliy tilni yo`qotmoq millatning ruhini yo`qotmoqdur. Hayhot! Biz Turkistonliklar milliy tilni saqlamoq, bir tarafda tursun kundan-kun unutmoq va yo`qotmoqdadurmiz. Tilimizning yarmiga arabiy, forsiy ulangani kamlik qilub, bir chetiga rus tilini yopishtirmoqdadurmiz. Durust, rus tilini bilishimi kerak, lekin o`z erinda ishlatmoq va so`zlamoq lozimdur. Zig`ir yog`i solub, moshkichiri kabi qilub, aralash-quralash qilmoq tilning ruhini buzadur.

... «Bobolarimizga etushg`on va yarag`on muqaddas til va adabiyot bizga ham kamlik qilmas. O`z uyimizni qidirsak va axtarsak, yo`qolganlarini ham topamiz. Yo`qolsa yo`qolsin o`zi boshimga tor edi,» — deb Evrupa qalpog`ini kiyub, kulgu bo`lmoq zo`r ayb va uyatdur». Avloniy so`zlashuv odobiga ham alohida e`tibor beradi. U so`zning inson qadr-qimmatini belgilashdagi mohiyatiga yuqori baho berib, «So`z insonning daraja va kamolini, ilm va fazilini o`lchab ko`rsatadurgan tarozusidir. Aql sohiblari kishining tilidagi fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr

va qiymatini soʻzlagan soʻzidan bilurlar»,— deydi. Avloniy xasislikni juda sodda, aniq ifoda va detallar yordamida oʻquvchiga etkazishga urinadi. Ipak qurtning taqdirini koʻz oldingizga keltiring. U pilla ichida oʻralib, hayotini mahv etadi. gʻanchalar mashaqqat bilan hosil boʻlgan ipak boshqalarga nasib qiladi. Umrini mol-dunyo hirsini bilan oʻtkazgan insonlar taqdiri ham shunday, — deydi adib.«Turkiy guliston yohud axloq»ning birinchi sahifasidan to soʻnggi sahifasigacha Avloniyning insonparvarlik gʻoyalari ifodalangan. U hammadan burun xalq manfaatini koʻzlaydi, xalqqa bajonu dil xizmat qilishni oʻzining muqaddas burchi deb biladi. Uning nazarida kishilar gʻamini emagan, xalqdan uzoq turgan igʻvogar, gʻiybatchi inson emas. Muallif chaqimchilik, gʻiybat, hasad, munofiqlik, yolgʻonchilik, ikkiyuzlamachilik haqida toʻxtalib, ularning insonlar hayotiga zararini atroflicha koʻrsatib beradi. Gʻiybatchi va chaqimchi kishilarni Avloniy buzoqboshiga oʻxshatadi. Buzoqboshi daraxt ildizini kemirib quritgani kabi chaqimchi va gʻiybatchilar ham kishilar oʻrtasidagi mehr-muhabbat daraxtini emiradilar. Donishmandlardan biri aytganidek, «Mol va ashyo oʻgʻrilaridan koʻra odamlar orasida doʻstlik, ulfat, muhabbatni oʻgʻiraydurgan odamlardan saqlanmoq lozimdir». Avloniy gʻiybatchilik va uning oqibatini shunday tahlil etadi: «Inson boshqa gunohlarini nafsning lazzati uchun qiladur. Ammo gʻiybat sohibi lazzat oʻrniga oʻz boshiga yo bir boshqa kishining boshiga bir balo hoziraydur. Chunki, soʻz borib gʻiybat qilinmish kishining qulogʻiga etar. Gʻazab qoni harakatga kirar. Gʻiybatchidan oʻch olmoq fursatini poylar. Shunday qilub, gʻiybat soyasida ikki musulmon orasiga zoʻr dushmanlik tushar. Oxiri oʻlumlugacha borur. Shul tariqa gʻiybatdan tugʻulgan adovat choʻzulmoqgʻa oid boʻlib, dushmanlik zoʻrayub, oʻz oralaridagi xususiy janjallar ila aziz umrlarini uzdirub, umumiy xalq foydasi uchun ishlanadurgan milliy ishlardan mahrum boʻlmaklari ila barobar aholining orasidan ittifoqning yoʻqoluviga sabab boʻlurlar».

Gʻiybatni soʻylamoq harom oʻlgani kabi eshitmoq ham haromdir.

Rasuli akram nabiyi muhtaram sallolohu alayhi vassalam afandimiz:

«Gʻiybatdan saqlaningiz, gʻiybat zindondan ham yomonroqdur»³, — demishlar. Oʻsha kitobida avloniy har bir kishi oʻz vazifasiga sadoqat bilan

kirishishi, agar u murabbiy bo`lsa, o`z shogirdlarining ko`ngliga ma'rifat ishqini solishi, xalq o`rtasiga ma'rifat tarqatishi zarurligini ta'kidlaydi.«Hozirgi zamonda maqsadga etmak, o`z millatiga xizmat qilmoq, xalqg`a maqbul bo`lmoq uchun ilm va mol lozimdur. Olamdagi hamma millatlarning hol va qudratlari mol va boyliklari ila o`lchanadur. ...Mol topmoqning eng barakatli yo`llari: hunarmandchilik, ekinchilik, chorvachilik, savdogarlikdur. Bularning har biriga ham bu zamonamizda bilim lozimdur... Ameriqoliklar bir dona bug`doy ekub, yigirma qadoq olurlar. Evropaliklar o`zimizdan olgan besh tiyinlik paxtamizni keturub, o`zimizga yigirma besh tiyinga soturlar. Ammo biz osiyoliklar, xususan turkistonliklar, dumba sotub, chandir chaynaymiz, qaymoq berib, sut oshiyimiz, non o`rniga kesak tishlaymiz», deb Avloniy hozirgi zamonga muvofiq kishi bo`lmoq uchun ilm va ma'rifatni egallashimiz kerak degan shiorni o`rtaga tashlaydi. Abdulla Avloniy 1917 yil to`ntarishidan keyin, 1918 yildan boshlab respublikamizda o`qituvchilar uyushmasi, qrovullar, tunukachilar, ko`nchilar, hunarmandlar va bosmaxona xodimlarining kasaba uyushmalarini tashkil qilib, ularga rahbarlik qiladi. Sobiq eski shahar ishchi dehqon Sovet Ijroiya Komitetiga rais qilib saylanadi. Avloniy Turkiston respublikasi milliy Komissariyatining mas'ul xodimi sifatida milliy urf-odatlar va yangicha madaniy normalar hamda qonunlarga doir masalalar bilan shug`ullanadi. 1919—1920 yillarda Avloniy Afg`onistonning Hirot shahrida Sovet elchixonasida bosh konsul bo`lib ishladi. Xalqimiz o`rtasida birodarlikni mustahkamlash sohasidagi olib borgan ishlari uchun Afg`oniston shohi Omonullaxon tomonidan kumush soat bilan taqdirlandi. Bular Avloniyning tariximizdagi o`ziga xos o`rni borligini ko`rsatadi. 20-yillarda Avloniy turli ijtimoiy vazifalar bilan birga muallimlik kasbini ham davom ettirdi, savodsizlikni tugatishda faol qatnashdi. Abdulla Avloniy 1920 yildan boshlab Toshkentda tashkil qilingan o`lka bilim yurtida, so`ngra xotin-qizlar bilim yurtida mudirlik qildi. U xalq maorif institudida, turkfront harbiy maktabida (harbiy bilim yurti) o`qituvchi bo`lib ishladi. 1924—29 yillarda O`rta Osiyo Davlat universitetida (SAGU) va boshqa oliy o`quv yurtlarida o`qituvchilik qilish bilan birga ilmiy-tadqiqot ishlari olib bordi.

Abdulla Avloniy yangi adabiyot dasturi asosida 1933 yilda o`zbek maktablarining VII sinflari uchun «Adabiyot xrestomatiyasi» tuzdi. Abdulla Avloniyning mehnati yuksak taqdirlanib, unga o`zbek madaniyati va adabiyotini yuksaltirishda, xodimlar tayyorlashda, uzoq yillik halol mehnati uchun 1925 yilda «Mehnat qahramoni» unvoni, 1930 yilda mehnatsevarligi, ilmiy ishlari va asarlari uchun «O`zbekiston maorifi zarbdori» unvoni berildi. Abdulla Avloniy 1934 yilning 25 avgustida Toshkentda vafot etdi. Abdulla Avloniyning ta'lim-tarbiya sohasidagi qarashlari o`zbek xalqining ruhiyati, turmush tarzi, milliy qadriyatlari bilan chambarchas bog`langan. Uning boy pedagogik merosi milliy maktab, milliy pedagogikani rivojlantirishda qimmatbaho manba bo`lib xizmat qiladi. Shu ma'noda Avloniyning siymosi, faoliyati biz uchun qadrlidir.

O`zbekistonda 1917-1924 yillarda maktab va marifat

1917 yil to`ntarishidan keyin Markaziy Osiyo xalqlarining hayotida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-mafkuraviy va xalq maorifi sohalarida keskin o`zgarish yuz berdi. Turkiston o`lkasida milliy demokratiya vakillari, mashhur ma'rifatparvar ziyolilar tomonidan yangi usuldagi maktablarning keng tarmog`ini yaratish, maktab-maorif borasida zudlik bilan islohotlarni amalga oshirish yuzasidan bir qator takliflar ilgari surildi. Bu davrda milliy ziyolilar faoliyati keng tus oldi, jumladan: jadidchi ziyolilar Mahmudxo`ja Behbudiy, Munavvar Qori, Sadridin Ayniy, Fitrat, Cho`lpon, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy, Hamza, G`ozi Yunus, Xurshid va boshqa ziyolilar madaniyat, maorif sohalarida jonbozlik qildilar va yangi usuldagi maktablarning keng tarmoqlarini yaratish sohasida faoliyat ko`rsatdilar. 1917 yil fevralidan oktyabr orasida Turkistonning yirik shaharlarida turli tillarda dars beriladigan xususiy maktablar ochildi. Turkiston o`lkasining markazi — Toshkentda 1917 yil 9—14 may kunlari o`qituvchilarning 1-o`lka qurultoyi bo`lib, bunda «Turkiston o`qituvchilar ittifoqi» tashkil etildi.

1918 yil 9 aprelda Munavvar Qori uyida to`plangan jadidlar Turkiston Xalq dorilfununining musulmon bo`limini tashkil etish maqsadida 9 kishidan iborat tashkilot komissiyasini tuzadi. Ular 22 kun ichida musulmon bo`limi dasturlarini tuzadilar. O`sha yilning 3 mayida dorilfununning musulmon bo`limi rahbariyatiga

saylov bo`lib, unda Munavvar Qori rais (rektor), Iso To`xtaboev birinchi muovin, Burxon Habib ikkinchi muovin, Abdusamad Qori Ziyobov xazinador, Muxtor Bokir sarkotib bo`lib saylandi. 13 may (yakshanba) kuni Toshkentning eski shahar qismida Vikula Morozovning sobiq do`koni binosi (hozirgi o`zbek yosh tomoshabinlar teatri)da musulmon aholi uchun “Xalq dorilfununi” ochiladi. Bu bo`lim tez orada o`ziga xos yirik bilim maskaniga aylanadi.

Universitet tarkibida ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy-matematika, tarix-filologiya, qishloq xo`jaligi va texnika fakulteti bor edi. 1919 yil fevraldan universitet qoshida ishchi fakulteti ham faoliyat ko`rsata boshladi. 1918 yil noyabrda Toshkentda maxsus sharqshunoslik ixtisosligidagi oliy ta'limning to`ng`ichi — Turkiston sharq instituti tashkil qilindi. Institut haqidagi Nizomda uning asosiy vazifalari qilib Turkiston mahalliy aholisi va qo`shni mamlakatlar aholisi tilini yaxshi biladigan sharqshunos olimlar va amaliyotchi xodimlar tayyorlashdir, deb belgilab qo`yilgan edi. 1920 yilda Turkiston xalq universitetiga muqobil Turkiston davlat universiteti (keyin O`rta Osiyo, hozirgi M.Ulug`bek nomidagi O`zbekiston milliy universiteti) tashkil qilindi. Universitet faoliyatining birinchi yili oxiriga kelib unda 6 ta fakultet: ijtimoiy-iqtisodiy, tarix-filologiya, fizika-matematika, texnika, tibbiyot, qishloq xo`jalik fakultetlari ish olib bordi. Vaqt o`tishi bilan universitet faqat eng yirik o`quv yurtigina emas, balki ilmiy-nazariy va amaliy tafakkurning, tabiiy va amaliy fanlarning juda xilma-xil sohalari bo`yicha olib boriladigan tadqiqotlarning eng muhim markazi ham bo`lib qoldi.

Bolsheviklarning aksil milliy, umuminsoniy ilg`or ma'rifatchilikka dushmanlik qilishlariga qaramasdan 1917—1924 yillarda O`zbekistonning hozirgi hududida madaniy-ma'rifiy turmush vujudga keldi, xalq ma'naviyatida o`z aksini topdi. Xalq ta'limining iste'dodli tashkilotchilari Abdulqodir Shakuriy, Ismatulla Rahmatullaev, Ishoqxon Ibrat, Munavvar Qori, Mahmudxo`ja Behbudiy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Sadriddin Ayniy, Abdulla Avloniy va boshqalar katta pedagogik ish olib bordilar. Uzoq tarixga ega bo`lgan o`zbek xalqi, ijtimoiy-siyosiy, diniy to`siqlarga qaramay, Markaziy Osiyodagi boshqa xalqlar kabi ilg`or fikr egalarini, buyuk olimlarni etkazdi, insoniyatga ilm-fan, ma'naviyat sohasida

o`lmas durdona asarlar, fikrlar qoldirdi. Bunday ilg`or fikrli mutafakkir olimlarning asarlari Turkiston o`lkasi maktablarida to 1917 yil oktyabr to`ntarishiga qadar asosiy manba sifatida foydalanib kelingan. Jumladan, «Haftiyak» kitobi bo`lib, unda Qur'on suralaridan ettitadan biri tanlab olingan. Taxminan, VIII asrlarda yozilgan. X—XII asrlarda fors-tojik tilida islom dini ruknlari bayon etilgan “Chorkitob”, XII asrlardan boshlab esa Ahmad Yassaviyning hikmatlari asosida bilimlar berilgan.

Abu Nasr Forobiy, Yusuf Xos Hojib, Abulqosim Mahmud bin Umar Zamaxshariy, Alisher Navoiy asarlaridan ham keng foydalanilgan. Zero, bunday nodir asarlar va sharq mutafakkirlarining oliyjanob hikmatlari, g`oyalari XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Turkiston o`lkasida pedagogik va uslubiy fikrlarning taraqqiy etishida muhim rol o`ynadi. Ayniqsa Turkiston xalqlarining ma'rifatparvarlik pedagogikasi taraqqiyotida asosiy zamin bo`ldi. Markaziy Osiyo, jumladan Turkiston o`lkasida mahalliy maktablarning xususiyati, ta'lim-tarbiya ishlarining mazmuni, uni tashkil etish usullari o`sha davr tarbiyasi maqsadiga mos bo`lgan.

Umuman Markaziy Osiyoda Oktyabr to`ntarishiga qadar bir necha turdagi maktablar mavjud edi. Ular:

1. Musulmon diniy maktablar:

- a) maktab (xona) — eski maktab;
- b) qorixona;
- v) madrasa;

2. Rus maktablari:

- a) umumiy ma'lumot maktablari;
- b) kasb maktablari;
- v) rus-tuzem maktablari;
- g) rus tilini o`rgatish maktablari.

3. “Yangi usul” maktablari (usuli jadid). Bu davr ijtimoiy-madaniy hayotidagi kuchlar o`rtasida yuz berayotgan sinfiy kurashning murakkabligi maktab-maorif masalalarida ham o`z ta'sirini ko`rsatdi. Demak, endi turli vositalarni ishga solib

yangi mazmundagi ma'rifatni tashviq qilish, tarbiya usullarini zamonaviylashtirish ta'limda qulay usullarni topish muammolari turar edi. Bu borada Turkiston o'lkasidagi dastlabki maktablarda ilg'or-ma'rifatparvar pedagoglar — toshkentlik Saidrasul Saidazizov, Abdulla Avloniy, namanganlik Ishoqjon Junaydullaev — Ibrat, samarqandlik Abduqodir Shakuriy, Saidahmad Siddiqiy, Ismatulla Rahmatullaev, qo'qonlik Hamza Hakimzoda Niyoziyalar muhim rol o'ynashdi. Ular XIX asrning II yarmida maydonga kelgan ma'rifatchilik harakatining merosxo'rlari sifatida butun o'lkada katta obro'ga ega bo'lib, rus, ozarbayjon, tatar va boshqa qardosh xalq pedagoglarining ta'lim-tarbiya haqidagi fikrlarini hamda darsliklarini o'rganib o'lka maktablarida keng yoyishda jonbozlik ko'rsatdilar. Turkistonda ochilgan rus va tatar muallimlari boshchilik qilgan o'zbek maktablarida qo'llangan usullardan foydalanib o'zlari tashkil qilgan maktablarda uzoq vaqt davom etgan “hijo” usuli o'rniga “usuli savtiya”da ta'limni tashkil qildilar va darsliklar yaratdilar.

Turkistonda milliy davlat chegaralanishi o'tkazilganidan so'ng xalq ta'limi va pedagogik fikrlar (1924-1941) 1924 yilda amalga oshirilgan milliy davlat chegaralanishi natijasida mintaqa qartasi qaytadan tuzildi. Sobiq Sovet hokimiyati yillarida kommunistik partiya rahbarligida respublikada adolatsiz milliy siyosat amalga oshirildi. To'ntarishning dastlabki kunlaridan boshlab mamlakatda bir tomonlama madaniy inqilobning amalga oshirilishiga alohida ahamiyat berildi, maktablarda o'quv-tarbiya ishlari mazmuni tuzumning maqsadi asosida o'zgardi. Din va «Qur'oni Karim»ga e'tibor umuman taqiqlandi. Tarix darslarida voqealar buzib talqin etildi. Adabiyot darslariga esa ko'proq rus yozuchilarining asarlari bilan tanishtirishga katta ahamiyat berildi. Sho'rolar tuzumi davrida kommunistik firqa qarorlari asosida pedagogika fanini shakllantirishda rus pedagoglari asarlaridan unumli foydalanib asarlar yozishga zo'r berildi. Aksariyat hollarda esa rus pedagog olimlari yozgan darsliklardan foydalanildi. Natijada o'zbek pedagogikasi markscha-lenincha nazariya doirasida shakllangan soxta fanga aylanib ketdi. Bu davrda nafaqat pedagogika, balki boshqa fanlarning ham rivojlanishi sust kechdi. Masalan, «O'zbekiston tarixi» aslida «SSSR tarixi»

darsligining ilovasi edi. «SSSR tarixi» esa Rossiya tarixidan iborat bo'lganligi ma'lum. Xuddi shu kabi o'zbek pedagogikasi ham sovet pedagogikasining tarkibiy qismiga aylandi. O'sha davrlarda yozilgan ko'pgina pedagogik asarlar bugungi kunda o'z ahamiyatini yo'qotdi. Chunki o'zbek pedagogikasi nihoyatda siyosiylashgan edi. Pedagog olimlar tadqiqotlarida Marks, Engels, Lenin asarlaridan ko'chirmalar asosiy o'rinni ishg'ol qilardi.

Bolalar va o'smirlarga umumiy ta'lim berishni tezlashtirish hamda kattalar o'rtasida savodsizlikni tugatish harakati boshlandi. 1930 yil 14 avgustda sobiq SSR Ittifoqi Markaziy Ijroiya Komiteti va Xalq Komissarlari Soveti tomonidan qaror qabul qilindi. Bu qaror umumiy boshlang'ich ta'limni joriy etish va savodsizlikni qisqartirishga yordam berdi. 30-yillarning oxirlariga kelib, umumiy etti yillik ta'limni amalga oshirishga kirishildi. Biroq bu borada jiddiy xatoliklarga yo'l qo'yildi. Jumladan, maktab yoshidagi bolalarning bir qismi o'qishga tortilmadi. Mahalliy millat bolalari orasida o'qishni tashlab ketish ortib bordi. Ko'pgina maktablarda muallimlarning bilim darajasi etarli bo'lmaganligi tufayli o'qish saviyasi talabga javob bermas edi. Shuningdek, maktablar soni muttasil ortib borayotgan bo'lsada, ularning o'quv moddiy bazasi nochor ahvolda qolayotgan edi.

Ma'lumki, bolsheviklar mafkurasi negizida sinfiy kurash g'oyasi ustivorlik qildi. O'zgacha fikrlashni «sinfiy dushman» deb baholandi. Ta'lim sohasini «sinfiy dushman»dan tozalash maqsadida hatto maxsus qarorlar ham qabul qilindi. Masalan, VKP (b) MQ O'rta Osiyo byurosi 1933 yil 27 martda o'qituvchi kadrlar safini tozalash haqida qaror qabul qiladi va uning natijalari shu yilning 25 aprelida bo'lib o'tgan O'rta osiyo bo'yicha partiyaning madaniy sohaga bag'ishlangan kengashida muhokama qilinadi. Bunda mavjud 700 o'qituvchidan faqat 120 tasi maktablarda ishlashga loyiq deb topildi. Bunday «tozalash»dan maqsad saviyasi past bo'lsada mehnatkash tabaqalaridan chiqqan kishilarni tanlab olib, eng zakovatli omilkor kishilarni siqib chiqarib, «shaklan milliy, mazmunan proletar madaniyati»ni vujudga keltirishdan iborat edi. «Tozalash»da kishining qobiliyati, madaniy saviyasi va ma'lumot darajasi emas, balki ijtimoiy kelib chiqishi asosiy

mezon qilib olindi. Sobiq SSSR MK va XKKning 1929 yil 7 avgust qaroriga asosan arab alifbesi o`rniga lotin alifbosi qabul qilindi. Arab yozuvining lotinlashtirilishi dinga qarshi tashviqotning bir shakli edi. Bu islohotning oqibatida Sharq xalqlari tarixi va madaniyatini o`zida mujassam qilgan minglab arab yozuvidagi qimmatbaho manbalardan O`zbekiston xalqlarini mahrum qildilar. O`sha davrning taniqli tilshunos olimi G`ozi Olim Yunusov va ilg`or pedagoglar bu islohotni madaniy bilimsizlik deb baholadilar. 1940 yilning may oyida O`zbekistonda «O`zbek yozuvini lotinlashtirilgan alfavitidan rus grafikasi asosidagi yangi o`zbek alfavitiga ko`chirish to`g`risida»gi qonun qabul qilindi. Mazkur siyosatlar tufayli o`zbek xalqi o`z tarixi, milliy urf-odatu an'ana, umuminsoniy qadriyatlarini bilish va o`rganish imkoniyatlaridan mahrum bo`ldi. Millat taqdiri, maorif ravnaqi uchun jon fido qilgan, erkin, hur fikrli alloma ma'rifatparvarlar - Abdurauf Fitrat, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Elbek, Otajon Hoshimov, Shokir Sulaymon, Cho`lpon, Abdulla Qodiriy qatl etildi. Usmon Nosir, Botu va boshqalar Sibirga surgun qilindi.

Yuqorida aytilgan fikrlardan xulosa shuki, go`yo to`ntarish Turkiston o`lkasida ma'rifatning, ijtimoiy tuzumning, ishlab chiqarishning sezilarli darajada rivojlanishida muhim rol o`ynagan. O`lkada juda ko`plab ziyolilar etishib chiqdi, zavod va fabrikalar qurildi, lotincha savodsizlikka barham berildi. Lekin kezi kelganda shu narsani ham qayd etish kerakki, Oktyabr to`ntarishi o`lkada, yuqorida ta'kidlanganidek, sobiq sovet ishlarini amalga oshirishda katta ahamiyat kasb etish bilan birga, o`zbek milliy qadriyatlariga putur etkazishga, milliy xalqni ruslashtirishga harakat qilingani, ma'naviyatimizning yo`qolayotganligiga, tariximizning toptalishiga urinishlar bo`lganligini hech kim inkor etolmaydi, albatta. Chunki har qanday xalq o`z milliyligi, qadriyatlari va madaniyati bilan buyukdir. O`zbek xalqining ana shu buyukligi ruslar istilosi ostida ko`p yillar davomida toptalib, oyoq osti qilindi. Endilikda shukrlar bo`lsinki, mustaqillik sharofati bilan yo`qotayozgan barcha milliy va ma'naviy boyliklarimiz, qadriyatlarimiz tiklanmoqda. Bu albatta, shu bugungi o`zbek maktabini, uning

ta'lim-tarbiyasini sharqona uslubda, jahon redagogikasining ilg'or tamoyillari asosida qayta qurishimizda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tarixdan ma'lumki, sobiq Sovet davlati, xalqi o'z boshidan kechirgan og'ir davrlardan biri ikkinchi jahon urushi yillaridir. O'sha davrda mamlakatimiz yoshlarini, xususan respublikamiz yoshlarini yuqori axloq ruhida, ayniqsa vatanparvarlik, do'stlik, mehnatsevarlik, ongli intizom, fidokorlik, birdamlik ruhida tarbiyalash avj olib ketdi. Bu tarixiy sharoit taqozosi edi. 1941 yil 22 iyunda fashistlar Germaniyasi hujum qilmaslik haqidagi bitimni buzib, urush e'lon qilmay turib sobiq Sovet Ittifoqiga bostirib kirdi. Sobiq Sovet Ittifoqi hamma xalqlarni Vatanni yakdillik bilan mudofaa qilish uchun otlantirdi. Sharqda mash'al — O'zbekiston ham himoyaga o'zining munosib hissasini qo'shdi. Kishilar fabrika va zavodlarda, shaxta va temir yo'llarda, kolxoz, sovxoz va MTS larda — hamma joyda “Hamma narsa front uchun, hamma narsa g'alaba uchun” degan shior ostida fidokorona ishladilar. Butun kuch, vosita va imkoniyatlar Vatan mudofaasiga, dushman ustidan g'alaba qilishga safarbar etildi. Mudofaa fondi tuzish, tanklar, samolyotlar hamda boshqa jangovar texnikalar qurish uchun mablag` yig'ishda umumxalq harakatining avj olishi xalqlarning vatanparvarligini yana bir bor isbot etdi. 1943 yilda O'zbekiston hududida 154 ta bolalar uyi bor edi. Bolalar uyining soni 1945 yilga kelib 242 taga, undagi tarbiyalanuvchilar soni esa 31.500 ga etdi.

Urush davrida o'qituvchilar sonini ko'paytirishga alohida e'tibor berildi. Chunki ko'pchilik pedagoglar frontga safarbar qilinganligi uchun Respublika bo'yicha 1940—1941 o'quv yilida 36267 nafar o'qituvchidan 30616 kishi qoldi. Frontga ketgan o'qituvchilar o'rnini to'ldirish uchun qisqa muddatli o'qituvchilar tayyorlash kurslari ochildi. 1941 yildan 1943 yilgacha bu kurslarni 16 ming o'qituvchi bitirib chiqdi. Boshqa sohada ishlayotgan o'qituvchilar ham maktabga qaytarildi. Mahalliy maktablar uchun o'qituvchilar tayyorlash ishiga, ayniqsa, o'zbek xotin-qizlaridan ko'proq jalb etish zarurligi alohida qayd etildi.

Shaharlardagi maktablarda o'qish uch smenada olib borilar edi. Bu hol esa tabiiy holatda ta'lim-tarbiya jarayonini qiyinlashtirishga olib kelgan edi. Darslar 40 minutga qisqargan. Ashula va rasm darslari umuman o'tilmagan. Kitoblarning

etishmasligi tufayli o`qituvchilar og`zaki tushuntirishga katta e'tibor berdilar. Yangi o`tiladigan dars o`qituvchi tomonidan doskaga yozilar, o`quvchilar uni daftarga ko`chirib olishar edi. Sharoit taqozosi bilan ko`pchilik o`quvchilar ham maktabda o`qib, ham qishloq xo`jalik ishlarida faol qatnashdilar. Barcha ishlab chiqarish muassasalarida, zavod va fabrikalar qoshida kurslar ochilib, o`quvchilar o`qishdan ajralmagan holda mehnat qildilar.

O`zbekiston mahalliy Sovetlari, sobiq SSSR XKS ko`rsatmasiga binoan, 1943 yilning 1 yanvaridan boshlab 8—10-sinf o`quvchilarini hamda katta yoshdagi o`zbek o`qituvchilarini o`qish haqi to`lashdan ozod etdi. Qozoq, qirg`iz, tojik, qoraqalpoq, turkman va boshqa mahalliy xalqlar bolalari ham o`qish haqi to`lashdan ozod bo`lishdi. 1942 yilning boshida sobiq SSSR Xalq Komissarlari Soveti qishloq xo`jalik asoslarini maktabda o`qitiladigan fanlardan biri sifatida kiritish haqida buyruq chiqardi. Davlatning maxsus ko`rsatmasiga binoan 1943 yildan boshlab ba'zi maktablarda o`quv ishlab chiqarish ustaxonalari ochila boshlandi. Ikkinchi jahon urushi g`alaba bilan tamom bo`lgach respublika xalq ta'limi urushdan keyingi yillarda bir qator jiddiy qiyinchiliklarni engib o`tishga to`g`ri keldi. Urush davrida maktablar tarmog`i birmuncha qisqargan, o`quvchilar soni ham shunga yarasha kamaygan edi. Ko`pchilik o`quvchilar turli sinflardan o`qishni tashlab, frontga, front uchun qurol-aslaha ishlab chiqaradigan zavod va fabrikalarga ishga ketib qolishdi. O`sha yillarda yangi maktab binolari qurilmaganligi va eski maktablarni o`z vaqtida ta'mirlanmaganligi sababli ko`p maktab binolari o`quv jarayonini maromida tashkil etish va gigiena talablariga javob bermas edi. Urushdan keyingi dastlabki yillarda o`quvchilarning maktabni tashlab ketishi garchi birmuncha kamaygan bo`lsa ham, har holda davom etaverdi. Tuman xalq maorif bo`limlari mudirlari, maktab direktorlari va ta'lim bo`yicha direktor muovinlarining 60% dan ko`prog`i tegishli ma'lumotga ega emasdi. 1950 yilda 7125 maktab o`qituvchilarga muhtojlik sezardi.

Rasmiy Hokimiyat soxta proletar baynalmilalligini amalda kuchaytirish maqsadida O`rta maktablarni tamomlab chiqqanlarning ko`plari sanoat va qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishida ishlashlariga to`g`ri keldi. Biroq ular bu amaliy

faoliyatga etarli sur'atda tayyorlanmagan edilar: maktablarda o`quvchilarni kasb tanlashga yo`llash ishlari yaxshi yo`lga qo`yilmagan edi.

O`rta maktablarni tamomlaganlarni maxsus kasbiy tayyorlarligini oshirish maqsadida texnikumlar soni ko`paytirildi va shu texnikumlar qoshida to`liq o`rta ma'lumotli kishilarni qabul qiladigan bo`limlar ochildi. Bu bo`limlarga o`qish muddati 2—3 yil qilib belgilandi. Mehnat zahiralari tizimida o`rta maktab negizidagi texnika bilim yurtlari ochila boshladi. Bu texnika bilim yurtlari 1—2 yillik o`qish muddati bilan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlab berishi kerak edi. Urushdan keyingi yillarda 1943 yilda ochilgan ishchi va dehqon yoshlari maktablari (kechki va smenali) tarmog`i birmuncha kengaytirildi. 1951—55 yillarga mo`ljallangan beshinchi besh yillik rejada politexnika ta'limiga katta o`rin berildi. Shu munosabat bilan ittifoqdosh respublikalarning Ta'lim vazirliklari o`quv rejalari va dasturlarini qayta qurib, politexnika ta'limini oshirish to`g`risida maktablarga ko`rsatmalar berdilar. 1957—58 o`quv yilidan boshlab ba'zi pedagogika oliy o`quv yurtlarida boshlang`ich maktab uchun oliy pedagogika ma'lumotiga ega bo`lgan o`qituvchilar tayyorlashga kirishildi va buning uchun maxsus fakultetlar tashkil etildi. Lekin urushdan keyingi yillarda hamda mavjud jamiyatni rivojlantirish jarayonida respublika maktablarida hamma narsa risoladagidek olib borildi deyish xato bo`lar edi. Chunki o`tgan davrlar chuqur tahlil qilinganda qator kamchiliklar borligini ko`rish mumkin. Chunonchi, ko`pgina maktablarda o`quv-tarbiya ishlarining sifati davlat standarti talablariga etarlicha javob bera olmas, bir sinfda ikki yil qolgan o`quvchilar soni hamon ko`p, o`quvchilarning maktabni tashlab ketishlari esa tobora ko`payayotgan edi. Ko`pgina maktablarning moddiy-texnika bazasi tipovoy talablariga javob berolmasdi, maktablarda matematika, fizika, rus tili va chet tili fanlarida dars beradigan malakali o`qituvchilar etishmas edi, etti yillik umumiy majburiy ta'limni amalga oshirish va o`rta ta'limni rivojlantirish borasidagi ishlarda ham muayyan nuqsonlar yo`q emas edi. Bu kamchiliklarni bartaraf etish o`sha kunning birinchi galdagi vazifasi edi. Boshlang`ich maktabda to`rt yillik boshlang`ich ta'limdan uch yillik boshlang`ich ta'limga o`tish amalga oshirildi. To`liqsiz etti yillik o`rta maktab

tashkil etilib, umumiy majburiy sakkiz yillik ta'lim maktabiga aylantirildi. Sakkiz yillik maktabni tamomlagan o'quvchilar quyidagi o'quv yurtlarida o'qishlari mumkin edi. Ular: 1) To'liq umumiy ta'lim o'rta maktablarida (IX—X sinflarda); 2) o'qish muddati uch-to'rt yillik bo'lgan texnikumlarda; 3) hunar va umumiy ta'lim bilimlarini birgalikda beradigan hunar-texnika bilim yurtlarida hamda 4) ishchi va qishloq yoshlari maktablarida.

1959—1975-yillarda respublikada internat-maktablar, maxsus maktablar va kuni uzaytirilgan guruhlar tarmog'i rivojlandi va ularda tarbiyalanuvchilarning soni o'sdi; jismonan nuqsonli bolalar uchun maxsus maktablar tashkil qilindi; pedagog xodimlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmog'i kengaytirildi. 70—80-yillarda O'zbekiston maktablarida ahvol sifat jihatidan o'zgarmay qolaverdi. Ularning moddiy-texnik bazasi yaxshilanmadi. Ammo maktablar, o'quvchilar soni yildan-yilga ortib boraverdi. Masalan, O'zbekistonda 1945—46-o'quv yilida jami 4525 maktab bo'lib, ularda qariyb 998 ming o'quvchi o'qigan bo'lsa, 1970—71-o'quv yilida respublikaning umumiy ta'lim maktablari soni 7072 taga, o'quvchilar soni esa 3 mln.164 ming kishiga etdi... 1970—1980-yillarda xalq ta'limi uchun davlat tomonidan ajratilgan mablag` 11% dan 8% ga kamayib ketdi... 5% dan ortiq maktablarda issiq ovqat bufetlari tashkil etilmadi.

2.O'zbek ma'rifatparvarlari Xamzaning hayoti va ijtimoiy faoliyati

O'zbek xalqining to'ng'ich pedagogi, shoir, adib, dramaturg, kompozitor Hamza Hakimzoda Niyoziy 1889 yil 16 iyulda Qo`qon shahrida tabib oilasida tug`ildi. Hamza o`zining o`qishga bo`lgan zo`r ishtiyoqi tufayli 12 yoshidayoq to`la xat-savodli bo`lib etishadi. 1906 yilda madrasaga kirib o`qiy boshlaydi, Biroq, madrasa ta'limi Hamzani qanoatlantirmaydi. Shunga ko`ra u mustaqil suratda Lutfiy, Alisher Navoiy, Gulxaniy, Muqimiy, Furqat asarlarini o`qib o`rganadi.

Hamza turmushda ko`p qiyinchiliklarga duch keladi, ilm-fanga havasi zo`r bo`lsa-da, ko`ngildagidek o`qiy olmaydi. Bu ahvolni keyinchalik eslab, unga sabab «Ota-ona taassubi va hukumat istibdodi, faqirlik» ekanini ko`rsatib o`tadi.

1909—1910 yillarda Namangan, Toshkent shaharlarida yolg'iz, og'ir ahvolda yashadi. Shunga qaramay «Ko'kaldosh» madrasasida o'qidi. Biroq bu madrasadagi ta'lim uni qanoatlantirmaganligi, iqtisodiy qiyinchiliklar sababli Hamza o'qishdan ketishga majbur bo'ldi. Hamza yozuvchilik ishiga 1905 yildan, 16 yoshidan boshlab kirishgan. Uning shaxsiy arxivida saqlangan materiallar orasida 1905—1914 yillar mobaynida yozilgan 214 she'rining ro'yxati bor. Hamzaning «Devon»iga 214 she'rdan 197 tasi kiritilgan. Hamza 1911 yili Qo'qonning Hojibek guzarida maktab ochib, etim va kambag'al bolalarni o'qitadi, o'quvchilar uchun «Engil adabiyot», «O'qish kitobi» o'quv qo'llanmalarini yaratadi. Maktabda o'qish-o'qitish ishlariga ba'zi bir o'zgarishlar kiritib, quruq yod olish uslubini yo'qotishga harakat qildi. O'quvchilarni urish va so'kishni taqiqladi, sinfdan tashqari tarbiyaviy mashg'ulotlarga ko'p e'tibor berdi, ona tili darsiga alohida ahamiyat bilan qarab, mashg'ulotlarga ko'proq vaqt ajratdi. H.H. Niyoziy 20 yillik o'qituvchilik faoliyati davomida yoshlar tarbiyasi masalasida amaliy va nazariy jihatdan muhim g'oyalarni olg'a surdi. Hamzaning ijodiyoti, o'qituvchilik faoliyati chor hukumati amaldorlarini tashvishga soladi. Ular Hamza maktabini «Xavfli, bolalarni buzuvchi, din va ma'rifatdan ozdiruvchi maktab», deb qoralab yopib o'zini ta'qib etadilar. Hamza 1913 yil fevralda chet ellarga ketadi: Afg'oniston, Hindiston, Makka, Madina, Shom (Suriya), Bayrut, Istambul, Odessa shaharlarida bo'lib, 1914 yil boshlarida Qo'qonga qaytadi. 1915 yili Marg'ilonda maktab ochadi, muallimlar tayyorlaydigan kurs tashkil etadi.

“Yordam jamiyati” o'qituvchilarning o'zaro yiqqan mablag'lari asosida faoliyatini boshladi-yu, lekin ko'p o'tmay podsho hukumatining qattiq ta'qibidan so'ng tarqatib yuborildi.

Hamza Hakimzoda 1915—1916 yillarda yaratgan “Oq gul”, “Qizil gul”, “Pushti gul”, “Sariq gul” kabi ashulalar to'plamlarida, “Milliy roman yoxud yangi saodat” qissasi, “Zaharli hayot” kabi drama asarlarida mehnatkash xalqni o'qishga, ilm o'rganishga da'vat etadi:

Dema inson balki hayvon, kofiri mo'min esa,

Jalil g'ofillik bilan qilmoq istasa inkor ilm.

Kim bilurdi odamu olam nadur, hayvon nechuk?

Bo`lmasa erdi agar insonda bu asori ilm,

Qaysi bir mavjud boqsang bilmoqqa kayfiyatin,

Lozim o`lgay topmoqqa avval o`qib axbor ilm.

Hamza 1918 yil Farg`ona shahriga borib o`qituvchilik ishini davom ettiradi. Shuningdek, u Farg`onada teatr san'atini yaratishda katta tashabbus ko`rsatadi. Farg`onadagi yosh san'at havaskorlarini to`plab, «Sayyor dram truppa» tashkil qiladi. U shu yilning o`zidayoq, o`zining mashhur asari «Boy ila xizmatchi», «Tuhmatchilar jazosi», «Kim to`g`ri» kabi pesalarini yozadi. Bu pesalar Hamzaning rejissyorligida sahnaga qo`yiladi va katta muvaffaqiyatga erishadi. Hamza 1919 yilning boshlarida Qo`qondagi 1-boqimsiz bolalar uyiga mudir qilib tayinlanadi. Turk frontida o`zi tuzgan trupпасi bilan qatnashadi. Hamza 1921 yilda Turk frontidan o`qituvchilikka qaytadi. Xorazmga borib ta'lim-tarbiya ishlari bilan shug`ullanadi. 1922—1924 yillarda Qoraqalpog`istonni Xo`jayli tumanidagi 1-bolalar uyining mudiri va o`qituvchisi bo`lib ishlaydi. Hamza 1925 yilning kuzida Farg`ona uezdi maorifi ixtiyoriga yuboriladi. Bu erda u xalq kuchi bilan yangi maktab binosi, klub, kutubxona, choyxona qurdiradi. 1926 yilda Hamzaning badiiy ijodidagi muvaffaqiyatlarini va jamoat ishidagi faoliyatini taqdirlab, «Xalq shoiri» degan faxriy unvoni beriladi va umrbod shaxsiy nafaqa tayinlandi. Hamza bir qator asarlarida xalq maorifini demokratik asosda qayta qurish, xalq maorifi tizimini yaratish g`oyalarini olg`a suradi. Uning fikricha, «Insonni inson qatoriga qo`shish», insonni kamolatga etkazish, insonni olijanob fazilatlarga ega qilib etishtirish tarbiyaga bog`liqdir. Yuksak kuchga ega bo`lgan tarbiya, ilm, odob, hunar tarbiyasini o`z ichiga olgan bir butun jarayon bo`lishi kerak. Demak, maktab yoshlarni ilmli, odobli qilib tarbiyalashi va hunarga o`rgatishi kerak, Hamza Hakimzoda hunar o`rgatishni keng ma'noda tushunadi. Hamza Hakimzoda o`z pedagogik qarashlarida har bir inson jamiyat, tabiat va hayvonot dunyosidan xabardor bo`lishi kerakligi haqida so`zlar ekan. Buning uchun ilm-fanlarni egallash zarurligini ta'kidlaydi. Hamza Hakimzoda aqliy tarbiya haqida so`z yuritir ekan, aqliy tarbiya orqali tabiat va jamiyat qonunlarini, tabiat

hodisalarini, ular o`rtasidagi bog`liqlikni bilish kerakligini aytadi. Shoir ana shunday ma'lumotga ega bo`lgan va jamiyat, xalq farovonligi uchun xizmat qiladigan yoshlarni etishtirishga da'vat etadi. Hamzaning fikricha, bolalarni shunday barkamol kishi qilib etishtirish uchun o`qituvchining o`zi chuqur bilimga ega bo`lgan, qobiliyatli va yuksak axloqiy fazilatli bo`lishi kerak.

Hamza Hakimzoda ta'lim-tarbiya haqida bildirgan fikrlarida bolalarning sog`lom bo`lishiga ham e'tibor beradi. U ayniqsa, ta'lim-tarbiyada ota-onalarning muhim o`rin tutishini ta'kidlaydi, bolaning go`zal axloqli bo`lib kamol topishi uchun oila muhitida tarbiyaning to`g`ri yo`lga qo`yilishi zarurligini aytadi. Shoirning fikricha bola — odobning boshini ota-onadan oladi, o`rganadi, bunga jiddiy e'tibor berilmasa tarbiya juda qiyin kechadi va yomon oqibatlarga olib borishi aniq ekanligini aniq-ravshan bayon etadi. Hamza Hakimzodaning axloqiy tarbiya xususidagi qarashlarida yoshlarni insonparvarlik ruhida tarbiyalash ham alohida o`rin egallaydi. Uning fikricha, yoshlardagi insonparvarlik kishilarning qadr-qimmatini anglash, uni hurmat qilish, insoniy huquqlarini himoya etish, ularga hurmat bilan muomala qilishdan iborat bo`lishi kerak. Yoshlarni insonparvalik ruhida tarbiyalash ularda o`ziga yaqin bo`lgan kishilarga, avval ota-onasiga samimiy muhabbat tuyg`usini rivojlantirishdan boshlanishi kerak. Shu tufayli ham, shoir o`z darsliklariga kiritgan bir qator she'r va hikoyalarda bolalarni o`z ota-onalariga mehribon bo`lishga, ularni qadrlashga va hurmat qilishga chaqiradi. Hamza Hakimzoda o`zining «Baxil», «Sahiy», «Zolim», «Rahm», «Xiyonat», «Xoin», va «Sadoqat» hikoyalarda yoshlarni sadoqatli, kishilarga mehribon va g`amxo`r qilib tarbiyalash, ularda baxillik, zolimlik, zo`ravonlik, xiyonat va xoinlikka nafrat tuyg`ularini tarbiyalash g`oyasini ilgari suradi.

«Ey bolalar, — deb yozadi «Qiroat kitobi»da Hamza, — baxil deb o`zidagi bor narsalarni muhtojlardan ayagan kishilarga aytiladi. Baxil uch qismdadir: bularning birinchisi baxil, ikkinchisi xasis, uchinchisiga ... deyilur, ular o`zlari ham egani ko`zlari qiymay, birovga ham bermay... 40—50 yil narsa qilib, bir kunda qancha joyga ko`chirib, o`lar vaqtida 10—15 kun ilgari tilsiz, oyoqsiz qolib,

nafaslari ichida o`lib keturlar. Ayrimlar borki, kamol rashklikdan jonlaridan kechib, o`zlarini o`ldirurlar».

Hamza sahiylarni ta'riflab: «Sahiylar, o`zlari halol qilib topadi. O`zlari ham eydi, boshqalarga ham beradi. Birov iltimosini qaytarmaydi... ko`priklarni tuzatadi, beva-bechoralarga osh-non, kiyim-bosh qilib beradi. Etim bolalarni maktablarga berib o`qitadi, ular doim umum foydasi tegadigan ishlarni qiladi. Umum foydasi uchun jonidan ham kechurlar», deydi.

Hamza Hakimzoda fikricha, bolalarni, sabr-toqatli, sabot va matonatli qilib tarbiyalash kerak. Uning fikricha: "Shitobning ziddi—dushmani — sabrdir. Sabr — chidamli, ya'ni har ishda ... oshiqmaslik ... sabrli kishilarda pushaymon va armon bo`lmas ... sabr kishilarning yuragi bo`lib, dunyodan balo kelsa-da, ko`kragiga etmay yo`q bo`lib ketar. Sabrli kishilar har erda izzatlik, har kim qarshisida hurmat va obro`li bo`lur. Sabrli kishilarni har kim sevar va chin ko`ngilidan do`st tutar ... agar sabrga o`zini bilib o`rgatib olgan kishi so`ngra ... og`irlik pisandiga ham kelmay qolur".

Hamza sabrga bergan ta'rifini shunday xulosalaydi:

«Sabrdin topgay ulug` mansab kishi,
Besabrdin bo`lmagay o`ng hech ishi».

Hamza Hakimzoda o`z pedagogik faoliyatida va adabiy ijodida xotin-qizlarning ilm olishiga, jamiyat ishlarida faol ishtirok etishlariga jiddiy e'tibor berdi. Hamza o`zining xarakter xususiyatlari bilan boshqalardan ajralib turadigan shaxs edi. U g`ayratli, jasoratli, tinib-tinchimaydigan ijodkor sifatida ko`z oldimizda gavdalanadi. Doimo nimalarnidir yaratish va tashkil qilish, nimalargadir bosh qo`shib, faollik ko`rsatish bilan band edi. U bir qarasangiz, maktab ochib mazlum bolalarni o`qitar, bir qarasangiz, truppalar tuzib, elga kontsert va spektakllar ko`rsatar, yana bir qarasangiz, Turkiston fronti bo`ylab yurib, jangchilar xizmatida bo`lar, go`yo, hayot uni zarur nuqtalarga chorlar, shoir esa «Labbay», deya o`zining san'atkorlik, binobarin fuqarolik burchini ikkilanmasdan ado etardi.

Hamza Hakimzoda Shohimardonda boʻlgan vaqtida ham oʻz ilgʻor fikrlarini targʻib qiladi. Ammo u bu erda joylashgan dushmanlar tomonidan 1929 yil 18 martda fojiali halok qilinadi. Oʻzbek xalqining sodiq farzandi Hamza Hakimzoda ajoyib pedagog, yozuvchi va kompozitor sifatida oʻz xalqiga sidqidil bilan xizmat etdi. U mehnatkash xalqni maʼrifatli qilish, yosh avlodlarni har tomonlama bilimli qilib etkazish yoʻliga hayotini bagʻishladi. Umuman, Hamza Hakimzoda Niyoziy respublikamizda pedagogik fikrning rivojiga salmoqli hissa qoʻshgan mohir pedagog shoirdir.

3. Fitratning hayoti va pedagogik meros

Maʼnaviyatimizning ilk namoyandalaridan biri Abdurauf Fitrat garchand qatagʻon qurboni boʻlib, jismonan oramizda boʻlmasa ham u hamisha tirik. Qismati ogʻir boʻlgan ulugʻ siymolar qatori Fitrat butun kuch-qudratini xalqqa bagʻishladi. Abdurauf Abdurahim oʻgʻli Fitrat 1886 yili Buxoro shahrida tugʻiladi. «Fitrat» Abduraufning adabiy taxallusi boʻlib, bu soʻz tugʻma tabiat, tugʻma isteʼdod degan maʼnoni anglatadi. Uning otasi oʻzbek, onasi tojik boʻlgan. Fitratning otasi savdogarchilik bilan shugʻullangan, dindor, oʻqimishli shaxs boʻlib, olam kezishni, tijoratni yaxshi koʻrgan. Fitratning onasi Mustafbibi noziktaʼb, savodli ayol boʻlib, farzandlari taʼlim-tarbiyasi bilan asosan u shugʻullangan. Oilada Abduraufdan tashqari yana ikki farzand — ukasi Abdurahmon va singlisi Madbuba boʻlgan. Mustafbibi bolalarining savodli, bilimdon kishilar boʻlib etishishlarini uchun harakat qilgan. Abdurauf dastlab eski maktabda soʻngra Buxorodagi Mirarab madrasasida tahsil koʻradi. U arab, fors-tojik, turk adabiyotlarini, falsafani, sharq xalqlari tarixi va madaniyatini chuqur oʻrganadi. XX asr boshida butun Sharqda boʻlgani kabi Buxoroda ham ijtimoiy fikr taraqqiyotida jiddiy uygʻonish boshlanib, jadidchilik harakati keng yoyiladi. Buxorodagi jadidchilikning oʻziga xos tomonlari bor edi. F.Xoʻjaev Turkiston jadidlari bilan Buxoro jadidlarini farqlamoq kerakligini uqtirib oʻtgan edi: «Bu farq rus Turkistoni bilan yarim mustaqil Buxoroda vujudga kelgan xoʻjalik va siyosiy munosabatlar oʻrtasidagi farqdan kelib chiqadi»¹. Turkiston jadidlari oshkora ish olib bordilar. Amir istibdodining ogʻirligi Buxoro jadidlarini maxfiy jamiyat

tuzishga majbur qildi. Maxfiy to`garaklar ochib, to`garaklarga nisbatan faolroq ish olib bordi. Buxoroda jadidlar «Yosh buxoroliklar» nomi bilan ish olib bordi.

Fitrat mana shu harakatning rahbarlaridan biri edi. Yosh buxoroliklar o`z faoliyatlarini boshlarida (birinchi yashirin jamiyat Buxoroda 1908 yilda tuzilgan) yangi usuldagi maktablar ochib, ularda boy hamda kambag`allarning bolalarini o`qitdilar. Jadidlar Orenburg, Qozon, Ufa, Istanbul kabi musulmon madaniyati markazlarining bilim yurtlari orqali kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor beradilar. Shu maqsadda 1909 yil 18 iyunda Buxoro yoshlari «Tarbiyai atfol» («Bolalar tarbiyasi») nomli hayriya jamiyati tuzadilar. S. Ayniyning yozishicha «... jamiyatning birinchi maqsadi Istanbulga o`quvchilar yubormoq chorasiga kirishmoq edi. Ikmoli tahsil uchun Usmonxo`ja Po`latxo`ja o`g`li (1878—1968), uning birodari Atom Xo`ja (1894—1938), Mazxar Maxzum Burxon Maxzum o`g`li, Abdurauf Fitrat, Muqimbek Istanbulga safar qildilar. Fitrat mazkur talabalarning eng iste'dodlisi va eng fozili edi». Shunday qilib Fitrat 1909 yili 25 yoshida «Jamiyati hayriya»ning ko`magida Turkiyaga o`qishga ketadi. Istanbuldagi barcha buxorolik va turkistonlik o`quvchilar bu jamiyatga a'zo bo`lib, Buxoro ma'rifatparvarlarining bir qismi ham unga sirdan a'zo bo`lgan edilar. Jadidlar o`z g`oyalarini matbuot orqali targ`ib qilishga intildilar. Ular «Ma'rifat» shirkatlarini tashkil etib, bunda o`zbek va tojik tillarida darsliklar nashr ettiradilar. Tojik tilida «Buxoroyi Sharif», o`zbek tilida «Turon» gazetalarini chiqaradilar, kutubxonalar ochadilar. Fitrat ham barcha jadidlar qatori xalqni ilmiy qilib, hayotni, jamiyatni yangilashga intiladi. U ham ilmiy va badiiy ijod sohasidagi dastlabki qadamlarini ma'rifat izlash va hammani ma'rifatga da'vat etishdan boshlaydi. Abdurauf Fitrat ma'rifatparvar adib sifatida «Munozara»da Buxoro amirligi idorasida muayyan islohot-o`zgarish kiritish g`oyasini ilgari surgan bo`lsa, «Hind sayyohi qissasi»da yangicha g`oyani — muayyan darajada Buxoro amirligiga nisbatan o`z e'tiroznomasini bayon etadi. U islohot g`oyalaridan voz kechmaydi, biroq Buxoro davlatining madaniyati, tabobati, sanoati va hatto er osti boyliklaridan xalq manfaati yo`lida foydalanish haqida qayg`uradi.

1913 yil 4 yillik o`qishdan so`ng Fitrat ilg`or qarashlar bilan Turkiyadan Buxoroga qaytib keladi. U endi faqat ma`rifat va madaniyat tarqatish g`oyasi bilangina yashay olmasdi. Endi uning jadidlar harakatidagi siyosiy jihatdan aralashuvi faollashadi. Fitrat 1916 yili «Oila» nomli falsafiy asarini yozadi. Bu asar fors tilida yozilib, S.Ayniyning aytishicha Mirza Abdulvohidning xarajatlari hisobidan nashr etiladi. Asarda oilaviy hayotning islohotidan bahs yuritilib, adib najot yo`llarini axtaradi. 1917 yili esa Bokudagi maorifchi do`stlari yordamida o`zining ibtidoiy maktablarning so`nggi sinflari uchun mo`ljallab yozilgan, o`zbek tilidagi «O`quv» nomli kitobini nashr ettiradi. Bu kitob o`sha yillarda Buxorodagina emas, Samarqand, Toshkentda ham M.Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov o`quv kitoblari singari yangi usul maktablari uchun juda kerakli tarbiya kitobi bo`lib qolgan edi.

Abdurauf Fitrat o`zining ma`rifatparvarlik yo`lini keyin ham davom ettirib boradi. U boshqa ma`rifatparvar yozuvchilar: Vasliy, Behbudiy, Siddiqiy, S.Alizoda, Hoji Mo`yin kabi o`zbek va tojik ziyolilari bilan hamkorlikda Samarqandda «Hurriyat» gazetasida ishlaydi, gazetaga muharrirlik qiladi (gazeta 1917 y. aprelda chiqq boshlagan).

1922—1923 yillarda Fitrat Buxoro Xalq Respublikasining maorif noziri sifatida barcha o`zbek, tojik va boshqa millatlarning bolalari uchun maktablar ochish, o`quvchilarga metodik qo`llanmalar tayyorlash sohasida katta ishlar olib bordi. Xotin-qizlar maktablarini ko`paytirishga, xotin-qizlarni ma`rifatga tortishga alohida e`tibor berdi. Fitrat o`sha yillarda Buxoro Xalq Respublikasidan Germaniyaga, Turkiyaga talabalar yuborish, u erdagi ilg`or Evropa ta`lim-tarbiyasi, ilm-fan, texnika sirlarini o`rganish, yangi Buxoro Xalq Respublikasi va Turkistonda maorif va madaniyatni rivojlantiruvchi mahalliy milliy kadrlar tayyorlash tashabbuskori va tanlovchilaridan biri bo`ldi. Ayni chog`da Buxoro Xalq Respublikasi raisi Fayzulla Xo`jaev ham Turkiston Sho`rolar Respublikasi rahbarlari Turor Risqulov, Abdullo Rahimboev, Nazir To`raqulovlar bilan birga Buxoro va Toshkent, Samarqand va Farg`ona, Xo`jand va Xivadan Sattor Jabbor, Sayidali Xo`ja, Maryam Sultonmurodova, Hayriniso Majidxonova, Saida

Sherahmad qizi Ahmad Shukriy, Ahmadjon Ibrohimov kabi o`nlab mahalliy millat o`g`il va qizlarini Germaniyaga o`qishga yuboradi. Ularning ahvoli, moddiy va ma'naviy, tarbiyaviy ishlaridan xabardor bo`lib turadi. Germaniyadagi o`zbek talabalar «Ko`mak» nomli o`zbekcha jurnal chiqarishadi. Fitratning «Hind istilochilari» sahna asarini, Sadridin Ayniyning «Qiz bola yoki Xolida» o`quv kitobini nashr etishadi. Bu asar Buxoro va Turkistondagi milliy zehnlilar orasida keng tarqaladi va sevib o`qiladi.

Fitrat 1923—1924 yillarda Moskva va Leningradda yashab ijod qiladi. Leningrad Davlat dorilfununi 1924 yili Fitratga o`zbek va tojik mumtoz adabiyotlari namoyandalari to`g`risidagi tadqiqotlari uchun professorlik unvonini beradi. Fitrat O`rta osiyoning birinchi professori bo`lib tarixga kiradi. U «O`zbek adabiyotidan namunalar» kitobida o`nlab mumtoz adabiyotimiz vakillari haqida ma'lumot beradi. 1925 yildan Fitrat turli madaniy-oqartuv, maorif va ilmiy-tadqiqot institutlarida ishlaydi. O`zbekistonda birinchi tashkil bo`lgan Samarqand Pedakademiya, Fanlar komiteti qoshidagi Til va adabiyot institutida, keyinchalik Toshkent Davlat pedagogika institutlarida sharq adabiyoti va tili, tarixidan yuksak saviyada dars beradi. Professor Fitrat o`sha yillardayoq dunyoga mashhur bo`lgan olimlar akademik A.Samoylovich, S.Malov, E.E.Bertelslar bilan hamkorlikda o`zbek, tojik va boshqa millat sharqshunos, adabiyotshunos, turkolog olim, muallimlar tayyorlash ishiga ham yaqindan yordam beradi. Bu sohada Fitrat to 1937 yil qatag`onga uchragunga qadar Yahyo G`ulomov, Ibrohim Mo`minov, Oybek, Xodi Zarifov, Izzat Sulton, Homil Yoqubov, Rahim Hoshim kabi markaziy Osiyoning bo`lg`usi taniqli olimlariga bevosita yoki bilvosita murabbiylik ham qilgan edi,

1934 yil O`zbekiston Fanlar komiteti qoshida tuzilgan mustaqil ilmiy-tadqiqot institutlariga aylangan ilmiy muassasalarda o`sha davrda taniqli olimlardan Otajon Hoshim, G`ozi Yunusov va boshqalar bilan birga yosh adabiyotshunos hamda tilshunos olimlarga o`zbek adabiyoti tarixi va fors tilidan dars beradi. Sharq adabiyoti, tili, tarixining katta bilimdoni sifatida shuhrat topadi va shogirdlari qalbida o`chmas iz qoldiradi.

Fitratning ijodiy va ijtimoiy faoliyatini nisbi ravishda ikki davrga ajratish mumkin. Faoliyatining birinchi davrini 1908—1918 yillarda yozgan «Rahbari najot», «Munozara», «Sayyohi hindi bayonoti», «Oila» singari asarlari tashkil etib, bular yosh buxoroliklar harakatining gʻoyaviy dasturi boʻlib xizmat qilgan edi. Bu davrda Fitratning «Sayha» sheʼrlar toʻplami, «Begijon», «Mavludu sharif», «Abomuslim», «Temur sagʻanasi», «Chin sevish» kabi dramatik asarlari hamda «Siyosiy hollar», «Turkiston muxtoriyati» kabi publitsistik maqolalari ham yaratiladi. Fitrat ana shu dastlabki asarlari bilan oʻzi yashab turgan jamiyatning gʻoyaviy asoslarini larzaga keltiradi. Fitratning dastlabki asarlarida vatanparvarlik mavzusi asosiy oʻrinni egallaydi. U vatani bilan faxrlanadi, lekin vatanining holi harobligidan aziyat chekadi. Vatani uchun najot yoʻlini qidiradi va bu najot yoʻlini maʼrifatda deb biladi. Shuning uchun oʻz xalqiga madaniyat va maʼrifat berish uchun tinimsiz mehnat qiladi. Fitrat ijodiy va ijtimoiy faoliyatining ikkinchi davri 1918—1924 yillarni oʻz ichiga oladi. Bu davrda Fitratning «Uchqun» sheʼrlar toʻplami (1912 y.), «Qiyomat» hikoyasi, «Oʻgʻuzxon», «Qon», «Chin sevish», «Hind ixtilochilari», «Abulfayzxon» drama va asarlari hamda bir qancha publitsistik maqolalari maydonga keladi. Yirik olim Fitratning oʻzbek va sharq adabiyoti tarixi xususida yozgan asarlari 20—30 yillardagi Sharq adabiyotining bilimdonlari E. Bertels, I. Krachkovskiy, L. Klimovichlarning asarlari bilan yonma-yon turadi. Fitrat hatto ularga koʻrsatmalar bergan. Fitrat ularga ayrim qoʻlyozmalarning matnlarini etkazib bergan, oʻsha asarlarning oʻrganilish darajasini koʻrsatib, tushuntirgan. Mana shularning hammasi uning xassos shoir, isteʼdodli adib, dramaturg, publitsist, chuqur ilmiy-tarixiy tadqiqotlar yozgan adabiyotshunos olim, bir necha darsliklar muallifi, ulkan tarixchi ekanligini koʻrsatib turibdi. Lekin 1937 yilga kelib Fitrat Fayzulla Xoʻjaev, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir, Choʻlpon, Elbek kabilar bilan birga qatagʻon qurboni boʻldi. Ular «xalq dushmani» deb qoralanib, ularga «panturkizm» tamgʻasi bosildi. Sud Fitratni 1938 yil 5 oktyabrda otishga hukm qiladi. Bu hukm bir kun oldin ijro etiladi. Abdurauf Fitrat yirik davlat arbobi, taniqli tilshunos va adabiyotshunos olim, faylasuf, shoir, dramaturg, publitsist, geograf, matematik, tabobat va diniy

ilmlar bilimdoni bo`lishi bilan birga O`zbekistonda maktab va ta'lim-tarbiya rivojiga katta hissa qo`shgan etuk ma'rifatparvar va mohir islohotchi pedagog sifatida xalq xotirasida qoldi.

Abdurauf Fitratning ta'lim-tarbiya haqidagi qarasnari

Abdurauf Fitrat zullisonayn yozuvchi sifatida Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy an'analarini davom ettirib, o`zbek va tojik tillarida birday mukammal asarlari yarata oldi. Fitratning «Rahbari najot» asari to`la ravishda ta'lim-tarbiya masalalariga bag`ishlanadi. Ayniqsa, asarning uchinchi bobi oila, bola tarbiyasi, axloq-odob mavzulariga bag`ishlangan bo`lib, bu masalalar hozirgi davrda ham katta ma'rifiy ahamiyatga egadir.

Fitrat ota-onaning vazifasi o`z bolalarini etuk kishilar qilib tarbiyalashlari zarurligi, bunda ayniqsa, uch tarbiyaga: 1. Jismoniy tarbiya — salomatlik, 2. Aqliy tarbiya — sog`lom fikrlilik, 3. Axloqiy tarbiya — axloqiy sano, ya'ni axloqiy poklikka e'tibor berish kerakligi ta'kidlanadi.

Asarning «Bola tarbiyasi» masalalari bobida quyidagilar ko`rsatib o`tiladi.

Tarbiyai avlod

«Oila vazifalaridan biri avlodni tarbiyalashdan iboratdir. Yosh avlodni tarbiyalash hayotiy vazifalardan bo`lib hisoblanadi. Ma'lumki, dunyo kurashning umumiy maydoniga o`xshaydi va bu maydonning pahlavonlari insonlardir. Har bir kishi barkamollik yoshiga etgach, u o`z saodati ta'mini uchun shu maydonga kirmasdan iloji yo`qdir. Bu kurashda g`olib chiqish uchun uch xil o`lchov quroli (salohi masseh)ga ega bo`lish kerak. 1. Salomatlik; 2. Sog`lom fikr (nuqsonsiz fikr, ya'ni yuqori iste'dod); 3. Axloqi sano (oliy darajali axloq, ya'ni axloqi poklik).

Fitrat «Har bir kishi shu uch quroldan birisisiz maydonga kirsam, albatta mag`lub bo`lishi tabiiydir, deb aytib, bu bilan uch tarbiyani doimo qo`shib olib borish kerakligini, agar bu tarbiyalarning birontasi kam bo`lsa, etuk kishi tarbiyalab bo`lmasligini ko`rsatmoqchi bo`ladi. Yana aytadiki: «Agar har bir ota o`z farzandining badbaxt bo`lishini xohlamasa, uni bu maydonning g`olibi qilib

tayyorlashi kerak. Farzandingizni jismoniy, aqliy, ruhiy tomondan barkamollikka etkazing va jamiyatning qobil a'zosiga aylanishi uchun g'amxo'rlik qiling».

U bola tarbiyasi faqat oiladagina olib borilmasdan, bu ish bilan keng jamoatchilik, davlat ham shug'ullanishi kerakligini, chunki davlatning kelajagi mana shu yoshlar qo'lida bo'lishini ta'kidlab o'tadi. «Bolalarni barkamol qilib etkazish uchun uning tarbiyasiga faqat oilagina javobgar bo'lmasdan, butun qavm a'zolari javobgardirlar, chunki yoshlar har tomonlama etuk inson bo'lib tarbiyalansa, qavmning kelgusi taraqqiyotida katta ahamiyatga ega bo'ladi».

Tarbiyai badaniya

Fitrat jismoniy tarbiyaga, kishining salomat va baquvvat bo'lib tarbiyalanishiga alohida e'tibor beradi: «Badan tarbiyasiga qadim zamonlardan boshlab katta ahamiyat berilgan. Insonning butun a'zosi salomat va quvvatga ega bo'lmasa, unda inson uzoq yashamaydi. Agar insonning tanasidagi a'zolaridan biriga halal tegsa, u kishi ishdan qo'lini tortib, boshqalarning muhtojiga aylanadi. Bizning farzandlarimiz ilm olish bilan birga, ularning badan tarbiyasiga ahamiyat berishimiz lozimdir».

Tarbiya fikriya. Fikr va aql insonni kamolotga etkazadi va o'qish, o'rganish qobiliyati uni saodatmand qiladi. Insonning komil aqli yaxshilik muhokamasidir. Muhokama nima? Muhokama ikki qismga bo'linadi: birinchisi Kaziyyatxoi ma'lum (ma'lum bo'lgan hukm, voqea va hodisalar), ikkinchisi Kaziyyatxoi majhul (noma'lum voqea va hodisalar)dan xulosa chiqarilishidir. Masalan, «Vatan xizmati vojibdir»(shartdir). Bu hukm noma'lum (majhul)dir. Bu hukmga yana boshqa ikki ma'lum hukm lozimdir, ya'ni «Vatan bizning valine'matimizdir» (sahovatmandimiz, ne'matlar bilan ta'minlovchimizdir). «Har bir valine'mat (oliy himmat inson)ning Vatan uchun xizmati vojibdir», bas «Vatan xizmati vojibdir» degan hukm yuqoridagi ikki ma'lum kazi(y)yatlar bilan ochiladi. Demak, muhokama uch qismdan tashkil topib, avvalgi hukm noma'lum bo'lib, qolgan ikki qismi avvalgisini to'ldiradi va kazi(y)yati ma'lum deb, ataladi. Demak, inson muhokama orqali kamolotga etadi. Muhokamani aniq va ravshan bo'lishi uchun uch narsa zarur bo'lib hisoblanadi.

1. Isobot. 2. Istiqomat. 3. Sur'at.

Isobot ma'lum kaziyyati hukmning to'g'riligiga, bexatoligiga aytiladi. Istiqomat ma'lum voqea-hodisalarning hukmning barqarorligi, sur'at esa to'xtovsiz, tezlik bilan tartib berilishi demakdir. Avvalo, bolalarni Isobot sohibi bo'lishlarida, bir voqea va hodisa ustidan fikr yuritganlarida ularga to'g'ri, bexato ma'lumotlar beraylik, chunki xato fikrlar ularni xatolarga, xatarli yo'llarga olib borishi tabiiydir. Asossiz muhokama bolalar tarbiyasiga katta ziyon etkazadi. Keyin bolalarni istiqomat sohibi qilib fikr yuritishlariga ahamiyat berishimiz kerak, ularni ma'lum kaziyyatlarni noma'lum kaziyyatlardan to'g'ri, aniq ajrata oladigan holatda tarbiyalash lozim, ya'ni har bir masala sohasidagi ma'lumotlarni g'alati tushunmasliklari uchun bolalarni muhokama qilishga odatlantirish kerak. Yomonning yomonligini, yaxshining yaxshiligini muhokama orqali tushuntiring, doimo shunga diqqat qilingki, bolalar hech narsani ko'r-ko'rona taqlid sifatida qabul qilmasinlar. Madaniyatli akvomlar (qavmlar, xalqlar) o'z maktablarida hisob, tarix, madaniyat, fizika, jo'g'rofiya, ashyoviy darsi va boshqa maxsus fanlarni yuqoridagi ikki maqsad — (Isobot va Istiqomat maqsadlari)ga jalb qilish uchun o'qitadilar. Fitrat bu fikrlari bilan bolaga to'liq aqliy ta'lim berish uchun mana shu yuqoridagi ijtimoiy, ilmiy, dunyoviy fanlarni maktab dasturlariga kiritish kerak degan xulosaga keladi. Va jadidlar bilan ochgan yangi usul maktablarida iloji boricha shu fanlarni ham bolalarga o'rgatadilar. Fitrat maktablarda bolalarga nisbatan qo'llaniladigan tan jazolarini butunlay qoralaydi, unga qarshi chiqadi. Bolani tayoq zarbi bilan yaxshi inson qilib tarbiyalab bo'lmasligini tushuntirib beradi.

Fitrat o'quvchi shaxsini hurmat qilish zarurligini, unga nisbatan insoniy munosabatda bo'lish, qilgan gunohlarini o'ziga to'g'ri, yaxshi so'z bilan tushuntirish kerakligini, shunda u ham o'qituvchini hurmat qilishini uqtiradi. Fitrat yana bolaga beriladigan bilim uning yoshi va bilish darajasiga mos bo'lishi, bolaga qiyinlik qilmasligini, agar beriladigan bilim bolaga juda oson yojuda qiyinlik qilsa u bilim olishdan bezib qolishini uqtiradi. Fitrat o'sha vaqtdagi Samarqanddagi ibtidoiy maktablar ishiga yaxshi baho beradi, ayniqsa Shakuriy maktabiga.

«Samarqandliklar ikki-uch ibtidoiy maktabga ega, ularning eng yaxshisi Shakuriy maktabi. Garchi bu maktab unchalik taraqqiy etgan bo`lmasa-da, har holda mudir va muallimlarning olijanob himmatlari soyasida qisqa vaqt ichida rivoj topib, kamolotga etishiga umid bog`lasa bo`ladi».Fitrat pedagog olim sifatida maktablar, oliy o`quv yurtlari uchun bir qancha darslik va amaliy o`quv qo`llanmalarini ham yozadi. Bular 1917 yilgi ibtidoiy o`zbek maktablarining so`nggi sinflari uchun yozilgan «O`quv» nomli kitobi, 1918 yili Sh.Rahimiy va Ramazon bilan hammualliflikda yozgan «Ona tili» darsligi, 1919 yilda yozgan «Imlo masalalari», 1925 yilda yozgan «O`zbek tilining sarfi», «Tojik tilining sarfi», 1927 yilda yozgan «O`zbek tilining naxvi», 1926 yilda yozgan «Adabiyot qoidalari», 1927 yilda yozgan «Eski turk adabiyoti namunalari» va boshqa ko`plab qo`llanmalar shular jumlasidandir.

Fitrat yirik olim sifatida adabiyot nazariyasiga, o`zbek adabiyoti va san'at tarixiga juda katta hissa qo`shdi. U yaratgan ilmiy ishlar: «Qutadg`u bilig», «Adabiyot qoidalari», «Ahmad Yassaviy hikmatlari», «Ahmad Yassaviy maktabi shoirlari to`g`risida tekshirishlar», «XVI asrdan so`nggi o`zbek adabiyotiga umumiy bir qarash», «Muhammad Solih», «Aruz haqida», «Abulqosim Firdavsiy», «Ertaklar va haqiqatlar», «O`zbek shoiri Turdi», «Tilimiz», «O`zbek tili saboqlari», «O`zbek musiqasi to`g`risida», «O`zbek mumtoz musiqasi va uning tarixi», «Sharqda shaxmat» va boshqalar. Alisher navoiy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Muhammad Solih, Turdi, Mashrab kabi ijodkorlarning badiiy meroslariga oid ilmiy ishlari. Bu ishlarning nomidanoq ko`rinib turibdiki, adabiyotimiz, san'atimizning bugungi kunda biz tadqiq etishga kirishmoqchi bo`lib yurgan muammolarini Fitrat bundan 60—70 yil ilgari hal qilib bergan. U yana fors-tojik shoirlari Firdavsiy, Umar Hayyom, Bedil ijodi haqida ham tadqiqotlar olib boradi. Uning bu ilmiy ishlari hozirgi kunda ham o`z ahamiyatini yo`qotmagan. Fitrat bolaning axloqiy tarbiyasida maktabdagi boshqa bolalarning juda katta ta'siri borligini ko`rsatib, maktabdagi axloqi yomon bolalarni tezda tuzatish choralarini ko`rish lozimligini «maktablardagi badaxloqlikda mashhur bo`lgan bolalarni, agar ularni tuzatish iloji bo`lmasa, maktabdan chetlashtirish

maqsadga muvofiqligini ta'kidlab o'tadi. Chunki, u bola o'zining yomon axloqiy sifatlarini boshqa bolalarga ham o'tkazmasligi uchun shunday chorani ko'rish lozim», deb hisoblaydi Fitrat. U axloqi buzuvchi kishilarni maktabda muallimlik vazifasigagina emas, balki maktab qorovulligiga ham yaqinlashtirmasliklarini juda to'g'ri harakat, deb biladi. Yana u bolalar axloqiga zararli bo'lgan, yoshiga mos kelmaydigan kitoblarni ham bolalarni o'qishlariga ruxsat bermaslikni maslahat beradi. Fitrat «Rahbari najot» asarida maktablarda beriladigan axloqiy tarbiya darajasi qandayligini o'z hayotidagi voqea misolida ko'rsatib beradi:

«Men maktabda o'qib yurgan vaqtlarimda, kunlardan bir kuni maktab ta'tilidan so'ng uyga kelayotgan edim, bir erkak kishini ko'rdim, u telbalarcha so'kinib, kalovlanib zo'rg'a yurar, hamma joyi loyga belangan. Rais mulozimlaridan ikki kishi kelib olib ketdilar. Men bu kim deb so'rasam, ichib mast bo'libdi, dedilar. Men bu voqeani dadamga aytsam: «Sen nega mastning orqasidan bording»—deb dashnom berdilar...»

Fitrat o'z asarlarida vatanparvarlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik, ozodlik, maqsad sari intilish, insonlarga mehr-shafqatli bo'lish, o'z manfaatidan xalq manfaatini yuqori qo'yish g'oyalarini ulug'laydi. Vijdonsizlik, poraxo'rlik, ikkiyuzlamachilik, boshqalarni ezish evaziga boylik to'plash, xalqqa zulm o'tkazish kabi sifatlar esa qoralanadi. Abdurauf Fitrat o'zining butun hayoti davomida milliy mustaqillikka erishish va mustamlakachilikka qarshi kurash, Ovrupa ilmi, texnikasi, madaniyatidan o'rganish muammolarini tinimsiz targ'ib qilgan siymolardan biri sifatida barcha kishilarga, eng avvalo yoshlarimizga ibratdir.

U 1905—1906 yillarda jadidchilik oqimining ko'zga ko'ringan tarafdori sifatida, so'ngra o'zining «Hind sayyohi», «Rahbari najot» singari asarlari orqali ma'rifatparvar va yozuvchi sifatida musulmonlarni, eng avval yoshlarni g'aflat uyqusidan uyg'otishga, eng muhimi o'zligini tanishga, fan-texnikani rivojlantirish uchun g'ayrat bilan o'qish-o'rganishga undaydi. Ko'rinib turibdiki, Fitrat yoshlarni yangi jamiyat qurishga da'vat etadi. El-yurtning baxti, saodati, istiqloli uchun kurashishga da'vat etadi. U «Xalq baxti uchun kurashmagan yoshlarni bo'shang,

jasoratsiz», deb tushunadi. Mustaqillik, demokratiya, ozodlik g'oyalari Fitratning butun faoliyati va barcha asarlari va maqolalarida bosh maqsad bo'lib qolganligi bilan hozirgi yoshlarimizga, ularning mustaqil O'zbekistonning rivojlantirishlarida ibrat-namunadir. Abdurauf Fitrat maorif sohasida ishlagan kishilarning boshini silagan, maorifni rivojlantirishga katta hissa qo'shgan, hammaga birdek ozodlik yo'lini ko'rsatgan. Ozodlikni tezlikda ro'yobga chiqarishga harakat qilgan atoqli ma'rifatparvar o'qituvchi bo'lishi bilan birga ularning ustози hamdir.

Ikkinchi jahon urushi va urushdan keyingi yillarda O'zbekistonda xalq maorifi va pedagogika

Tarixdan ma'lumki, sobiq Sovet davlati, xalqi o'z boshidan kechirgan og'ir davrlardan biri ikkinchi jahon urushi yillaridir. O'sha davrda mamlakatimiz yoshlarini, xususan respublikamiz yoshlarini yuqori axloq ruhida, ayniqsa vatanparvarlik, do'stlik, mehnatsevarlik, ongli intizom, fidokorlik, birdamlik ruhida tarbiyalash avj olib ketdi. Bu tarixiy sharoit taqozosi edi. 1941 yil 22 iyunda fashistlar Germaniyasi hujum qilmaslik haqidagi bitimni buzib, urush e'lon qilmay turib sobiq Sovet Ittifoqiga bostirib kirdi. Sobiq Sovet Ittifoqi hamma xalqlarni Vatanni yakdillik bilan mudofaa qilish uchun otlantirdi. Sharqda mash'al — O'zbekiston ham himoyaga o'zining munosib hissasini qo'shdi. Kishilar fabrika va zavodlarda, shaxta va temir yo'llarda, kolxoz, sovxoz va MTS larda — hamma joyda “Hamma narsa front uchun, hamma narsa g'alaba uchun” degan shior ostida fidokorona ishladilar. Butun kuch, vosita va imkoniyatlar Vatan mudofaasiga, dushman ustidan g'alaba qilishga safarbar etildi. Mudofaa fondi tuzish, tanklar, samolyotlar hamda boshqa jangovar texnikalar qurish uchun mablag` yig'ishda umumxalq harakatining avj olishi xalqlarning vatanparvarligini yana bir bor isbot etdi. Mamlakatlar mudofaa fondiga pul, qimmatbaho narsalar, davlat obligatsiyalari, xullas kimda nima bo'lsa, hammasini topshirdilar. Urushning dastlabki kunlaridayoq birgina Toshkent shahrining o'zida mudofaa fondiga 5,5 million so'mdan ortiq pul yig'ildi. Vatan uchun belgilangan shanbaliklar vatanparvalik ruhi ostida o'tdi. Dushman vaqtinchalik bosib olgan erlardagi anchagina zavodlar, fabrikalar, ishlab chiqarish korxonalari, turli muassasalar

O`zbekistonga ko`chirildi. O`zbekiston ularni joy, ishchi kuchi bilan ta'minladi. Buning ustiga frontdagi armiyani oziq-ovqat va kiyim-kechak bilan ta'minlash asosan o`zbek xalqi zimmasiga tushdi. Ishchi kuchi etishmaganidan qishloq xo`jalik mahsulotlarini yig`ib-terib olish ancha orqaga cho`zilib ketmoqda edi. Sobiq SSSR Oliy Sovet Prezidiumining 1942 yil 13 fevralda chiqargan “Urush yillarida mehnatga qobiliyatli bo`lgan barcha kishilarni ishlab chiqarish sohasiga va qurilishga jalb qilish to`g`risida”gi farmoni mamlakat ichkarisidagi ishlarni birmuncha izga soldi.

Ikkinchi jahon urushi davrida maktablarning o`quv dasturlari sharoitga moslashtirildi. Sobiq SSSR Xalq Komissarlari Soveti 1943 yil iyul oyida bir qator yirik shaharlarda o`g`il bolalar bilan qiz bolalarni alohida o`qitishni joriy etdi. Masalan: O`zbekistonda alohida o`qitish 1943 yil sentyabrdan boshlab Toshkent shahrida amalga oshirildi. 1 dekabrdan boshlab yana 4 ta yirik shaharlarda — Buxoro, Urganch, Farg`ona va Marg`ilonda amalga oshirildi. Urush yillarida harbiy-fizkultura darslari soati ko`paydi. harbiy o`qish 1-sinfdan boshlab o`tila boshlandi, harbiy ta'lim faqat o`g`il bolalarga emas, qiz bolalarga ham o`rgatila boshlandi.

O`quvchilar BGTO, GTO, VS normalarini juda yaxshi o`zlashtirib, havo harbiy hujumiga qarshi kurashish malakalarini egalladilar.

Yuqorida eslatib o`tganimizdek, urushning dastlabki kunlaridan boshlab urush ketayotgan joylardan O`zbekistonga ko`plab yosh bolalar va kattalar evakuatsiya qilingan edi. 1942 yilda evakuatsiya qilinganlar soni 716 mingga etdi. 1943 yilda O`zbekiston hududida 154 ta bolalar uyi bor edi. Bolalar uyining soni 1945 yilga kelib 242 taga, undagi tarbiyalanuvchilar soni esa 31.500 ga etdi. Urush davrida o`qituvchilar sonini ko`paytirishga alohida e'tibor berildi. Chunki ko`pchilik pedagoglar frontga safarbar qilinganligi uchun Respublika bo`yicha 1940—1941 o`quv yilida 36267 nafar o`qituvchidan 30616 kishi qoldi. Frontga ketgan o`qituvchilar o`rnini to`ldirish uchun qisqa muddatli o`qituvchilar tayyorlash kurslari ochildi. 1941 yildan 1943 yilgacha bu kurslarni 16 ming o`qituvchi bitirib chiqdi. Boshqa sohada ishlayotgan o`qituvchilar ham maktabga

qaytarildi. Mahalliy maktablar uchun o`qituvchilar tayyorlash ishiga, ayniqsa, o`zbek xotin-qizlaridan ko`proq jalb etish zarurligi alohida qayd etildi. Shaharlardagi maktablarda o`qish uch smenada olib borilar edi. Bu hol esa tabiiy holatda ta'lim-tarbiya jarayonini qiyinlashtirishga olib kelgan edi. Darslar 40 minutga qisqargan. Ashula va rasm darslari umuman o`tilmagan. Kitoblarning etishmasligi tufayli o`qituvchilar og`zaki tushuntirishga katta e'tibor berdilar. Yangi o`tiladigan dars o`qituvchi tomonidan doskaga yozilar, o`quvchilar uni daftarga ko`chirib olishar edi. Sharoit taqozosi bilan ko`pchilik o`quvchilar ham maktabda o`qib, ham qishloq xo`jalik ishlarida faol qatnashdilar. Barcha ishlab chiqarish muassasalarida, zavod va fabrikalar qoshida kurslar ochilib, o`quvchilar o`qishdan ajralmagan holda mehnat qildilar. O`zbekiston mahalliy Sovetlari, sobiq SSSR XKS ko`rsatmasiga binoan, 1943 yilning 1 yanvaridan boshlab 8—10-sinf o`quvchilarini hamda katta yoshdagi o`zbek o`qituvchilarini o`qish haqi to`lashdan ozod etdi. Qozoq, qirg`iz, tojik, qoraqalpoq, turkman va boshqa mahalliy xalqlar bolalari ham o`qish haqi to`lashdan ozod bo`lishdi. 1942 yilning boshida sobiq SSSR Xalq Komissarlari Soveti qishloq xo`jalik asoslarini maktabda o`qitiladigan fanlardan biri sifatida kiritish haqida buyruq chiqardi. Davlatning maxsus ko`rsatmasiga binoan 1943 yildan boshlab ba'zi maktablarda o`quv ishlab chiqarish ustaxonalari ochila boshlandi. Ikkinchi jahon urushi g`alaba bilan tamom bo`lgach respublika xalq ta'limi urushdan keyingi yillarda bir qator jiddiy qiyinchiliklarni engib o`tishga to`g`ri keldi. Urush davrida maktablar tarmog`i birmuncha qisqargan, o`quvchilar soni ham shunga yarasha kamaygan edi. Ko`pchilik o`quvchilar turli sinflardan o`qishni tashlab, frontga, front uchun qurol-aslaha ishlab chiqaradigan zavod va fabrikalarga ishga ketib qolishdi.

O`sha yillarda yangi maktab binolari qurilmaganligi va eski maktablarni o`z vaqtida ta'mirlanmaganligi sababli ko`p maktab binolari o`quv jarayonini maromida tashkil etish va gigiena talablariga javob bermas edi. Urushdan keyingi dastlabki yillarda o`quvchilarning maktabni tashlab ketishi garchi birmuncha kamaygan bo`lsa ham, har holda davom etaverdi. Tuman xalq maorif bo`limlari mudirlari, maktab direktorlari va ta'lim bo`yicha direktor muovinlarining 60% dan

ko`prog`i tegishli ma'lumotga ega emasdi. 1950 yilda 7125 maktab o`qituvchilarga muhtojlik sezardi. Rasmiy Hokimiyat soxta proletar baynalmilalligini amalda kuchaytirish maqsadida maktablarda rus tili va adabiyotini kengroq o`qitishga urg`u berdi. Natijada 60-yillarda O`zbekiston tarixi, o`zbek tili va adabiyoti, chet tili, musiqa va ashula darslari hajmi keskin qisqardi va ular o`quv rejasida belgilanganidan haftasiga 16,5 soat kamayib ketdi. Ulardan bo`shagan soatlarga esa rus tili va adabiyoti fani o`qitildi. Masalan, o`qituvchilar «XIX asrni ikkinchi yarmi — XX asr boshlarida o`zbek adabiy muhiti», «Milliy madaniy jarayonlar» to`g`risidagi mavzularda dars o`tishi lozim bo`lgan soatlarda rus madaniyatining «progressiv» ahamiyatini ko`rsatib berishga majbur bo`ldilar. Natijada boy va ko`hna o`zbek xalqi tarixini o`rganishga 52 soat ajratilgan holda boshlang`ich maktablarda rus tili va adabiyoti fanlari uchun 1600 soat ajratilgan. Xalq xo`jaligini tiklash hamda rivojlantirish sohasida urushdan keyingi birinchi besh yillikda o`ziga xos jiddiy kamchiliklarga duch kelindi. Birinchidan, aholi o`zi tug`ilib o`sgan shaharlariga qaytib ko`chib o`tayotganligi sababli aholi sonida keskin o`zgarishlar ro`y berdi. Ikkinchidan, majburiy ta'lim maktablarida o`qitiladigan bolalarni hisobga olishning aniq va tezkor tizimi belgilanmagan edi. Shuning uchun ham maorif xodimlari tezlik bilan maktab shoxobchalarini tiklash va kengaytirish hamda ota-onalari bilan birga evakuatsiyadan qaytib kelayotgan bolalarni yo urush vaqtida maktabni tashlab ketgan bolalarni maktablarga tortish sohasida juda katta ishlar qilish kerak edi. Aunday mas'uliyatni bajarishda ular dastlab boshlang`ich maktablarni tamomlagan bolalarning hammasini to`la ravishda o`qishga tortishga ayniqsa katta e'tibor berishlari lozim edi. Va bu ish ancha muvaffaqiyatli amalga oshirildi. Bu esa bolalarni va o`smirlarni umumiy-majburiy o`qitishni kengaytirish uchun zarur shart-sharoit yaratib berdi. Bu davrga kelib o`rta maktabni bitirib chiqayotganlarning soni oliy o`quv yurtlariga qabul qilinayotganlarning soniga qaraganda ancha ortib ketdi. O`rta maktablarni tamomlab chiqqanlarning ko`plari sanoat va qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishida ishlashlariga to`g`ri keldi. Biroq ular bu amaliy faoliyatga etarli sur'atda tayyorlanmagan edilar: maktablarda o`quvchilarni kasb tanlashga yo`llash

ishlari yaxshi yo`lga qo`yilmagan edi. O`rta maktablarni tamomlaganlarni maxsus kasbiy tayyorlarligini oshirish maqsadida texnikumlar soni ko`paytirildi va shu texnikumlar qoshida to`liq o`rta ma'lumotli kishilarni qabul qiladigan bo`limlar ochildi. Bu bo`limlarga o`qish muddati 2—3 yil qilib belgilandi. Mehnat zahiralari tizimida o`rta maktab negizidagi texnika bilim yurtlari ochila boshladi. Bu texnika bilim yurtlari 1—2 yillik o`qish muddati bilan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlab berishi kerak edi.

Urushdan keyingi yillarda 1943 yilda ochilgan ishchi va dehqon yoshlari maktablari (kechki va smenali) tarmog`i birmuncha kengaytirildi. 1951—55 yillarga mo`ljallangan beshinchi besh yillik rejada politexnika ta'limiga katta o`rin berildi. Shu munosabat bilan ittifoqdosh respublikalarning Ta'lim vazirliklari o`quv rejalari va dasturlarini qayta qurib, politexnika ta'limini oshirish to`g`risida maktablarga ko`rsatmalar berdilar. 1957—58 o`quv yilidan boshlab ba'zi pedagogika oliy o`quv yurtlarida boshlang`ich maktab uchun oliy pedagogika ma'lumotiga ega bo`lgan o`qituvchilar tayyorlashga kirishildi va buning uchun maxsus fakultetlar tashkil etildi. Lekin urushdan keyingi yillarda hamda mavjud jamiyatni rivojlantirish jarayonida respublika maktablarida hamma narsa risoladagidek olib borildi deyish xato bo`lar edi. Chunki o`tgan davrlar chuqur tahlil qilinganda qator kamchiliklar borligini ko`rish mumkin. Chunonchi, ko`pgina maktablarda o`quv-tarbiya ishlarining sifati davlat standarti talablariga etarlicha javob bera olmas, bir sinfda ikki yil qolgan o`quvchilar soni hamon ko`p, o`quvchilarning maktabni tashlab ketishlari esa tobora ko`payayotgan edi. Ko`pgina maktablarning moddiy-texnika bazasi tipovoy talablariga javob berolmasdi, maktablarda matematika, fizika, rus tili va chet tili fanlarida dars beradigan malakali o`qituvchilar etishmas edi, etti yillik umumiy majburiy ta'limni amalga oshirish va o`rta ta'limni rivojlantirish borasidagi ishlarda ham muayyan nuqsonlar yo`q emas edi. Bu kamchiliklarni bartaraf etish o`sha kunning birinchi galdagi vazifasi edi. Boshlang`ich maktabda to`rt yillik boshlang`ich ta'limdan uch yillik boshlang`ich ta'limga o`tish amalga oshirildi. To`liqsiz etti yillik o`rta maktab tashkil etilib, umumiy majburiy sakkiz yillik ta'lim maktabiga aylantirildi.

Sakkiz yillik maktabni tamomlagan o`quvchilar quyidagi o`quv yurtlarida o`qishlari mumkin edi. Ular:

- 1) To`liq umumiy ta'lim o`rta maktablarida (IX—X sinflarda);
- 2) o`qish muddati uch-to`rt yillik bo`lgan texnikumlarda;
- 3) hunar va umumiy ta'lim bilimlarini birgalikda beradigan hunar-texnika bilim yurtlarida hamda
- 4) ishchi va qishloq yoshlari maktablarida.

1959—1975-yillarda respublikada internat-maktablar, maxsus maktablar va kuni uzaytirilgan guruhlar tarmog`i rivojlandi va ularda tarbiyalanuvchilarning soni o`sdi; jismonan nuqsonli bolalar uchun maxsus maktablar tashkil qilindi; pedagog xodimlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmog`i kengaytirildi. 70—80-yillarda O`zbekiston maktablarida ahvol sifat jihatidan o`zgarmay qolaverdi. Ularning moddiy-texnik bazasi yaxshilanmadi. Ammo maktablar, o`quvchilar soni yildan-yilga ortib boraverdi. Masalan, O`zbekistonda 1945—46-o`quv yilida jami 4525 maktab bo`lib, ularda qariyb 998 ming o`quvchi o`qigan bo`lsa, 1970—71-o`quv yilida respublikaning umumiy ta'lim maktablari soni 7072 taga, o`quvchilar soni esa 3 mln.164 ming kishiga etdi... 1970—1980-yillarda xalq ta'limi uchun davlat tomonidan ajratilgan mablag` 11% dan 8% ga kamayib ketdi... 5% dan ortiq maktablarda issiq ovqat bufetlari tashkil etilmadi¹.

2.XX asrning 70—80-yillarida O`zbekistonda xalq ta'limi

Xalq ta'limi tizimida muhim o`rinni egallagan umumiy ta'lim maktablari respublikamiz hayoti bilan chambarchas bog`langan bo`lib, davlatning mafkuraviy, madaniy vazifalariga xizmat qiladi. Shuning uchun ham respublikamizda hukumati, xalq ta'limi vazirligi joylardagi hokimiyatlar va jamoatchilik xalq ta'limi tizimini, jumladan, umumiy ta'lim maktablarini rivojlantirish, ularning tarmoqlarini kengaytirish va yangi binolar bilan ta'minlash, o`quv moddiy va texnika bazasini mustahkamlash hamda ularni yuqori bilimga ega bo`lgan o`qituvchilar bilan ta'minlash borasida bir qator tadbirlar amalga oshirildi.

Jamiyatimizdagi mavjud maorif tizimining barcha bo`g`inlarida jamiyat taraqqiyoti talablari asosida yosh avlodning kamolotga etishi, bir butun shaxs

sifatida shakllanishiga nihoyatda kam e'tibor berilar edi. Natijada umumiy ta'lim maktablarida ta'lim-tarbiya tizimi, mazmuni, shakl va metodlari, yosh avlodni har tomonlama shakllangan yaxlit shaxs sifatida shakllantirishga mos kelmay qoldi. Bu esa umumiy ta'lim va hunar maktablarni isloh qilishni taqozo etdi. Islohotda umumiy o'rta ta'lim o'n bir yillik bo'lib, I—IV sinflar — boshlang'ich maktab, V—IX sinflar esa to'liqsiz o'rta va X—XI sinflar — barchasi umumta'lim maktabini tashkil qiladi. Shuningdek, o'rta hunar-texnika bilim yurtlari, o'rta maxsus o'quv yurtlari kabi nomlangan. Mazkur tuzilishga binoan o'rta umumiy ta'lim maktablarida bolalarni olti yoshdan boshlab o'qitish nazarda tutiladi. Hunar-texnika ta'limi esa qayta tubdan o'zgartirilib, “O'rta hunar-texnika bilim yurtlari”ga aylantirildi. O'rta ma'lumotga ega bo'lmagan, ishlab chiqarishdagi faol yoshlar uchun kechki (smenali) va sirtqi maktablar saqlanib qolindi. Umumiy o'rta va hunar ta'limi tizimining o'zgarishi bilan, oliy o'quv yurtlari, bilim dargohlariga qabul qilishning yangi qoidalari, talablari ishlab chiqiladi. Umumiy o'rta va hunar ta'limi bilan unda beriladigan ta'limning mazmuni, shakllari, metodlari va usullarini ham tashkil etilishini o'zgartirishni taqozo etadi. Buning uchun islohot taqozo etganidek, ta'limning mazmunini takomillashtirish zarur. Ta'limning mazmunini takomillashtirishning muhim shartlari o'quv dasturlari va darsliklari materiallarini o'quvchilarning yoshiga mos holda soddalashtirish, ortiqcha ikkinchi darajali materiallardan xalos etish zarur edi. O'quv fanlarining amaliy yo'nalishini kuchaytirish, mehnat tarbiyasi va kasb tanlashga o'rgatishni yo'lga qo'yish, ta'lim mazmunining politexnik yo'nalishini ta'minlash masalasi asosan amalga oshiriladi. O'quv darsliklari, metodik qo'llanmalar yaratildi; o'quv rejasiga “Atrof muhit bilan tanishish” (I—II sinflarda), “Informatika va hisoblash texnikasi asoslari” (X—XI sinflarda), “Oila etikasi va psixologiyasi” (X—XI sinflarda), “Ishlab chiqarish asoslari. Kasb tanlash” (VIII—X sinflarda) kabi fan asoslari kiritildi va o'qitilmoqda, o'qituvchilar mehnatiga tabaqalashtirib haq to'lash joriy etildi, o'qituvchilar malakasini oshirish va qaytadan tayyorlash masalasida ijobiy siljishlar ro'y berdi, o'quvchilarni mehnat ta'limi va tarbiyasining mazmuni takomillashtirildi; hunar-texnika ta'limi tizimida ishchi xodimlar tayyorlash

kengaytirildi; maorifning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash masalasiga nisbatan jamoat tashkilotlarining munosabatlari birmuncha o'zgargandek tuyuldi. Biroq, bu o'zgarishlar ta'lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etish, uyushtirish uchun etarli emas edi, albatta. Islohot birinchidan, "qayta qurish" sharoitida, maktab islohotining evolyutsion xarakterga egaligi, maktab ishining mazmuni, ilmiy-pedagogik kadrlar, moddiy-texnikaviy ta'minlanish, boshqarishning tubdan o'zgartirilmaganligi ta'lim-tarbiyaning rivojlanishiga to'siq bo'ldi. Islohni amalga oshirishdagi tashkilotchilik ishlarining etarli bo'lmayotganligi, boshqarishdagi byurokratik metodga asoslanilayotganligi, xalq xo'jaligining ehtyojiga mos ravishda kadrlar tayyorlash mo'ljallanmaganligi ham islohot talablarini qiyinchilik bilan ham etilayotganligiga sabab bo'ldi. Bular esa o'z navbatida ta'lim-tarbiya saviyasini oshirishga salbiy ta'sir etdi.

Shuni qayd etish zarurki, o'zbek maktablari sobiq ittifoq davrida milliy zamindan batamom uzilib qolgan edi. O'qish-o'qitishda Ovro'po, xususan o'rus tizimi qabul qilindi. Yangi davrdagi zamonaviylashtirishning "bilimdon" va "zukko" tashkilotchilari ming yillik yozuvimizni ham qayta-qayta almashtirib, natijada maktablarimiz o'quv-tarbiyaviy ishlar va xalq ruhiyatidan deyarli ajralib qoldi, avlod-ajdodlarimizning dunyoviy, ma'naviy-axloqiy, ma'rifiy merosi esa umuman o'qitilmay, o'rgatilmay tashlab qo'yildi.

3.Siddiq Rajabovning hayot-ijodi va pedagogik faoliyati

Siddiq Rajabov Respublikamizda xalq maorifining rivojlanishiga pedagogika ilmining taraqqiyotiga, ixtisosli pedagogik kadrlar tayyorlash ishiga katta hissa qo'shgan, dastlabki pedagogika fanlari nomzodi, dastlabki pedagogika fanlari doktori, professor va dastlabki akademikdir.Siddiq Rajabov 1910 yil 1 aprelda Qozog'istonning Avliyo-ota (hozirgi Jambul) shahrida kambag'al-kosib oilasida tug'ildi. Uning otasi Rajab aka yamoqchilik bilan kun ko'rar, lekin shunday bo'lsa ham oilaning bosh farzandi Siddiqning o'qib, ilm olishini orzu qilar edi. Rajab aka o'g'lini yangi maktabga o'qishga berdi. Lekin ko'p o'tmay ota vafot etdi. Ota vasiyati va ilmga bo'lgan ishtiyoq unga to'g'ri yo'lni ko'rsatib berdi.1926 yilda o'n olti yoshli Siddiq Rajabov g'ayrat bilan o'qishga, mehnat qilishga kirishdi.

Shahar yoshlarining xalq o`rtasida olib borgan madaniy-oqartuv ishlarida faol qatnashdi.

1927 yilda Farg`ona pedagogika bilim yurtiga o`qishga kirdi. 1930 yilda bu bilim yurtini muvaffaqiyatli tamomladi. Bilim yurtini tugatgandan so`ng Qashqadaryo viloyatining G`uzor tumaniga ishga yuborildi. U shu tumandagi Avg`onbog` qishlog`ida boshlang`ich maktab ochadi, shu maktabda ham muallimlik, ham mudirlik vazifasini bajaradi. 1930 yilda Farg`ona pedagogika institutiga kirgan S.Rajabov 1933 yilda institutning ijtimoiy-adabiyot fakultetini imtiyozli tugatdi. S.Rajabovni institut Ilmiy kengashi pedagogika kafedrasiga assistent vazifasiga tavsiya etdi. Ana shu davrda bo`lajak olim Farg`ona shahridagi «O`zbekiston besh yilligi» ishchi fakultetida, ayni paytda Hamza nomidagi pedagogika bilim yurtida direktorlik vazifasini bajardi. S.Rajabov pedagoglar jamoasi va talabalar e'tibori hamda faoliyatini bilim yurti oldida turgan eng muhim masalalarga — maktablarga hamma fanlardan dars bera oladigan, pedagogikaning ilmiy asoslarini, ta'lim mazmuni, tamoyillari va metodlarini puxta egallab olgan yosh mutaxassislarni tayyorlash ishiga qarata olgan edi. Ana shu davrlarda Ya.A.Komenskiy, K.D.Ushinskiy, L.N.Tolstoy, H.H.Niyoziy, A.Avloniy kabi atoqli pedagoglarning asarlarini qunt bilan o`rgandi. Egallangan bilimlar va to`plangan tajribalar asosida mahalliy matbuotda S.Rajabovning dastlabki pedagogik maqolalari chiqq boshladi. Maqolalarda maktablar istiqboli, tarbiya masalalari, yosh pedagog mutaxassislar tayyorlash haqida bahs yuritilar edi. Ilmga bo`lgan ishtiyoq S.Rajabovni O`zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti huzuridagi aspiranturaga etakladi. U 1934—37 yillarda aspiranturada tahsil ko`rdi va pedagogika fanining eng muhim muammolari ustida ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordi. Uni reespublikamiz xalq maorifining taraqqiyoti va bu taraqqiyotning ob'ektiv qonuniyatlari, xalq maorifining rivojlanish istiqbollari, yoshlar tarbiyasi bilan bog`liq bo`lgan masalalar qiziqtirar edi. U aspiranturani tamomlagach, O`zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot institutiga ilmiy xodim va Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika instituti pedagogika kafedrasiga o`qituvchi qilib tayinlandi. Yosh olim ilmiy tadqiqot ishini pedagogik

faoliyati bilan qo`shib olib bordi. Shu yillarda S.Rajabov kechki pedagogika instituti direktorining o`quv ishlari bo`yicha o`rinbosari lavozimida hamda yosh o`qituvchi sifatida mutaxassislar tayyorlashda katta faoliyat ko`rsatdi, o`z ishini puxta bilgan rahbar, etuk ilmiy xodim va mahoratli o`qituvchi sifatida elga tanildi. Yosh olim matbuotda tez-tez ilmiy, pedagogik, publitsistik maqolalari bilan chiqa boshladi. Shu yillarda u «XIX asr va XX asr boshlarida Buxoroda maktab va maorif taraqqiyoti ocherki» asarini yozib tamomladi. 1941 yilda ana shu mavzuda nomzodlik dissertatsiyasini respublikada birinchi bo`lib muvaffaqiyatli himoya qildi. S.Rajabov 1942 yilda «Qizil O`zbekiston» gazetasiga muharrir o`rinbosari lavozimiga tayinlandi. Bu ishda o`zining ijodiy va tashkilotchilik qobiliyatini ko`rsata oldi.

Shunisi muhimki, S.Rajabov qaerda ishlamasin xalq ta'limi va pedagogik masalalardan uzoqlashmadi, aksincha, yosh avlodni yuksak vatanparvarlik va baynalmilallik ruhida tarbiyalash masalalari bilan qiziqib, qator ilmiy maqolalar nashr etdi, pedagogika tarixiga, xalq maorifi taraqqiyotiga, shuningdek, yirik pedagoglarning merosini o`rganishga oid risolalar yaratdi. S.Rajabov 1947 yilda Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika instituti pedagogika kafedrasiga mudir qilib tayinlangandan keyin uning o`z ilmiy pedagogik faoliyatini yanada rivojlantirishga keng imkoniyat yaratildi. U o`z atrofiga pedagogika ilmi muxlislarini to`plab, yirik pedagogik muammolarni hal qilish va o`rganishga boshchilik qila boshladi, respublikamizda pedagogika fanini yangi taraqqiyot bosqichiga ko`tarishda jonbozlik qildi.

Olimning 1958 yilgacha bo`lgan davrdagi ijodiy faoliyati yanada salmoqli bo`ldi. Bu yillarda uning «Pedagogikani o`qitishni hozirgi zamon fani talabi darajasiga ko`taraylik», «O`qituvchilar kasbi haqida», «O`zbekistonda 25 yil ichida maktablarning taraqqiyotiga doir», «Pedagogika oliy o`quv yurtlari talabalarining ilmiy tadqiqot ishlari haqida», «O`zbekiston maktablarining 30 yil ichidagi tarixidan». O`z atrofiga qobiliyatli yoshlarni to`plab ular e'tiborini pedagogika fanining dolzarb masalalariga qaratdi, maktab-maorif uchun zarur bo`lgan mavzularda ilmiy tadqiqotlar olib borishga ilhomlantirdi. 1961 yilda

Siddiq Rajabov O`zbekiston Pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot institutiga direktor qilib tayinlandi. Olim mazkur institutga olti yil rahbarlik qildi. Institutni yuqori malakali mutaxassis xodimlar bilan ta'minlash, olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlarini hayotga—maktab amaliyotiga yaqinlashtirishga boshchilik qildi hamda tadqiqot natijalarini o`quv-tarbiya jarayoniga tatbiq etish bo`yicha bir qator tadbirlarni amalga oshirdi. Ta'kidlash joizki, S.R.Rajabov faqat rahbarlik faoliyati bilan cheklanib qolmadi, aksincha, 1958—1966 yillarda 50 dan ortiq ilmiy va o`quv-metodik ishlar muallifi bo`ldi. Chunonchi, “L.N.Tolstoyning pedagogik faoliyati haqida”, “Pedagogika fanining yangi vazifalari”, “Pedagogika nazariyasi va tarixiga oid ilmiy-ommabop maqolalar to`plami”, “Darsda o`quvchilar aktivligini oshirish yo`llari”, “Tadqiqotchilarning kuchini birlashtiraylik”, “Ta'lim berib tarbiyalaylik, tarbiyalab ta'lim beraylik”, “Eng sharaflı burchimiz”, “Maktab haqida g`amxo`rlik — umumxalq ishi”, “O`zbekistonda xalq maorifi”, “Pedagogika fanining ravnaqi uchun” kabi ishlari, shuningdek, 1962, 1966 yillarda nashr qilingan “Pedagogika” darsliklariga hammuallif bo`ldi. Bu davrda olim pedagogika fanini chin qalbdan sevgan mutaxassislarni, ko`pgina iqtidorli yoshlarni o`z atrofıga chorladi. Yosh olimlarga hamisha yordam berib keldi. Yoshlarni har tomonlama qo`llab-quvvatlash uning hayotiy e'tiqodi va turmushining mazmuniga aylanib ketdi. Shu bois M.Ochilov (1962 yil), F.Abdullaev (1962 yil), K.X.Hoshimov (1964 yil), S.R.Rahimov (1964 yil), A.Ahmedov (1965 yil), B.Nurlibekov (1965 yil), M.Ahmedova (1965 yil), T.Mo`minjonov (1966 yil), S.N.Nurmatov (1966 yil), A.K.Tyulenov (1966 yil), D.A.Urumbaev (1966 yil), S.X.Fayzulina (1966 yil) kabi ilm-fanda o`z yo`lini topib olgan iqtidorli yoshlar olim rahbarligida nomzodlik dissertatsiyalarini muvaffaqiyatli himoya qildilar. Shuningdek, professor S.Rajabov ilmiy maslahatchiligida doktorlik dissertatsiyalari tayyorlana boshlandi va bu sohadagi dastlabki ish himoya qilindi. Umuman Siddiq Rajabovning O`zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot institutidagi faoliyati mazkur institut tarixida katta iz qoldirgan. Olim rahbarligida, u bilan hamkorlikda ishlagan ko`plab ilmiy xodimlar o`sha yillarni eslar ekanlar. S.Rajabov haqida, uning rahbarlik faoliyatini

mamnuniyat bilan tilga oladilar.1964 yilda S.Rajabovning ilmiy pedagogik faoliyatiga yuksak baho berilib, unga “Respublikada xizmat ko`rsatgan fan arbobi” unvoni berildi.S.Rajabov 1966—1990 yillarda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti “Umumiy pedagogika” kafedrasining katta jamoasiga boshchilik qildi. U kafedra a'zolarining har biriga murabbiy, ustoz edi. Bugina emas, olim o`qituvchi mutaxassislar tayyorlash sohasida fidokorona mehnat qilayotgan hamkasblari — institutning etuk olimlari bilan bir qatorda o`rta va oliy ta'limga aloqador juda ko`p muammolarni hal qilishda faoliyat ko`rsatdi.Professor S.Rajabovning ushbu institutdagi chorak asrlik uzluksiz ilmiy-pedagogik faoliyati alohida muhim davr bo`ldi:

Ilmiy-pedagogik muammolarni hal qilishga alohida birinchi navbatda kafedrani yuqori malakali ilmiy-pedagogik xodimlar bilan ta'minlash, ma'ruza va amaliy mashg`ulotlar sifati va samaradorligini oshirish, qolaversa, kafedra jamoasining ilmiy va metodik saviyasini yuqori ko`tarish kabi masalalar hal qilina bordi. S.Rajabov bu davrda juda ko`plab metodik muammolarni kafedra a'zolari va ilmiy jamoatchilik tomonidan muvaffaqiyatli hal qilinishiga boshchilik qildi. Xususan, didaktika — ta'lim nazariyasi, xususiy metodika, tarbiya nazariyasi va metodikasi, shuningdek maktabshunoslikning dolzarb muammolariga aloqador asarlar yaratdi.Amalga oshirilgan ilmiy-ijodiy ishlar natijasi sifatida olimning 300 ga yaqin ilmiy, ilmiy-ommabop maqolalari, risolalari, qo`llanmalari, darslik va monografiyalari e'lon qilindi.

S.Rajabov Sharq mutafakkirlari pedagogik merosini o`rganish masalalariga o`z faoliyatida katta o`rin berdi. Uning A.Navoiy, Z.M.Bobur singari mutafakkirlarning pedagogik qarashlari haqidagi maqolalari muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, U.K.Hoshimov bilan “O`zbekistonda pedagogik fikrlar antologiyasi” (Moskva: Pedagogika nashriyoti 1986 yil)ning tuzuvchilaridan hisoblanadi. Bu antologiya O`zbekiston va sobiq Ittifoqdagi barcha millatlarga, ayniqsa, rusiy zabon millatlarga O`rta Osiyo qomusiy olimlarining hayoti, ta'lim-tarbiya sohasidagi g`oyalaridan ma'lumot beruvchi muhim manba sifatida qimmatlidir. S.Rajabov o`zining asosiy ishini jamoat ishlari bilan muntazam

bog`lagan holda olib bordi. U 1961—1988 yillarda O`zbekiston Xalq ta'limi vazirligining hay'at a'zosi sifatida faoliyat ko`rsatdi. U vazirlik tomonidan xalq ta'limi tarmog`ini yanada kengaytirish, maktablarda o`quv-tarbiya ishlarini davr talablari darajasiga ko`tarish borasida amalga oshirilayotgan hamma tadbirlarda bevosita qatnashib keldi. S. Rajabov pedagogika fanlari bo`yicha ilmiy darajalar beruvchi bir necha ixtisoslashgan Ilmiy kengashlarning raisi hamda Dushanbe Davlat universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi kengash a'zosi sifatida katta faoliyat ko`rsatdi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. O`zbekistonda 1917-1924 yillarda maktab va marifat
2. Abdulla Avloniyning hayoti va ijodiy faoliyati
3. Abdulla Avloniyning "Turkiy Guliston yohud axloq" asari tahlili.
4. Jadidchilik harakatining kelib chiqish omillari nimalardan iborat?
5. Jadidchilik qanday g`oyalarni ilgari surgan?
6. Turkistonning rivojlanishida jadidchilik harakati qanday ahamiyat kasb etadi?
7. Mahmudxo`ja Behbudiy ta'lim tizimini rivojlantirishga qanday hissa qo`shdi?
8. 1917-1945 yillarda O`zbekistonda ta'lim tizimi va pedagogik fikrlar rivoj?
9. Munavvar qori qanday g`oyalar bilan maydonga chiqdi
10. Ikkinchi jahon urushi va urushdan keyingi yillarda O`zbekistonda xalq maorifi va pedagogika?
12. XX asrning 70—80-yillarida O`zbekistonda xalq ta'limi?
13. Siddiq Rajabov yashagan davrdagi ijtimoiy muhit va maktab-maorif masalalari?
14. Siddiq Rajabov asarlari va unda ta'lim-tarbiya masalalari?
15. Siddiq Rajabovning pedagogika va pedagogik kadrlar tayyorlashdagi faoliyatiga sizning munosabatingiz.

Adabiyotlar:

- 1.HoshimovK., NishonovaS., InomovaM., HasanovR. Pedagogikatarixi– T.: O‘qituvchi, 1996.
2. Hashimov K., Nishonova SPedagogika tarixi.– T.: “Istiglol” nashriyoti, 2005
- 3.History of pedagogy. William Harold Payne. Gabriel Compayre Ulan Press, 2012.

8- Mavzu Mustaqil O`zbekiston respublikasi ta'lim tizimi. Mustaqillik yillarida pedagogik fikrlar rivoji.

Reja:

- 1. Mustaqillik va ta'lim tizimida islohotlar**
- 2. O`zbekiston Respublikasida ta'lim tizimi.**

Tayanch iboralar: huquqiy, iqtisodiy, ma'naviy, islohotlar, asosiy maqsad, fuqarolarning hayotini ijtimoiy himoyalash, turmush sharoiti, yaxshilash, ma'naviy, ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot

1. Mustaqillik va ta'lim tizimida islohotlar

Mustaqillik e'lon qilingan (1991 yil 1 sentyabr) dastlabki yillardanoq O`zbekiston hukumati ta'limga ustivor soha sifatida e'tibor berib kelmoqda. O`zbekiston Respublikasining ta'lim sohasida aniq va ravshan hamda ilmiy asoslangan davlat siyosati mavjud bo`lib, u insonparvarlik va demokratik tamoyillarga asoslanadi hamda har bir fuqaroning bilim olishi O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida qonuniylashtirilgan. Mustaqil Respublikamizda xalq ta'limi tizimi mazmunini yangilash va yangi ijtimoiy muhit sharoitida uni yanada rivojlantirish zarur edi. Chunki huquqiy, iqtisodiy, ma'naviy sohalarda olib borilayotgan islohotlarda asosiy maqsad ham barcha fuqarolarning hayotini ijtimoiy himoyalash, ularning turmush sharoitini yaxshilash, ma'naviy jihatdan yuksaltirish, eng muhimi, ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdan iboratdir. Ana shu maqsadni amalga oshirish borasida Respublikamiz hukumati xalq ta'limi tizimini tubdan isloh qilishni va milliy kadrlarga bo`lgan ehtiyojni tobora ortib borayotganligini hisobga olib ta'lim tizimini ham yangilashni taqozo etar edi. Shu maqsadda 1997 yil 29 avgustda O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1X sessiyasida “Ta'lim to`g`risida” Qonun hamda “Kadrlarni tayyorlash milliy dasturi” keng muhokama qilindi va tasdiqlandi.

O`zbekiston Respublikasi “Ta'lim to`g`risida”gi Qonun va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”. “Ta'lim to`g`risida”gi Qonun ta'lim, tarbiya fuqarolar

kasbiy tayyorgarligi va har bir fuqaroning ilm olish konstitutsion huquqini ta'minlash kabi qator dolzarb vazifalarni belgilab berdi. Respublikamiz bugungi kunda tubdan yangi davlat bo`lib, unda har bir siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy sohadagi islohotlar ham yangi ta'lim tizimida bosqichma-bosqich olib borishni nazarda tutadi. Zero, ta'lim sohasidagi islohotlar ham yangi bosqichma-bosqich o'tish tamoyiliga asoslangandir. “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” ham uzluksiz ta'lim tizimini isloh qilishning tashkiliy, ilmiy va metodik asosi bo`lib hisoblanadi. Milliy dasturning asosiy maqsadi uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirish bo`lib, u ijodiy va mustaqil fikrlovchi, tafakkuri rivojlangan, erkin shaxsni shakllantirish bilan barcha sohalarida raqobatbardosh kadrlar tayyorlashni kafolatlash bilan ahamiyatlidir. Shunga ko`ra, mamlakatimizda mustaqillikning dastlabki yillaridanoq boy madaniyatimizni tiklash va uni rivojlantirish, ta'lim tizimini takomillashtirish, uni zamon talablariga javob bera oladigan jahon andozalari darajasiga ko`tarish maqsadiga e'tibor berib borilmoqda. Ta'lim sohasida “Ta'lim to'g'risida” Qonun qabul qilinganligi, 1996—1997 yildan boshlab birinchi sinflarda o`qishning lotin yozuviga asoslangan yangi alifboda dastur, qo`llanma, dasrliklarning yaratilganligi — bu ta'lim sohasida qo`yilgan dastlabki odimlar edi. O'tgan davrda yangi turdagi ta'lim muassasalari tashkil etildi. Oliy o`quv yurtlari qoshida litseylar ochildi. Qobiliyatli o`quvchilar chet ellarda ta'lim ola boshladi. O`qituvchilar xorijiy davlatlarda bo`lib, ilg`or tajribalarni o`rganib kela boshladilar.

Viloyatlarda yangi-yangi biznech maktablari, kichik va o`rta kasb hunar kurslari ochila boshladi va bozor iqtisodi sharoitida fermer, soliq va bojxona xodimlari, audit v.b. yangi mutaxassisliklar kiritildi. Oliy maktab sohasida test usuli joriy etildi. Viloyatlardagi pedagogika institutlari universitetlarga aylantirildi, chet el mutaxassislari respublikamiz o`quv muassasalariga jalb etildi. “Mahalla”, “Kamolot”, “Sog`lom avlod uchun”, “Nuroniyy”, “Ulug`bek”, “Umid” jamg`armalari ham ta'lim sohasini rivojlantirishga hissalarini qo`shmoqdalar. Lekin hozirgi davrda amalga oshirilgan barcha ishlarga qaramay ta'lim tizimi hali hayot talabi darajasida natijalarga erishmayotgani, eski Sho`ro zamonidan meros

bo`lib qolgan mafkuraviy qarashlardan va sarqitlardan xalos bo`la olmagan, shuningdek, uzluksiz ta'lim tizimini tashkil etish muammolari to`liq hal etilmagan va nihoyat, amaldagi ta'lim tizimi taraqqiy etgan davlatlar darajasida rivojlana olmaganini ko`rsatmoqda. Shuningdek, mutaxassislar kadrlar tayyorlash, ularga bilim va tarbiya berish tizimi mamlakatimizda amalga oshayotgan islohotlar bilan bog`lanmagan, maktablarning moddiy bazasi talabga javob bera olmayotgani, kadrlar, o`qituvchilar tayyorlash muammosi hali hal etilmagan ma'lum bo`ldi. O`quv dasturlari, qo`llanma va darsliklar ham talabga javob bera olmayotganini hayot ko`rsatmoqda. Oliy ta'lim sohasida ham islohot o`tkazishni talab qila boshladi. Bularning barchasi hisobga olinib, 1997 yil mart oyida Vazirlar Mahkamasining farmoyishiga muvofiq, ta'lim tizimini isloh etilish, kadrlar tayyorlash jarayoniga zamon talabi darajasida o`zgartirishlar kiritish maqsadida maxsus komissiya tuzildi va natijada “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” hamda “Ta'lim to`g`risida” Qonun Oliy Majlis sessiyasida qabul qilindi. Bu ikki hujjatga binoan ta'lim tizimi isloh qilishni bosqichma-bosqich amalga oshirish nazarda tutiladi:

Birinchi bosqich — o`tish davri. 1997—2001 yillar. Bu yillarda yangi talab doirasida pedagog kadrlar tayyorlash, ta'lim standartlarini yaratish, o`quv dasturlari ustida ishlash, umumta'lim maktablarini qayta qurish, o`rta maxsus va kasb-hunar bilim yurtlari tizimiga zamin tayyorlash va uzluksiz ta'lim tizimiga asos solish.

Ikkinchi bosqich — 2001—2005 yillarga mo`ljallanadi. Bu davrda milliy dasturni to`liq amalga oshirish mo`ljallanadi. Uning ba'zi g`oyalari va qoidalariga o`zgartirishlar kiritilish ham ko`zda tutilgan.

Uchinchi bosqich — 2005 yil va undan keyingi yillar bo`lib, islohot tajribalari tahlil etilib, umumlashtiriladi hamda kadrlar tayyorlash tizimi takomillashtirilib, rivojlantirilib boriladi.

“Ta'lim to`g`risida”gi Qonunga asosan Ta'lim O`zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyot sohasida ustuvor deb e'lon qilindi.

Ta'lim sohasidagi davlatning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- Ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterida ekanligi;

- Ta'limning uzluksiz va izchilligi;
- Umumiy o`rta, shuningdek o`rta maxsus, kasb-hunar ta'limining majburiyligi;
- O`rta maxsus, kasb-hunar ta'limining yo`nalishini: akademik litsey va kasb-hunar kollejida o`qishni tanlash ixtiyoriylikligi;
- Ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi;
- Davlat standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqlikligi;
- Ta'lim dasturlarini tanlashga yagona va tabaqalashtirilgan yondashuv;
- Bilimli bo`lish va iste'dodni rag`batlantirish;
- ta'lim tizimida davlat va jamiyat boshqaruvini uyg`unlashtirish.

Xalq ta'limining asosiy bo`g`ini — uzluksiz ta'limi tizimini tashkil etadi

2.O`zbekiston Respublikasida ta'lim tizimi.

O`zbekiston Respublikasida quyidagi uzluksiz ta'lim tizimi asos qilib olingan. Bola shaxsini sog`lom va etuk o`qishga tayyorlash maqsadini ko`zlaydi. Mazkur ta'lim uch yoshdan olti-etti yoshgacha oilada, bolalar bog`chasida va mulk shaklidan qat'iy nazar, boshqa xil ta'lim tashkilotlarida olib boriladi.

Boshlang`ich ta'limda umumiy o`rta ta'lim olish uchun zarur bo`lgan savodxonlik, bilim va ko`nikmalar asoslari shakllantiriladi. Birinchi sinfga bolalar 6—7 yoshdan qabul qilinadi.

Umumiy o`rta ta'limda bilimlarni zarur hajmi beriladi. Bolalarda mustaqil fikrlash, tashkilotchilik qobiliyati va amaliy tajriba ko`nikmalari rivojlantiriladi.

Kasbga yo`naltiradi, ta'limning navbatdagi bosqichiga yordam beradi.

Ixtisoslashtirilgan maktalar ham tashkil etilishi va bolalar qobiliyati, iste'dodga ko`ra bunday maktablarda ta'lim olishi mumkin.

O`rta maxsus va kasb-hunar ta'limi.

Har bir yigit-qiz umumiy o`rta ta'limga ega bo`lgandan so`ng akademik litsey yoki kasb-hunar kollejida o`qishni ixtiyoriy ravishda tanlashi mumkin. Bu ta'lim muassasalarida o`qish muddati uch yildan kam bo`lmaydi.

Litsey va kollejlarda egallangan kasb-hunar bo'yicha ishlash huquqini beradi va hamda ish yoki ta'limni navbatdagi bosqichda davom ettirishi uchun asos bo'ladigan maxsus, kasb-hunar ta'lim beradi.

Oliy ta'limda yuqori malakali mutaxassislar tayyorlanadi.

Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash universitet, akademiyalar, institutlar va oliy maktabning boshqa ta'lim muassasalarida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim asosida amalga oshiriladi.

Oliy ta'lim ikki bosqichda: bakalavriat va magistraturaga ega.

Bakalavriat — oliy ta'lim yo'nalishlaridan biri bo'yicha puxta bilim beriladigan, o'qish muddati kamida to'rt yil bo'lgan tayanch oliy ta'limdir.

Magistratura — aniq mutaxassislik bo'yicha bakalavriat negizida kamida ikki yil davom etadigan oliy ta'limdir.

Ikkinchi va undan keyingi oliy ta'lim shartnoma asosida olinadi.

Oliy o'quv yurtidan keyin malakali ilmiy va ilmiy pedagogik kadrlarga bo'lgan ehtiyojga qarab oliy o'quv yurti va ilmiy tadqiqot muassasalarida aspirantura, ad'yutantura, doktorantura, mustaqil tadqiqotchilik tarzida davom ettiriladi. Oliy ta'limdan so'ng kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash kasb bilimini va ko'nikmalarini chuqurlashtirish va yangilashga qaratiladi. Bolalar va o'smirlarning bosh vaqti va dam olishini tashkil etish uchun madaniy-estetik, ilmiy-texnikaviy, sport va boshqa yo'nalishlarda maktabdan tashqari ta'lim muassasalari mavjud. Bunday maskanlarga bolalar, o'smirlar, ijodiyoti saroylari, uylar, klublar va markazlar, kutubxonalar, sog'lomlashtirish muassasalari kiradi va bu joylarda bolalar o'z ehtiyojlari va qiziqishlariga ko'ra shug'ullanadilar.

Ta'lim islohotlarida kadrlar tayyorlash milliy modelining asosiy tarkibiy qismlarini asosan quyidagilar tashkil qiladi:

- shaxs kadrlar tayyorlash tizimining bosh sub'ekti va ob'ekti, ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi va ularni amalga oshiruvchi;

- davlat va jamiyat — ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimining faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishning amalga oshiruvchi kadrlar tayyorlash va ularni qabul qilib olishning kafillari;

- uzluksiz ta'lim — malakali raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashning asosi bo`lib, ta'limning barcha turlarini, davlat ta'lim standartlarini, kadrlar tayyorlash tizimi tuzilmasi va uning faoliyat ko`rsatish muhiti o`z ichiga oladi;

- fan — yuqori malakali mutaxassislar tayyorlovchi va ulardan foydalanuvchi, ilg`or pedagogik va axborot texnologiyalarini ishlab chiquvchi;

- ishlab chiqarish-kadrlarga bo`lgan ehtiyojni, ularning tayyorgarlik sifati va saviyasiga nisbatan quyidagi talablarni belgilovchi asosiy buyurtmachi, kadrlar tayyorlash tizimini moliya va moddiy texnik jihatdan ta'minlash jarayonining qatnashchisi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturda intellektual, ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash bilan bog`liq bo`lgan uzluksiz ta'lim tizimi orqali har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirish nazarda tutiladi. Kadrlar tayyorlash milliy modelida fan, jumladan, pedagogika fani, ham yangi fundamental va bilimlarni shakllantirish orqali muhim ilmiy natijalarni jamlaydi. Oliy malakali va ilmiy va pedagogik kadrlar tayyorlashning amalga oshirilishi, ilg`or pedagogik texnologiyalarni yaratish va o`zlashtirish orqali ilm-fanning ta'lim amaliyoti bilan aloqasini ta'minlashni amalga oshirish ko`zda tutiladi, ilg`or axborot va tendentsiya texnologiyalarini joriy etish mexanizmlarini ishlab chiqishga e'tibor qaratildi. Mustaqil yillarda pedagogika sohasida ham yirik tadqiqotlar olib borilmoqda. Masalan, O`rta va oliy ta'lim vazirligida yiliga 17 aspirantura va 7 doktorantura; Xalq ta'lim vazirligida 5 aspirantura, 1 doktorantura o`rinlari mavjud. Pedagogika va psixologiya fanlari bo`yicha doktorlik va nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilish uchun ixtisoslashgan Kengashlar faoliyat ko`rsatmoqda.

Mustaqillik yillarida pedagogik fikr taraqqiyoti

Mustaqillik yillarida pedagogika fanining eng dolzarb muammolari ustida doktorlik dissertatsiyalari himoya qilindi. Chunonchi, OMusurmonova “Yuqori

sinf o`quvchilarida ma'naviy madaniyatni shakllantirishning pedagogik asoslari”, S.Nishonova “Sharq uyg`onish davri pedagogik fikr taraqqiyotida barkamol inson tarbiyasi”, U.Mahkamov “Yuqori sinf o`quvchilarining axloqiy madaniyatini shakllantirish”, M.Inomova “Oilada bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning pedagogik asoslari” kabi doktorlik dissertatsiyalari shular jumlasidandir.

Hozirgi paytda Qori Niyoziy nomidagi O`zbekiston Pedagogika fanlar ilmiy tadqiqot instituti, hunar ta'limi ilmiy tadqiqot instituti, Nizomiy nomli Toshkent Davlat pedagogika universiteti yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda ta'lim sohasi bo`yicha Davlat ilmiy-texnikaviy dasturining ijrochilari hisoblanadilar.Hozirgi davrda, O`zbekistonning mustaqil taraqqiyoti strategiyasi, o`zbek xalqining buyuk davlat barpo etish yo`lidagi ezgu orzu-umidlarini, milliy istiqlol mafkurasini asl mohiyatini yoshlar qalbiga va ongiga singdirish jarayoni kechayotgan bu davrda bu muhim ishni "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi“ asosida uzluksiz tarzda olib borishni taqozo etadi.Zero, istiqlol mafkurasini hur fikrlilik va jur'atsizlikdan holi bo`lgan, o`z bilimi va kuchiga ishonib yashaydigan insonni tarbiyalaydi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

- 1.Respublikamizda mustaqillik e'lon qilingandan so`ng ta'lim sohasida qanday o`zgarishlar sodir bo`ldi?
2. Ta'lim sohasidagi islohotlarning mohiyati nimadan iborat edi?
- 3.O`zbekiston Respublikasi “Ta'lim to`g`risi” Qonun va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” asosida ta'lim tizimida qanday o`zgarishlar sodir bo`ldi?
4. Respublikamizda ta'lim tizimi qachon tuzilgan?
5. Mustaqillik yillarida pedagogika fani taraqqiyoti haqida so`zlang?
- 6.Yoshlar ongiga milliy istiqlol g`oyasini qanday singdirish mumkin?

Adabiyotlar:

- 1.HoshimovK., NishonovaS., InomovaM., HasanovR. Pedagogikatarixi– T.: O`qituvchi, 1996.
2. Hashimov K., Nishonova SPedagogika tarixi.– T.: “Istiglol” nashriyoti, 2005

3. History of pedagogy. William Harold Payne. Gabriel Compayre Ulan Press, 2012.

9-Mavzu: Eng qadimgi davrlardan XIX asrning birinchi yarmida jahon pedagogika fanining rivojlanish tizimi. Yan Amos Komenskiyning hayoti va ijodi

Reja:

1. Qadimgi Yunoniston va Rim davrlarida ta'lim-tarbiya
2. Qadimgi Yunonistonda pedagogik nazariyalarning tug'ilishi
3. Yan Amos Komenskiyning hayoti va ijodi

Tayanch iboralar: tarixiy taraqqiyot, , sutkani soatlar, minutlar va daqiqalar, Kifarist maktabida o'g'il bolalar, adabiy bilim, estetik tarbiya, muzika, ashula

1. Qadimgi Yunoniston va Rim davrlarida ta'lim-tarbiya

Tarixiy taraqqiyotning keyingi davrlariga kelib, ibtidoiy jamoa tuzumi o'rnini yangi ijtimoiy formatsiya quldorlik tuzumi egalladi. Qadimiy Sharqda birinchi sinfiy jamiyatlar paydo bo'ldi hamda moddiy va ma'naviy madaniyatga asos solindi. Ayniqsa, qadimgi Yunoniston va Rim xalqlari bu madaniyatni rivojlantirishda o'zlarini katta hissasini qo'shdilar. Darhaqiqat, tarixiy taraqqiyot davomida turli mamlakatlar va xalqlar jahon madaniyatiga turlicha yondashdilar va rivojlantirdilar. Masalan, Xitoyda qog'oz ixtiro qilindi, Hindistonda hisoblashning o'nlik tizimi kashf etildi, Mesopotamiyada esa er kurrasini graduslarga, sutkani soatlar, minutlar va daqiqalarga bo'lish o'ylab topildi. Eramiz boshlanishidan oldin O'rta Osiyoning janubiy chekkasiga yaqin bo'lgan joyda O'rta dengiz bilan Hindistonni birlashtiruvchi karvon yo'li qurildi. So'ngra O'rta Osiyo orqali Xitoydan O'rta dengizga tomon «Buyuk ipak yo'li» ochildi. Natijada O'rta Osiyo xalqaro savdo-sotiq markaziga aylandi. Bu esa o'z navbatida O'rta Osiyo vohalarida madaniyatning rivojlanishiga ta'sir etdi, yozuvning tarqalishiga yordam berdi. Ayniqsa, qadimgi Yunonistonda madaniyat, maktab va dastlabki pedagogik fikrlar boshqa mamlakatlarga nisbatan juda erta rivojlandi. Yunoniston uncha katta bo'lmagan bir qancha quldorlik davlatlaridan tashkil topgan. Uning mo'tabar shaharlari Lakoniya (bosh shahri Sparta) va Attika (bosh shahri Afina)dir.

Bularning har qaysisida tarbiyaning alohida tizimlari vujudga kelib, Sparta usulidagi tarbiya va Afina usulidagi tarbiya deb ataladigan bo`ldi. Ammo ikkala davlatda ham quldorlik tuzumi hukmron edi. Ritorik va falsafa-grammatika, maktablarida Gimnastika va musiqa yosh afinaliklar uchun boshlangich bilim o`chog`i bo`lib xizmat qildi.

Chunki ushbu qo`llanma yosh afinaliklar uchun saqlanib qolingani edi. Kambag`allarga qoyilgan talablarga ko`ra ular faqat o`qish, suzish, va savdoni o`rganishga huquq berilgan edi. Oradan yillar o`tishi Retorik va filofosiya maktablarida o`qish saviyasining yanada eksklyuziv bo`lishiga olib keldi. Maqsadga yetish maqsadida dars bo`ladigan joy haqida, adabiyotlar haqida, Ritorikadan dars beradigan o`qituvchilar haqida balogat yoshidagilar yordamida Davlat sayilgoxlarida turli gaplar chiqara boshlashgan. Soxta oliy oquv yurti sur`ati hamda gapirish san`ati haqida ta`lim berayotgan Faylasuflar shaharni tark etishdi. Faylasuflar zimmasida vazifa yanada oshgan edi.³

Yunonistonda qullarni «gapiradigan ish quroli» deb hisoblar edilar. Qullar oddiy insoniy huquqlardan ham mahrum edilar. Lakoniya (Sparta)da kemalar to`xtaydigan qulay gavanlar bo`lmaganligi tufayli qullar mehnatiga asoslangan dehqonchilik hukmron edi. 9 ming oiladan iborat bo`lgan quldorlar 250 mingdan ko`proq aholiga hukmronlik qilardi. Spartada qullar shafqatsiz ta`qib ostiga olinar edi. Tarbiya ishlari esa davlat ixtiyorida bo`lib, uning asosiy maqsadi spartaliklarning bolalarini baquvvat, jismoniy sog`lom, bardoshli, chiniqqan jangchilar qilib tarbiyalash va bo`lajak quldorlarni etkazishdan iborat edi.

Spartaliklarning bolalari 7 yoshgacha uyda yashar, keyin «agella» deb ataluvchi davlat muassasasida 18 yoshga etguncha tarbiyalanar edi. Ular «pedonom» rahbarligida jismoniy sog`lom bo`lish uchun turli mashqlar bilan chiniqtirilar, sovuqqa, ochlikka va chanqoqlikka chidashga, og`riqqa bardosh berishga o`rgatilar edi. Ta`limning asosiy qismini harbiy gimnastika mashqlari

---

³History of pedagogy. William Harold Payne. Gabriel Compayre Ulan Press, 2012.21b.

egallar edi. Qadimgi yunon tarixchisi, faylasuf olim Plutarx Sparta maktablaridagi ta'lim-tarbiya haqida gapirib, shunday deydi: «O`qish va yozishga kelganda bolalarga faqat ularning eng zaruri o`rgatilar edi, tarbiyaning qolgan qismi esa bitta maqsad: hech so`zsiz itoat qildirishni, chidamli bo`lishni va engish ilmini o`rgatishni ko`zda tutar edi». Spartada ta'lim-tarbiyaning yana bir muhim vazifasi yoshlarni qullarga nisbatan shafqatsiz, ularni mensimaydigan qilib tarbiyalashdan iborat edi. Shu maqsadda yoshlar «Kreptiyalar»da, ya'ni kechalari qullarni tutish mashqlarida qatnashar, shubhali bo`lib ko`ringan har qanday illatni (qulni) o`ldirar edilar. Yoshlarga axloqiy tarbiya berishda davlat rahbarlari maxsus suhbatlar o`tkazib, shu yo`l bilan ularga axloqiy va siyosiy tarbiya berar edilar. Shuningdek, bolalarni savol-javob jarayonida aniq, qisqa va lo`nda qilib javob berishga o`rgatib borilgan. Spartada 18—20 yoshga etganda yigitlar «Efeblar» o`spirinlar guruhida harbiy xizmatni o`tganlar. Spartada qizlar tarbiyasiga ham alohida e'tibor berilgan. Ularni harbiy va jismoniy tarbiya malakalari bilan qurollantirib borilgan. Chunki erkaklar jangga ketganlarida ular shaharni qo`riqlab, qullarni itoat saqlashini ta'minlar, ular hatto jangda ham qatnashar edilar.

Afinada esa hayot, tartib, intizom, maktab tizimi va undagi ta'lim-tarbiya spartanikidan butunlay farq qilar edi. Qullar xususiy mulk hisoblanar edi. Afinada eramizdan ilgarigi V—IV asrlarda madaniyat barq urib o`sdi. Fan, me'morchilik va haykaltaroshlik taraqqiy qildi. Afinada eng ko`rkam va barkamol inson deb ham jismoniy, ham ma'naviy jihatdan etuk kishini o`zlarining «ideali» deb hisoblar edilar. Bu ideal faqatgina yuqori tabaqali quldorlarga xos edi. Jismoniy mehnat esa faqat qullarning qismati deb hisoblanar edi. Afinada bolalar 7 yoshga etguncha uyda tarbiyalanar, o`g`il bolalar 7 yoshdan boshlab maktabga qatnar, qizlar esa oilada ona ko`magida uy-ro`zg`or ishlariga o`rgatilar edi. Afinada xotin-qizlarning hayoti uy doirasidan chiqmas, asosan ichkarida o`tar edi. Afinada bolalar dastlab 7 yoshdan 13—14 yoshgacha «grammatist» (savod o`rgatish ma'nosida), «kifarist» (grekcha musiqa o`qituvchisi ma'nosida) maktablarda tahsil olganlar. Bu maktablar xususiy bo`lib, o`qish pullik edi. shuning uchun fuqarolarning bolalari bu maktablarda ta'lim ololmas edilar. Bu maktablarda «didaskol» deb atalgan

o`qituvchilar mashg`ulot olib borar edilar. (men o`qitaman, degan ma'nodagi «didasko» so`zidan keyinroq «didaktika» — ta'lim nazariyasi kelib chiqqan). O`g`il bolalarni maktabga qullardan biri boshlab borar edi, bunday qul pedagog deb atalar edi («pays» - bola, «agogeyn» - etaklab borish degan so`zlardan olingan). Grammatist maktabida o`qish, yozish va hisoblash o`rgatilar edi. O`qishda harflarni hijjalab o`qitish usuli, so`ng qo`shib o`qish usulidan foydalanganlar. Yozuvni o`rgatishda mum surilgan yaltiroq taxtachalardan foydalanganlar. Ular ingichka cho`p yordamida yozganlar. Sonlar barmoqlar, sopol toshlar, sanoq taxtasi yordami bilan hisoblaganlar. Kifarist maktabida o`g`il bolalarga adabiy bilim va estetik tarbiya berilar, muzika, ashula, deklomatsiyalar o`rgatilar edi. O`g`il bolalar 13—14 yoshga etganlaridan keyin palestra («kurash maktabi») deb atalgan o`quv yurtiga o`tar edilar. Bu o`quv yurtida ular ikki—uch yil davomida jismoniy mashqlar bilan shug`ullanar edilar. Masalan, sakrash, yugurish, kurash tushish, disk va nayza irg`itish, suvda suzish kabilar o`rgatilardi. Palestrada o`qish tekin edi, shuning uchun ham yoshlarning ko`pchilik qismi palestrada o`qish bilan cheklanib qolar edi. Yoshlarning badavlatroq oiladan bo`lgan qismi palestrani tugatgach gimnasiyga (jismoniy, ijtimoiy tarbiya) kirar edi. Ularga falsafa, siyosat, adabiyot fanlari o`rgatilgan. Bu maktabni tugatgan yoshlar davlatni boshqarishda qatnashishlari mumkin edi. Nihoyat, Spartada bo`lgani kabi, Afinada ham 18 dan 20 yoshgacha bo`lgan yoshlar Efeblar qatoriga o`tib, harbiy xizmatga tayyorlanar va o`zlarini siyosiy bilimlarini oshirishni davom ettirar edilar. Aholining ko`pchilik qismi bolalarni maktablarda o`qita olmaganligi sababli ularga kasb-hunar o`rgatish odat tusiga kirgan edi. Ayrim xat-savodi bor otalar bolalariga o`qishni o`zlari o`rgatar edilar. Bu kabi tartib davlat tomonidan qonunlashtirilib qo`yilib bechorahol tabaqaga mansub ota-onalar o`z bolalariga biror kasbni o`rgatishga majbur edilar. Aks holda ularning bolalari kelgusida keksayib qolgan ota-onalari to`g`risida moddiy g`amxo`rlik qilishdan ozod etilar edi. Quldor zodagonlar mehnat bilan shug`ullanuvchi erkin aholiga nafrat bilan qarardi. Qullarni esa «gapiradigan ish quroli» deb hisoblar edilar.

2. Qadimgi Yunonistonda pedagogik nazariyalarning tug`ilishi

Yunonistonda maktab va madaniyatning tez rivojlanishi pedagogika nazariyasining ham tug`ilishiga imkoniyat yaratdi. Pedagogika nazariyasiga olim va faylasuflardan Suqrot, Platon, Aristotel va Demokritlar asos soldilar. Ular o`z qarashlari bilan ta'lim-tarbiya rivojlanishiga juda katta hissa qo`shdilar. Quyida bu faylasuf olimlar haqida qisqacha to`xtalib o`tamiz.

Platon akademiyasi va Aristotel litseylari falsafaga yo'naltirilgan ajoyib buyuk maktablatr qatorida edi.Har bir maktab bir inson tomonidan yo'naltirilgan bo'lib hisoblangan.⁴

Suqrot. (eramizdan avvalgi 469—399 yillar) O`zining demokratik ijtimoiy kelib chiqishiga qaramay (u kambag`al hunarmand, ya'ni haykaltarosh o`g`li) konservativ zamindor aristokratlarning ideologi edi. Bu albatta uning falsafiy va pedagogik qarashlarida o`z aksini topdi. Suqrot dunyoning tuzilishini, buyumlarning fizik holatini bilib bo`lmaydi, odamlar faqat o`zlarinigina bilishi, axloqni kamol toptirishi lozim deb hisoblar edi. Suqrot faylasuf bo`lishi bilan birga ajoyib notiq ham edi. U keng maydonlarda so`zga chiqib, axloqqa doir masalalar yuzasidan suhbatlar o`tkazar, tinglovchilarni savol-javob yo`li bilan haqiqatni o`zlari topishlariga va bilishlariga undar, shu yo`l bilan odamlarni haqiqatni izlashga o`rgatar edi. Suhbatni bu metodi «Suqrot metodi» deb yuritilgan. U pedagogika olamiga ana shunday savol-javob metodini, ya'ni «evristik» suhbat metodini yangi (savol berish va savolni to`ldirish) metodini olib kirdi. Suqrot — falsafiy dialektikaning asoschilaridan biri. U baxs orqali, ya'ni muayyan masalalarni o`rtaga qo`yish va ularga javob topish yo`li bilan haqiqatni aniqlash mumkin deb tushungan.

Afinaliklar ta'kidlashicha ,Suqrot butun vaqtini bozorlarida ,o`z so`zlarini tinglashga rozi bo`lgan har qanday odam bilan gaplashib o`tkazgan. Afinaliklar o`zlarining olam to`grisidagi asosiy g`oyalarini Suqrot rad

---

⁴History of pedagogy. William Harold Payne. Gabriel Compayre Ulan Press, 2012.21-22b.

etganligi tufayli uni yoqtirishmasdi.Ular Suqrotga u xudolarga,haqiqatga va adolatga ishonmasligini aytishardi.⁵

Aristotel fikricha Suqrot mavjud haqiqatdan umumiy tushunchalarga o'tish haqidagi induktiv ta'limotni hamda har bir narsaning mohiyatini bilishning birinchi imkoniyatini beradigan tushunchalarni aniqlash haqidagi ta'limotni yaratgan. Uning etika sohasidagi asosiy tezisi shundan iborat: ezgulik bilimdir; donishmandlik, ya'ni yaxshilikni biluvchi yaxshilik qiladi; yomonlik qiluvchi esa yaxshilikni yo bilmaydi, yoki pirovardida yaxshilikning tantanasi uchun yomonlik qiladi. Suqrotning tushunishicha, aql bilan axloq o'rtasida ziddiyat bo'lishi mumkin emas. U tarbiyada axloqiy, estetik, jismoniy tarbiya mezonini ishlab chiqdi. Lekin Suqrotning axloqiy qarashlarida tengsizlikni yaqqol sezish mumkin. Uning fikricha, axloq faqat imtiyozli «mumtoz»largagina xos, «mumtoz» kishilar haqiqiy axloqning yagona egalari bo'lganliklari uchun hokimiyat ham ularning qo'llarida bo'lmog'i kerak deydi.Suqrot demokratiyaga dushmanlikda asossiz ayblanib, o'lim jazosiga hukm qilingan. Lekin o'zi zahar ichib o'lgan. Haqiqatda esa u adolatga xilof bo'lgan davlatni boshqarishning hamma formalarini — monarxiya, tiraniya, aristokratiya, plutokratiya va demokratiyani tanqid qilgan.

Platon eramizdan ilgari (424—347 yillarda) yashagan. Qadimgi Yunonistonning mashhur – idealist faylasufi, Suqrotning shogirdi, ob'ektiv idealizm nazariyasining asoschisi edi. U «g'oyalar dunyosi»ni birlamchi, his qiluvchi narsalar dunyosini ikkilamchi deb hisobladi.Platon olamni hodisalar dunyosi va g'oyalar dunyosi deb ikkiga bo'ldi. Uning fikricha g'oyalar abadiy va o'zgarmasdir. Uning nazarida, narsalar g'oyalar olamining soyasidir, xolos.Afina aristokratiyasining namoyandasi bo'lgan Platon, aristokratiyaning abadiy hukmronligi haqidagi nazariyani ilgari surdi. Uning fikricha ideal aristokratik davlat uch xil ijtimoiy guruh: faylasuflar, jangchilar, hunarmandlar va dehqonlar guruhidan iborat bo'lishi lozim. Faylasuflar davlatni boshqaradilar, jangchilar uni har qanday dushmandan himoya qiladilar, uchinchi guruh esa mehnat qilib, mo'l

---

⁵History of pedagogy. William Harold Payne. Gabriel Compayre Ulan Press, 2012.24b.

hosil etishtirib, faylasuflar va jangchilarni boqadilar, degan fikrni olg`a suradi. Shuningdek, u qullarni ham saqlanib qolishini aytib, uning tasavvuridagi ideal davlatda qullar ham, hunarmandlar ham huquqsizdirlar, pastkashlik hamda qanoat va itoatkorlik fazilatlarigina hunarmand kosiblarga va dehqonlarga xos deb ta'kidlaydi. Platonning fikricha, u olg`a surgan g`oya, bu davlatning maqsadi oliy ezgulik g`oyasiga yaqinlashishdir: bu g`oya, asosan, tarbiya yo`li bilan ro`yobga chiqishini ta'kidlaydi.

Tarbiya, — deydi Platon, — davlat tomonidan tashkil etilmog`i va hukmron guruhlarning — faylasuflar va jangchilarning manfaatini ko`zlamog`i lozim. Platon o`zining pedagogika tizimida Sparta va Afina tizimining ba'zi bir belgilarini birlashtirishga intiladi. Platonning fikricha, bolalar 3 yoshdan boshlab 6 yoshgacha davlat tomonidan tayinlab qo`yilgan tarbiyachilar rahbarligida maydonchalarda turli o`yinlar o`ynash bilan shug`ullanishlari muhimdir. Platon o`yinlarni maktabgacha tarbiya vositasi deb hisoblab, ularga katta ahamiyat beradi, shuningdek, bolalarga hikoya qilib beriladigan materiallarni sinchiklab tanlash kerakligini ham uqtirib o`tadi. U bolalarga eng yoshlik chog`idanoq ijtimoiy tarbiya berish tarafdori edi. Bolalar 7 yoshdan 12 yoshgacha davlat maktablariga qatnaydilar va bunday maktablarda o`qish, yozish, hisob, musiqa va ashula o`rgatiladi. Bolalar 12 yoshdan 16 yoshgacha odatdagi badantarbiya mashqlari o`rganiladigan palestrada, ya'ni jismoniy tarbiya maktabida o`qiydilar. Palestrani tamomlagan o`spirinlar 18 yoshgacha hisob, geometriya va astronomiyani o`rganadilar, bunda ko`proq amaliy maqsadlar (ularni jangchilar qilib tayyorlash) ko`zda tutilgan. 18 yoshdan 20 yoshgacha yigitlar «Efebiya»da tarbiyalanadilar, ya'ni harbiy gimnastika tayyorgarligini o`taydilar. Aqliy mashg`ulotga mayli bo`lmagan yigitlar 20 yoshdan boshlab, jangchilar qatoriga o`tadilar. Abstrakt tafakkurga qobiliyati borligi ochiq ko`ringan yoshlar, ya'ni yigitlarning ozroq qismi 30 yoshga qadar falsafa, shuningdek, hisob, geometriya, astronomiya va musiqa nazariyasini o`rganish bilan shug`ullanib, shu tariqa ilm olishning uchinchi, oliy bosqichini o`taydilar, ammo bunda amaliy maqsad ko`zda tutilmasdan, balki falsafa—nazariyani mukammal o`rganish ko`zda tutiladi. Shu tariqa ular davlat

mansablarida ishlashga tayyorlanadilar. Iste'dodi g'oyat o'tkir ekanligi ma'lum bo'lgan va juda ozchilikni tashkil etgan yigitlar falsafa ilmini o'rganishni yana 5 yil (35 yoshga qadar) davom ettiradilar, shundan so'ng 35 dan 50 yoshgacha davlatni boshqaradilar. Platon ham xotin-qizlar tarbiyasi xususida fikr yuritib, Spartadagi usulni ma'qullaydi. Umuman Platon tarbiya tizimining butun mazmuni va mohiyati jismoniy mehnatdan g'oyat nafratlanish ruhi bilan sug'orilgan. Platon g'oyasiga ko'ra bo'lajak faylasuflar va jangchilarning «jismoniy mehnat to'g'risida xato o'ylashlari» ham taqiqlab qo'yilgan, shuningdek qullarning bolalarini o'qitmagan ma'qul, degan g'oya ilgari surilgan. Biroq, Platon maktabgacha tarbiya to'g'risida, davlat tomonidan izchillik bilan olib borilishi lozim bo'lgan tarbiya tizimi to'g'risida bir qancha muhim fikrlarni aytdi, ijobiy o'rnak namunasida tarbiyalash kabilarni talab qildi. Platon o'zining axloqiy tizimini yaratarkan, ustozlari Suqrotga ergashib, ob'ektiv idealizm yo'lini tutadi. Platon etikasining asosiy nazariy tayanch nuqtasi — inson ongi chegaralaridan tashqarida bo'lgan va mangu bo'lgan g'oyalari olamida xudoning doimiy nazorati ostida bo'ladigan yagona o'zgarmas «yaxshilik» g'oyasidir. Uning fikricha, erdagi yaxshiliklarning hamma turi o'zida me'yor, go'zallik va haqiqatdan iborat uch tushunchani jamlagan oliy «yaxshilik g'oyasi»ning in'ikosigina bo'lishi mumkin. Platon fikricha, odamning axloqiy hayoti shu oliy «yaxshilik g'oyasi»ga intilishga to'la bo'ysungan va xushbaxtlikni tashkil etadigan, faqat oliy «yaxshilik» g'oyasiga intilishdagina xulqning namunasini ko'rish mumkin. Shunday qilib, Platon insonning xulqini xudo xohishiga bo'ysundirishga harakat qilgan. Platon insonga xos kategoriyalar va tushunchalarni sinchiklab ishlab chiqib, ularning barqarorligi va muayyanligini isbotlagani holda ularni kishilar joriy qilishini ham e'tirof etmadi. Shu bilan, u axloqiy qonunlar kishilar uchun majburiy yoki nomaqbul bo'lishi mumkinligi haqidagi fikrga o'rin qoldirmadi. U bu o'rinda aristokrat zodagonlarnigina nazarda tutgan xolos. Xalq ommasiga kelganda unga axloqiy hayotda arzimastay o'rin berilgan, uning fikricha, xalqqa faqat bo'ysunish, itoatkorlik axloqigina xos. Qullar hech qanday fazilatga ega emaslar, deb hisoblagani sababli Platon axloqiy etikasiga ko'ra, ular umuman chinakam axloq egasi bo'lishi mumkin emas.

Platon axloqiy tushunchalarni o'zgarmas va barqaror deb qarashi hamda ularni mutlaqlashtirishi jamiyat siyosiy tuzilishining o'zgarmasligi g'oyalarini himoya qilishga va quldorlik davlatini ideallashtirishga xizmat qildi. Natijada Platon etikasi aristokratiya nazarida jozibador bo'lib ko'rinadi. Ular uning etikasida o'z hayotlari tarzining in'ikosi va himoyachisini ko'rdilar. Platonning shogirdi bo'lgan, makedoniyalik Iskandarni tarbiyalagan, qadimgi Gretsiyaning eng yirik idealist-faylasufi va olimi Arastuning pedagogika nazariyasini yaratishdagi va uni rivojlantirishdagi xizmatlari juda ulkan. Arastu—Aristotel (eramizdan ilgari 384—322 yillar)da yashagan. Platonning shogirdi bo'lgan, makedoniyalik Iskandarni tarbiyalagan, Qadimgi Yunonistonning yirik idealist-faylasufi va olimi edi. Platon olimni g'oyalar dunyosi va hodisalar dunyosi deb ikkiga bo'lgan bo'lsa, uning shogirdi Arastuning aytishicha, g'oyani shaklga o'xshatish mumkin. Har qanday buyumda biz uning moddasini va shaklini ko'rishimiz mumkin. Moddada narsalar bo'lishi uchun imkoniyatlar bor; modda biron shakl olganidan so'nggina narsa bo'lib qoldai. Chunonchi, marmarning o'zi bir moddadir, ammo unga ma'lum shakl berilsa, haykal tusini olishi mumkin. Butun hayot taraqqiyot jarayonidir, bu jarayon, Arastuning fikricha, tashqi kuchlarning ta'siri ostida sodir bo'lmaydi, balki ichki taraqqiyotning o'zidir. Arastu tashqi olamning mavjudligiga shubha qilmaydi va hissiy tajribani, sezgilarni bilishning asosi deb hisoblaydi. Arastuning ta'kidlashicha bilishdagi xatolar noto'g'ri tafakkurdan, ya'ni hissiy tajribani noto'g'ri talqin qilishdan kelib chiqadi. Eng muhimi shundaki, Arastu shakl bilan mazmunning birligini ko'rsatib o'tdi, taraqqiyot g'oyasini olg'a surdi. Arastu olamda tana va jon bor, tana bilan jon materiya bilan shakl tariqasida bir-biridan ajralmagan holda mavjuddir, deydi. Uningcha, uch xil jon bor: o'simlikdan tarkib topgan jon oziqlanish va urchib ko'payishda namoyon bo'ladi; hayvonotdan tarkib topgan jon, o'simlik xossalariidan tashqari sezgilarda va istaklarda namoyon bo'ladi; aqlning ifodasi bo'lgan jon, o'simlik va hayvonot xossalariidan tashqari, u tafakkur yoki bilish xislatlariga ham egadir. Insondagi jonning hayvoniy qismi aqlga tobebo'lganligi sababli, uni iroda deb atash mumkin.

Arastuning fikricha, jonning mana shu uch xiliga muvofiq uch xil tarbiya — jismoniy tarbiya, axloqiy tarbiya, aqliy tarbiya bo`lishi kerak. Tarbiyaning maqsadi, uning fikricha jonning olim tomonlarini — aql va irodani kamol toptirishdan iborat edi. Har bir moddada rivojlanish imkoniyati bor bo`lganidek, insonga ham tabiat faqat qobiliyatlarning boshlang`ichinigina beradi, insonda kamol topish imkoniyati tabiatda mavjuddir va bu imkoniyat tarbiya vositasi bilan ro`yobga chiqariladi. Tabiat jonning uch xilini bir-biri bilan chambarchas bog`lab qo`ygan, biz ham tarbiyada tabiat belgilab bergan yo`ldan borib, jismoniy, axloqiy va aqliy tarbiyani bir-biri bilan chambarchas bog`lab olib borishimiz lozimligini uqtiradi. Arastuning fikriga ko`ra, davlatning umumiy bitta ooirgi maqsadi bor, u ham bo`lsa, davlat hamma fuqarolarga bir xilda tarbiya berilishini ta'minlashi lozim, mana shunday tarbiya berish esa xususiy tashabbusning vazifasi bo`lmasdan, balki davlatning ishi bo`lishi lozim. U insonning yoshlik yillarini uchga bo`lib o`rganadi: 7 yoshgacha bo`lgan davr; 7 yoshdan 14 yoshgacha bo`lgan davr (jismoniy balog`at davrining boshlanishi) va jinsiy balog`at davrining boshlanishidan 21 yoshgacha bo`lgan davr. Uning fikricha, bunday davrlarga bo`lish tabiatga mos bo`lib tushadi.

Arastu o`g`il bolalar 7 yoshdan boshlab davlat maktabida o`qishi lozim, deb uqtiradi. Bolalarga aqliy tarbiya berilishi kerakligini aytib, u o`g`il bolalar avvalo badantarbiya muallimlarining qo`liga topshirilsin, deb talab qiladi; bunda u bolalarni haddan tashqari charchatib qo`ymaslik kerakligini aytadi va ularni jismi mustahkamlanib olguncha engil mashqlar bilan shug`ullantirishni tavsiya etadi. Arastu jismoniy, axloqiy va aqliy tarbiyani bir-biri bilan bog`langan, deb qaraydi. Boshlang`ich ta'lim vaqtida, badantarbiyadan tashqari, yana o`qish, yozish, grammatika, rasm va musiqa o`rgatilishi kerakligini alohida uqtirib o`tadi. O`smirlar maktabda jiddiy ma'lumot olishlari kerak, ular adabiyot, tarix, falsafa, hisob, falakiyot, musiqa o`rganishlari shart. Go`zallikni his qilishni o`stirish uchun musiqa o`rganmoq kerak, ammo rasm chizish singari musiqa o`rganish ham oddiy hunarga aylanib ketmasligini kuzatib turish muhim deydi. U xotin-qizlarning tarbiyasi xususida gapirib, bu erkaklarning tarbiyasiga o`xshab ketmasligini,

chunki ularning tabiati mutloq erkaklarnikidan farq qilishini aytadi. Arastu o`z pedagogik qarashlarida iroda, faoliyatni asos qilib olgani holda, aqliy tarbiya sohasida axloqiy ko`nikmalarga katta ahamiyat beradi. Tabiiy iste'dod, shu bilan birga, ko`nikma orttirish (matlub harakatlarni o`rganish, tez-tez takrorlab turish) va aql — bular axloqiy tarbiyaning uch manbaidir, deydi.

Fazilatlar hosil bo`lishi uchun ezgu xulq-odatlarini va ko`nikmalarini tarkib toptiradigan, yaxshi o`ylab o`tkaziladigan mashqlar bo`lishi ham zarur, bunga odatlanish, buning uchun doimiy harakat qilish lozim, odatdan, ko`nikishdan esa axloqiy xatti-harakat hosil bo`ladi, deb ta'lim beradi.

Arastuning qayd etishicha, har qanday istak va faoliyatda kamchilik, ortiqchalik va o`rtachilik bo`ladi. Shuning uchun ham hamma narsadan faqat o`rtachilik, faqat muvozanat yaxshi va foydalidir. Demak, hamma narsada ortiqchalikka ham, kamchilikka ham yo`l qo`ymaydigan xatti-harakat yaxshilikning nishonasidir. Mana shunday xatti-harakatni hosil qilmoq uchun ko`proq mashq qilish kerak, degan fikrlarni olg`a surdi. Arastu Platondan farq qilib, oilani tarbiyadan chetlashtirmaydi, axloqiy tarbiya berish, asosan, oilaning zimmasida bo`lishi kerak, deydi. Arastuning qarashlari antik pedagogikaning taraqqiyotiga katta ta'sir o`tkazadi. Ayniqsa uning “Nikomah etikasi” va “Siyosat” asarlari axloq masalalarini nazariy ishlab chiqishga bag`ishlandi. Arastu, axloqning jamiyat hayotida muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab, “Tabiat inson qo`liga qurol — aqliy va axloqiy kuch bergan, ammo u shu qurolni teskari tomonga nisbatan ham ishlatishi mumkin: shu sababli axloqiy tayanchlari bo`lmagan odam eng insofsiz va yovvoyi, o`zining jinsiy va did mayllarida eng tuban mavjudot bo`lib qoladi”, — deydi. Arastu antik davrining boshqa faylasuflariga qaraganda axloqiy munosabatlarning tabiatini teran tadqiq qila oldi. Uning fikriga ko`ra, axloqiy fazilat — faoliyat, xatti-harakat demakdir. Barcha axloqiy fazilatlar adolat, do`stlik, muhabbat, saxiylik, sulhparvarlik, xushfe'llik va hokazolar faqat inson faoliyatida namoyon bo`lishini asoslab beradi. Odam jamiyatda yashagani sababli uning axloqiy fazilatlari hech qachon sof, xolis holda namoyon bo`lmaydi, balki faqat ijtimoiy faoliyatdagina amalga oshadi. Shuning uchun barcha axloqiy

fazilatlar ijtimoiydir, deydi Arastu. Inson tabiatan fazilatlarga ega bo`lmagani, balki fazilatga o`rgangani sababli, tarbiyaning (faqat bolalarnigina emas, shu bilan birga barcha aholini tarbiya qilish) roliga katta ahamiyat berib, hususan hissiyotlarni tuyg`ularda idrokli tarbiyalashga ahamiyatni qaratadi. Uning fikricha, bunday tarbiya kishilarning axloqli bo`lib yashashga o`rganishlari uchun zarur bo`lgan mavjud qonun-tartibotlar yordamida amalga oshiriladi. Mutafakkir fazilat deganda hamisha ota-ona o`rnini bosishi mumkin bo`lgan davlatga xizmat qilishni nazarda tutadi.

Arastu axloqiy fazilatlar bilan bir qatorda inson uchun muhim bo`lgan aqliy fazilatlarga — bilim, donishmandlik, fahmlash va boshqalarga ham katta ahamiyat beradi. Ammo axloqiy fazilatlarni aqliy fazilatlarga bo`ysundirgan holda ifodalaydi. Arastu faqat aql faoliyatini tan oladi. Shu sababdan u baxt idealini haqiqatan intellektual mushohada etishda deb biladi. Umuman antik faylasuflar Suqrot, Platon, Arastular o`zlarining nazariyalarida har bir narsada me'yor bo`lmog`i lozimligini uqtirib o`tganlar. Ular axloqni insonning baxtga erishish vositasi deb qaraganlar. Atomizm nazariyasini yaratgan atoqli faylasuf — materialist Demokritning qarashlari (eramizdan avvalgi 460—370 yillar) qadimgi yunon falsafasining cho`qqisidir. Demokrit o`z asarlarida yuqorida nomlari qayd etilgan mutafakkir faylasuflar kabi tarbiya masalalariga katta e'tibor beradi. U o`z nazariyasida tabiat qonunlariga, xurofotni va qo`rquvni emirib tashlaydigan chinakam bilimlarga murojaat qiladi.

Demokrit tarbiyani tabiatga muvofiqlashtirish masalasini birinchi bo`lib ilgari surdi. “Tabiat bilan tarbiya bir-biriga o`xshaydi” deb yozadi u. Demokrit “ta'lim mehnat asosidagina go`zal narsalarni hosil qiladi”, deb, tarbiya ishida mehnatning roli juda katta ekanligini ta'kidlaydi. U doimo mehnat qilib turishni talab qildi, mehnatga odatlarni borgan sari, mehnat engil bo`lib boradi, deydi. U yomon o`rnakdan ehtiyot bo`lish kerak, deb ta'kidlaydi va yaxshi xulq hosil qilishda mashqning ahamiyati katta, deb hisoblaydi. Demokrit barcha tabiiy jarayonlarga, jumladan, insonning axloqiy munosabatlarida ham kishi xulqini real, bu dunyodagi asosini topishga urinadi. Demokrit axloqni odamning o`z tabiatidan kelib chiqib

asoslashga harakat qiladi. Bilish nazariyasida Demokrit moddiy olamni bilish va haqiqatga erishish mumkinligini ta'kidladi, bilish jarayonida sezgi va tafakkur rolini ko'rsatdi. Uningcha sezgilarimiz orqali olingan bilim «qorong'i»; u olamning mohiyatini ochib berolmaydi; aql orqali olingan bilim «yorug'», haqiqiy bilimdir. Tabiat sirlarini faqat fikrlash yo'li bilan bilib olish mumkin. Demokritning axloqiy va pedagogik qarashlari diniy qobiqdan xoli edi. Shuning uchun ham o'zidan keyingi faylasuf olimlarga katta ta'sir etdi. Ayniqsa, ularning inson kamolotidagi nazariy qarashlari, tarbiyaning roliga bergan katta ahamiyatlari pedagogika tarixi nazariyasini yaratishda asosiy zamin bo'lib xizmat qildi.

1. G'arbiy Evropa mamlakatlarida ta'lim-tarbiya

O'rta asr G'arbiy Evropa mamlakatlarida ikki guruhga bo'lingan va etti fanni o'z ichiga olgan ta'lim dasturi vujudga kelgan edi. Birinchi guruh uchta fandan iborat edi, shu sababli unga lotincha «trivium» nomi berildi. Bunga grammatika (lotin tili grammatikasi), ritorika va dialektika kirar edi. Ikkinchi guruh to'rt fandan iborat bo'lgani uchun uni lotincha «kvadrivium» deyiladi. Unga arifmetika, geometriya, astronomiya va musiqa kirar edi. Hammasi bo'lib bu etti fanni «etti erkin san'at» deb atash rasm bo'lib qoldi.

Mazkur o'quv fanlari qadimgi Yunoniston ta'lim tizimidan olingan edi, biroq o'rta asrlarda ularga diniy mazmun berilib, hammasi ramz bilan diniy ma'noda tushuntirilar edi. Masalan: grammatikani o'rganishdan maqsad — muqaddas diniy kitoblarni o'qishni bilib olish, ritorika (notiqlik san'ati nazariyasi)ni o'rganishdan maqsad va'zxonlik qilish, xutba o'qish san'atini egallab olish, musiqa deyilganda esa diniy musiqa nazarda tutilardi (katolik cherkovida ibodat vaqtida organ musiqa asbobi chalinadi va diniy ashulalar aytiladi). Dialektika, munozara, bahslashish san'ati deb tushunilar va katolitsizmga qarshi chiquvchilar bilan munozara qilishga yordam beradigan fan deb hisoblanar edi. Hattoki matematikaga ham diniy ma'no berilar edi. Geometriya cherkov binolarini qurish uchun zarur fan hisoblanar edi, arifmetikani o'qitganda ayrim sonlarni ramz bilan diniy ma'noda (masalan «1» raqami bu xudoning birligi simfoli (ramzi) deb tushuntirilar edi. Astronomiyadan esa diniy kalendar tuzishda foydalanardilar. Hamma fanlarning toji deb —

teologiya hisoblanar edi. O`rta asrlarda beriladigan ta'lim dasturi cherkov maktablari orqali amalga oshirilar edi. Cherkov maktablarining asosiy turlari: prixod maktabi (ya'ni cherkovga qarashli), monastir maktabi va bosh cherkov yoki episkop maktablaridan iborat edi. Prixod maktablari boshlang`ich diniy maktablari bo`lib, unda o`g`il bolalar o`qir edi. Ular mahalladagi cherkovga qarashli bo`lib, unda ruhoniy yoki uning yordamchisi o`qituvchilik vazifasini bajarar edi. Prixod maktablarida bolalar xristian dini asoslari va qoidalarini, diniy ashulalar aytishni, lotin tilida o`qish va yozishni o`rganardilar. Ba'zilarida esa bolalar boshlang`ich hisob ilmini ham o`rganardilar.

Monastir maktablari monastir huzuridagi maktablar bo`lgani sababli shu nom bilan yurgiziladi. O`rta asrlar Evropadagi monastirlar faqat tarki dunyo qilgan monaxlar yashaydigan diniy muassasagina bo`lib qolmay, balki ba'zi joylarda ular o`z zamonasiga munosib madaniyat markazi, ma'rifat o`chog`i ham edilar. Bunday monastirlarda turli kitoblardan nusxa ko`chirish, kitobxonalar tashkil qilish bilan shug`ullanar, ba'zi monaxlar ilmiy muammolar ustida ish olib borar edilar. Monastir maktablarida o`qitish vazifasi uchun maxsus monaxlar tayinlanardi. Shu ishda ishlab turgan monaxlar ta'lim-tarbiya ishini uyushtirish va uni olib borish sohasida ancha tajriba to`playdilar. Monastir maktablarining ko`pida prixod maktabida o`qitiladigan fanlardan tashqari, yana yuqorida aytilgan «ettita erkin san'at»dan dars berilar edi.

Monastir maktablariga boshda faqat monax bo`lishga tayyorlanadigan o`g`il bolalar qabul qilinardi, keyinchalik esa bu maktablarga o`qishni xohlagan har bir kishi qabul qilinaverdi. Shu sababdan monastir maktablari «ichki maktab» (monastir devori ichida, faqat kelgusi monaxlar uchun) va «tashqi maktab» (monastir devori tashqarisida, hamma o`qishni istaganlar uchun) nomli ikki maktabga bo`lina boshladi. Bosh cherkov yoki episkop maktablari markaziy diniy okrugdagi bosh cherkov (sobor)ga qarashli maktablar edi. Bunday okrugda din ishlari boshqarmasi joylashgan bo`lib, uning boshida yuqori lavozimli ruhoniy — episkop turar edi. Shuning uchun bu maktablarni bosh cherkov yoki episkop maktablari deyilar edi. Bu turdagi diniy maktablarda faqat o`g`il bolalar o`qir edi.

Bosh cherkov maktablarida odatda yuqorida ko`rsatilgan etti fanning hammasi o`qitilib, bu fanlardan tashqari eng oliy va asosiy fan deb hisoblangan teologiya (din aqidlari) ham o`qitilar edi. Monastir maktablari singari, bu maktablarga ruhoniylar bo`lish maqsadini qo`ymagan shaxslar ham qabul qilinaverar edi, chunki xat-savodi bo`lgan kishilarga talab tobora kuchayib borar edi. Shu sababli monastir maktablari singari, bu maktablar ham «ichki maktab» (faqat ruhoniylarni etishtiruvchi) va hamma o`qishni istovchilar uchun «tashqi episkop maktablari» nomi bilan ikki xil maktabga bo`lina boshladi. O`qish cherkov tomonidan tasdiqlangan din darsliklari va din aqidalarini yodlashdan iborat edi. Bu maktablarda belgilangan o`quv yiliga rioya qilinmay, maktabga istagan vaqtda kirib, uni turli vaqtda tamomlab chiqish mumkin edi. Sinf-dars tizimi ham yo`q edi. O`quvchilar bir xona ichida to`plangan bo`lsalar ham, har qaysisi faqat o`z sabog`i bilan shug`ullanar, o`qituvchi esa shogirdlarini bitta-bittadan o`z oldiga chaqirib, har qaysisiga alohida-alohida saboq berardi. Bu maktablarda qattiq intizom o`rnatilar edi. O`quvchilar qilgan har bir aybi uchun qattiq va shafqatsiz jazolanardilar. Bunday maktablarda odatda o`quvchilarga tan jazosi berilar edi (savlash, och qoldirish va shu kabilar). O`rta asrlarda G`arbiy Evropada mulkdor feodal va aslzoda tabaqalariga mansub oilalarda tug`ilgan qiz bolalar odatda xotin-qizlar monastirlari ichida yoki maxsus murabbiyalar va oilaga birkirilgan ruhoniylar qo`l ostidagi uylarda tarbiya olardilar.

Ritsarlik tarbiyasi. G`arbiy Evropada ham dunyoviy feodallar muhitida ritsar fazilatlariga ega bo`lgan tajribali, mohir va mard jangchi, shuningdek, olijanob, nazokatli, odobli, xushmuomalali, vijdonli, fidokor va sodiq inson — tarbiyasi bilan bog`liq alohida tarbiya tizimi, ya'ni ritsar tarbiyasi maydonga keldi. G`arbiy Evropa mamlakatlarida ritsar tarbiyasi XII asrga kelib to`la tarkib topdi va rivojlandi. Ritsar tarbiyasining mazmuni, «ritsarlariga oid etti fazilat»dan tashkil topdi. Bu fazilatlar quyidagilardan iborat edi: ot minib yurishni, qilichbozlikni, nayzabozlikni, suza olish, ov qila bilish, shashka (keyinchalik shaxmat) o`ynashni bilish, she'r to`qish va qo`shiq ayta olish. Bu fazilatlardan birinchi o`rinda turgan uchtasi ritsarga berilmog`i zarur harbiy tarbiyaga taalluqlidir: ritsar otliq askar,

qilich va nayza esa o`sha zamon jangchisining asosiy quroli edi. Suzish va ov qilishni bilish jismoniy chiniqish, chaqqonlik va bardoshlilikni o`stirish uchun talab qilinardi. Bundan tashqari, ov qilish, shuningdek, o`zining qaerdaligini aniqlay bilish (orientatsiya qobiliyati), topqirlik, hushyorlik, dushmanning izini topish va shu kabi sifatlarni o`stirish vositasi hisoblanardi. Shashka va shaxmat o`yini, bir tomondan, bekorchi vaqtini band qilish, ya'ni hujum va mudofaa rejasini tuza bilish qobiliyatini o`stirish vositalaridan hisoblanardi. She'r to`qish va qo`shiq ayta bilish esa o`zining syuzereniga (kichik feodallar ustidan turgan hokim, boshliq va ritsarning homiysi) madhiya o`qish va o`zining sodiqligini izhor qilish, uning mardligini, zafarlarini, qahramonligini maqtash va shu orqali uning iltifotiga sazovor bo`lish hamda o`zi uchun mahbuba qilib belgilangan feodal xonim-begimga madhiyalar o`qish uchun talab qilinardi. (O`rta asrlarda G`arbiy Evropa dvoryanlar jamiyatida shunday rasm bor ediki, bunga muvofiq har bir ritsar bironta aslzoda feodal xonimning homiyligida bo`lmog`i lozim edi, ritsar o`zining homiysi bo`lgan xonimni («dama serdtsa») diliga jo`qilib, uning oldida tiz cho`kar va o`zini unga bag`ishlar edi).

Ritsarga oid ana shu ettita fazilatni egallash bilan birga, o`sha davrlarda dvoryanlar jamiyatida qabul qilingan odob va nazokat qoidalarini o`rgatish ham ritsar tarbiyasining mazmuniga kirar edi. Ritsar tarbiyasining amaliy yo`llari quyidagilardan iborat edi: feodal o`z o`g`ilni 7 yoshdanoq syuzerenning saroyiga joylashtirar edi; bu erda uning o`g`li 14 yoshgacha paj vazifasini bajarar edi, ya'ni ovqat vaqtida xizmat qilar, syuzeren xoni, feodal begimning va boshqa xonimlarning yumushlarini qilar, ular bilan birga sayrga chiqar, saroydagi qabul marosimlarida hozir bo`lar, har qanday saroy bayramida va tomoshalarida ishtirok qilar va shu tufayli feodal dvoryanlar jamiyatidagi rasm va qoidalarni egallab olar edi, so`ngra 14 yoshdan 21 yoshgacha syuzerenning qurol-yarog`ini ko`tarib yurish vazifasini bajarar edi. U syuzerenning qurol-yarog`ini tartibda saqlar, syuzeren bilan birga jang va urushlarda ishtirok qilar, u bilan ovga chiqar, harbiy musobaqa va o`yinlarda, turnirlarda (ritsarlarning kuch sinash musobaqalarida) ishtirok qilar

va shu tufayli harbiy bilim va harbiy san'atni egallab olar edi. 21 yoshga kirganda unga katta tantana bilan ritsarlik unvoni berilar edi.

Shahar maktablarining vujudga kelishi. Gʻarbiy Evropada XII—XIII asrlarda hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi shaharlarning oʻsishiga va shahar madaniyatining vujudga kelishiga sabab boʻldi. Shaharning asosiy aholisini tashkil qiluvchi hunarmand va savdogarlar oʻz bolalariga amaliy faoliyat uchun zarur boʻlgan bilim berishni istar edilar. Ular oʻsha davrlarda cherkov maktablaridan qanoatlanmadilar. Hunarmandlar sexlarga uyushib, oʻzlarining sex maktablarini ocha boshladilar, bunday maktablarda hunarmandlarning bolalariga oʻz onalari tomonidan oʻqish va yozish, hisob va din oʻrgatilar edi: hunar esa uyda — otalarining ustaxonasida oʻrgatilar edi. Gildiyalarga uyushgan savdogarlar ham oʻzlarining gildiya maktablarini ocha boshladilar va oʻz bolalariga dastur asosida bilim bera boshladilar. Keyinroq borib sex va gildiya maktablari magistrat maktablariga, ya'ni shahar boshqarmasi (magistrat) harajatidagi maktablarga aylandi. Bu maktablarning mudir va oʻqituvchilari tegishli sex, gildiya va magistratura tomonidan tayinlanardilar va ular cherkovga qaram emas edilar. Bu maktablarda pul toʻlab oʻqilardi. Cherkovga qarashli diniy maktablarga nisbatan, bu maktablarda diniy rasmlar bilan bir qatorda amaliy ish uchun zarur boʻlgan xat, savod va hisob malakalarini egallashga koʻproq e'tibor berilardi. Ba'zi maktablarda esa grammatika, ritorika va geometriya oʻqitilar edi. Bir talay sex, gildiya va magistrat maktablarida oʻqish lotin tilidan ona tiliga koʻchirildi va lotin tili esa ayrim oʻquv fani boʻlib qoldi. Mazkur maktablar bilan bir qatorda xususiy maktablar ochila boshladi. Xususiy maktablarda oʻqish ona tilida olib borilar edi va oʻqish uchun pul toʻlanar edi. Tsex, gildiya va magistrat maktablarining vujudga kelishi, Gʻarbiy Evropa mamlakatlaridagi maktab ishining taraqqiyotida katta yutuq edi. Hayot talablariga javob beradigan shahar maktablari asta-sekin rivojlanib bordi. XV asrga kelib bunday maktablar Gʻarbiy Evropa mamlakatlarining deyarli hamma yirik shaharlarida mavjud edi. Evropada dastlabki universitetlar hamda Akademiyalarning tashkil topishi va ulardagi ta'lim tizimi. Evropada birinchi universitetlar XII asrning ikkinchi yarmida Italiyada (Bolonya shahrida),

Angliyada (Oksford shahrida), Frantsiyada (Parijda) tashkil qilindi. Bu universitetlar dastlab professor va studentlarning mustaqil idora qilinadigan uyushmasi (korporatsiyasi)dan iborat edi. Keyinchalik XIII asrda bu korporatsiyalar o`z-o`zini idora qilish huquqini saqlab qolgan holda davlat tomonidan rasmiy tasdiqlandi. Cherkov esa universitetni tamomlagan studentlarga ilmiy daraja va o`qituvchilik huquqini berishni o`z ixtiyoriga oldi. Ana shu tariqa universitetlar rasmiy o`quv muassasasiga aylanib qoldi. XIV—XV asrlarga kelib universitetlar Evropa mamlkatlarining hammasida ochilgan edi. O`rta asr universitetlarida to`rt fakultet bo`lar edi. Tayyorlov fakultetida «etti erkin san'at» (travium va kvadrilium) fanlari o`qitilar edi. Bu fakultet o`rta maktab vazifasini bajarardi. Bu fakultetda 6—7 yil o`qib, «san'at magistri» darajasini olar edi. Shundan so`ng ular asosiy uch fakultetdan birida: ilohiyot, meditsina yoki yuridik fakultetida o`qishni davom ettirish imkoniyatiga ega bo`lar edi. Bu fakultetlarda o`qish muddati 5—6 yil bo`lib, uni tamomlaganlar doktor, yoki olim unvonini olar edi. O`rta asr universitetlari cherkov nazorati ostida ishlaganliklari oqibatida sxolastika ruhidagi maktabga aylanib qolgan edilar. Bunda atrof-tevarakda real fakt va hodisalarni o`rganish bilan emas, balki cherkov ruhoniylari tomonidan ma'qullangan va tavsiya qilingan kitoblarni yodlab olish bilan shug`ullanardilar. Shu sababdan bunda o`qish quruq qiroatxonlikdan iborat bo`lib qoldi. Universitetlarda o`qitish metodlari lektsiya, cherkov tomonidan tasdiqlangan darslik va asarlarni yodlash va disput (munozara)lardan iborat edi. Universitetlarda o`qish faqat lotin tilida olib borilar edi.

Universitet ta'limining va undagi metodlarning sxolastik mazmunidan qat'i nazar, O`rta asr universitetlari Evropa madaniyatining rivojlanishida katta rol o`ynaydi. Ular ma'rifat tarqatish va o`sha davrdagi ma'lumotli kishilarni etishtirishda katta xizmat qildi.

Boshqa olimlar birinch bo`lib qadimiy grek tillarni o`rganishadi, va ularni qo`pol hikmatli so`zlardan qutqarish uchun Rabelais o`rta asrdagi eng ko`p qo`llanilgan hikmatli so`zdan foydalangan. Endigi barcha e`tibor fanlarning tiklanishiga va quyidagi shoh tillarning asos sifatida o`rganilishiga

ya'ni lotin,grek,ibroniy,xaldeys tillarini qayta tiklanishiga qaratilgan edi. Mening yoshligimda ilohiy ilhom bilan ixtiro qilingan,foydalanish uchun nafis va to'g'ri nashri bo'lgan goylarimni ko'rishsa, yana boshqa tomondan artilleriya shaytonning taklifiga binoan yaratilgan degan fikr bo'lgan. Jahonda kutubxonalar,o'qimishli insonlar, hikmatli zotlar bo'lgan va mening fikrimcha Platon vaqtlaridan tsitserion va papinian davrida shunday imkoniyatlar bo'lmaganligi sababli o'z ilmiy tadqiqot ishlarini to'la olib bora olishmagan.Biz ko'rayotgan vaqtdagi sharoitlar bo'lmagani sababli.⁶

Universitetlarning vujudga kelishi va ularning rivojlanishi. XII—XIII asrda bir qancha G'arbiy Evropa mamlakatlarida oliy ma'lumot beradigan o'quv yurtlari sifatida universitetlar paydo bo'la boshlaydi. Universitetlarning vujudga kelishiga o'sha vaqtlarda ko'p evropaliklarning arab madaniyati (xususan, meditsina va falsafa) bilan tanishuvi katta ta'sir ko'rsatdi. Bu madaniyat bilan tanishishga G'arbiy Evropa feodallarining XI asr oxirida Sharqdagi arab musulmon mamlakatlariga qarshi boshlagan harbiy harakatlari sabab bo'ldi. O'sha zamon arab mamlakatlarida madaniyat va ma'rifat G'arbiy Evropadagi madaniyatga nisbatan ko'p jihatdan taraqqiy qilgan edi. Xususan arablar tomonidan VIII asrda istilo qilingan Ispaniyada tashkil qilingan arab oliy o'quv yurtlari Evropa universitetlari uchun ma'lum darajada namuna bo'ldi. Ispaniyada arablar barpo qilgan feodal musulmon davlatining poytaxti Kordova shahrida tashkil qilingan arab oliy o'quv yurtlarida falsafa, matematika, astronomiya, meditsina fanlari o'qitilar edi. Evropaning turli mamlakatlaridan kelgan ko'p talabalar Kordovada o'qib, oliy ma'lumot olardilar. Shuningdek, katolik va cherkov aqidalariga xilof bo'lgan turli diniy ta'limot va bid'atlar ham Evropada universitetlar tashkil qilinishiga ta'sir etdi, chunki mana shu bid'atlarga qarshi kurash olib boradigan oliy ma'lumotli katolik ruhoniylarga ehtiyoj tug'ildi. Mavjud cherkov maktablari esa, bunday xodimlar tayyorlash vazifasini bajara olmas edilar. Katolik cherkoviga xilof diniy ta'limotlarning tarqalishi va rivojlanishi munosabati bilan katolik

---

⁶History of pedagogy. William Harold Payne. Gabriel Compayre Ulan Press, 2012.95b.

cherkovi maorif ishini batamom o`z qo`liga olishga majbur bo`ldi. Natijada katolitsizmga sodiq bo`lgan oliy malakali o`qituvchilarga ham ehtiyoj yuzaga keldi.

Universitetlarning paydo bo`lishiga yana bir sabab shu ediki, Evropada katta davlatlar barpo qilinganligi va markazlashtirilgan monarxiya hokimiyatining kuchayganligi munosabati bilan ilmi va yuksak malakali huquqshunoslarga talab tug`ildi. Mazkur sabablardan tashqari XII-XIII asrlarda G`arbiy Evropa hayotida yuz bergan iqtisodiy, madaniy o`zgarishlar, ya'ni hunar va savdoning rivojlanishi, shaharlarning o`sib borishi va shunga bog`liq holda dunyoviy shahar madaniyatining taraqqiy qilib borishi, xalqaro aloqalarning kengayishi, yoshlar o`rtasida oliy ma'lumot olish harakatini tug`dirdi, bu hol o`z navbatida universitetlarning paydo bo`lishiga katta ta'sir ko`rsatdi.

2.Yan Amos Komenskiyning hayoti va ijodi

Chexoslovakiyalik gumanist-pedagog Yan Amos Komenskiy pedagogika ilmning poydevorini qurgan, uning keyingi rivojlanish yo`llarini ko`rsatib bergan, o`zining ongli hayotini, amaliy pedagogik faoliyatini bolalarni o`qitish va tarbiyalashdek olijanob ishga bag`ishlagan ulug` pedagogdir. Buyuk chex pedagogi Ya.A.Komenskiy 1592 yil 28 mart «Ugorskiy Brod» degan joyda Moraviyada tegirmonchi oilasida dunyoga keladi. Uning oilasi ruhoniy «Chex qardoshlari» jamoasiga tegishli bo`lib, bu jamoa Chexiyaning ozodligi uchun kurashuvchi vatanparvarlarni o`z atrofiga to`plagan edi. Komenskiy ota-onasidan ajralib, ancha vaqt o`qiy olmaydi, 16 yoshida «Chex qardoshlari» jamoasining yordami bilan lotin maktabiga o`qishga kiradi, bu erda u tarbiya tizimining yomonligini, o`quv metodlarining yaramasligini ko`radi va tushunadi. «Men o`sha vaqtdayot tarbiya masalasida mamlakatimni orqada ekanligini ko`rdim. Men o`sha davridayoq fan va tarbiya hammaga tegishli bo`lishi kerakligi o`yladim»— degan edi Komenskiy. Maktabni tugatgach Xorborni universitetiga (Germaniyada) o`qishga kiradi, uni tugatgach Geydelberg universitetida ma'ruza kursini tinglaydi, bu universitetda o`sha davrda ilg`or professorlar ishlardi. Komenskiy Avstriya, Gollandiyada bo`lib

iqtisodiy, siyosiy va madaniy turmushni o`rganadi. Shuningdek, o`zining ilmi va dunyoqarashini kengaytiradi.

O`sha davrda urush alohida knyazliklar orasida tez-tez bo`lib turar edi. 30 yillik urush (1618—1648) davomida chex qardoshlari jamoasi o`zining mustaqilligi uchun kurashishi sababli nemis dvoryanlari tomonidan haydaladi. Haydaliq natijasida Komenskiy xotini va bolasidan juda bo`ladi. Qo`lyozmalari yo`qoladi. «Chex qardoshlari» ko`chib kelib o`rnashgan Polshadagi Leshno shahrida Komenskiy qardoshlik maktabiga rahbarlik qiladi, u erda gimnaziya tashkil etadi. U o`zining qariyb 80 yillik umri davomida pedagogika, ta'lim-tarbiya, falsafa, ilohiyotga oid 250 dan ortiq asarlar, darsliklar yaratdi. Bulardan yiriklari: «Tillar va hamma fanlarning ochiq eshigi» (1631), «Buyuk didaktika» (1632), «Onalar maktabi» (1632), «Pansofiya maktabi» (1651), «Yaxshi tashkil etilgan maktab qonunlari» (1653), «Hislar vositasi bilan idrok qilinadigan narsalarning suratlari» (1658) nomli asar va darsliklar. Shuningdek, logika, fizika, lotin tili, grek tili kabi kitoblar yozadi. Darsliklari hayotlik davridayoq ko`p tillarga tarjima qilinib, Komenskiyning nomini butun dunyoga tanitadi. Komenskiy «Kishilik jamiyati ishlarini yaxshilash haqida hammaga talluqli maslahat» nomli 7 jildli katta asar yozdi (U hayot ekanligi vaqtida hammasi bo`lib 2 jildi bosilib chiqdi, qolgan jildlari esa faqat 1935 yilda topildi va Chexoslovakiyada chop qilindi). Bu asarida «Hammani va hamma narsada har tomonlama tuzatish»ning insonparvarlik va demokratik dasturini belgilab chiqdi va kishilik jamiyatini isloh qilish rejasini ilgari surdi. «Buyuk didaktika» asarida «pan sofiya g`oyasini» (pan gerakcha — butun, hamma, sofiya — donolik, aqllilik) hamma narsani bilish, hamma uchun bilim berish» demakdir. Pan sofiyada u tabiat va jamiyat bilimlarining yig`indisini beradi. Maktab — bu muassasa, u erda «Hammani har narsaga o`rgatmoq kerak» degan fikr ko`p marta takrorlanishini ko`ramiz. Komenskiyning pansofiya ishi Angliyaning ilg`or kishilari tomonidan quvvatlanib, parlament tomonidan chaqiriladi. Komenskiy 1641 yili Angliyaga keladi, lekin grajdanlar urushi boshlanib ketib, bu ish qolib ketadi. Komenskiy duyoga tanilgandan so`ng hamma mamlakatlarga uni taklif eta boshlaydilar. Shvetsiyada lotin tili darsligini va til

o`qitish metodikasini tuzadi. Komenskiy chex qardoshlari jamoasiga episkop qilib tayinlangach, 1648 yilda Leshnoga qaytib keladi. Jamoa tarqatilgandan so`ng u yana o`qituvchilik faoliyatini davom ettiradi. Bir necha yil Vengriyada maktablarni boshqarada. «Vidimo`y mir v kartinkax», ya'ni «Hislar vositasi bilan idrok qilinadigan narsalarning suratlari» degan asar yozib, o`qish ishini rasmlar bilan olib borishni ilgari suradi. Bunda «Yoshlarning xulq qoidasi», «Yaxshi tashkil topgan maktablarning qonuni» degan bir qancha pedagogikaga doir ishlari berilgan.

1656 yili Shved—polyak urushi vaqtida Leshnodagi chex qardoshlari jamoasi tor-mor qilinadi. Komenskiy Gamburgga qochadi. Undan Amsterdamga o`tadi. Shunda Gollandiya senatining buyrug`iga muvofiq uning asarlari to`plami bosilib chiqadi. Komenskiy o`z vatanini juda sevar va uning mustaqilligi uchun kurash olib boradi. Uning ko`p asarlarida vatanparvarlik hissi aks etgan. U chex xalq poeziyasini yig`ib chex maqollar to`plamini tuzadi va o`z xalqining tilini saqlashga, sevishga undaydi.

Komenskiyning dunyoqarashi. Komenskiyning dunyoqarashida uch xususiyat ta'sirini ko`ramiz.

1. Natur falsafasi. 16—17-asrlarda ingliz faylasufi — materialist Bekon sensualistik falsafa nazariyasini ilgari suradi. Komenskiy o`qitish jarayoniga shu pozitsiyadan qaraydi. Bilish sezishdan boshlanadi. Sezish bo`lmagan erda bilish ham yo`q, deydi u.

2. Chex qardoshlari jamoasi diniy jamoa bo`lganligi uchun Komenskiy ham dindor ruhoniidir. Lekin Komenskiyning ruhoniyligi turmushga amaliy qarash bilan bog`liq edi.

3. Komenskiy dunyoqarashining ba'zi jihatlari Uyg`onish davri ta'sirida vujudga keladi. Odamlarga nisbatan muhabbat, hushchaqchaqlik, odamlarning yaxshilik yaratishiga ishonch bilan qarash, bularning hammasi o`rta asr odamiga nisbatan ishonchsizlik bilan qarashga qarama-qarshidir.

Komenskiy tashqi ob'ektiv dunyoning hukm surishiga ishonadi. Dunyo bir butun. Dunyoda hamma narsa bir-biri bilan bog`liq. Ajralib qolgan narsa yo`q.

Dunyo qarama-qarshiliklardan iborat. Dunyo qotib qolgan emas. U o`shida, o`sh esa o`z qonuniyatiga ega. Qonuniyat borliqqa, ya'ni xudoga tegishli, deydi.

3.Yan Amos Komenskiyning pedagogik qarashlari

Komenskiy o`zining pedagogik nazariyasida tarbiyaning tabiatga uyg`un bo`lishi to`g`risidagi tushunchani ilgari suradi. «Buyuk didaktika»da o`qitish tabiiylikka bo`ysunishi, o`qitish tabiat talabiga bo`ysunishi kerak, deydi. Bolaning aqliy va jismoniy o`sh jarayoni tabiatdagi o`sh jarayoniga o`xshagan bo`ladi. Masalan, bog`bon daraxtlarni parvarish qiladi, uning o`sh xususiyatlarini hisobga oladi. Xuddi shunday o`qituvchi tarbiyalash qonuniyatiga bo`ysinadi. O`qitish jarayoni tabiatga o`xshab sekinlik bilan amalga oshadi. Tabiiylik printsipida kishini tabiatning bir bo`lagi deb qarashi (xudo tomonidan bunyod etilmagan) tabiat qonunlari uning o`shiga ta'sir etadi deyishi o`z davrida ilg`or sanaladi. Lekin kishi ijtimoiy borliq bo`lib, ijtimoiy qonun ta'sirida o`sadi.

Komenskiy, tarbiyachi boladagi iste'dodni o`stirishi kerak. Agar bola pedagogik ta'sirsiz yashasa, bu iste'dod tasodifan o`sadi. Kishi dunyoga kelganda kishiga xos iste'dodga ega bo`ladi. Xuddi olmadagi urug`ga o`xshab ba'zida ko`proq, ba'zida kamroq bo`ladi. Komenskiy tarbiyaning tabiatga uyg`unlik masalasida hamma narsaning asosi 4 ta deydi. Masalan: Olam 4 narsadan yuzaga kelgan, ya'ni; er, suv, havo, yorug`lik. Dunyoning rivojlanishi ham 4 qismga bo`linadi, bular: bahor, yoz, kuz, qish. Insonning rivojlanishi ham 4 davrga bo`linadi; go`daklik, bolalik, o`smirlik, etuklik. Shuningdek ta'lim jarayoni ham 4 ga bo`linadi; maktabgacha tarbiya, boshlang`ich ta'lim, o`rta ta'lim, oliy ta'lim. Umumta'lim g`oyasi. Komenskiy yashagan davrda hammai o`qishga tortish shart emas, qobiliyatli kishigina o`qishi kerak, degan g`oya mavjud edi. Komenskiy esa o`qishga hammaning tortilishini, hamma o`z ona tilida umum boshlang`ich ta'lim olishi kerakligini uqtiradi. Umumta'lim to`g`risida gapirganda ayollarni ham hisobga oladi. O`sha davrda xotin-qizlar uchun o`qish juda katta muammo edi, shunga qaramay, u bu masalani ilgari surdi. Komenskiyning pedagogik nazariyasining yana bir qimmatli tomoni o`quvchilar bilim olish tushunchasiga ega. Oynani qanchalik chang bosgan bo`lsa ham, baribir kishi o`z

aksini ko`rishi mumkin, albatta, toza oyna kishi aksini toza ko`rsatadi. O`qituvchining vazifasini oynadagi changni artib tashlash, ya'ni bilimni bola ongiga etkazish, ani aqliy tomondan o`stirishdir, degan edi.

Komenskiy o`z asarlarida tarbiyaning maqsadini ko`rsatadi. Tarbiyaning maqsadi kishini mangulik dunyosiga tayyorlashdan iboratdir. Buni uch xil tarbiya orqali amalga oshirish mumkin:

Aqliy tarbiya.

Axloqiy tarbiya.

Diniy tarbiya.

Bu maqsad bolaning tug`ilganidan to 24 yoshigacha amalga oshadi, bu davr ichida bola to`rt maktabni o`qib tugatishi, har birida 6 yil o`qishi kerak, deb hisoblaydi.

Komenskiyning bolani yosh davrlarga bo`lishi. Bunda u tabiiylik printsipiga amal qilib, bola yoshini 4 davrga bo`ladi.

1. Tug`ilganidan 6 yoshgacha — ona maktabi. Bu davrda bolaning sezish organlarini o`stirishga, bolaning qabul qilishini, atrofdagi dunyo bilan tanishtirishga katta ahamiyat beradi. Bolani mehnatga o`rgatish, o`z-o`ziga xizmat qilishga jalb etish kerak. Ona boladagi axloqiy tarbiyaning asoslarini, to`g`rilik, haqqoniylik, mehnatni sevish va boshqalarni vujudga keltiradi. Ona maktabi bog`cha yoshidagi bola tarbiyasini ko`zda tutadi.

2. 6—12 yoshgacha — xalq maktabi yoki ona tili maktabi. Bunda o`quvchi esda saqlashi, so`zlashga o`rganishi, yozish, boshlang`ich maktab ko`nikmasini hosil qilishi kerak bo`lib, buning uchun geometriya, geografiya, tabiiyot fanlarini o`rganishi lozim.

3. 12—18 yoshgacha — gimnaziya. Bu o`quv yurtining vazifasi bola tushunchasini, tafakkur qobiliyatini o`stirishdan iborat bo`lib, unda klassik tillar, tabiiyot bilimlari, axloq, ilohiy fanlar o`qitilishi kerak.

4. 18—24 yoshgacha — Universitet. Akademiya. Bu o`quv yurtlari o`quvchining irodasini, shaxsini bir butun o`stirishi kerak.

Shunday qilib, maktab Komenskiy qarashicha o`quvchilarni o`ylashga, harakatlantirishga, masalalarni amalda mustaqil echa bilishga, o`quvchilarni so`zlashga, o`z fikrini to`g`ri ifoda qilishga va isbotlab berishga o`rgatishi kerak. Mehnat kishini ulug`laydi, deydi Komenskiy. Shuning uchun mehnatga ham yoshlikdan o`rgatish kerakligini ilgari suradi.

Komenskiyning pedagogik nazariyasida ta'lim-o`qitish, ya'ni didaktika katta o`rinni egallaydi. Bunda u tabiiylik usulini asos qilib oladi. Bu usulning mohiyati shundan iboratki, bunda bolaning yoshi, bilim darajasi, psixologik xususiyatlari hisobga olinib, darsni tabiat borlig`iga moslab olib borish kerak, degan g`oya ilgari suriladi.

Masalan: Qush o`ziga uya yasaydi, uya issiq va yumshoq bo`lishi kerak. Maktab ham xuddi shunday bo`lishi kerak.

Komenskiy o`zining «Buyuk didaktika» asarida maktabda o`qitish tizimini amalga oshirishda quyidagi didaktik tamoyillarga amal qilishni tavsiya etadi.

Ko`rsatmalilik tamoyili;

Onglilik tamoyili;

Izchillik va tizimlilik tamoyili;

Mashq qilish, bilim va malakalarni puxta egallash tamoyillari.

1.Ko`rsatmalilik tamoyili — Komenskiy ko`rsatmalilik tamoyilini nazariy jihatdan isbotlab, mufassal bayon qilib berdi. U bu printsipni faqat ko`rsatib o`qitish usuli tariqasidagina emas, balki barcha sezgi organlarini narsa va hodisalarni asosli va yaxshi o`zlashtirib olishga jalb etish vositasi tariqasida keng ma'noda to`g`ri tushunadi. Ko`rsatmalilikni o`qitishning «Oltin qoidasi» deb ataydi. Ko`rsatmalilik printsipida: a) bolaga real narsalarni ko`rsatish, b) dunyoni rasmlar orqali tushuntirish, v) narsalar modelini ko`rsatish, g) o`qituvchining so`zi. Komenskiy «Mir chuvstvenno`x vehey v kartinkax», ya'ni «Dunyodagi narsalarning rasmlarda aks etishi» asarida o`qitilayotgan, o`rganilayotgan narsalarni ushlab, ko`rish, eyish, hidlash kerakligini aytib, bu o`rganilayotgan materialni chuqur bo`lishga va esda uzoq vaqt saqlanishiga olib keladi, deydi.

2. Onglilik tamoyili. Komenskiy onglilik tamoyilini ilgari surar ekan, o`qitishda ma'no-mazmunini tushunmay, og`zaki yodlashga qarshi chiqadi. «Aql-idrok bilan yaxshi tushunib olingan narsadan boshqa hech bir narsani zo`rlab yodlatmaslik lozim». O`quvchilar «O`rganilayotgan narsa kundalik hayotda qanday foyda etkazishini o`qituvchi yordamida anglab olishlari kerak. Shu bilan hodisalarning sabablarini anglatmoq, har bir narsani to`la tushuntirib bo`lguncha, shu narsa ustida to`xtatmoq kerak» deb hisoblaydi.

3. Komenskiy ta'limning tizimli bo`lishini talab qiladi. O`qitilayotgan material o`quvchilarga asosiy qodilar tariqasida lo`nda bayon qilinishi kerak. O`qitishda dalillardan xulosalarga, misollardan qonunlarga o`tish, dalillar va misollarni qoidalar tizimiga solib, umumlashtirib berish lozim, aks holda hodisalarning tizimsiz uyumi hosil bo`lib qoladi. Konkretidan abstraktga, osondan qiyinga, umumiydan xususiyga o`tish kerak; avval narsa, ya'ni hodisaga umumiy tushuncha berib, keyin uning turli tomonlarini ayrim-ayrim o`rganish kerakligini ko`rsatadi. Izchillik tamoyilida — fan asoslarini izchil bayon qilish va sistemali tarzda o`rgatish talab etiladi. Izchillik tamoyilida, kun, oy, yilga vazifa qo`yish va uni amalga oshirish uchun intilish kerakligi aytiladi. Bunda aniq vaqtni belgilash, o`qishning bola yoshiga mos bo`lishi, material izchillik bilan o`rganilishi, ya'ni bugungi material ertagi bilan bog`lanishi va keyingi o`tiladigan materialga yo`l ochish kerak. Komenskiy materialni mustahkam, asosli o`zlashtirib olishlariga katta ahamiyat berib, «mustahkam asos» vujudga keltirish, o`qitilayotgan narsalarni bir-biriga bog`lagan holda olib borish lozim, deydi. Har bir mavzu qisqa, aniq qoidalar asosida berilishi kerak. O`tilgan materialni mashq qildirish va takrorlatish o`quvchilarning materialni mustahkam o`zlashtirishiga olib keladi. Takrorlangan dars materiali esda yaxshi saqlanib qoladi. Ovoz chiqarib takrorlashning foydasi ko`pligini ko`rsatadi. Mashqlar o`rnida bir qancha qoidalarni belgilab, takrorlash yo`llarini aniqlab beradi. O`qitishda taqrib bilan tahlilni bir-biriga qo`shib olib borish kerakligini ko`rsatadi. Komenskiy maktablarda mashq qilish bilan yozishni, nutqni mashq qilish bilan gapirishni, ashulani mashq qilish bilan ashula aytishni, xulosalar chiqarib berish yo`li bilan xulosalar chiqarishni va shu kabilarni

o`rgansinlar, toki maktab ishi qizib turgan bamisoli bir ustaxona bo`lsin deydi. Shuningdek, u o`quvchilarning bilish qobiliyatini o`stirishga, bilimga bo`lgan ishtiyoqini kuchaytirishga va ilm ishiga bo`lgan g`ayratini oshirishga intildi.

Sinf — dars tizimi. Komenskiy o`qituvchi butun sinf bilan jamoa bo`lib ish olib borishini, ya'ni sinf — dars tizimida o`qitishni olib borishni tavsiya etdi. Komenskiy sinf — dars tizimini ishlab chiqadi. Dars vaqtida o`tgan darsni qaytarish, yangi mavzuni tushuntirish, mustahkamlash, uyga vazifa berish kerakligini ko`rsatadi. Darsni rejalashtirish va olib borish to`g`risida ko`rsatmalar beradi. Har bir darsning o`z mavzusi va o`z vazifasi bo`lishini aytadi. O`qituvchi o`quvchilarning dars mashg`ulotlarida faol qatnashishlarini ta'minlashi, kuzatib borishi, sinfda intizom saqlanishi kerakligini uqtiradi. O`quv jarayonini tashkil qilishni haddat tashqari oshirib yuborib, o`qituvchi bir vaqtda 300 o`quvchi bilan dars olib borishi mumkin, deb hisobladi. O`qituvchi o`ziga yaxshi o`quvchini yordamchi qilib olishi mumkinligini aytadi. U maktabda o`quv yili va uni o`quv choraklariga bo`lish, ta'tillar berilishini kiritdi. O`quv kunini (ona tili maktabida 4 soat, lotin maktabida 6 soat) belgilab berdi. O`quvchilar maktabga bir vaqtda qabul qilinib, o`qish kuzda (sentyabrda) boshlanishi kerak, deb hisobladi. Komenskiy darslik qanday bo`lishi to`g`risida qimmatli fikrlar aytib, o`z zamonasi uchun namunali bo`lgan bir necha darsliklar yozdi. O`zining nazariy fikrlarini darsliklarida amalga oshirdi. Darslikda o`quv materiali etarlicha bo`lishi, qisqa, mazmunli, tushunarli, izchil berilishi kerak. Darslik oddiy, bolalarga tushunarli tilda yozilishi, rasmlarga boy bo`lishi kerak. Darslikdagi material muntazam tartib bilan joylashtirilishi, bolalarning yoshiga qarab ravshan bayon etilishi shart, deydi. Bu fikrlarni o`zining «Tillar va hamma fanlarning ochiq eshigi» va «Hislar vositasi bilan idrok qilinadigan narsalarning suratlari» kabi darsliklarida bayon etadi. «Tillar va hamma fanlarning ochiq eshigi» darsligini o`zining didaktik tamoyillariga amal qilgan holda tuzdi. Darslik turli sohalarda bolalar tushuna oladigan bilimlar bilan tanishtiradi. «Hislar vositasi bilan idrok qilinadigan narsalarning suratlari»ni boshlang`ich bilimlarning bolalar uchun yozilgan entsiklopediyasi deyish mumkin. 150 ta suratlar bilan berilgan qisqa maqolada tabiat haqida (olam, geografiyaga

doir, o`simliklar, hayvonlar, inson tanasi haqida), odamning faoliyati haqida (kasb-hunar, qishloq xo`jaligi, madaniyat), ijtimoiy hayot haqida (davlat boshqarmalari, sud haqida) ma'lumotlar beradi. Bu kitob ko`p tillarga tarjima qilindi, boshlang`ich ta'lim uchun 150 yildan ko`proq yaxshi darslik sifatida xizmat qiladi.

Axloqiy tarbiya. Intizom. Komenskiy yoshligidan boshlab bolada axloq va odob hosil qilish kerakligini aytadi. Mardlik, o`zini tuta bilish, chidamlilik, vaqt va vaziyat talab qilganida foyda etkazishga tayyor bo`lib turish, burchni ado qilish kabi xislatlar fazilatdir. Shu asosiy fazilatlardan tashqari kamtarlik, mo`min-qobillik, kishilarga xayrixohlik, pokizalik, puxtalik, xushmuomalalik, kattalarni hurmatlash, mehnatsevarlik xislatlarni tarbiyalashni ham muhim vazifa, deb hisoblaydi. U quyidagilarni axloqiy tarbiya vositalari deb biladi: a) ota-ona, o`qituvchi, o`rtoqlarining namunasi; b) bolalarga yo`l-yo`riq ko`rsatish, ular bilan suhbatlar o`tkazish; v) bolalarni yaxshi xulqqa o`rgatishda mashqlar o`tkazish, yalqovlik, o`ylamay ish qilishga, intizomsizlikka qarshi kurashish. Komenskiy intizomning katta ahamiyati borligini ko`rsatib, «Intizomsiz maktab bamisoli suvsiz tegirmondur» degan chex maqolini keltiradi. O`rta asr maktablarida kaltak vositasi bilan o`rnatiladigan intizomga u qarshi chiqadi. Bolalarga insoniy muomalada bo`lishni tavsiya etadi. Intizom: o`qituvchining namuna ko`rsatishi, samimiy, ochiq xayrixohligi, o`qituvchining bolaga bo`lgan to`g`ri munosabati (agar u bolani sevsa, uning yaxshi bo`lishini istasa, darsi mazmunli bo`lsa, tushuntira olsa intizomlilik vujudga keladi), bolani ko`pchilik oldida, o`rtoqlari o`rtasida oqilona maqtash yoki qoralash intizomlilikka olib keladi, deydi.

O`qituvchining o`rni va unga qo`yiladigan talablar. Komenskiy o`z davrida iste'dodsiz, ma'lumotsiz o`qituvchilarni qattiq tanqid etdi. O`qituvchilikni «er yuzidagi har qanday kasbdan ko`ra yuqoriroq turadigan juda faxrli kasb» deb hisobladi. Bu o`qituvchiga nisbatan yangi ilg`or qarash edi, chunki o`sha davrda o`qituvchilik kasbga hurmat bilan qaralmas edi. Komenskiy aholining o`qituvchiga hurmat bilan qarashini talab etishi bilan o`qituvchining o`zi jamiyatda muhim vazifani bajarayotganini tushunib olishi va o`z qadr-qimmatini yaxshi bilib olishi lozimligini uqtiradi. O`qituvchi sof vijdonli, ishchan, sabotli, axloqli

bo`lishi, o`z ishini sevishi, o`quvchilarga otalardek muomala qilishi, ularda bilimga havas tug`dirishi lozim. «O`zi» namuna ko`rsatib, o`quvchilarni o`ziga ergashtirishi o`qituvchining birinchi vazifasidir, degan edi. Shunday qilib, taniqli slavyan pedagogi Yan Amos Komenskiy butun dunyoda pedagogika ilmiga asos solib, maktab taraqqiyotiga, pedagogik ilmiga katta ta'sir ko`rsatdi. Uni ko`p G`arbiy Evropa mamlakatlari maktab ishini yaxshilash maqsadida taklif etdilar. Uning darsliklari ko`p tillarga, jumladan o`zbek tiliga ham tarjima etildi. 150 yildan ortiq vaqt davomida uning yozgan asarlari boshlang`ich ta'lim uchun darslik sifatida xizmat qildi. Mashhur nemis olimi Leybnits qayd qilib o`tganidek, falsafani taraqqiy ettirishda Kopernik qanday rol o`ynagan bo`lsa, pedagogikani taraqqiy ettirishda Komenskiy ham shunday rol o`ynadi.

Komenskiyning pedagogikasi ilmiy pedagogik bo`lib, jahon madaniyatiga qo`shilgan katta hissadir. Uning qarashlari hozirgacha o`z ahamiyatini yo`qotgani yo`q.

1. G`arbiy Evropada maktab va pedagogik fikrlar

O`rta asr G`arbiy Evropa mamlakatlarida ikki guruhga bo`lingan va etti fanni o`z ichiga olgan ta'lim dasturi vujudga kelgan edi. Birinchi guruh uchta fandan iborat edi, shu sababli unga lotincha «trivium» nomi berildi. Bunga grammatika (lotin tili grammatikasi), ritorika va dialektika kirar edi. Ikkinchi guruh to`rt fandan iborat bo`lgani uchun uni lotincha «kvadrivium» deyiladi. Unga arifmetika, geometriya, astronomiya va musiqa kirar edi. Hammasi bo`lib bu etti fanni «etti erkin san'at» deb atash rasm bo`lib qoldi.

Mazkur o`quv fanlari qadimgi Yunoniston ta'lim tizimidan olingan edi, biroq o`rta asrlarda ularga diniy mazmun berilib, hammasi ramz bilan diniy ma'noda tushuntirilar edi. Masalan: grammatikani o`rganishdan maqsad — muqaddas diniy kitoblarni o`qishni bilib olish, ritorika (notiqlik san'ati nazariyasi)ni o`rganishdan maqsad va'zxonlik qilish, xutba o`qish san'atini egallab olish, musiqa deyilganda esa diniy musiqa nazarda tutilardi (katolik cherkovida ibodat vaqtida organ musiqa asbobi chalinadi va diniy ashulalar aytiladi). Dialektika, munozara, bahslashish san'ati deb tushunilar va katolitsizmga qarshi chiquvchilar bilan munozara qilishga

yordam beradigan fan deb hisoblanar edi. Hattoki matematikaga ham diniy ma'no berilar edi. Geometriya cherkov binolarini qurish uchun zarur fan hisoblanar edi, arifmetikani o`qitganda ayrim sonlarni ramz bilan diniy ma'noda (masalan «1» raqami bu xudoning birligi simfoli (ramzi) deb tushuntirilar edi. Astronomiyadan esa diniy kalendar tuzishda foydalanardilar. Hamma fanlarning toji deb — teologiya hisoblanar edi. O`rta asrlarda beriladigan ta'lim dasturi cherkov maktablari orqali amalga oshirilar edi. Cherkov maktablarining asosiy turlari: prixod maktabi (ya'ni cherkovga qarashli), monastir maktabi va bosh cherkov yoki episkop maktablaridan iborat edi. Prixod maktablari boshlang`ich diniy maktablari bo`lib, unda o`g`il bolalar o`qir edi. Ular mahalladagi cherkovga qarashli bo`lib, unda ruhoniy yoki uning yordamchisi o`qituvchilik vazifasini bajarar edi. Prixod maktablarida bolalar xristian dini asoslari va qoidalarini, diniy ashulalar aytishni, lotin tilida o`qish va yozishni o`rganardilar. Ba'zilarida esa bolalar boshlang`ich hisob ilmini ham o`rganardilar. Monastir maktablari monastir huzuridagi maktablar bo`lgani sababli shu nom bilan yurgiziladi. O`rta asrlar Evropadagi monastirlar faqat tarki dunyo qilgan monaxlar yashaydigan diniy muassasagina bo`lib qolmay, balki ba'zi joylarda ular o`z zamonasiga munosib madaniyat markazi, ma'rifat o`chog`i ham edilar. Bunday monastirlarda turli kitoblardan nusxa ko`chirish, kitobxonalar tashkil qilish bilan shug`ullanar, ba'zi monaxlar ilmiy muammolar ustida ish olib borar edilar. Monastir maktablarida o`qitish vazifasi uchun maxsus monaxlar tayinlanardi. Shu ishda ishlab turgan monaxlar ta'lim-tarbiya ishini uyushtirish va uni olib borish sohasida ancha tajriba to`playdilar.

Monastir maktablarining ko`pida prixod maktabida o`qitiladigan fanlardan tashqari, yana yuqorida aytilgan «ettita erkin san'at»dan dars berilar edi. Monastir maktablariga boshda faqat monax bo`lishga tayyorlanadigan o`g`il bolalar qabul qilinardi, keyinchalik esa bu maktablarga o`qishni xohlagan har bir kishi qabul qilinaverdi. Shu sababdan monastir maktablari «ichki maktab» (monastir devori ichida, faqat kelgusi monaxlar uchun) va «tashqi maktab» (monastir devori tashqarisida, hamma o`qishni istaganlar uchun) nomli ikki maktabga bo`lina boshladi.

Bosh cherkov yoki episkop maktablari markaziy diniy okrugdagi bosh cherkov (sobor)ga qarashli maktablar edi. Bunday okrugda din ishlari boshqarmasi joylashgan bo`lib, uning boshida yuqori lavozimli ruhoniyy — episkop turar edi. Shuning uchun bu maktablarni bosh cherkov yoki episkop maktablari deyilar edi. Bu turdagi diniy maktablarda faqat o`g`il bolalar o`qir edi. Bosh cherkov maktablarida odatda yuqorida ko`rsatilgan etti fanning hammasi o`qitilib, bu fanlardan tashqari eng oliy va asosiy fan deb hisoblangan teologiya (din aqidlari) ham o`qitilar edi. Monastir maktablari singari, bu maktablarga ruhoniyy bo`lish maqsadini qo`ymagan shaxslar ham qabul qilinaverar edi, chunki xat-savodi bo`lgan kishilarga talab tobora kuchayib borar edi. Shu sababli monastr maktablari singari, bu maktablar ham «ichki maktab» (faqat ruhoniylarni etishtiruvchi) va hamma o`qishni istovchilar uchun «tashqi episkop maktablari» nomi bilan ikki xil maktabga bo`lina boshladi. O`qish cherkov tomonidan tasdiqlangan din darsliklari va din aqidalarini yodlashdan iborat edi. Bu maktablarda belgilangan o`quv yiliga rioya qilinmay, maktabga istagan vaqtda kirib, uni turli vaqtda tamomlab chiqish mumkin edi. Sinf-dars tizimi ham yo`q edi. O`quvchilar bir xona ichida to`plangan bo`lsalar ham, har qaysisi faqat o`z sabog`i bilan shug`ullanar, o`qituvchi esa shogirdlarini bitta-bittadan o`z oldiga chaqirib, har qaysisiga alohida-alohida saboq berardi. Bu maktablarda qattiq intizom o`rnatilar edi. O`quvchilar qilgan har bir aybi uchun qattiq va shafqatsiz jazolanardilar. Bunday maktablarda odatda o`quvchilarga tan jazosi berilar edi (savlash, och qoldirish va shu kabilar). O`rta asrlarda G`arbiy Evropada mulkdor feodal va aslzoda tabaqalariga mansub oilalarda tug`ilgan qiz bolalar odatda xotin-qizlar monastirlari ichida yoki maxsus murabbiyalar va oilaga birkirilgan ruhoniylar qo`l ostidagi uylarda tarbiya olardilar. Ritsarlik tarbiyasi. G`arbiy Evropada ham dunyoviy feodallar muhitida ritsar fazilatlariga ega bo`lgan tajribali, mohir va mard jangchi, shuningdek, olijanob, nazokatli, odobli, xushmuomalali, vijdonli, fidokor va sodiq inson — tarbiyasi bilan bog`liq alohida tarbiya tizimi, ya'ni ritsar tarbiyasi maydonga keldi.

G`arbiy Evropa mamlakatlarida ritsar tarbiyasi XII asrga kelib to`la tarkib topdi va rivojlandi. Ritsar tarbiyasining mazmuni, «ritsarlarga oid etti fazilat»dan

tashkil topdi. Bu fazilatlar quyidagilardan iborat edi: ot minib yurishni, qilichbozlikni, nayzabozlikni, suza olish, ov qila bilish, shashka (keyinchalik shaxmat) o`ynashni bilish, she'r to`qish va qo`shiq ayta olish. Bu fazilatlardan birinchi o`rinda turgan uchtasi ritsarga berilmog`i zarur harbiy tarbiyaga taalluqlidir: ritsar otliq askar, qilich va nayza esa o`sha zamon jangchisining asosiy quroli edi. Suzish va ov qilishni bilish jismoniy chiniqish, chaqqonlik va bardoshlilikni o`stirish uchun talab qilinardi. Bundan tashqari, ov qilish, shuningdek, o`zining qaerdaligini aniqlay bilish (orientatsiya qobiliyati), topqirlik, hushyorlik, dushmanning izini topish va shu kabi sifatlarni o`stirish vositasi hisoblanardi. Shashka va shaxmat o`yini, bir tomondan, bekorchi vaqtini band qilish, ya'ni hujum va mudofaa rejasini tuza bilish qobiliyatini o`stirish vositalaridan hisoblanardi. She'r to`qish va qo`shiq ayta bilish esa o`zining syuzereniga (kichik feodallar ustidan turgan hokim, boshliq va ritsarning homiysi) madhiya o`qish va o`zining sodiqligini izhor qilish, uning mardligini, zafarlarini, qahramonligini maqtash va shu orqali uning iltifotiga sazovor bo`lish hamda o`zi uchun mahbuba qilib belgilangan feodal xonim-begimga madhiyalar o`qish uchun talab qilinardi. (O`rta asrlarda G`arbiy Evropa dvoryanlar jamiyatida shunday rasm bor ediki, bunga muvofiq har bir ritsar bironta aslzoda feodal xonimning homiyligida bo`lmog`i lozim edi, ritsar o`zining homiysi bo`lgan xonimni («dama serdtsa») diliga jo`qilib, uning oldida tiz cho`kar va o`zini unga bag`ishlar edi).

Ritsarga oid ana shu ettita fazilatni egallash bilan birga, o`sha davrlarda dvoryanlar jamiyatida qabul qilingan odob va nazokat qoidalarini o`rgatish ham ritsar tarbiyasining mazmuniga kirar edi. Ritsar tarbiyasining amaliy yo`llari quyidagilardan iborat edi: feodal o`z o`g`ilni 7 yoshdanoq syuzerenning saroyiga joylashtirardi; bu erda uning o`g`li 14 yoshgacha paj vazifasini bajarardi, ya'ni ovqat vaqtida xizmat qilar, syuzeren xoni, feodal begimning va boshqa xonimlarning yumushlarini qilar, ular bilan birga sayrga chiqardi, saroydagi qabul marosimlarida hozir bo`lar, har qanday saroy bayramida va tomoshalarida ishtirok qilar va shu tufayli feodal dvoryanlar jamiyatidagi rasm va qoidalarni egallab olardi, so`ngra 14 yoshdan 21 yoshgacha syuzerenning qurol-yarog`ini ko`tarib yurish

vazifasini bajarar edi. U syuzerenning qurol-yarog`ini tartibda saqlar, syuzeren bilan birga jang va urushlarda ishtirok qilar, u bilan ovga chiqar, harbiy musobaqa va o`yinlarda, turnirlarda (ritsarlarning kuch sinash musobaqalarida) ishtirok qilar va shu tufayli harbiy bilim va harbiy san'atni egallab olar edi. 21 yoshga kirganda unga katta tantana bilan ritsarlik unvoni berilar edi. Shahar maktablarining vujudga kelishi. G`arbiy Evropada XII—XIII asrlarda hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi shaharlarning o`shishiga va shahar madaniyatining vujudga kelishiga sabab bo`ldi. Shaharning asosiy aholisini tashkil qiluvchi hunarmand va savdogarlar o`z bolalariga amaliy faoliyat uchun zarur bo`lgan bilim berishni istar edilar. Ular o`sha davrlarda cherkov maktablaridan qanoatlanmadilar. Hunarmandlar sexlarga uyushib, o`zlarining sex maktablarini ocha boshladilar, bunday maktablarda hunarmandlarning bolalariga o`z ona tillarida o`qish va yozish, hisob va din o`rgatilar edi: hunar esa uyda — otalarining ustaxonasida o`rgatilar edi. Gildiyalarga uyushgan savdogarlar ham o`zlarining gildiya maktablarini ocha boshladilar va o`z bolalariga dastur asosida bilim bera boshladilar. Keyinroq borib sex va gildiya maktablari magistrat maktablariga, ya'ni shahar boshqarmasi (magistrat) harajatidagi maktablarga aylandi. Bu maktablarning mudir va o`qituvchilari tegishli sex, gildiya va magistratura tomonidan tayinlanardilar va ular cherkovga qaram emas edilar. Bu maktablarda pul to`lab o`qilardi. Cherkovga qarashli diniy maktablarga nisbatan, bu maktablarda diniy rasmlar bilan bir qatorda amaliy ish uchun zarur bo`lgan xat, savod va hisob malakalarini egallashga ko`proq e'tibor berilardi. Ba'zi maktablarda esa grammatika, ritorika va geometriya o`qitilar edi. Bir talay sex, gildiya va magistrat maktablarida o`qish lotin tilidan ona tiliga ko`chirildi va lotin tili esa ayrim o`quv fani bo`lib qoldi. Mazkur maktablar bilan bir qatorda xususiy maktablar ochila boshladi. Xususiy maktablarda o`qish ona tilida olib borilar edi va o`qish uchun pul to`lanar edi. Tsex, gildiya va magistrat maktablarining vujudga kelishi, G`arbiy Evropa mamlakatlaridagi maktab ishining taraqqiyotida katta yutuq edi. Hayot talablariga javob beradigan shahar maktablari asta-sekin rivojlanib bordi. XV asrga

kelib bunday maktablar G`arbiy Evropa mamlakatlarining deyarli hamma yirik shaharlarida mavjud edi.

Evropada dastlabki universitetlar hamda Akademiyalarning tashkil topishi va ulardagi ta'lim tizimi. Evropada birinchi universitetlar XII asrning ikkinchi yarmida Italiyada (Bolonya shahrida), Angliyada (Oksford shahrida), Frantsiyada (Parijda) tashkil qilindi. Bu universitetlar dastlab professor va studentlarning mustaqil idora qilinadigan uyushmasi (korporatsiyasi)dan iborat edi. Keyinchalik XIII asrda bu korporatsiyalar o`z-o`zini idora qilish huquqini saqlab qolgan holda davlat tomonidan rasmiy tasdiqlandi. Cherkov esa universitetni tamomlagan studentlarga ilmiy daraja va o`qituvchilik huquqini berishni o`z ixtiyoriga oldi. Ana shu tariqa universitetlar rasmiy o`quv muassasasiga aylanib qoldi. XIV—XV asrlarga kelib universitetlar Evropa mamlkatlarining hammasida ochilgan edi. O`rta asr universitetlarida to`rt fakultet bo`lar edi. Tayyorlov fakultetida «etti erkin san'at» (travium va kvadrilium) fanlari o`qitilar edi. Bu fakultet o`rta maktab vazifasini bajarardi. Bu fakultetda 6—7 yil o`qib, «san'at magistri» darajasini olar edi. Shundan so`ng ular asosiy uch fakultetdan birida: ilohiyot, meditsina yoki yuridik fakultetida o`qishni davom ettirish imkoniyatiga ega bo`lar edi. Bu fakultetlarda o`qish muddati 5—6 yil bo`lib, uni tamomlaganlar doktor, yoki olim unvonini olar edi. O`rta asr universitetlari cherkov nazorati ostida ishlaganliklari oqibatida sxolastika ruhidagi maktabga aylanib qolgan edilar. Bunda atrof-tevarakda real fakt va hodisalarni o`rganish bilan emas, balki cherkov ruhoniylari tomonidan ma'qullangan va tavsiya qilingan kitoblarni yodlab olish bilan shug`ullanardilar. Shu sababdan bunda o`qish quruq qiroatxonlikdan iborat bo`lib qoldi. Universitetlarda o`qitish metodlari leksiya, cherkov tomonidan tasdiqlangan darslik va asarlarni yodlash va disput (munozara)lardan iborat edi. Universitetlarda o`qish faqat lotin tilida olib borilar edi.

Universitet ta'limining va undagi metodlarning sxolastik mazmunidan qat'i nazar, O`rta asr universitetlari Evropa madaniyatining rivojlanishida katta rol o`ynaydi. Ular ma'rifat tarqatish va o`sha davrdagi ma'lumotli kishilarni etishtirishda katta xizmat qildi.

Umumiy qoidalarga kiritishimiz kerak bo'lgan pedagogika tarixi e'tiborga olishi kerak bo'lgan qoidalardan birinchilar qatorida Insondagi san'atni aks ettirish ta'limi jiddiy say harakatlardandir.⁷

Universitetlarning vujudga kelishi va ularning rivojlanishi. XII—XIII asrda bir qancha G'arbiy Evropa mamlakatlarida oliy ma'lumot beradigan o'quv yurtlari sifatida universitetlar paydo bo'la boshlaydi. Universitetlarning vujudga kelishiga o'sha vaqtlarda ko'p evropaliklarning arab madaniyati (xususan, meditsina va falsafa) bilan tanishuvi katta ta'sir ko'rsatdi. Bu madaniyat bilan tanishishga G'arbiy Evropa feodallarining XI asr oxirida Sharqdagi arab musulmon mamlakatlariga qarshi boshlagan harbiy harakatlari sabab bo'ldi. O'sha zamon arab mamlakatlarida madaniyat va ma'rifat G'arbiy Evropadagi madaniyatga nisbatan ko'p jihatdan taraqqiy qilgan edi. Xususan arablar tomonidan VIII asrda istilo qilingan Ispaniyada tashkil qilingan arab oliy o'quv yurtlari Evropa universitetlari uchun ma'lum darajada namuna bo'ldi. Ispaniyada arablar barpo qilgan feodal musulmon davlatining poytaxti Kordova shahrida tashkil qilingan arab oliy o'quv yurtlarida falsafa, matematika, astronomiya, meditsina fanlari o'qitilar edi. Evropaning turli mamlakatlaridan kelgan ko'p talabalar Kordovada o'qib, oliy ma'lumot olardilar. Shuningdek, katolik va cherkov aqidalariga xilof bo'lgan turli diniy ta'limot va bid'atlar ham Evropada universitetlar tashkil qilinishiga ta'sir etdi, chunki mana shu bid'atlarga qarshi kurash olib boradigan oliy ma'lumotli katolik ruhoniylarga ehtiyoj tug'ildi. Mavjud cherkov maktablari esa, bunday xodimlar tayyorlash vazifasini bajara olmas edilar. Katolik cherkoviga xilof diniy ta'limotlarning tarqalishi va rivojlanishi munosabati bilan katolik cherkovi maorif ishini batamom o'z qo'lga olishga majbur bo'ldi. Natijada katolitsizmga sodiq bo'lgan oliy malakali o'qituvchilarga ham ehtiyoj yuzaga keldi. Universitetlarning paydo bo'lishiga yana bir sabab shu ediki, Evropada katta davlatlar barpo qilinganligi va markazlashtirilgan monarxiya hokimiyatining kuchayganligi munosabati bilan ilmi va yuksak malakali huquqshunoslarga talab

---

⁷History of pedagogy. William Harold Payne. Gabriel Compayre Ulan Press, 2012.22b.

tug`ildi. Mazkur sabablardan tashqari XII-XIII asrlarda G`arbiy Evropa hayotida yuz bergan iqtisodiy, madaniy o`zgarishlar, ya'ni hunar va savdoning rivojlanishi, shaharlarning o`sib borishi va shunga bog`liq holda dunyoviy shahar madaniyatining taraqqiy qilib borishi, xalqaro aloqalarning kengayishi, yoshlar o`rtasida oliy ma'lumot olish harakatini tug`dirdi, bu hol o`z navbatida universitetlarning paydo bo`lishiga katta ta'sir ko`rsatdi

2.Iogann Genrix Pestalottstsiyning ijodi

Pestalotstsiyning pedagogik faoliyati. Iogann Genrix Pestalotstsi Shveysariyaning Syurix shahrida vrach oilasida tug`ildi. Pestalotstsi otadan yosh judo bo`lib, onasi hamda oddiy dehqon ayol — ularning sobiq xizmatchisi tarbiyasida o`sdi.

Pestalotstsi avval boshlang`ich maktabda, so`ngra lotin maktabida o`qib ilm oldi. Pestalotstsi o`rta maktabni tamomlagach, ko`proq gumanitar fanlar o`qitiladigan oliy o`quv yurtiga — kollegiumga, uning filologiya va falsafa bo`limlariga kirib o`qidi. Pestalotstsi kollegiumni tamomlamay turib, xalqning ahvolini yaxshilash to`g`risida o`zining azaldan orzu qilib kelgan niyatini amalga oshirishga qaror qildi. 1769 yilda Pestalotstsi o`zining ijtimoiy tajribasini boshladi. U pul qarz olib, kichikroq qo`rg`on va er sotib oldi, bu erga «Neygof» («Yangi qo`rg`on») deb nom berdi va tevarak-atrofdagi dehqonlarga o`z xo`jaliklarini unumdor xo`jalikka aylantirishni o`rgatish maqsadida, bu erda namunali ferma tashkil qilmoqchi bo`ldi. Tajribasiz va xo`jalik ishlaridan bexabar bo`lgan Pestalotstsi oradan ko`p o`tmay sindi, va u xalq foydasini ko`zlab yana yangi yo`llar qidirishga majbur bo`ldi.

U 1774 yilda «Neygof»da «Kambag`allar muassasasi»ni ochib, etim va boqimsiz bolalardan 50 ga yaqin kishini shu muassasaga to`pladi. Pestalotstsiyning fikricha, bolalarning o`zlari ishlab topgan pullar shu etimxonaning xarajatini qoplashi kerak edi. Etimxonada tarbiyalanayotgan bolalar dalada ishlar, shuningdek, to`quv va yigiruv dasgohlarida ip yigirib, mato to`qir edilar. Pestalotstsiyning o`zi bolalarga o`qish, yozish va hisob o`rgatar, ularni tarbiyalash bilan shug`ullanar edi. Hunarmand ustalar esa bolalarga ip yigirish va to`qishni

o`rgatardilar. Shu tariqa, Pestalotstsi o`z muassasasida bolalarni o`qitishni ularni unumli mehnatga o`rgatish bilan qo`shib olib borishga urindi. Pestalotstsi boshlagan ish tezda barbod bo`ldi, chunki siyosiy hokimiyat va moddiy mablag`larning egalari uni qo`llab-quvvatlamadilar. Bolalar ming mashaqqat bilan mehnat qilish tufayligina o`zlari yashab-ishlab turgan etimxona xarajatlarini ko`tara olar edilar, lekin gumanist va demokrat Pestalotstsi o`zi tarbiyalayotgan bolalarni bunday og`ir sharoitda yashashini istamasdi va bunga yo`l qo`ya olmas edi. U bolalarni mehnatini, avvalo, bolalarning jismoniy kuchlarini aqliy va axloqiy qobiliyatlarini o`stirish vositasi, deb bildi. U bolalarga faqat hunar o`rgatibgina qolmasdan, balki ularni keng ravishda mehnatga o`rgatishga intildi. Pestalotstsi Neygofda o`tkazgan tajribaning pedagogika uchun ahamiyati katta bo`ldi. Pestalotstsi tajribani davom ettirish uchun mablag` bo`lmaganligi sababli oradan ko`p vaqt o`tmay etimxonani yopishga majbur bo`ldi. Lekin bu muvaffaqiyatsizliklar uni, xalqqa yordam berish maqsadidan qaytara olmadi. Pestalotstsi 1798 yil Shveytsariya inqilobi natijasida etim qolgan 5 yoshdan 10 yoshgacha bo`lgan 80 bolaga mo`ljallangan etimxona ochadi. Bu etimxonaning ish mazmuni uni 1799 yili yozgan «Stantsda bo`lishi to`g`risida do`stlaridan biriga yuborgan maktub»ida quyidagilarni bayon etadi:

«Ertalabdan to kechgacha ularga yakka o`zim hamroh edim? Mening qo`llarim ularning qo`lida, ko`zlarim ularning ko`zlarida edi. Ular yig`lasa, men ham yig`lar edim, ular kulsa, men ham kular edim? Ular nima esa, men ham shuni eyman, nima ichsa, men ham shuni ichar edim. Mening o`shalardan boshqa uyim ham, do`stim ham, xizmatchim ham yo`q edi?»

Pestalotstsi etimlarning sevimli otasi, eng yaxshi do`sti edi. Urush harakati boshlangandan keyin etimxona yopildi. Keyingi o`n sakkiz yil davomida Pestalotstsi o`sha davrning eng muhim masalasini: dehqon xo`jaliklarini qanday qilib tiklash, ularning turmushini yaxshilash, mehnatkashlarning axloqiy va aqliy holatini qanday qilib o`zgartirish masalasini hal qilishga jamoatchilik e`tiborini tortishga intilib, adabiy faoliyat bilan shug`ullandi. U «Lingard va Gertruda» (1781—1787) degan ijtimoiy-pedagogik roman yozib, bu romanda xo`jalikni

oqilona usulda olib borish va bolalarni to'g'ri tarbiyalash vositasi bilan dehqonlarning turmushini yaxshilash to'g'risidagi o'z g'oyalarini olg'a surdi. XIX asrning boshlaridayoq Pestalotstsining «Gertruda o'z bolalarini qanday qilib o'qitadi», «Onalar kitobi yoki onalar uchun o'z bolalariga kuzatish va gapirishni qanday o'rgatish haqida qo'llanma», «Kuzatish alifbesi yoki o'lchash haqida ko'rsatmali qo'llanma», «Son to'g'risida ko'rsatmali ta'lim» degan kitoblari bosilib chiqdi. Bu kitoblarida boshlang'ich ta'limning yangi usullari bayon qilindi. 1800 yili Pestalotstsi rahbarligida institut tashkil etildi. Institut tarkibiga, internat shaklidagi o'rta maktab hamda o'qituvchilar tayyorlash seminariyasi kiritilgan edi. Tez orada bu institut butun dunyoga mashhur bo'ldi. Pestalotstsi 1825 yili Iverden instituti o'qituvchilari orasidan kelib chiqqan nizolar natijasida o'z qishlog'i «Neygof»ga qaytadi va 80 yoshga etgan, qariya bo'lishiga qaramay, bu erda o'zining oxirgi asari — «Oq qush qo'shig'i» (1826) asarini yozdi. Pestalotstsi o'zining butun iste'dodi va kuchini mehnatkashlarning og'ir ahvolini yaxshilashga sarflagan bo'lsa ham, lekin ularning ahvolini yaxshilashga muvaffaq bo'lmaganligining sababi nimaligini tushunolmadi. U 1827 yilda vafot etdi. Pestalotstsining ijtimoiy-pedagogik va falsafiy qarashlari. Pestalotstsi o'z alqini oyoqqa turg'azishni orzu qildi, u mehnatkashlarni o'qitish va tarbiyalash yo'li bilan ularning turmushini o'zgartirish mumkin, deb o'yladi. U xalq boshiga tushgan kulfatlarning manbai iqtisodiy sharoit emas, balki ma'rifatning yo'qligi deb bildi. Pestalotstsi hamma odamlar tarbiya va ilm olish huquqiga ega bo'lishi lozim, maktablar jamiyatni ijtimoiy jihatdan o'zgartirishning muhim vositalaridan biri bo'lishi kerakligini ta'kidladi. Uning fikricha, har bir kishining haqiqiy insoniy kuchlari harakatga kelib, mustahkamlangandagina eng muhim ijtimoiy masalalar hal qilinadi. Bunga tarbiya yo'li bilan ham erishish mumkin. Pestalotstsining fikricha, mehnat odamni tarbiyalash va o'stirishning eng muhim vositasidir, mehnat odamning jismoniy kuchlarinigina emas, shu bilan birga, aqlini ham o'stiradi, shuningdek, unda axloq ham tarkib toptiradi. Mehnat bilan shug'ullanayotgan odam mehnatning jamiyat hayotida juda katta ahamiyati bor degan ishonch tug'iladi, bunday ishonch esa odamlarni ahil va mustahkam ijtimoiy

ittifoq qilib, bir-biriga bog'lovchi eng muhim kuchdir. Pestalotstsining fikricha, bilish sezgi organlari orqali idrok qilishdan boshlanadi va tasavvurlarni qayta ishlash yo'li bilan g'oyalar darajasiga ko'tariladi, g'oyalar esa, garchi ravshan bo'lmasa ham odamning ongida tarkib toptiruvchi kuch tariqasida mavjud, lekin o'zining namoyon bo'lishi va jonlanishi uchun sezgilar etkazib beruvchi materialga muhtojdir. Pestalotstsining dunyoqarashi insonparvarlik ruhi bilan, demokratik intilishlar ruhi bilan sug'orilgan hamda ba'zi bir materialistik da'volarni va dialektik qoidalarni o'z ichiga olgan edi.

Tarbiyaning maqsadi va mohiyati. Pestalotstsining fikricha, tarbiyaning maqsadi odamning barcha tabiiy kuchlarini va qobiliyatlarini o'stirish, o'stirganda ham har tomonlama va bir-biriga uyg'un ravishda o'stirishdir. Tarbiyaning bolaga ko'rsatayotgan ta'siri uning tabiatiga uyg'un bo'lishi lozim. Pestalotstsi tarbiyaning mohiyati to'g'risidagi tasavvurga asoslanib, tarbiyaning yangi metodlarini — insonning kuchini inson tabiati bilan muvofiqlashtirib, o'stirishga yordam beradigan metodlarni yaratishga intiladi. Bolani tarbiyalashni, deydi u, uning tug'ilgan kunidanoq boshlash lozim: «Bola tug'ilgan soat — unga ta'lim berishning birinchi soatidir». Shu sababli chinakam pedagogika onani to'g'ri tarbiyalash metodlari bilan qurollantirishi kerak. Pedagogika san'ati esa shu metodikani har bir ona, jumladan, oddiy dehqon ayol ham egallab oladigan qilib soddalashtirib berishi lozim. Oilada tabiatga muvofiq qilib boshlangan tarbiya maktabda ham davom ettirilishi lozim. Barcha insoniy kuchlar va imkoniyatlar eng oddiy narsalardan rivojlana boshlaydi va sekin-asta murakkabroq darajaga ko'tarila beradi. Tarbiya ham ana shu yo'ldan borishi lozim. Har bir bolaga xos bo'lgan tug'ma kuch va qobiliyatlar ko'rsatkilarini tabiiy tartibga muvofiq odam kamolotining abadiy va o'zgarmas qonunlariga muvofiq holda muntazamlilik bilan mashq qildirib, o'stirish kerak.

Elementar ta'lim nazariyasi. Pestalotstsi nazariyasiga ko'ra tarbiyalash eng oddiy elementlardan boshlanib, asta-sekin tobora murakkabroq darajaga ko'tarilib borishi lozim.

Pestalotstsining elementar ta'lim nazariyasi jismoniy tarbiyani, mehnat tarbiyasini, axloqiy va estetik tarbiyani hamda aqliy tarbiya va o`qitishni o`z ichiga oladi. Tarbiyaning mana shu jihatlarini Pestalotsti bir-biriga bog`lab olib borishni taklif qildi, mana shunday tarbiyalash natijasidagina insonning hamma jihatlarini bir-biriga uyg`un bo`lib kamol topishini ta'minlash mumkin, dedi. Jismoniy tarbiya va mehnat tarbiyasi. Pestalotsti bolaning barcha jismoniy kuchlari va imkoniyatlarini o`stirishni ularni jismoniy jihatdan tarbiyalashning maqsadi deb, bolaning harakatga, o`ynashga, bir joyda o`tirib qolmaslikka, hamma narsaga yopishishga, hamisha harakatda bo`lishga majbur qiluvchi tabiiy intilishini jismoniy tarbiyalashning asosi, deb hisobladi.

Jismoniy va tabiiy fanlar- o`rta yosh tabiat qonuniyatlarini o`rganishiga butunlay e`tiborsiz edi. Kuzatish san`ati jismoniy dunyo nazariyalari haqida hech nima ma`lumotga ega bo`lmaganlar tomonidan e`tiborsiz qoldirilib kelinayotgan vaqtda Aristotel teorialari va muqaddas kitoblarda bu haqida to`g`ri malumotlar berilgan edi.⁸

Pestalotsti inson shaxsini kamolotga etkazishda jismoniy tarbiyaga juda katta ahamiyat beradi va uni bolalarning o`sishiga kattalarning oqilona ta'sir ko`rsatishining birinchi turi, deb hisobladi. Yuqorida ko`rsatib o`tilganidek, o`qitishni unumli mehnat bilan qo`shib olib borish Pestalotstsining pedagogik tajribasi va nazariyasidagi asosiy qoidalardan biri bo`ldi. Pestalotstsining fikricha («Lingard va Gertruda» romanida yoceeeoe?a) maktabda bolalar kun bo`yi yigirish va to`qish dastgohlarida ishlash bilan vaqt o`tkazadilar; maktab huzurida er uchastkasi bo`lib, bu uchastkada har bir bola o`ziga ajratib qo`yilgan paykaldagi ekinlarni parvarish qiladi, chorva mollarini parvarish qiladi. Bolalar zig`irpoya tolasini va junni ishlashni o`rganadilar, qishloqning eng yaxshi xo`jaliklari bilan, shuningdek, hunarmandchilik ustaxonalari bilan ham tanishadilar. O`qituvchi ish vaqtida, shuningdek, ishdan bo`sh vaqtlarida bolalar bilan mashg`ulotlar o`tkazadi,

---

⁸History of pedagogy. William Harold Payne. Gabriel Compayre Ulan Press, 2012.96b.

ularga savod, hisob va turmush uchun zarur boʻlgan boshqa bilimlarni oʻrgatadi. Pestalotstsi odamning kamolotga etishi uchun mehnat tarbiyasining ahamiyati katta ekanini uqtirib oʻtdi. U ish vaqtida «bolalarning koʻnglini xushvaqt qilish va aqlini oʻstirishga» intildi. Shuningdek, u mehnatkashlarning bolalarini kelgusida, «industriya»da, sanoat korxonalarida ishlashga tayyorlashga harakat qildi.

Axloqiy tarbiya. Pestalotstsi tarbiyaning asosiy vazifasi — kelgusida ijtimoiy hayotda qatnashib foyda etkaza oladigan va hamma jihatlari uygʻun boʻlib kamol topgan inson etishtirishdir, deb biladi. Bolani boshqalarga foyda keltiradigan ishlarda muttasil mashq qildirish yoʻli bilan uning axloqi voyaga etkaziladi. Pestalotstsining fikricha, bola organizmining kundalik ehtiyojlarini qondirish asosida bolada onaga nisbatan tugʻilayotgan mehr-muhabbat axloqiy tarbiyaning eng oddiy elementidir. Bolaning axloqi uchun oilada negiz solinadi. «Ota-onaning uyi, — deydi Pestalotstsi, — axloq maktabidir!». Bolaning onaga boʻlgan muhabbati asta-sekin oilaning boshqa aʼzolariga ham oʻtadi.

Aqliy taʼlim. Pestalotstsining aqliy taʼlim toʻgʻrisidagi taʼlimoti boy va mazmunli taʼlimotdir. Pestalotstsi oʻzining insonning hamma jihatlarning bir-biriga uygʻunlashib kamolga etishi toʻgʻrisidagi asosiy gʻoyasiga tayanib, aqliy taʼlimni axloqiy tarbiya bilan bogʻlab olib borish kerakligini koʻrsatadi va tarbiyalovchi taʼlim olib borishni talab qiladi. Har qanday taʼlim kuzatishga va tajribaga asoslanishi hamda xulosalar va umumlashmalar darajasiga koʻtarilishi lozim, deydi Pestalotstsi kuzatishlar natijasida bolada koʻrish, eshitish sezgilari va boshqa sezgilar hosil boʻladi, bu sezgilar bolada fikrlash va soʻzlash ehtiyojini tugʻdiradi, deydi.

Odamning sezgi aʼzolari yordamida tashqi dunyo toʻgʻrisida hosil qilgan tasavvurlari dastlab ravshan va aniq boʻlmaydi. Taʼlimning vazifasi ham shundan iboratki, u mana shu tasavvurlarni tartibga solishi va aniqlashi, ravshan tushunchalar darajasiga etkazishi, «tartibsiz tasavvurlarni ravshan tasavvurlarga va ravshan tasavvurlarni ochiq koʻrinib turgan tasavvurlarga» aylantirishi kerak. Taʼlim, birinchidan, oʻquvchida oʻzining sezgi aʼzolari vositasi bilan hosil qilgan tajribalar asosida bilimlar zahirasini toʻplashga yordam beradi, ikkinchidan,

bolaning aqliy qobiliyatlarini o`stiradi. Pestalotstsi ta'limning har bosqichi uchun maxsus ravishda tanlab olingan, har bir bolaning o`ziga xos aqliy kuchlarini hamda qobiliyatlarini tinimsiz va muntazam ravishda o`stirib boradigan tizim vositasi bilan bolalarga aqliy ta'lim berishga intildi. Pestalotstsi ta'limni soddalashtirishga va psixologiya negiziga qurishga intilib, narsalar va buyumlar to`g`risidagi har qanday bilimning eng oddiy elementlari bor, odam shu elementlarni o`zlashtira borib, o`z atrofidagi olamni bilib oladi, degan fikrga keldi. U son, shakl va so`zni mana shunday elementlar deb hisobladi. O`qitish jarayonida bola o`lchash yo`li bilan shaklni, hisoblash va nutqni o`stirishdan iborat bo`ladi. Pestalotstsi o`z zamonidagi boshlang`ich maktabda o`qitishning mazmunini tubdan o`zgartiradi, o`qitiladigan darslar qatoriga o`qish, yozish, arifmetikani va geometriyaning boshlang`ich qismlarini, o`lchash, rasm chizish, ashula, gimnastika, shuningdek, geografiya, tarix va tibbiyotga doir eng zarur bilimlarni kiritdi. Shunday qilib, Pestalotstsi boshlang`ich maktabning o`quv rejasini ancha kengaytirdi va bu maktabda o`qitishning yangi metodikasini vujudga keltirdi. O`qitish metodikasi bolalarni bilimlar bilan boyitishga hamda ularning aqliy kuchlarini va qobiliyatlarini o`stirishga yordam beradi. Pestalotstsi ko`rsatmalilik printsiptini ta'limning eng muhim negizi deb hisoblaydi. Bu printsiptni keng ravishda qo`llamasdan turib, tevarak-atrof to`g`risida to`g`ri tasavvur hosil qilishga, tafakkurni va nutqni o`stirishga erishib bo`lmaydi. Pestalotstsi maktab bolalarining qobiliyatlarini o`stirishi, ularga bilim berishi bilan bir qatorda, ularda ko`nikma va malakalar tarbiyalashi va lozim, deb hisobladi. Kishining kamolga etgan aqli va oliyhimmat qalbi talab qilgan narsalarni ro`yobga chiqarish uchun harakat qila bilishiga bog`liqdir.

Boshlang`ich ta'limning xususiy metodikalarini yaratish.

Petalotstsi o`zining umumiy didaktik qoidalariga tayanib, boshlang`ich ta'limning xususiy metodikasi asosini yaratib berdi. Pestalotstsi ona tili o`qitishning asosiy vazifasi bolaning nutqini o`stirish va uning so`z boyligini orttirishdan iborat bo`lishi lozim, deb hisobladi. Pestalotstsi savod o`rgatishda

tovush metodini birinchi o`ringa qo`ydi, bunday qilish harflarni qo`shib o`qitish metodi hukmronlik qilib turgan o`sha vaqt uchun g`oyat muhim edi.

Pestalotstsi ona tili o`qitishni ko`rsatmali printsip asosida olib borish va bolalarga tabiiyot, geografiya va tarixga doir elementar ma'lumotlar berib, shu tariqa bolalarning so`z boyligini orttirish to`g`risida qimmatli ko`rsatmalar berdi. Pestalotstsi zeriktirarli va bir xildagi mashqlar qildirish bilan bolalarda kuzatish, narsa yoki hodisaning belgilarini aniqlay olish malakasini o`stirishga, biror narsani aniq va to`la tasvirlab bera olish malakasini hosil qilishga intildi. Bolalarda yozuv malakasini hosil qilmoq uchun Pestalotstsi dastlab to`g`ri va egri chiziqlarni — xatlarning elementarlarini chizdirib, mashq qildirishni tavsiya etdi. Pestalotstsi yozuv o`rgatishni narsalarni o`lchash va suratni chizish bilan shuningdek, nutqni o`stirish bilan bog`lab olib borishni taklif qildi. O`lchashni o`rgatmoq uchun Pestalotstsi dastlab to`g`ri chiziq chizishni, so`ngra burchak, kvadrat chizishni va bu kvadratni bo`laklarga (yarimta, chorakta qilib va hokazo) bo`lishni o`rgatishni taklif qildi. Tarbiyachi bolalarga turli geometrik jismlarni ko`rsatish va ularning nomlarini aytib berishi lozim. Bolalar bu geometrik jismlarni kuzatib, ularning xossalari va nomlarini o`zlashtirib oladilar, ularni o`lchashni o`rganadilar. Bola o`lchov natijalarini chizib va yozib olishi lozim; bunday mashqlar bolaga yozuv o`rgatishning asosidir. Pestalotstsi pedagogika nazariyasi va tajribasining ahamiyati. Pestalotstsi ko`zga ko`ringan nazariyotchisi va amaliyotchi edi. Pestalotstsi odamning barcha tabiiy kuchlarini va qobiliyatlarini bir-biriga uyg`un qilib o`stirishdek vazifani tarbiyaning asosiy vazifasi deb bildi. U elementar ta'lim nazariyasini yaratdi, bu nazariya dogmatik ta'limga, ya'ni ma'nosini tushunmay yodlashga qarshi olib borilgan XIX asrda xalq maktabini rivojlantirishga yordam bergan kurashda katta rol o`ynadi. U bolani jismoniy tarbiyalash, mehnatda tarbiyalash, axloqiy va aqliy tarbiyalash to`g`risida juda qimmatli fikrlarni aytib o`tdi. Pestalotstsi boshlang`ich maktabda beriladigan bilimlarning mazmunini kengaytirishni talab qildi, boshlang`ich maktabni xalqqa yaqinlashtirishga, uni xalq ommasining turmushi va ehtiyojlari bilan chambarchas

bog`lashga intildi, bolalarni mehnatga o`rgatishga, ularni turmushga tayyorlashga katta e'tibor berdi.

3.Adolf Distervegning rivojlantiruvchi ta'lim nazariyasi.

Adolf Distervegning hayoti va ijtimoiy-pedagogik faoliyati. Atoqli nemis pedagogi Fridrix Vilgelm Adolf Disterveg Vestfaliyadagi sanoat shaharchasi Zigenda chinovnik-yurist oilasida tug`ildi. Distervegning o`zi o`rta maktabda o`qigan chog`idayoq dogmatik ta'limdan umrbod nafratlanadigan bo`lib qolganligini aytadi. U 1808 yilda Gerborn universitetiga kirib o`qidi, matematika, falsafa va tarixni o`rgandi, so`ngra Tyubingen universitetiga o`tdi va uni 1811 yilda tamomladi, keyinroq borib esa falsafa fanlari doktori unvonini oldi.

U xalqqa ma'rifat berish ishiga o`zini bag`ishlashga qaror qildi va dastlab Mers-Reynda, so`ngra esa Berlinda o`qituvchilik seminariyalariga uzoq vaqt boshchilik qildi, ularni namunali seminariyalarga aylantirishga muvaffaq bo`ldi. Disterveg seminariyada pedagogika, matematika va nemis tilidan dars berdi, ayni vaqtda shu seminariyalar huzuridagi boshlang`ich tajriba maktablarida ham o`qituvchilik qildi. Disterveg pedagoglik sohasida samarali ish olib borish bilan bir vaqtda, adabiy va metodik ishlarini ham zo`r muvaffaqiyat bilan bajarib turdi. U «Nemis o`qituvchilarini o`qitish uchun qo`llanma» degan kitobni nashr qildirdi (1835), bu kitobda Disterveg ta'limning umumiy vazifalarini va printsiplari to`g`risidagi o`zining progressiv qarashlarini bayon qilib berdi, shuningdek, u matematika, nemis tili, geografiya, matematik geografiya, astronomiyaga doir yigirmadan ortiq darslik va qo`llanmalar nashr qildi; bu darsliklar va qo`llanmalar Germaniyada va boshqa ko`pgina mamlakatlarda katta shuhrat qozondi.

Disterveg tirik chog`idayoq asarlari Rossiyada mashhur bo`lgan edi. Chunonchi, 1862 yilda uning «Elementar geometriya»si rus tilida nashr etildi; Rossiyaning ilg`or pedagoglari bu kitobni boshlang`ich maktablarda geometriya o`qitish uchun eng yaxshi qo`llanma deb hisobladilar. Disterveg 1827 yildan to umrining oxirigacha «Tarbiya va ta'lim uchun Reyn varaqalari» degan jurnal chiqarib turdi. U bu jurnalda pedagogikaning turli masalalariga doir to`rt yuzdan ortiq maqolasini bostirdi. Disterveg boshlang`ich maktablarning o`qituvchilarini

tayyorlash ishini tubdan yaxshilash uchun kurashdi. U nemis xalq o`qituvchilarini birlashtirish uchun juda ko`p ish qildi. Disterveg hayot chog`idayoq «nemis muallimlarining muallimi» degan faxrli unvonga sazovor bo`ldi. Disterveg umrining oxirgi kunlariga qadar progressiv ijtimoiy pedagogika ishlari bilan shug`ullandi. Disterveg vabo bilan og`rib, 1866 yilda vafot etdi. Disterveg Germaniyada toifaviy maktab tarafdorlari bilan hamma uchun barobar bo`lgan umumiy maktab tarafdorlari o`rtasida avj olib ketgan kurashda aktiv qatnashdi. Toifaviy maktab tarafdorlari nemil xalq maorifi tizimida aholining har bir toifasi uchun alohida maktab bo`lishini (aholining eng kamabag`al toifasi uchun — xalq maktabi, byurgerlar uchun — real o`rta maktabi, dvoryanlar va chinovniklar uchun — klassik gimnaziya bo`lishi) lozim deb hisoblar edilar. Hamma uchun barobar bo`lgan maktab tarafdorlari va shular qatorida Disterveg ham bolalar uchun ochiq bo`lgan maktab vujudga keltirishni talab qildilar. Tarbiyaning mohiyati, maqsadi va asosiy printsiplari. Disterveg umuminsoniy tarbiya g`oyasini himoya qilib chiqdi, shu g`oyaga tayanib turib, pedagogika oid masalalarni yuqori toifaviy va shovinistik manfaatlarni ko`zlab hal qilishga qarshi kurashdi. Uning fikricha, maktabning vazifasi «chinakam prussiyaliklar» emas, balki insonparvar kishilar va ongli grajdanlar tarbiyalab etishtirishdir. Odamlarga insoniyatga va o`z xalqiga bo`lgan muhabbat bir-biriga chambarchas bog`langan holda rivojlantirilishi lozim. Disterveg «inson — mening nomim, nemis — mening laqabimdir» deydi.

Disterveg Pestalotstsi singari tarbiyaning eng muhim printsiplari — uning tabiatga uyg`un bo`lishidir, deb hisobladi. Disterveg tarbiyaning tabiatga uyg`un bo`lishini quyidagi mazmunda talqin qildi, ya'ni tarbiya odamning tabiiy kamol topishiga qarab olib borilishi, o`quvchining yoshi va o`ziga xos xususiyatlari hisobga olinishi kerak, dedi. Disterveg o`qituvchilar bolalar diqqati, xotirasi, tafakkurining o`ziga xos belgilarini sinchiklab o`rganishlari kerak, deb aytdi; u psixologiyani «tarbiya to`g`risidagi fanning asosi» deb bildi. Distervegning katta xizmati shundaki, u pedagoglik tajribasini pedagogikani taraqqiy ettirishning manbai deb hisobladi. U mohir pedagoglarning bolalarni tarbiyalash va bu sohadagi ish tajribalarini o`rganish zarurligini ta'kidlab o`tdi. Disterveg tabiatga

uyg`un bo`lish printsipligiga qo`shimcha ravishda tarbiya madaniy uyg`un xarakterda bo`lishi ham kerak, deb talab qildi. Disterveg tarbiyaning oliy maqsadini belgilab, bu «haqiqatga, go`zallikka va yaxshilikka xizmat qilishga qaratilgan tashabbuskorlikdir» deb aytdi.

Aqliy ta'lim. Disterveg ham Pestalotstsi singari, ta'limning asosiy vazifasi bolalarning aqliy kuchlarini va qobiliyatlarini o`stirishdan iboratdir, deb hisoblaydi. Lekin u formal ta'lim moddiy ta'lim bilan chambarchas bog`langanligini ko`rsatib, Pestalotstsigina nisbatan olg`a tomon katta qadam qo`ydi. Disterveg, umuman sof formal ta'lim bo`lmaydi, lekin o`quvchining o`zi mustaqil olgan bilimlari va malakalarigina qimmatga egadir, deb uqtirdi.

Ta'lim insonning har tomonlama kamolotga etishiga va uning axloqiy tarbiyasiga yordam berishi lozim. O`qitilayotgan har bir narsa ta'lim jihatdan qimmatga ega bo`lish bilan bir qatorda, axloqiy ahamiyatga egadir. Disterveg vatan tarixini va geografiasini, ona tili va adabiyotni o`qitishning bolalarga ta'lim berishda katta o`rniborligini ko`rsatib o`tdi. U tabiiyot va matematika fanlariga ayniqsa yuksak baho berdi, bu fanlar bolalarning aqliy o`sishi uchun muhim vosita ekanligini ko`rsatdi va hamma tipdagi umumiy ta'lim maktablarida bu fanlar o`qitilishi lozim deb hisobladi. Shu bilan birga, tabiiyot va matematika o`quvchilarni zarur bilimlar bilan lozim bo`lgan darajada qurollantirishi, ularni kelajak amaliy faoliyatiga tayyorlanishi lozim, deb talab qildi. Distervegning fikricha, boshlang`ich maktabda o`quvchilarning o`qitilgan materialni o`zlashtirish ustida mustaqil ishlay oladigan qilishga, ularda buning uchun malaka hosil qilishga, ularning aqliy kuch va qobiliyatlarini o`stirishga asosiy e'tibor berilishi zarur. O`qituvchi ko`rsatmali o`qitish yo`li bilan bolalardagi barcha sezgi a'zolarini o`stirishga alohida e'tibor berishi lozim. O`rta maktabda «moddiy maqsad ham asta-sekin oldinga surila beradi» — o`quvchilar xilma-xil va chuqur ilmiy bilimlar bilan qurollantira beriladi.

Disterveg boshlang`ich maktabning o`quv rejasiga tabiiyotni, fizikadan boshlang`ich ma'lumotlar, amaliy geometriya, geografiani kiritib, bu rejani kengaytirishni talab qildi. U o`rta maktabda real bilimlarni o`qitish printsiplini

qizg`in himoya qildi va o`z zamonidagi klassik gimnaziyani qoraladi. Disterveg takomillashib boruvchi ta'lim didaktikasini yaratdi, bu didaktikaning asosiy talablarini ta'limning 33 qonuni va qoidasi tariqasida bayon qilib berdi. Disterveg avvalo tabiatga uyg`un qilib, bola idrokining xususiyatlariga muvofiq qilib o`qitishni talab qildi. U misollardan qoidalarga: buyumlar va bu buyumlar to`g`risidagi aniq tasavvurlardan shu buyumlarni ifodalovchi so`zlarga o`tishni taklif qildi. Disterveg bolalarni ularning sezgi organlari bevosita his qila oladigan buyumlar bilan tanishtirishga juda katta ahamiyat berish bilan bir vaqtda, bolaning o`z sezgi a'zolari bilan idrok qilayotgan butun materialni o`ylab ko`rishi va anglab olishi zarurligini uqtirib o`tadi. Disterveg taklif qilgan ko`rsatmali ta'lim «yaqindan uzoqqa», «oddiy narsalardan murakkab narsalarga», «osonroq narsalardan qiyinroq narsalarga», «ma'lum narsadan noma'lum narsaga» o`tish kerak, degan qoidalar bilan bog`langan ta'limdir. O`z vaqtida Komenskiy ta'riflab bergan bu qoidalarni Disterveg yanada taraqqiy ettirdi, pedagog bu qoidalarni yuzaki qo`llanmasligi kerak deb haqli ravishda ogohlantirdi.

Disterveg o`rganilayotgan materialni ongli o`zlashtirishga katta ahamiyat beradi. O`quvchilarning o`rganilgan material mohiyatini ravshan va aniq bayon qilib bera oladigan bo`lishi shu materialning o`zlashtirilganligini ko`rsatuvchi belgilarning biridir. Disterveg o`qitilayotgan materialning mustahkam o`zlashtirilishiga ko`p e'tibor beradi. Disterveg «O`quvchilar o`rganib olgan narsalarni unutib qo`ymasliklariga harakat qil» degan qoidani ilgari suradi va o`tilgan material esdan chiqib qolmasligi uchun uni tez-tez takrorlab turishni maslahat beradi. Distervegning qoidalaridan birida «asoslarni o`rganishdan shoshilma» deyiladi. Distervegning haqqoniy ravishda ta'kidlashicha, muvaffaqiyatli ta'lim hamisha tarbiyalovchi xarakterda bo`ladi. Bunday ta'lim bolaning aqliy kuchlarinigina o`stirib qolmay, balki uning shaxsini, irodasini, sezgilarini, xulq-atvorini ham kamol toptiradi.

O`qituvchiga nisbatan qo`yiladigan talablar. Distervegning fikricha, o`qitish chog`ida bolalarning tashabbuskorligini o`stirish, ularni bilimlar bilan qurollantirish o`qituvchi rahbarlik rolini o`ynaganidagina mumkin bo`ladigan

ishdir. Komenskiy singari o`qitish ishida puxta ishlangan o`quv rejasi va yaxshi darslikning bo`lishiga katta ahamiyat beradi. Distervegning Komenskiydan farqi shuki, u ta'limning muvaffaqiyatli bo`lishi oqibat natijada darslik yoki metodga emas, balki o`qituvchiga bog`liq deb ta'kidlaydi. Distervegning fikricha, yaxshi o`qituvchi o`z fanini mukammal egallab olgan bo`lishi hamda o`z kasbini va bolalarni sevishi kerak. Dars chog`ida hamma bolalar tetik bo`lib turishi, o`qituvchi g`ayrat bilan dars berib, o`quvchilarning aqliy kuchini uyg`otishi, ularning irodasini mustahkamlashi, ularning xarakterini tarkib toptirishi kerak. O`quvchilar o`zlarining ilgari lab borayotganliklarini hamisha sezib turishlari lozim. Yaxshi o`qituvchi, — deydi Disterveg, — o`zining tarbiya printsiplarini qat'iyat bilan og`ishmay o`tkazib boradi, bu printsiplardan hech qaytmaydi. O`qituvchi muttasil o`z ustida ishlashi lozim. Shundagina u o`quvchilarni bilimlarni egallashda matonatli bo`lishga o`rgatadi va ularni o`z yo`llarida uchraydigan qiyinchiliklarni eng a oladigan qilib tarbiyalaydi. Disterveg o`qituvchining mustahkam xarakteri va o`tkir iroda kuchi ham katta tarbiyaviy ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. O`qituvchi qattiqo`l va talabchan bo`lish bilan birga, adolatli bo`lishi ham kerak, faqat shundagina u o`z o`quvchilari orasida obro` qozonishi mumkin. O`qituvchi haqiqiy inson, mustahkam e'tiqodli bo`lishi lozim, deydi. Distervegning fikricha, «yomon o`qituvchi haqiqatni aytib berib qo`ya qoladi, yaxshi o`qituvchi esa haqiqatni topishiga o`rgatadi». Disterveg o`qituvchilarga o`z bilimlarini qanday qilib oshirishlari to`g`risida bir qancha qimmatli maslahatlar beradi, o`qituvchilarga o`zlari o`qitayotgan fanga taalluqli asarlarni birinchi navbatda o`qishni tavsiya qiladi, shuningdek, o`qituvchi tarix va adabiyotni bilishi, pedagogika, psixologiya va metodikaga doir chiqayotgan yangi asarlarni kuzatib borishi kerak, deb ta'kidlaydi. Disterveg o`qituvchilarni amaliy pedagoglik mahorati va malakalari bilan qurollantirishga katta ahamiyat berdi.

1. Ushinskiyning ta'lim- tarbiya oid fikrlari

Mashhur rus pedagogi, rus pedagogikasi va xalq maktablarining asoschisi, «rus o`qituvchilarining o`qituvchisi» Konstantin Dmitrievich Ushinskiy 1824 yilning 19 fevralida Tula shahrida tug`ildi.

Ushinskiy 9 yoshga qadar oilada tarbiyalanib, savod chiqardi. So`ngra Novgorod-Seversk gimnaziyasiga o`qishga kirib, uni 1840 yilda muvaffaqiyatli tamomladi. O`sha yili Moskva dorilfununining yuridik fakultetiga o`qishga kirdi va o`sha davrning mashhur professori Redkinning bevosita rahbarligi ostida ta'lim oldi.

Ushinskiy 22 yoshida Yaroslav litseyiga kameral (yuridik) fanlar professori vazifasini bajaruvchi sifatida xizmatiga kirdi va ish boshladi. U uch yillik dastlabki pedagoglik faoliyatida katta iste'dod egasi ekanini namoyish eta oldi. Shuningdek, Ushinskiy zo`r ishtiyoq bilan o`qituvchilik ishini olib borib, talabalarga havas bilan bilim berishga harakat qildi, ularda ilm-fanga nisbatan qiziqish uyg`otdi, eng muhimi, o`z halqi va ona yurtini jondan sevish, ardoqlash hamda vijdonan halol mehnat qilishga da'vat etdi. Bu yosh va iste'dodli professorning mazmunli ma'ruzalarini litsey talabalari maroq bilan tinglab, chuqur va mustahkam saboq olar edilar. K.D.Ushinskiy pedagoglik faoliyatini ilmiy-ijodiy ish bilan birga qo`shib olib bordi. 1848 yilda uning birinchi ilmiy ishi — «Kameral fanlarni o`qitish haqida» degan asari nashr qilindi. Bu asarda Ushinskiy oliy o`quv yurtlaridagi mavjud o`qitish tizimiga nisbatan tanqidiy ko`z bilan qaradi. Hukumat tomonidan erkinlik berilishini talab etdi. O`qitish tizimini yaxshilashga oid yirik uslubiy muammolarni o`rtaga qo`yib, ularni qanday hal etish yo`llarini ko`rsatib berdi.

Ushinskiyning ilm-fanni demokratik tarzda targ`ib etishi reaksion doiralarga ma'qul tushmadi. 1849 yil sentyabrda Ushinskiy va uning do`stlari, demokratik ruhdagi o`qituvchilar, siyosatda shubhali, hukumatga ishonchsiz kishilar sifatida litseydan chetlatildi. K.D.Ushinskiy boshqa ish topish maqsadida 1849 yilda Peterburgga ko`chib borib, juda katta qiyinchiliklardan so`ng 1850 yilda ichki ishlar vazirligida kichik bir amaldor vazifasida ishlashga majbur bo`ldi va u erda to`rt yil ishladi. Ushinskiy faqat 1854 yildagina Yaroslavl litseyi sobiq direktorining tavsiyasi bilan Gatchino institutida til-adabiyot va qonunshunoslik o`qituvchisi bo`lib ishga kiradi va u erda tez fursatda shu institutning sinflar inspektori vazifasiga ko`tariladi. Ushinskiyning pedagogik faoliyati tom ma'nosi

bilan ana shu vaqtdan boshlandi. U 1859 yilda Smolniiy institutining sinflar inspektori vazifasiga tayinlanib, unga shu institutning juda achinarli holga tushib qolgan ilmiy bo`lim ishlarini qaytadan tartibga solishday muhim topshiriq yuklandi. Ushinskiy bu ishni epchillik bilan puxta bajarib, pedagoglik jarayonni uyushtirish sohasida katta qobiliyat sohibi ekanini ko`rsatdi. Shu bilan birga uning pedagogika masalalariga bag`ishlangan va muntazam chop etilayotgan nazariy tadqiqotlari uning faqat amaliyotchi emas, balki o`z ixtisosi bo`yicha kuchli nazariyotchi ekanligini ko`rsatdi. Ushinskiy 1857 yildan boshlab «Tarbiya jurnali» («Jurnal dlya vospitaniya»)da, so`ngra «Xalq maorifi jurnali»da juda ko`p sermazmun maqolalar e`lon qildi. 1860 yilda u «Xalq maorifi jurnali»ning muharriri qilib tayinlandi. Ushinskiy 1861 yilda o`zining «Bolalar dunyosi» («Detskiy mir») nomli o`qish kitobini nashr ettirdi. Bu kitob o`sha yilning o`zidayoq ikki marta chop etildi. Ushinskiyning pedagogik faoliyatiga soya soluvchi (1862 yil) imzosiz xat uni o`z ishini to`xtatishga majbur qildi. Bu xatda u go`yo siyosiy jihatdan ishonchsiz kishi, deb ayblangan edi. Buning oqibatida u chet ellardagi xotin-qizlar maorifining yo`lga qo`yilishini o`rganish va pedagogikadan darslik yozish uchun o`z vatanidan ketishga majbur bo`ldi. U xorijiy mamlakatlarda yurgan davrida o`zining butun kuch-g`ayratini ta'lim-tarbiyaga doir asarlar yozish va ularni chop ettirishga yo`naltirdi. Natijada, 1861 yilda uning I va II o`quv yillari uchun «Ona tili» darsligi nashr etildi va unga «Muallimlar uchun qo`llanma» degan metodik asari ilova qilindi. 1870 yilda esa III o`quv yili uchun ham «Ona tili» darsligi bosilib chiqdi. Bundan tashqari, Ushinskiyning pedagogika sohasidagi asosiy nazariy asari hisoblangan «Inson — tarbiya predmeti sifatida» («Pedagogik antropologiyadan tajriba») nomli asari ayrim jildlarga bo`linib nashr qilina boshladi. 1867 yilda bu asarning I jildi, 1869 yil II jildi bosilib chiqdi. Ushinskiy bu kitobning hamma jildlarini qisqartirib ingliz tiliga tarjima qilish maqsadida uchinchi jild ustida zo`r g`ayrat bilan ishlay boshladi. Afsuski, bu ishni tamomlash unga nasib bo`lmadi. U Qrimda davolanish paytida qattiq shamollab qoldi. Bu shamollash va zo`r berib ishlashi hamda xizmati

bilan bog`liq bo`lgan ko`ngilsizliklar orqasida zaiflashib toliqqan edi. Natijada 1870 yil 21 dekabrda Odessada zotiljam kasalidan vafot etdi.

K.D.Ushinskiyning pedagogika nazariyasi xalqchilik g`oyasi asosida qurilgandir. «Har bir mamlakatda bolalarni tarbiyalash tizimi, — deb aytgan edi u, — xalqning rivojlanish sharoitlari, uning ehtiyoj va talablari bilan belgilangan». «Hamma uchun umumiy bo`lgan birgina tug`ma moyillik borki, tarbiya hamisha shunga tayanishi mumkin; bu biz xalqchilik deb atagan narsadir. Xalqning o`zi tomonidan yaratilgan va xalqchilik asosiga qurilgan tarbiya shunday tarbiyaviy kuchga egaki, bunday kuch abstrakt g`oyalarga asoslangan yoki boshqa xalqlardan olingan eng yaxshi tizimlarda ham yo`qdir?»

Ushinskiy xalqchilik deb har bir xalqning o`ziga xosligini tushunar ediki, bu o`ziga xoslik o`sha xalq yashashi va mehnat qilishi lozim bo`lgan tarixiy taraqqiyot, geografik va tabiiy sharoitlar bilan ifodalanadi. U «Ijtimoiy tarbiyada xalq ruhi» sarlavhali maqolasida tarbiyaning xalqchilik ruhida bo`lishi kerakligini aytib, boshqa xalq pedagogikasini mexanik suratda rus tuprog`iga ko`chirishni aqlga mutlaqo muvofiq emasligini ta'kidlaydi.

Ushinskiy tarbiyada xalq ruhining eng yaxshi ifodasi ona tili ekanligiga, rus bolalarini o`qitishda rus tili asos bo`lishligini; boshlang`ich maktablardagi ta'lim ham bolalarni rus tarixi, Rossiya geografiyasi va uning tabiati bilan tanishtirmog`i lozim deydi. Ushinskiyning pedagogika tizimida ona tilining tarbiyaviy va ta'limiy ahamiyati tarbiyaning asosi bo`lgan xalqchilik bilan chambarchas bog`liqdir. Ushinskiy o`zining «Ona tili» sarlavhali maqolasida «Xalq tili — uning qadim zamonlardan boshlanuvchi bugungi ma'naviy hayotining eng yaxshi, hech qachon so`lmaydigan, doimo yangidan ochilib yashnab turadigan gulidir. Butun xalq va uning vatani til bilan tirikdir? bularning hammasi xalq ijod etgan til orqali ifodalanadi? Xalq avlodlari birin-ketin yashab o`taveradi, ammo har bir avlod hayotining natijalari keyingi avlodlarga til orqali meroc bo`lib o`tadi. Har bir avlod o`z his-tuyg`ularini, tarixiy voqealar, diniy e'tiqod, maslak natijalarini, boshidan kechirgan qayg`u va xursandchiliklarini ona tili xazinasiga qo`shadi? Til eng jonli, eng boy va mustahkam aloqa vositasi bo`lib, xalqning yashab o`tgan, yashayotgan

va kelajakda yashaydigan avlodlarini bir-birlari bilan chambarchas bog`laydi, ularning ulug`, tarixiy, jonli bir butunga aylantiradi. Til bor ekan, xalq ham bor, xalqning hayot ekanligini til orqali bilish mumkin. Til xalqning hayotidir. Xalq tili yo`qolganida xalqning o`zi ham yo`q bo`ladi»¹, — deb uqtiradi. Ona tili — Ushinskiyning fikricha — na kitob, na maktab bo`lmagan vaqtda ham xalqni o`qitgan eng yaxshi xalq ustozidir.

Axloqiy tarbiya maqsadlari va vositalari. K.D.Ushinskiy tarbiya ishidagi turli vositalar orasida axloqiy tarbiyaga katta e'tibor berib, «Tarbiyaning asosiy vazifasi axloqiy jihatdan ta'sir etishdan iboratdir, bu aqlni umuman o`stirish, boshni bilimlar bilan to`ldirishdan ko`ra ham muhimroqdir», — deb yozgan edi.

Axloqiy tarbiya bolalarda odamlarga hurmat va muhabbat bilan qarashni, ularga nisbatan samimiy, xayrixoh va adolatli munosabatda bo`lishni o`stirishi kerak. Ushinskiy ko`r-ko`rona, tayoq intizomiga qarshi norozilik bildirib, «Eski maktabda intizom nihoyatda g`ayritabiiy asosga yoki mukofotlar va yoki jazolar ulashib beruvchi o`qituvchidan qo`rqish asosiga qurilgan edi. Bu qo`rquv bolalarni zararli holatlarga: sustkashlikka, sinf doirasidagi zerikishga va ikkiyuzlamachilikka olib keldi» deb u bolalarga nisbatan insoniy munosabatda bo`lishni talab qildi.

Ushinskiy egoistlik, mansabparastlik, bekorchilik, g`arazgo`ylik, munofiqlik singari nuqson va kamchiliklarni qattiq qoralaydi.

Ushinskiyning fikricha, axloqiy tarbiyaning vositalari quyidagilardan iborat bo`lishi kerak:

1. Ta'lim (axloqiy tarbiyada kitob va darsliklarni o`rni);

2. O`qituvchining shaxsan namuna bo`lishi (Ushinskiyning obrazli ifodalashicha, «bu narsa yosh qalb uchun quyoshning barakali nuridirki, uni hech bir narsa bilan almashtirib bo`lmaydi»);

3. E'tiqod;

4. O`quvchilarga mohirlik bilan munosabatda bo`lish (pedagogik odob);
ogohlantirish choralari; 6. Rag`batlantirish va jazolash.

Ushinskiy bolalar mehnati haqida gapirib, insonning to`g`ri rivojlanishidagi zarur shart mehnatdir, deb hisoblagan edi. Uning fikricha «agar tarbiya kishini

baxtli qilmoqchi bo`lsa, uni baxt uchun tarbiyalamaslik kerak, balki hayotdagi mehnat uchun tayyorlashi lozim». Tarbiya kishida mehnatga muhabbat va odatni o`stirish kerak. Ushinskiy kishi o`z faoliyatida jismoniy mehnat bilan aqliy mehnatni birlashtirsa, juda foydali bo`lur edi, deb hisoblaydi. U o`quvchilar mehnati haqida gapirib, «O`qish mehnatdir va mehnat bo`lib qolishi, ammo to`la ma'noli mehnat bo`lishi lozim», — deydi. U ta'limni ovunchoqlik, ko`ngil ochish yo`li bilan o`tkazishga, ba'zi pedagoglarning ta'limni mumkin qadar engilroq qilishga harakat qilishlariga qarshi chiqdi. Bolalar o`qish davrida mehnatga, qiyinchiliklarni enga olishga o`rganishlari kerak. Faqat kichkina bolalarnigina o`ynab turib o`qishga o`rgatish mumkin, deb yozadi Ushinskiy. Aqliy mehnat og`ir, o`rganmagan kishini tezda charchatib qo`yadi. Shuning uchun bolalarni kuchi etadigan ishlar bilan sekin-asta o`rgatish lozim.

K.D.Ushinskiyning aqliy mehnatni jismoniy mehnat bilan qo`shib olib borish to`g`risidagi, o`qish va dam olishni to`g`ri tashkil etish haqidagi pedagogik fikrlari hozirgi kunda ham qimmatlidir.K.D.Ushinskiyning didaktika sohasidagi qarashlari pedagogika tarixida o`zining chuqurligi va o`ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ushinskiy ta'limni bolalarning psixologik jihatdan kamol topishlarining yosh bosqichlarini hisobga olishni va ular psixologiyasining xususiyatlarini e'tiborga olib tashkil etish kerakligini talab qildi.Ushinskiy xotira bilan esda saqlab qolish to`g`risida gapirib, unutilishning oldini oladigan tez-tez takrorlash yo`li bilan tarbiya oluvchilarda o`z xotiralariga ishonchni mustahkamlash kerak, deb ko`rsatdi. U darsda ko`rsatmalilik tamoyiliga katta ahamiyat berib, psixologik nuqtai nazardan ko`rsatmali ta'limni mohiyatini yoritib berdi. Ushinskiy ko`rsatmali ta'lim tamoyillarini nazariy jihatdan ishlab chiqishga va uni amalda tatbiq etishga doir juda ko`p qimmatli fikrlar kiritdi. Ushinskiy o`qitish jarayonida ko`rsatmali ta'limga munosib o`rin berdi: u ko`rsatmali ta'lim o`quvchilarning rivojlanishini ta'min etadigan shartlardan biridir, deb bildi.Ushinskiy bolalarning o`quv materialini anglab, puxta va mustahkam o`zlashtirishi tamoyiliga katta e'tibor berdi. U bu tamoyillarni tushunish va tatbiq qilishda o`zidan ilgari o`tgan pedagoglarga nisbatan ko`pgina yangiliklar kiritdi. Masalan, o`quv materialini

takrorlash to'g'risida batafsil metodika ishlab chiqdi. Ushinskiy ta'lim yo'nalishida ikki yo'nalish borligini qayd etdi. Birinchi yo'nalish bolalar o'qituvchining rahbarligida buyum yoki hodisani kuzatadilar va shu buyum yoki hodisa to'g'risida umumiy tushuncha hosil qiladilar. Ikkinchi yo'nalishda olingan bilimlar umumlashtiriladi va mustahkamlanadi. Ushinskiy maktabning ikki xodimi: murabbiy bilan o'qituvchi o'rtasida tarbiya va ta'lim (funktsiyasini) jarayonini bo'lib qo'yishga qarshi norozilik bildirdi. U ta'limni tarbiyaning eng muhim vositasi deb hisobladi. Ushinskiy o'zining pedagogik tizimida dars hamda ta'lim metodiga katta ahamiyat berdi. Darsda mashg'ulotlar turlicha bo'lishi mumkin: yangi bilim berish, o'quvchilarning mashqlar bajarishi, o'tilganlarni takrorlash, o'quvchilarning bilimini hisobga olish, o'quvchilarning yozma ishlarni bajarishlari. Har bir dars ma'lum maqsadga qaratilgan, tugallangan bo'lishi va etarli darajada tarbiyaviy xarakterga ega bo'lishi lozim. Ushinskiy mashg'ulotlarni almashtirib va metodlarni xilma-xil qilib turishni tavsiya qildi. Ushinskiy bolalarda mustaqil ishlash qobiliyatini o'stirishga e'tibor berib, o'qituvchi maktabga yangi kirgan bolalarga darsda mustaqil ishlashning to'g'ri usullarini o'rgatishi kerak, bolalar to' mustaqil ishlash malakalarini mustahkam o'zlashtirib olmaguncha, ularga uyga vazifalar berish yaramaydi, deydi. Ushinskiy «Rus tilini dastlabki o'qitish» (1864) sarlavhali maqolasida bir qancha qimmatli metodik ko'rsatmalar berdi. Uning fikricha, o'qitishning uchta vazifasi bor:

- 1) bolaning nutqini o'stirish;
- 2) bolalarni rus tilining boyligidan ongli suratda foydalanishga o'rgatish va
- 3) tilning mantiqini (grammatikasini) o'zlashtirish. Bu uch vazifa bir vaqtda birlikda bajariladi.

Rossiyada o'qishga o'rgatishda tovush metodini joriy qilish va keng tarqatishda Ushinskiyning xizmati katta bo'ldi. Ushinskiy o'qituvchilarning roliga yuksak baho berib, «pedagogning o'quvchilarga ta'siri shunday tarbiyaviy kuchga egadirki buni hech qanday ustav va dastur bilan, o'quv yurtini har qancha qulay tashkil etish bilan almashtirib bo'lmaydi», deb hisoblar edi. U «? tarbiya ishida murabbiyning shaxsi eng asosiy narsa», deb yozgan edi.

Ushinskiy pedagogika o`qituvchilari va o`rta maktab o`qituvchilari tayyorlaydigan pedagogika fakultetlari to`g`risidagi fikrni olg`a surdi. U bunday deb yozgan edi: bizda meditsina fakultetlari bor-u, pedagogika fakultetlari yo`q ekan, bu shuni ko`rsatadiki, biz axloqiy va tarbiyaviy sog`lig`imizga qaraganda tanamiz sog`lig`ini ko`proq qadrlar ekanmiz. Uning bu fikri so`nggi yillarda amalga oshdi.K.D.Ushinskiyning xizmati shundaki, u o`z vataniga, o`z xalqiga xizmat qilishni pedagogik faoliyatining asosiy burchi deb hisobladi. K.D.Ushinskiy ilmiy-amaliy pedagogik faoliyatining asosiy g`oyasi va yo`nalishi ham yuqoridagi mehnatlari bilan bevosita bog`liqdir. K.D.Ushinskiy pedagogikaning o`ziga xosligini, milliy xususiyatlarini himoya qildi, shuningdek, tarbiya xalqchil bo`lishi lozim, deb hisobladi. K.D.Ushinskiy mehnatga inson baxt-saodatining asosiy sifatida qaradi, bolalarni mehnat orqali tarbiyalashga katta e'tibor berdi. Ushinskiy ta'limotining mazmuni, tamoyillari, shakl va metodlarini ishlab chiqishda ham ko`p ishlar qildi. U ta'limni va uning ko`rsatmaliligini, ongli va uzviy ta'lim-tarbiya masalalarini ishlab chiqdi. O`qitish shakl va metodlarining rang-barangligiga erishishni talab etdi.K.D.Ushinskiy o`qituvchining mehnatini va uning tarbiyalanuvchi shaxsga ta'sirini yuqori baholadi. Ushinskiy o`qituvchilar tayyorlash tizimini birinchi marta ishlab chiqdi. Ushinskiy boshqa xalqlarning ham pedagogikasi va xalq maktablari taraqqiyotiga katta ta'sir ko`rsatdi.

Qaysiki tanlangan yo'l faqat haqiqat qidiruvi asosida boshlanilgan edi,bu yo'l orqali sog'lom fikr va aql bilan rivojlanishiga sabab bo'lgan psixologik,etnik,diniy haqiqatlar uchun asos edi.⁹

1895 yilda Ushinskiyning vafotiga 25 yil to`lishi munosabati bilan bo`lgan yig`ilishda, uning ishini davom ettiruvchilardan biri, Modzalevskiy aytib o`tganidek, «Xuddi Lermontov — bizning xalq olimimiz, Suvorov — bizning xalq lashkarboshimiz, Pushkin — bizning xalq shoirimiz, Glinka — bizning xalq

---

⁹History of pedagogy. William Harold Payne. Gabriel Compayre Ulan Press, 2012.24b.

kompozitorimiz bo`lganidek, Ushinskiy ham — bizning haqiqiy xalq pedagogimizdir» deganda haq edi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Distervegning dunyoqarashi va uni pedagogikada tutgan o`rni.
2. Disterveg ning pedagogikaga qo`shgan (olib kirgan) yangi g`oyalarini izohlab bering?
3. Pestalotstsining dunyoqarashi va uni pedagogikada tutgan o`rni.
4. Pestalotstsining pedagogikaga qo`shgan (olib kirgan) yangi g`oyalarini izohlab bering?
5. Qadimgi yunon faylasuflarining pedagogik qarashlarida qanday g`oyalari ilgari surilgan?
6. G`arbiy Evropadagi maktablarga tavsif bering?
7. Ritsarlik tarbiyasi nima?
8. O`rta asr universitetlaridagi ta'lim tizimini izohlab bering?
9. Ya.A.Komenskiyning tarbiya haqidagi fikrlarini izohlang?
- 10.** K.D.Ushinskiyning hayoti va talabalik yillari?
11. K.D.Ushinskiy darsliklari va «Tarbiyada xalqchillik g`oyasi».
12. K.D.Ushinskiy aqliy, axloqiy tarbiya va uning vositalari haqida.
13. K.D.Ushinskiyning didaktik ta'limoti va uning ahamiyati.
14. K.D.Ushinskiyning pedagogika, maktab va maorif taraqqiyotidagi o`rnini izohlab bering?

Adabiyotlar:

1. Hoshimov K., Nishonova S., Inomova M., Hasanov R. Pedagogikatarixi— T.: O`qituvchi, 1996.
2. Hashimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi.— T.: “Istiglol” nashriyoti, 2005
3. History of pedagogy. William Harold Payne. Gabriel Compayre Ulan Press, 2012.24b

14- Mavzu Xozirgi davrda jahon mamlakatlari ta'lim tizimi va pedagogik fanlar rivoji

Reja:

1. Amerika Qo`shma Shtatlarida ta'lim tizimi

2. Yaponiyada ta'lim tizimi

3. Janubiy Koreyada ta'lim tizimi

4. Germaniyada ta'lim tizimi.

Tayanch iboralar: bog`chalar, boshlang`ich maktab, kichik o`rta maktab, yuqori o`rta maktab, oliy ta'lim tizimlar, kollejar, ilmiy-tadqiqot markazlari hamda ikkinchi bosqich oliy ma'lumot beruvchi o`quv yurtlari.

1. Amerika Qo`shma Shtatlarida ta'lim tizimi

Amerika Qo`shma Shtatlarida bolalar 6 yoshdan 17 yoshgacha 12 yil o`qiydilar. Ta'lim tizimi quyidagicha tashkil etilgan:

1. 3 yoshdan 5 yoshgacha maktabgacha tarbiya muassasalarida.

2. Boshlang`ich maktab. Bu bosqich 1—5-sinflarni o`z ichiga oladi.

3. To`liq bo`lmagan o`rta maktab. Bu bosqich 6—8-sinflardan iborat.

4. Yuqori maktab. Bu bosqich 9—11-sinflar bo`ladi. Mazkur yuqori maktab bilan oliy ta'limni aralashtirmaslik kerak.

Amerika maktablarida 9-sinfgacha asosiy e'tibor matematikaga emas, balki tabiiy fanlarga qaratiladi, yuqorida tasdiqlangan yagona dasturlar bo`lmaydi. O`quvchilar uchun yagona, majburiy darsliklar, qo`llanmalar yo`q. Amerika maktablarida texnikaviy jihatdan yaxshi jihozlangan, sinflar kompyuterlashtirilgan. Har bir maktabda boshlang`ich sinf o`quvchilarini tashiydigan maxsus avtobuslar, stadionlar, turli laboratoriyalar bor. Amerika maktablarining aksariyati davlat ixtiyorida bo`lib, davlat mablag`i bilan ta'minlanadi. Lekin shaxsiy maktablar ham anchagina. Katta shaharlarda yashovchi o`ziga to`q ota-onalar farzandlarini shaxsiy maktablarga berishga harakat qilishadi. Davlat maktablarida tekin, shaxsiy maktablar esa — pullik o`qitiladi. Vashington shahridagi shaxsiy maktabda bolani o`qitish uchun bir yilga taxminan o`n ming dollar to`lash kerak. Bunday

maktablarda boy oila farzandlari ta'lim oladilar. Shaxsiy maktablarning har biri o'zi xos xususiyatlarga, maxsus dasturlarga, maxsus o'qituvchilarga ega. Bunday maktablarda sinfda o'qiydigan o'quvchilar soni kam bo'ldi. Shaxsiy maktablarda boshlang'ich sinflardan boshlab estetik tarbiyaga, san'atga alohida e'tibor beriladi.

Amerika davlat maktablarining yuqori sinflaridagi o'qish-o'qitish tizimi biznikidan tubdan farq qiladi. Yuqori sinflardagi har bir o'quvchiga alohida o'qituvchi-murabbiy biriktiriladi. U shu o'quvchining qobiliyati, qiziqishlarini sinchiklab o'rganib, faqat shu o'quvchiga mos alohida reja tuzadi, uning o'qishiga rahbarlik qiladi. U o'rganishi lozim bo'lgan majburiy fanlar ro'yxatini tuzib chiqadi. Masalan, 9-sinf o'quvchisi bir fandan, deylik, kimyodan kuchli bo'lsa-yu, chet tilidan oqsasa, bu o'quvchiga 9-sinfda o'ninchi sinf rejasi bo'yicha kimyoni o'rganishga ruxsat etiladi. U chet tilini 9-sinf hajmida yoki engillashtirilgan reja bo'yicha o'rganishi mumkin. Kimyodan yoki matematika, biologiya, fizika va boshqa tabiiy fanlardan maktab rejasini muddatidan oldin tugatgan, barcha kontrol ishlarini topshirgan o'quvchiga maktabda o'qib yurgan vaqtidayoq shu fanlar bo'yicha o'zi kirmoqchi bo'lgan kollejning birinchi kursi imtihonlarini ham topshirishiga imkoniyat yaratiladi. Amerikaning Yuqori maktablarida shunday o'qituvchilar borki, ular kollejlarning birinchi kurslarida o'qitiladigan ma'lum fanlardan dars berishlari hamda imtihon olishlari shart. Amerika maktablarida bitirish imtihonlari yo'q. Oliy o'quv yurtlariga kirish uchun bizdagidek kirish imtihonlari olinmaydi. Biroq har bir abituriyent oliy o'quv yurtiga kirish uchun matematika va ingliz tilidan sinov (test) topshiradi. Bunday testlar Amerikada har yili 3—4 marta o'tkaziladi. Sinov savollari kitob shaklida har yili chop etiladi. Ularda mingga yaqin mashqlar, masalalar va ularning echimlari ko'rsatiladi. Sinflarda qanday savollar bo'lishi bizga o'xshab sir tutilmaydi, balki ochiq-oydin «matematika va ingliz tilidan bu yil mana shu savollarga javob berish lozim» deb ko'rsatiladi. O'quvchilar bu kitobni olib, kirish sinovlariga tayyorlanadi. Amerikada talabalar matematika va ingliz tilidan kirish sinovlarini 10-12 sinflarda o'qib yurgan vaqtlarida, o'zlariga qulay paytda topshira oladilar.

Amerika oliy o`quv yurtlariga kirish uchun belgilangan sinov (test)lar ikki xil bo`ladi:

SAT (Sxolastik aptityud test);

AKT (Amerikan kollej test) sinovlari.

SAT sinovlari murakkabroq bo`ladi. Mashhur universitetlarga kirish uchun SAT sinovlarini topshirish shart bo`ladi.

Bulardan tashqari Murakkablashtirilgan sinov ham bor. Bu sinovni oliy maktablarga kirayotgan barcha talabalar ham topshirishlari shart emas. Mabodo biror talaba shu murakkablashtirilgan sinovlarni topshirib universitetga kirsa, u talabaga maxsus stipendiya beriladi. Amerikaning eng katta boyligi — bu aql. Aql bu mamlakatda qadrlanadi, aqlli talabalar alohida taqdirlanadi. **Aqlli, a'lochi talabalar o`quv yurtlarining faxri sanalgani sababli ham, ularga turli yo`llar bilan yordam berish, stipendiyalar tayinlash orqali ularni o`quv yurtlarida saqlashga harakat qiladilar. O`zi tanlagan sohada yutuqlarga erishayotgan talabalar ro`yxati har yili alohida kitobda nashr etilib turiladi. Bundan maqsad mazkur soha bilan qiziquvchi kompaniyalarning e'tiborini bo`lajak olimlarga qaratishdir. Har bir maktab bir inson tomonidan yo'naltirilgan bo`lib hisoblangan.**¹⁰

Yuqorida sanab o`tilgan sinovlarning natijalari va yuqori sinflarda barcha fanlardan olgan baholarining o`rtacha miqdori talabani universitetga qabul qilish yoki qilmaslik uchun asos hisoblanadi. Amerika kollejlari ikki yillik va to`rt yillik bo`ladi. Ikki yillik kollejlarni bitirgan talaba oliy ta'lim pog`onasidagi eng birlamchi darajaga ega bo`ladi. To`rt yillik kollejlarni tugatgan talabalar bakalavr darajasini olib, oliy ma'lumotning birinchi pog`onasiga erishadilar. To`rt yillik kollejlarni bizning to`rt yillik institut va ayrim universitetlarga mos keladi. Amerika universitetlari tarkibiga ikki va to`rt yillik kollejlarni, ilmiy-tadqiqot markazlari hamda ikkinchi bosqich oliy ma'lumot beruvchi o`quv yurtlari kiradi.

---

¹⁰History of pedagogy. William Harold Payne. Gabriel Compayre Ulan Press, 2012.21b.

Ikkinchi bosqich oliy ma'lumot beruvchi o`quv yurtlari bizning aspiranturaga to`g`ri keladi. Bu o`quv yurtiga kirish uchun ikki fandan imtihon topshirilishi shart. O`qishni muvaffaqiyatli bitirgan talaba magistrlik darajasini oladi. Magistrlik ilmiy darajasini olgan talaba doktoranturaga kirishi mumkin. Amerikada doktoranturaga kirish uchun faqat mutaxassislikdan jiddiy imtihon topshiriladi. Imtihon komissiyasi tarkibida talabaning bo`lajak ilmiy rahbari ham ishtirok etadi. O`qishni muvaffaqiyatli bitirib, dissertatsiya yoqlagan talaba doktorlik ilmiy darajasini oladi. Ijtimoiy fanlardan doktorlik dissertatsiyasi yoqlagan talabalarning hammasiga «falsafa doktori» ilmiy unvoni beriladi. AQSh maktablari — oliy maktabgacha mana shunday bosqichlarga ega.

Yaponiyada ta'lim tizimi

Yaponiya ta'limining shakllanishi 1867—1868 yillarda boshlangan. Yaponiya o`z oldiga ikki vazifani: 1—boyish, 2—G`arb texnologiyasini Yaponiya ishlab chiqarishiga kiritish masalasini qo`yadi va bu ishni amalga oshirish uchun birinchi galda ta'lim tizimini tubdan o`zgartirish kerakligi aytiladi. 1872 yili «Ta'lim haqida Qonun» qabul qilindi. Bunda yapon ta'limi G`arb ta'limi bilan uyg`unlashtiriladi. 1908 yil Yaponiyada boshlang`ich ta'lim majburiy 6 yillikka aylantirildi. 1893 yili kasb yo`nalishidagi dastlabki kollej paydo bo`ldi. 1946 yili qabul qilingan Konstitutsiya fuqarolarning ta'lim sohasidagi huquq va burchlarini belgilab berdi. Unda barcha bolalar bepul umumiy ta'lim olishlari shart ekanligi belgilab qo`yilgan. Hozirgi zamon yapon ta'lim tizimlarining tarkibi quyidagicha: bog`chalar, boshlang`ich maktab, kichik o`rta maktab, yuqori o`rta maktab, oliy ta'lim tizimlariga kiruvchi o`quv yurtlari. Bolalar yosh xususiyatlariga qarab 3, 2, 1 yillik ta'lim kurslariga jalb qilinadi. Yaponiyada maktabgacha ta'lim muassasalarining 59,9% xususiy, 40,8% munitsipal, 0,3% davlatnikidir.

Majburiy ta'lim. Ta'limning pog`onasi 6 yoshdan 15 yoshgacha bo`lgan bolalarni o`z ichiga oladi. 6 yillik boshlang`ich ta'lim va 3 yillik kichik o`rta maktab, 9 yillik majburiy ta'limni tashkil etadi va u bepuldir, tekin darsliklar bilan ta'minlangan. Muxtoj oilalarning bolalari bepul nonushta, o`quv qurollari, tibbiy

xizmat bilan ta'minlanadi. Zarur bo'lgan taqdirda ularning oilalariga moddiy yordam ko'rsatiladi. Shu qatorda xususiy maktablar ham mavjud.

Yuqori bosqich o'rta maktab 10, 11, 12 sinflarni o'z ichiga oladi, bunday maktablarning kunduzgi, sirtqi va kechki bo'limlari mavjud. O'quvchilarning 95% kunduzgi maktablarda o'qiydilar. Yaponiyada o'quv yili 240 kun (AQSh 180). O'quv yili 1 apreldan boshlanib martda tugaydi. Yozgi kanikul iyun oyining oxirida boshlanib, avgustda tugaydi. Darslar 7 soatdan o'tiladi. Dorilfununlarga katta o'rta maktabni yoki 12 yillik oddiy maktabni tugatgan o'quvchilar qabul qilinadi. U erda 460 ta universitet bo'lib, 95 tasi davlat tasarrufida, 34 tasi munitsipal, 331 tasi xususiy, 1-toifadagi universitetlarda har bir o'qituvchiga 8 nafar, 2-toifali universitetlarda esa 20 tadan talaba to'g'ri keladi. Universitetlarga qabul qilish ikki bosqichga bo'linadi: 1-bosqichi turar joyda o'tkaziladi: buning uchun yapon, eski yapon tili, matematika, fizika, ximiya, jamiyatshunoslik, tarix bo'yicha test sinovlaridan o'tadilar. Bu sinovlardan o'tgan o'quvchilar universitetlarga yo'llanma oladilar va yana sinovdan o'tadilar. Xususiy universitetlarga esa to'g'ridan-to'g'ri test topshiriladi. Bir qator xususiy universitetlar o'zining uzluksiz shaxobchasiga esa (bog'chadan boshlab hamma bosqichlarni qamrab oladi). Universitetdan talabalarni haydab yuborish mumkin emas. Lekin o'qish muddatini cho'zish mumkin (4 yillik o'qish 5-6 yilgacha cho'zilib ketishi mumkin).

Kollejlar:

1-kichik kollej;

2-texnik kollej

3-maxsus kollejlarga bo'linadi.

Uni bitirgan talabalar bakalavr diplomini oladi va universitetning 3 yoki 4 kurslariga qabul qilinadi.

3. Janubiy Koreyada ta'lim tizimi

Janubiy Koreyada ta'lim haqidagi Qonun 1948 yilda qabul qilingan. Ta'lim tizimiga asos qilib an'anaviy g'arb modeli olingan: 6 yil — quyi maktab, 3 yil — o'rta, yana 3 yil — oliy maktab; so'ngra to'rt yillik kollej va bakalavr unvoni

beriladi; tanlangan fan yana 2 yil chuqur o`rganilgandan so`ng magistr unvonini olish mumkin. Fan doktori bo`lish uchun yana 3 yil vaqt sarflash lozim.

Mamlakatda oliy o`quv yurtlarining ishlari yaxshi yo`lga qo`yilgan. Koreyada 104 ta oliy o`quv yurti bor, ularning 80 foizi xususiydir. Hozir mamlakatda oliy o`quv yurtlarida o`qishga qiziqish juda kuchayib ketgan. Har yili maktablarni bitiruvchilarning 40 foizi o`qishga kiradi. Talabalar soni bo`yicha Koreya dunyoda birinchi o`rinda turadi. Lekin maktabgacha ta'lim muassasalari ishida muammolar bor. Talab ehtiyojni qondira olmayapti. Shuning uchun 1982 yilda maktabgacha tarbiya haqida qonun qabul qilindi. Bu erda tarbiyaga bolalar bog`chasida asos solinishini yaxshi tushunishadi. Shu tufayli bu tarmoq keyingi yillarda 60 foizga kengaydi. Bunda diniy tashkilotlarning hissasi kattadir.

Boshlang`ich maktab masalasiga kelganda (bu maktabga olti yoshlilar kelishadi) sinflarning tig`izligini kuzatish mumkin. Har sinfda 50 nafargacha bola o`qiydi. Dars nagruzkalari ham ko`proq. Lekin o`yinlar dam olish o`quv dasturiga kiritilgan. Shuning uchun dam olishga imkoniyat bor. Boshlang`ich maktabda dars 40 minut davom etadi. O`rta maktabda esa darslar 45 minut. Oliy maktabda darsning davomiyligi 50 minutga teng. Bu erda ikki muhim jihatga to`xtalib o`tish zarur. Oliy maktabga, albatta, kirish imtihonlari topshirib kiriladi, o`qishlar pullik.

Boshlang`ich maktabda 9 ta fan o`qitiladi. Koreys tilini o`rganishga alohida e'tibor beriladi. Bundan tashqari arifmetika, ayrim ijtimoiy fanlar ham o`qitiladi. *O`rta maktabda* fanlar yana 4 taga ko`paytirilgan. 7-sinfdan boshlab chet tillar o`rgatiladi. Mamlakatda ingliz tiliga e'tibor kuchli. Ko`pchilik bu tilda bemalol gaplasha oladi. Chet tillarni o`qitishga haftasiga 4—5 soat ajratilgan. Koreyslar yana bir tilni — klassik xitoy tilini majburiy ravishda o`rganadilar. 8-sinfdan boshlab Xitoy tarixi o`rganiladi.

Hunar maktablari Koreyada 600 tani tashkil etadi. Bu maktablarning 45 foizi bo`lajak mulkdorlarni tayyorlaydi, 23 foizida texnik kasb egalari etishib chiqadi. Qolgan maktablarda dengizchilik, qishloq xo`jalik ixtisoslari o`zlashtiriladi. Shunisi diqqatga sazovorki, bu maktablarga korxonalar otaliq qiladilar. Ta'lim haqidagi qonun talablaridan biri shudir. Koreyada ham alohida iqtidorli bolalarga

e'tibor kuchli. So'nggi yillarda 5 ta sport, 6 ta ilmiy maktab ochilgan. Jismoniy tarbiyaning rivojlanishiga Seul olimpiadasi katta ta'sir ko'rsatgan. Koreyada nogironlarga ko'rsatilayotgan g'amxo'rlikni har qadamda kuzatish mumkin. Aytaylik, bu erda aravachalar yordamida harakatlanuvchilar uchun er osti liftlari mavjud, maxsus jihozlangan past qilib qurilgan telefon-avtomatlardan nogironlar bemalol foydalanadilar, rivojlanishdan orqada qolgan bolalar uchun maxsus maktablar mavjud. Bu maktablarning aksariyati xususiy yoki diniy tashkilotlarning xayriya mablag'lari hisobiga qurilgan. Davlat maktablarida din o'qitilmaydi. Lekin 3-sinfdan boshlab «Odobnoma» kabi maxsus fan joriy etiladi. Bu fan 12-sinfgacha o'qitilib, haftasiga 2 soat vaqt ajratilgan. Bu fan o'z ichiga dinni ham qabul qiladi. U qotib qolgan bir narsa sifatida emas, qadriyat sifatida o'qitiladi. Bu butun tarbiya tizimi natijasidir. Ehromlarga borish, tarixiy yodgorliklar bilan tanishish, ma'naviy tarixni o'rganish maktab fanining majburiy davomi hisoblanadi. Maktablar uchun o'qituvchi kadrlar tayyorlash masalasiga ham katta e'tibor beriladi. Koreyadagi barcha talabalarning 6,5 foizi bo'lajak pedagoglardir. Mamlakatda 11 ta o'qituvchilar kollejlari mavjud. Har bir provintsiya o'z kollejiga ega. Boshlang'ich sinflar o'qituvchisi bo'lish uchun 2 yil o'qish kerak. Fan o'qituvchisi birmuncha ko'proq o'qiydi. Koreyada o'qituvchining ish haqi 700 dollarga teng. Agar bunga pedagogika oliy o'quv yurtlariga o'qishga kirishdagi yuqori tanlovni ham qo'shadigan bo'lsak, bu mamlakatda o'qituvchi kasbining e'zozlanishi sabablari ayondir.

Janubiy Koreyada ta'limning obro'si naqadar kattalagini quyidagi misoldan ham ko'rsak bo'ladi:

Soliqlar tizimida ta'limiy soliq joriy qilingan: ishlab chiqaruvchilar foydaning ma'lum foizini maorifga yuboradilar. Davlat byudjetining 24 foizi ta'limga sarflanadi. Mamlakat prezidenti (u xalq ta'limi Davlat kengashini boshqaradi) shaxsan provintsiyalar ta'lim boshqarmalari (bizdagi xalq ta'limi boshqarmalari kabi) boshliqlarini tayinlaydi. Bu ham ushbu mamlakatda maorifga qanchalar zo'r ahamiyat berilishini ko'rsatib turibdi.

4. Frantsiyada ta'lim tizimi

Frantsiya ta'lim tizimi ham qadimiy va boy tarixga ega. Bu mamlakatda «Ta'lim haqida»gi Qonun dastlab 1955 yilda qabul qilinib, 1975 yilda unga qator o`zgartirishlar kiritilgan.

Frantsiya davlatining hozirgi davrda amal qilinayotgan «Ta'lim haqida»gi Qonuni 1989 yil 10 iyulda qabul qilingan bo`lib, uning o`zgartirilishiga ta'lim strategiyasida ro`y bergan o`zgarishlar, mamlakatning ichki, tashqi siyosatdagi islohatlar, yuzaga kelgan iqtisodiy sharoitlar, chet el pedagogikasidagi ilg`or tajribalarning mamlakat ta'lim tizimlariga kirib kelishi, o`quv predmetlarining integratsiyalari va boshqalar sabab bo`ldi.

Frantsiyada ta'limning asosiy maqsadi shaxsning har tomonlama kamol topishini ta'minlash, uni mustaqil faoliyatga tayyorlash, bozor munosabatlari sharoitida o`quvchilarni tadbirkorlikka, ishbilarmonlik va omilkorlikka o`rgatish, shunga yarasha kasb-korga ega qilishdan iboratdir. Bu erda:

Davlat maktablari;

Xususiy maktablar;

Oraliq maktablari mavjud.

O`qitiladigan predmetlar ichida frantsuz tili va adabiyoti, o`qish va yozuv alohida ahamiyatga molik bo`lib hisoblanadi. Ular uchun dars vaqtining 30% ajratiladi. O`rtacha haftalik soatlar 26 soatdan iborat, darsning davomiyligi esa 60 minut. O`quv yili 5 chorakka bo`linadi. Frantsuz maktablari boshlang`ich sinflarida o`qish ertalabki va tushdan keyingi qismlarga bo`linadi. Ertalab o`quvchilar ona tilidan, tushdan keyin esa matematika va boshqa predmetlardan saboq oladilar. Matematika, ona tili va adabiyoti baza predmeti, tarix, geografiya, mehnat, jismoniy tarbiya predmetlari esa rivojlantiruvchi predmetlar hisoblanadi.

Frantsiya ta'limida bolalarning go`daklik chog`idanoq maktabda o`qitish uchun tayyor holda olib kelish g`oyat muhim masala hisoblanadi. Bu bosqichda tarbiyalanuvchilar quyidagicha tabaqalashtirilgan: kichik guruh (2-4 yosh), o`rta guruh (4-5 yosh), katta guruh (5-6 yosh). Maktabga tayyorlov guruhi (5-6 yosh) bo`lib, ularga Frantsiyada 100% shu yoshdagi bolalar qamrab olingan. Bolalarni maktabga tayyorlash uchun alohida dastur va darsliklar mavjud.

Frantsiyada boshlang`ich ta'lim maktablariga 6 yoshdan 11 yoshgacha bo`lgan bolalar jalb qilinadilar. Boshlang`ich maktab bepul va majburiy. Uning vazifasi o`qish, yozish, hisoblash malakasini berishdir. O`quv mashg`ulotlari ertalab soat 9 dan 12 gacha, hamda soat 14 dan 16 gacha 5 soat davom etadi. Maktabda ovqatlanish pullik, lekin juda arzonlashtirilgan narxlarda. Boshlang`ich sinflarda o`qish uch bosqichda amalga oshiriladi:

Tayyorlov bosqichi;

Elementar kurs (bu bosqich ikki yil davom etadi);

Chuqurlashtirilgan bosqich.

Dasturlarda o`quv predmetlarning barchasiga uch bosqich bo`yicha aniq, alohida-alohida talablar qo`yiladi.

1990 yildagi hukumat qarorida bolalarni bilimiga, qobiliyatiga qarab dars jadvalini tabaqalashtirgan holda tuzish huquqi berildi.

O`quvchilar 11 yoshda boshlang`ich maktabni tugallab o`rta maktabga o`tadilar. O`rta ta'lim esa kollejlarda va litseylarda amalga oshiriladi. O`rta ta'lim ikki bosqichda beriladi. Birinchi bosqich (11 yoshdan 15 yoshgacha) 4 yil bo`lib, eng kichik sinf 6-sinf, 5-4 o`rta sinf, 3-sinf esa katta sinf hisoblanadi. Demak sinflarni raqamlash yuqoridan pastga qarab amalga oshiriladi. 6-5 sinflar umumiy o`rta ta'lim, 4-3 sinflar esa o`quvchilarning moyilligiga qarab beriladi. Bu birinchi bosqichni tugatgach, o`quvchilar kasbiy yo`nalishlari bo`yicha guvohnoma oladilar. So`ngra ikkinchi bosqich boshlanadi. Bu bosqichda 15-18 yoshgacha bo`lgan bolalar ta'lim oladilar. Ular uch yil o`qib bakalavr unvoni va diplomi uchun imtihon topshiradilar. Ana shunda diplom olgan o`quvchilargina oliy o`quv yurtlarga qabul qilinish huquqiga ega bo`ladilar. Frantsiyada talabalar pedagogika, politexnika instituti, oliy ma'muriy maktablarga kirish uchun imtihon topshiradilar. Bundan tashqari shu kasbga moyilligi ham alohida sinab ko`riladi. Boshqa oliygohlarga va universitetlarga esa bakalavr diplomi bo`lgan yoshlar imtihonsiz qabul qilinaveradi.

Oliy ta'lim universitetlarda uch turkumda amalga oshiriladi.

Birinchi turkum: umumiy bo`lib, o`qish muddati ikki yil davom etadi.

Ikkinchi turkum: o`qish bir yil davom etadi. Talabalar uni magistr darajasi bilan yakunlaydi.

Uchinchi turkum: o`qish 1—2 yil davom etadi. Bu siklda:

biron bir predmetni chuqurlashtirib o`rganilganligi haqida diplom 1 yil;

ixtisoslashtirilgan oliy ma'lumot to`g`risida diplom 1-yil;

uchinchi turkum doktorlik dissertatsiyasi 1—2 yil;

davlat doktorlik dissertatsiyasi biron-bir sohani mukammal o`rganib dissertatsiya yozish kabi hujjatlar olish mumkin.

Frantsiyada oliy ma'lumot va ixtisos beruvchi oliy texnologik institutlar mingdan ortiq. Ular odatda sanoat, maishiy xizmat ko`rsatish, informatika mutaxassisliklariga ixtisoslashgan. O`qish muddati 2 yil bo`lib, sakkiz xaftalik ishlab chiqarish amaliyotini ham ko`zda tutadi.

Sirtqi ta'lim shoxobchalari juda keng bo`lib, u 500 turdagi o`rta, oliy professional ma'lumot berishni tavsiya eta oladi.

Frantsiyada maktab rahbarligi lavozimiga erishmoq uchun ta'limga rahbarlik qilishdan saboq beruvchi maxsus markazlarda o`qiydilar. Bunday markazlarda ular rahbarlik qilish, maktab iqtisodiyotini boshqarish, ta'limdagi yuridik masalalar, qonunchilik, ota-onalar bilan ishlash, madaniy oqartuv ishlarini tashkil etish, jamoada yaxshi psixologik muhitni barpo etish kabi jihatlarni o`rganadi. O`qishni yakunlagach, suhbatdan, test imtihonlaridan o`tadilar. Direktor dars bermaydi. Uning ish faoliyatini ikki yil davomida diqqat bilan kuzatib boriladi. Shu ikki yil davomida maktab direktori talantli tashkilotchi, etuk rahbar sifatida faoliyat ko`rsata olmasa, u bu lavozimidan olib tashlanadi. Maktab o`quvchilariga qo`yilgan talab Frantsiyada o`ta yuqori. Ayniqsa, boshlang`ich maktablarda o`qituvchi o`z kasbini ustasi, ajoyib notiq, san'atkor, musiqachi, sportchi, tashkilotchi, namunali xulq-atvor egasi bo`lmog`i lozim.

O`qituvchilar o`z nazariy — uslubiy malakalarini oshirishga ahamiyat beradilar. Malaka oshirish kurslaridan o`tish uchun aniq muddat belgilab qo`yilmagan. O`qituvchilar o`z ixtiyorlari bilan test markazlarida imtihon topshiradilar.

Shu imtihonlar davrida o`qituvchi faoliyatida ayrim nuqsonlar sezilib, malaka oshirishga ehtiyoj aniqlansa, o`z vaqti va mablag`lari hisobiga malaka oshiriladi.

2000 yilda Frantsiya maktablaridagi ahvol sinchiklab o`rganilib, o`quvchilarning ko`pchilik darslarga kirmay boshqa ishlar bilan mashg`ul bo`lib yurishi aniqlangach, bu kamchilikni tuzatish uchun jiddiy choralar ko`rilmoqda. Politsiyani bu ishga jalb etib, dars vaqtida boshqa joylarda yurgan bolalarni tutish, ularga jarima solish va maktabga eltib qo`yish yuklatiladi. O`z farzandlarini maktabga yubormogan ota-onalarni esa sud hukmi bilan jazolanadi. Unda hatto qamoq jazosi ham belgilab qo`yilgan. Chunki aynan darsga qatnashmay yurgan bolalar o`rtasida narkomaniya va huquqbuzarlik kabi holatlar ko`p uchraydi. Umuman Frantsiyada ta'lim tizimini rivojlantirish uchun bu yil juda katta mablag` ajratilgan.

4. Germaniyada ta'lim tizimi

Maktabgacha tarbiya tizimi Germaniya ta'lim tizimida ham muhim bosqich hisoblanadi. Uning 100 yildan ortiq tarixi bor. Bolalar bog`chalari ta'limning quyi bosqichi hisoblansada, lekin u davlat tizimi tarkibiga kirmaydi. Bog`chalarni mablag` bilan ta'minlash turli jamoat tashkilotlari, hayriya birlashmalari, korxonalar, xususiy shaxslar, diniy muassasalar zimmasidadir. Ota-onalar bolalar bog`chalariga o`z farzandlarini tarbiyalayotganliklari uchun ancha miqdorda pul to`laydilar. 3 yoshdan 6 yoshgacha bolalarning 80% bog`chalarga qatnaydi. Germaniyada odatda bolalar bog`chada tushgacha tarbiyalanadilar. Kunning yarmida esa uyda, oilada bo`ladilar. Germaniyada kuni uzaytirilgan bog`chalar ham bor.

Majburiy ta'lim 6 yoshdan 18 yoshgacha bo`lgan bolalarga tegishli, ya'ni bu jarayon 12 yil davom etadi. Bundan 9 yillik (ba'zi joylarda 10 yil) maktabda to`la haftalik o`qishda o`qiydi. O`qish davlat maktablarida tekin. Xususiy maktablar ozroq. O`qish 6 yoshdan boshlanib, 4 yil davom etadi (faqat Berlinda 6 yil). Boshlang`ich maktabdan so`ng o`quvchilar yo`nalish bosqichidagi maktabga o`tadilar. Bu erda 5-6 sinf bosqichidagi yo`nalish maktablarda maxsus dastur asosida o`qiydilar. Keyin navbatdagi maktab tipiga ko`chadilar: bular — asosiy,

maxsus maktab, real bilim yurtlari. Deyarli 30% bola asosiy maktabga o`radi. 9 yoki 10 yillik o`qish tugatilgandan keyin kasbiy tayyorgarlikka o`tiladi. Maxsus maktablarda nuqsonga ega bo`lgan bolalar o`qiydi. Real bilim yurtlari asosiy maktab va yuqori bosqich maktabi o`rtasida turadi. Qoidaga ko`ra bu erda o`qish 6 yil davom etadi (5-10 sinfgacha) va to`la o`rta ma'lumot berish bilan tugallanadi. Bilim yurtini tugatganlar o`rta maxsus o`quv yurtiga yoki yuqori bosqichdagi hunar-texnika maktabiga kirib o`qish huquqiga ega bo`ladi. Germaniyada gimnaziyalar ham mavjud. Ular 5-13 sinflarni o`z ichiga oladi. 11-13 sinflar oliy o`quv yurtlariga tayyorlash vazifasini ham bajaradi. Gimnaziyaning bitirganlik haqidagi etuklik attestati oliy o`quv yurtida o`qish imkonini beradi. Germaniya ta'lim tizimida hunar ta'limi muhim ahamiyatga ega, chunki yuqori malakali ishchilarga bo`lgan talab kuchlidir. To`liqsiz o`rta maktabni bitiruvchilarning esa 20% hunar ta'limi tizimida bilim olishni davom ettiradilar. Aksariyat hollarda o`qish muddati 3—3,5 yilni tashkil etadi. O`qish uch bosqichdan iborat bo`lib, birinchi yili asosiy hunar ta'limi beriladi. Bunga o`qitilayotgan kasbga taalluqli maxsus fanlardan nazariy asoslar berilib, yirik korxonalarda amaliy mashg`ulotlar o`tkaziladi. Ikkinchi yil davomida maxsus hunar ta'limi beriladi. O`quvchining birinchi yilda ikkinchi yilga o`tishi sinov imtihonlari o`tkazilib o`qishni davom ettiruvchi yoshlar tanlab olinadi. Uchinchi yil davomida maxsus hunar ta'limi yanada chuqurlashtirilib boriladi.. Bitiruv imtihonlari maxsus komissiya tomonidan qabul qilinadi. Komissiya a'zolari korxonalarining etakchi mutaxassislari, federal erlardagi sanoat palatasi, hunarmandchilik palatasi vakillaridan tashkil topadi. Hunar maktablarining diplomlari oliy o`quv yurtlariga kirish uchun huquq bermaydi. Buning uchun 1 yillik tayyorlov kurslarini tugatish talab etiladi. O`qishga qabul qilish imtihonsiz maktab ta'limi to`g`risidagi hujjatga asosan oshiriladi.

Oliy maktab o`z-o`zini boshqarish huquqiga ega. Oliy o`quv yurtini shtatdagi rektor yoki bir necha yilga saylangan Prezident boshqaradi. O`z-o`zini boshqarishda vazifalari aniq taqsimlab berilgan bir necha guruhlar bosqichma-bosqich ishtiroki printsipiga amal qilinadi. Uning tarkibiga professor-o`qituvchilar,

o`quvchilar, ilmiy xodimlar va boshqa xodimlar kiradi. Talabalar o`qishi erkin tashkil etilgan. Ko`p sonli o`quv bosqichlari bilan birga o`quv rejaları taklif etiladi. O`qishga haq to`lanmaydi. Agar talaba yoki ularning ota-onalari oziq-ovqat harajatlarini ko`tara olmasa o`qish uchun moliyaviy yordam ko`rsatish to`g`risidagi federal qonunga ko`ra ular moliya yordamida oladilar. Bu yordamning yarmi stipendiyaga qo`shib berilsa, ikkinchi yarimi qarz tariqasida beriladi. Mamlakatda ta'limning isloh qilish masalasi ko`pdan buyon muhokama qilinmoqda, bunda o`quv jarayonini qisqartirish taklif qilinmoqda. Hozir universitetlarda talabalar 7 yil o`qiydi. Ular o`qishga kirganlariga qadar korxonalarda bir necha yil ishlashlari yoki bundesverda xizmat qilishni hisobga olsak, talabalar haqiqiy mehnat faoliyatlarini ancha kech boshlayotganligini tushunamiz. Germaniyada Xalq universitetlari mavjud bo`lib, ular partiya va dindan tashqari muassasa. Ularning ko`pchiligi kechki bo`lib, faqat 1989 yilda universitetlarda 400000 kurslar tashkil etilgan va bu kurslarda, 5,5 mln. tinglovchi malaka oshirgan. Davlat malaka oshirganlarni rag`batlantiradi va bu uchun har yili 5,5 mln. marka mablag` ajratadi. Malaka oshirish kurslarida o`qish davrida tinglovchilarga mablag` bilan moliyaviy yordam beradilar. Asosan ishsizlar o`z malakasini oshirish imkoniyatlaridan ko`proq foydalanadilar va bu bilan ish topishlari tezlashadi. Yarim yil davomida malaka oshirgan ishchilarning 75% ish bilan ta'minlanadi. Cherkovlar ham fuqarolarning bilim darajalarini oshirishda faol ishtirok etadi. Evangel cherkovi o`zining 15 akademiyasida dolzarb mavzular bo`yicha konferentsiyalar tashkil etadi. Kato`liklar malaka oshirishda nikoh, oila masalalariga, teologiya va madaniyat sohalariga katta ahamiyat beradilar.

Oliy o`quv yurtlarida tadqiqot bilan shug`ullanish ularning qadimiy an'analariidan biri. O`tgan asr boshlarida Vilgelm fon Gumboldt pruss universitetlarini isloh qildi, o`shandan beri «Tadqiqot va o`qitish birligi» ularning hayotiy printsiplariga aylanib qolgan. Oliy o`quv yurtlari tadqiqotlarining asosiy yo`nalishi-fundamental amaliy tadqiqot bo`lib, ularga boshqa ilmiy-tekshirish institutlari, sanoat laboratoriyalari yaqindan yordam beradi. Germaniya ta'limi

o`ziga xos yo`nalishga, juda murakkab tizimga ega. Shu bilan bir qatorda hozirda Germaniyada ta'lim tizimini isloh etish yo`lida yangi izlanishlar olib borilmoqda.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Rivojlangan xorijiy davlatlarda ta'lim yo`nalishlari qanday belgilangan?
2. AQShda ta'lim tizimi qanday tashkil etilgan?
3. Yaponiya ta'lim tizimi haqida gapirib bering.
4. Janubiy Koreyada ta'lim tizimi qanday tashkil etilgan?
5. Frantsiyadagi ta'lim tizimini so`zlab bering.
6. Germaniya ta'lim tizimi qanday tashkil etilgan?
7. O`zbekistonda xorijiy mamlakatlar tajribasidan qanday foydalanish mumkin?

Adabiyotlar:

1. Hoshimov K., Nishonova S., Inomova M., Hasanov R. Pedagogikatarixi – T.: O`qituvchi, 1996.
2. Hashimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. – T.: “Istiglol” nashriyoti, 2005
3. History of pedagogy. William Harold Payne. Gabriel Compayre Ulan Press, 2012. 24b

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устиворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 2017. – 24-б.
2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2014. – 48 б.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни //Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ нашриёт-матбаа концерни, 2020. – 20-29-б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида”ги Фармойиши // <http://lex.uz/>
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги (2017 йил 7 февраль) Фармони // <http://lex.uz/pages/getpage>.
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 8 декабрдаги 997-сон қарори. Халқаро баҳолаш дастурлари бўйича халқаро тадқиқотларда Ўзбекистон Республикасининг иштирок этишига тайёргарлик кўриш.
7. Abdullina O. A. Oliy pedagogik ta’lim tizimidagi o‘qituvchining umumiy pedagogik tayyorgarligi. - M., 2000.- 141 S.
8. Avanesov V. S. Test bilimlarini nazorat qilishning ilmiy muammolari. - M., 1994.- 135 S.
9. Azizxodjaeva N. N. pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. - Jild: Mola, 2002.- 192 S.

10. Aliqulov H.A. O'rta Osiyo va Xuroson mutafakkirlarining estetik qarashlari (XIV-XV asrlar). - T.: Fan, 1992.- 98 S.
11. Angelovskiy K. O'qituvchilar va innovatsiyalar. O'qituvchining kitobi. - M.: Ta'lim, 1991.- 159 S.
12. Annamuradova S. K. O'zbekiston maktab o'quvchilarining badiiy-estetik tarbiyasi. - T.: Fan, 1991.- 370 S.
13. Asqarova O' va boshqalar "Pedagogika" T. Talqin -2008y 392b
14. Asqarova O' va boshqalar "Pedagogika va psixologiya fanlarini o'qitish metodikasi" darslik Navro'z 2020y 456 ,
15. Asqarova O', M. Xayitboev "Ta'lim tarixi" T. Fan 2013.- 320 b.
16. Babaxanov A. A. Xamzaning ijtimoiy-pedagogik va adabiy faoliyati. - T.: Ukituvi, 1979 yil.
17. V.V. Bartold, Ulug'bek va uning davri. Ishlar, II, Moskva: IVL, 1964 yil.
16. Batyshev A. S. Ajam o'qituvchi uchun amaliy pedagogika. - M., 2003 yil.
17. Bertels E. A. Tasavvuf. Sifiya va so'fiy adabiyoti, tanlangan asarlar, IV jild. - M.: Akademik kitob, 1965 yil.
18. Bepalko V. P. Pedagogika va ilg'or o'qitish texnologiyalari. - M.: IRPO, 1996.- 336s.
19. Boltaeva MN Abu Ali Ibn Sino, buyuk mutafakkir, O'rta asrlar SHarq ensiklopedik olimi. Uning tug'ilganligining 1000 yilligiga. - T.: Fan, 1980 yil.
20. Borodulin YU. S. Tuzatish pedagogikasi. - Rostov-Donu: Feniks, 2004 yil.
21. Bulgakov P. G. Beruniyning hayoti va ijodi. Uning tug'ilganligining 1000 yilligiga. - T.: Fan, 1972.- 428 S.
22. Geldieva A. I. Milliy madaniyat va shaxs. - T.: O'zbekiston, 1993.- 104 S.
23. Gershunskiy B. S. XXI asr ta'lim falsafasi. - M., 2002.- 509 S.
24. Golubev, G.N. Ulug'bek. Zhzl seriyali. - M.: YOsh gvardiya, 1960 yil.
25. Jo'raev R.X Kasb-hunar maktablari o'quvchilarining kasbiy tayyorgarligini intensivlashtirish nazariyasi va amaliyoti - T.: Fan, 1992.- 259 S.

26. Djurinskiy A. N. Pedagogika tarixi. - Moskva: Vldos, 1999 yil.
27. Zagvyazinskiy V. I. o'qituvchilarning pedagogik ijodini rivojlantirish. - M.: Bilim, 1996.- 40 b.
28. Zagvyazinskiy V. I. O'qituvchi tadqiqotchi sifatida. - M .: Bilim, 1997.- 80 b.
29. Zaxidov V. YU. Uchta titan (Farobiy, Beruniy, Ibn Sino). - T .: Fan, 1973 yil.
30. X I. Ibragimov, SH.Abdullaev A. Pedagogika va ta'lim tarixi. Magistrantlar uchun darslik. - Vol .: Fan va texnologiya 2008, .- 240 S.
31. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. - T .: O'zbekiston, 2001 .-- 76 b.
32. Izmailov A. E. Xalq pedagogikasi: O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlarining pedagogik qarashlari. - Moskva: Pedagogika, 1991. - 256 b.
33. Ingenkamp K. Pedagogik diagnostika. - Moskva: Pedagogika, 1991.- 240 S.
34. Inoyatov U. I. kasb-hunar kollejida ta'lim sifatini boshqarish va boshqarish. Ilmiy usul. foyda. - T., 2004.- 1-4 C.
35. Islom. Tarixiy grafik insholar. - Moskva: Ilmiy, 1992 yil.
31. Islom. Ensiklopedik lug'at. - Moskva: Nauka, 1991.- 315 S.
32. Pedagogika tarixi. Ma'ruzalar matnlari: Madyarova S.A., Jo'raboev D. - T .: 2001 yil.
33. Kan-Kalik V. A. Aloqaning grammatikasi. - M., 1995 yil.
34. E.R. YUzlikaeva, S.A. Madiyarova, E.E. YANBARISOVA, I.V. Morkova. 35. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. darslik. Toshkent 2012 yil. 385
35. Педагогика / Дарслик. Р.Мавлонова ва б. – Тошкент: Ўқитувчи, 2001.
36. Педагогика / Дарслик. М.Тохтаходжаева ва б. Проф. М.Тохтаходжаева тахрири остида. – Тошкент: Иқтисод-молия, 2008.
37. Педагогика и психология высшей школы: Учебное пособие/Отв. Ред. М.В. Буланова-Топоркова. – 3-е изд. – Ростов н/Д: Феникс, 2006.

38. Педагогика / Нопедагогик ОТМ учун дарслик. У.Иноятов, Н.Муслимов, Д.Рўзиева, М.Усмонбоева. – Т.: Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, 2013.
39. “Электрон педагогика ва педагогнинг шахсий, касбий ахборот майдонини лойиҳалаш” модули бўйича ўқув-мет. мажмуа / Тузувчи: Т.Т.Шоймардонов. – Т.: БИММ, 2015.
40. Қалдибекова А,С., Ходжаев Б.Х. Талабаларнинг билиш фаоллигини ошириш йўллари. – Тошкент: ТДПУ, 2006.
41. Ҳайитов А. Синф раҳбари / Ўрта мактабларнинг синф раҳбарлари учун ўқув қўлланма. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2008.
42. Ҳасанбоев Ж., Тўрақулов Х., Ҳайдаров М., Ҳасанбоева О., Усманов Н. Педагогика фанидан изоҳли луғат. –Т.: “Фан ва технология” нашриёти, 2009.
43. <http://www.edu.uz>
<http://www.ziyo.edu.uz>
<http://www.gov.uz>
<http://www.ziynet.uz>
<http://www.istedod.uz>
<http://www.cer.uz>
<http://tdpu-INTRANET.Ped>

GLOSSARIY

Akmeologiya (qad.yun. “ακμή” (“akme”) – cho‘qqi, yuksak daraja; “λόγος” (“logos”) – ta’limot) – shaxsning kamolotga erishishi, u tomonidan jismoniy, ma’naviy-axloqiy va kasbiy rivojlanishda yuksak darajaga erishish, bu rivojlanishning insonparvarlashuvini ta’minlashda yordam ko‘rsatishga; individual rivojlanishda yuqori darajaga erishish imkoniyatini ta’minlovchi qonuniyatlar va mexanizmlarni tadqiq etishga xizmat qiladi.

Akseologiya (yun. “axio” – qadriyat, “logos” – ta’limot) – qadriyatlarning shaxsni rivojlantirish, ijtimoiy moslashtirish, shuningdek, kasbiy shakllantirishdagi ahamiyati, o‘rni va rolini o‘rganadi.

Amaliy ishlar metodi – o‘zlashtirilgan bilimlarni amaliy masalalar echimini topishga yo‘naltirilgan jarayonda qo‘llashni taqozo etadigan metod.

Amaliy metodlar- bilim va ko‘nikmalarning manbai amaliy mashg‘ulotlar hisoblanadi

Amaliy mashg‘lot (lot. “praktikos” – faol, ishchan) – talabalarda o‘quv fanining alohida nazariy g‘oyalarini tahlil qilish ko‘nikma, malakalarini shakllantirish, nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llash qobiliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan o‘quv mashg‘uloti shakli.

Andragogika (OTMdan keying ta’limda ushbu fan asoslaridan foydalaniladi; yun. “άνήρ anér” – katta kishi, erkak; “ἀγειν ágein” – etaklab yurmoq) – o‘qitish nazariyasining katta yoshli sub’ekt (shaxs)lar tomonidan bilim va malakalar o‘zlashtirilishi qonuniyatlarini, pedagogning bu faoliyatni boshqarishining o‘ziga xos jihatlarini ochib beruvchi bo‘limi (“Andragogika” tushunchasi 1833 yilda nemis tarixchisi Aleksandr Kapp tomonidan is’temolga kiritilgan).

Annotatsiya – asosiy o‘qilgan matnning qisqacha mazmunini keltirish

Aralash dars-- tashkiliy qismi, uy ishini tekshirish, yangi materialni o‘rgatish, yangisini ilgari o‘rganilgan material bilan solishtirish va mustahkamlash, amaliy topshiriqlarni bajarilishi, darsga yakun yasash va uyga topshiriqlar berish bosqichlaridan iborat dars turi.

Axloq tuzatish pedagogikasi – jinoyat sodir etgan va jazoga mahkum qilingan shaxslarni qayta tarbiyalash qonuniyatlari, tamoyillari, yondashuvlari, yo‘llari, shakllari, metodlari va vositalarini tadqiq etadigan fan.

Aqliy hujum- muammoning javobini qidirishda bevosita miyaga kelgan fikrlar, taxminlar tasodifiy o‘xshatishlar, shuningdek birdan kelib chiqadigan, mavjud kerak va nokerak bog‘lanishlarni asoslab berishlarini o‘z ichiga oladi

Baholash – nazorat ishlarini tashkil etish, talabalar faoliyatini bevosita yoki bilvosita (mas.: kompyuter texnologiyasi yordamida) tekshirish orqali ularning xulq-atvori, axloqi, bilim, ko‘nikma, malakalari, shuningdek, muayyan sohalarda erishgan yutuqlari darajasi aniqlash va ularga ball qo‘yish jarayoni.

Baho – ta‘lim oluvchilarga ularning ta‘lim olishi, bilimlarni o‘zlashtirishga nisbatan ijodiy yondashishini rag‘batlantirish maqsadida ta‘sir ko‘rsatish vositasi.

Baxs – bu faoliyatning dialogik shakli bulib, turli fikrlar orasida boradigan shiddatli kurashni, suhbatni yuzaga keltirish

Baxs-munozarali seminar mashg‘uloti- diskussiya ko‘rinishidagi turi bo‘lib seminar mashg‘uloti odatda amaliyotda kerak bo‘ladigan psixologik tadqiqotlarni, turli xildagi metodikalarni muhokama qiladilar

Bilim – shaxsning ongida tushuncha, sxema, ma‘lum obrazlar ko‘rinishida aks etuvchi borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma‘lumotlar majmui;

Bilim, mahorat va ko‘nikmalarni nazorat qilish hamda tuzatish darsi- o‘qitish natijalarini baholash uchun, o‘quvchilarning bilim darajasini diagnostika qilish, o‘quvchilarning o‘z bilimlarini qo‘llashga tayyorliklari, o‘qitishning turli vaziyatlarida mahoratlari va ko‘nikmalarini tekshirish uchun mo‘ljallangan

Bilimlarni mustahkamlash, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish darsi - seminar, amaliy, ekskursiya, mustaqil ishlar hamda laboratoriya amaliyoti ko‘rinishida olib boriladi.

Binar ma‘ruza – bu ma‘ruzani ikki o‘qituvchi suhbat shaklida o‘qish turi hisoblanadi, ya‘ni ikki ilmiy maktab vakillari sifatida, yoki olim va amaliyotchi, o‘qituvchi va talaba o‘rtasida va boshqalar

Bitiruv malakaviy ish (BMI yoki bitiruv malakaviy loyiha – BML) – OTMda talabalar tomonidan mutaxassislarni tayyorlash dasturi bo‘yicha ta’limning so‘nggi, bitiruv bosqichi mustaqil ravishda ijodiy yondashuv asosida bajariladigan ilmiy ish turlaridan biri.

Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi – boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh, psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ularni o‘qitish va tarbiyalash jarayonini o‘rganadi.

Valeologiya (lot. “valeo”– salomat bo‘lish) – shaxsning ma’naviy-axloqiy, jismoniy va ruhiy salomatligiga nisbatan integral yondashuvini ifodalovchi, shuningdek, o‘quvchi (talaba)larni valeologiyaning nazariy va amaliy asoslari bilan tanishtiradigan o‘quv fani.

Vosita (a. “vosidat” – chora, tadbir, usul, o‘rta, o‘rtadagi) – muayyan maqsadga erishish yoki ma’lum ish-harakat, faoliyatni amalga oshirish uchun qo‘llaniladigan narsa, qurol; ma’lum harakat, faoliyatni amalga oshirishda foydalaniladigan narsa; o‘quv jarayonining predmetli qo‘llab-quvvatlanishi, yangi materialni o‘zlashtirish jarayonida o‘qituvchi va talabalar tomonidan foydalaniladigan ob‘yekt; egallangan bilimlarning aniq xatti-harakatdagi ifodasi;

Gender pedagogikasi – turli yoshdagi shaxs (tarbiyalanuvchi, o‘quvchi, talaba)larning ta’lim muassasalarida o‘zlarining erkin, qulay sezishlari, ularning erkak va ayol sifatida ijtimoiy muammolarni muvaffaqiyatli hal qilishlariga yordam ko‘rsatuvchi yondashuvlarni, genderlik xususiyatlarining rivojlanishiga salbiy etuvchi omillarni tadqiq etadigan fan.

Davolash pedagogikasi – turli shishlar, jarohatlanishlar, qandli diabet, bronxial astma, yurak-qon tomir, skolioz, autizm va boshqa kasalliklar bilan og‘rigan bemorlarni maxsus o‘qitish samaradorligini amaliy jihatdan tasdiqlash asosida yuzaga kelgan davolash nazariyasi va amaliyotining sohasi.

Davra stoli- fikrlar almashinuvi qandaydir tegadigan nuqtalarini topishga imkon beradi, chunki ularning keyingi faoliyatida umumiy xulosani yo‘naltirishga – ilmiy haqiqat yoki siyosiy turg‘unlikka erishishga xizmat qiladi.

Dars – bevosita o‘qituvchi rahbarligida aniq belgilangan vaqt davomida muayyan o‘quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta‘lim jarayonining asosiy shakli.

Dars berish metodikasi - bu o‘quv fani xususiyatining sharti sifatida ta‘lim va tarbiya jarayonining tizimi haqidagi ko‘rsatma

Dasturlashtirilgan ta‘lim metodi- an‘anaviy ta‘lim hisobiga qurilgan bo‘lib, ta‘lim maqsadidan kelib chiqadi

Dialogik metod- o‘qituvchi va talabning guruhdagi diskussiya, munozara shaklida olib boradigan og‘zaki ta‘lim metodi

Didaktik o‘yin – o‘rganilayotgan ob‘yekt, hodisa va jarayonlarni modellashtirish asosida o‘quvchining bilishga bo‘lgan qiziqishi va faollik darajasini rag‘batlantiruvchi o‘quv faoliyati turi.

Evristik suhbat- bu jamoaviy fikrlash yoki suhbat, muammoni echimini izlovchi sifatidagi suhbat

Edvayzer (fr. “avisen” – “o‘ylamoq”, “advisor” – “o‘ylovchi”) bitiruv malakaviy ishi, kurs loyihalarining ta‘lim oluvchilar tomonidan individual, mustaqil bajarilishi vaqtida metodik yordam beradigan maslahatchi.

Ekskursiya – narsa va hodisalar mohiyatini tabiiy sharoitlar (ishlab chiqarish muassasalari, fermer va jamoa xo‘jaliklari, tabiat) yoki maxsus muassasalar (muzey, ko‘rgazma zallari va h.o.)da bevosita o‘rganilishining tashkil etilishini ifodalovchi metod.

Yozma ish - bu talabalarning bilim, ko‘nikmalarini tekshirishga qaratilgan yozma topshiriqlardir

Joriy nazorat- kurs o‘quv mashg‘ulotlari doirasida olib boriladi. Uning shakli va turi o‘qituvchi tomonidan aniqlanadi.

Ijtimoiy pedagogika – maxsus hamda ta‘lim muassasalarida barcha yosh va ijtimoiy guruhlariga mansub shaxslarning ijtimoiylashuvi (ijtimoiy hayotga moslashuvi)ni, jamiyatda qaror topgan ijtimoiy munosabatlarni, jamiyat a‘zolarining bir-birlari bilan o‘zaro aloqasini, ma‘lum guruhlariga birlashish

sabablarini, mega, makro, mikro muhitga moslashish jarayonini, salbiy ijtimoiy masalalarning kelib asoslarini o'rganishga xizmat qiladi.

Ilmiy maqola – ilmiy-tadqiqot ishini olib borishda aniq masala, uning mohiyatini yoritishda e'tibor qaratilishi zarur bo'lgan vazifalar mohiyatini ochib berishga qaratilgan bo'lib, yakuniga yetgan, mantiqiy jihatdan yaxlit asar.

Ilmiy ma'ruza (yoki ma'ruza, "lection" – o'qish) – muallif tadqiq etilgan yoki etilayotgan muammo mohiyatini ochib beradi, turli nuqtai nazarlarni, shuningdek, ularga nisbatan shaxsiy qarashlarini ilgari suradigan ilmiy-tadqiqot ishining o'ziga xos ko'rinishi.

Invigilator – masofaviy ta'lim asosida tashkil etiladigan o'qitish natijalarini nazorat qiluvchi mutaxassis-pedagog.

Interfaollik talabalarning bilim, ko'nikma, malaka hamda muayyan axloqiy sifatlarni o'zlashtirish yo'lida birgalikda, o'zaro hamkorlikka asoslangan harakatni tashkil etish layoqatiga egaliklari.

Interfaol o'qitish usuli- talabalarning hamkorlikdagi faoliyati o'qituvchining bahslardagi ishtiroki tufayli dars jarayonini nafaqat hamkorlikdagi faoliyati bo'ladi, balki shaxsning ijtimoiy munosabatlarining real ijodiy sermahsul faoliyatiga aylanadi

Ishbilarmon o'yinlar usuli- ijodiy faoliyatda loyiha tuzishda, real vaziyatlarda jamoaviy ishlab chiqishda, shuningdek xarbiy ishlarda qo'llaniladi

Ishchi-o'quv dasturlari – namunaviy o'quv dasturi negizida davlat ta'lim standartlari va muayyan, aniq ta'lim muassasasiga mos ravishda tayyorlanadigan o'quv dasturlari.

Kasbiy pedagogika – turli (ijtimoiy, texnik, madaniy-maishiy, ishlab chiqarish) yo'nalishlarida tegishli soha (masalan, qishloq xo'jaligini rivojlantirish, madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish tizimini takomillashtirish va boshqalar) bo'yicha kasbiy faoliyatni samarali yo'lga qo'yish yo'llarini o'rganadi.

Kirish ma'ruzasi- o'quv fani haqida birinchi yaxlit tasavvurni beradi va talabalarni ushbu kurs bo'yicha ishlash tizimiga yo'naltiradi

Kollokvium - bu yangi bilimlarni egallash maqsadida tashkil qilingan talabalar bilan suhbat

Korreksion (maxsus) pedagogika – imkoniyati cheklangan kar-soqov (surdopedagogika), ko‘r (tiflopedagogika), aqliy jihatdan rivojlanishda ortda qolgan (oligofrenopedagogika) bolalarga ta‘lim berish va ularni tarbiyalashning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganadi.

Kompyuter ta‘limi – ta‘lim oluvchilarning o‘qish, mustaqil ta‘lim va o‘z-o‘zini nazorat qilishni o‘z ichiga oladigan bilish faoliyatini boshqarishda pedagogning axborotlarni to‘plash va uzatishdan iborat faoliyatining modeli sifatida kompyuter texnikasi, telekommunikatsiya vositalari hamda dasturiy-metodik ta‘minot asosida tashkil etiladigan ta‘lim.

Kompyuter ta‘limi texnologiyalari – ta‘lim oluvchilarning o‘qish, mustaqil ta‘lim va o‘z-o‘zini nazorat qilishni o‘z ichiga oladigan bilish faoliyatini boshqarishda pedagogning axborotlarni to‘plash va uzatishdan iborat faoliyatining modeli sifatida kompyuter texnikasi, telekommunikatsiya vositalari hamda dasturiy-metodik ta‘minot asosida tashkil etiladigan ta‘limning shakl, metod va vositalari majmui.

Konspektlashtirish – o‘qilgan ma‘lumotlarni qisqacha mazmunini qayd etish

Kurs ishi – oliy va o‘rta maxsus ta‘lim muassasalarida muaymyan muddatlarda belgilangan talablar asosida talabalar tomonidan tayyorlanadigan topshiriq.

Ko‘nikma - shaxsning muayyan faoliyatni tashkil eta olish qobiliyati; ma‘lum xatti-harakatlarni, muayyan faoliyatni bajarishga odatlanishi; zaruriy harakatlarni bajarishda namoyon bo‘lib, mashqlarni ko‘p marta takrorlash asosida takomilga yetkaziladigan amaliy faoliyatning tarkibiy qismi;

Ko‘rgazmali-tushuntiruvchi metod- o‘qituvchi tayyor materiallarni talabalarga etkazib beradi, talabalar esa uni fikrlab, eslab qoladilar

Ko‘rgazmali metodlar- bilim va ko‘nikmalarning manbai ko‘rgazmali qurollar hisoblanadi

Laboratoriya ishi (lot. “labor” – mehnat, ish, qiyinchilik, “laboro” – mehnat qilish, harakat qilish, tashvishlanish, qayg‘urish, qiyinchilikni yengib o‘tish) – O‘MKHT va OTMda o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan amaliy mashg‘ulotlardan biri.

Laboratoriya mashg‘ulotlari (lot. “labor” – mehnat, ish, qiyinchilik, “laboro” – mehnat qilish, harakat qilish, tashvishlanish, qayg‘urish, qiyinchilikni yengib o‘tish) – OTMda o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan amaliy mashg‘ulotlardan biri.

Mavzuli tezaurus- mavzu bo‘yicha asosiy tushunchalarni kompleks tartibi bilan keltirish

Magistrlik dissertatsiyasi – magistraturada ta‘lim olayotgan talaba tomonidan aniq mutaxassislik fani bo‘yicha ilmiy rahbar yordamida olib boriladigan ilmiy-tadqiqot ishining yakuniy natijasi bo‘lgan ilmiy ish.

Maqsad – erishish, amalga oshirish uchun ko‘zda tutilgan narsa, murod, muddao; o‘qitishning nimaga qaratilganligi, mavjud kuchning qay yo‘sinda safarbar etilishi;

Mazmun – o‘qitish jarayonida egallanishi lozim bo‘lgan ilmiy bilim, amaliy ko‘nikma va malakalar, faoliyat, fikrlash usullari tizimi;

Maktabgacha pedagogika – maktabgacha ta‘lim yoshi bolalarini axloqiy, aqliy, jismoniy va estetik tarbiyalash, ularga boshlang‘ich bilimlarni berish masalalarining tadqiqi bilan shug‘ullanadi.

Malaka – muayyan harakat, faoliyatni bajarishning avtomatlashtirilgan shakli; bilim, hayotiy tajriba, shuningdek, o‘zlashtirilgan ko‘nikmalar asosida amaliy va nazariy harakatlarni ongli va mustaqil bajarishga tayyorlik; biror bir uchul bilan bexato bajarish, ko‘nikmaning avtomatlashgan, takomillashgan darajasi;

Mashq – aqliy yoki amaliy (jismoniy) harakatlarni bajarish ko‘nikmalarini egallash yo‘lidagi ko‘p marta takrorlanishlar.

Maslahat (konsultatsiya) – O‘MKHT va OTMda sessiya yoki imtihonlar oldidan pedagog va talabalar o‘rtasidagi dialog ko‘rinishida tashkil etiladigan o‘quv mashg‘ulotining shakli.

Masofaviy ta'lim – muayyan nuqtadan axborot-kommunikatsiya vositalari (video, audio, kompyuter, multimedia, radio, televidenie va b.) yordamida ta'lim xizmatlarini ko'rsatish, ta'limiy mahsulotlarni tarqatish va etkazib berishdai an'anaviy hamda innovatsion shakl, metod, vositalarga asoslangan holda ta'lim resurslaridan foydalanishga yo'naltirilgan ta'lim.

Masofaviy ta'lim texnologiyalari – ta'limning belgilangan mazmun asosida amalga oshirilishini ta'minlashga yo'naltirilgan shakl, metod va vositalar majmuasi.

Maxsus kurslar – OTMdagi ma'ruza kursining materiallarini yoki ma'ruzalar kursiga kirmagan materialni chuqur o'rganish maqsadida tashkil etiladigan ta'limning tashkiliy shakli.

Ma'ruza (lot. "leksiya" ("lectio") – o'qish) – 1) oliy ta'limda ta'limni tashkil etishning asosiy shakli; 2) yirik hajmdagi o'quv materialini so'z bilan, og'zaki bayon qilish usuli.

Ma'ruza-vizual-aloqa - Ma'ruza materiallarini o'qitishning texnik vositalari yoki audio-video texnikalari yordamida ko'rsatib etkazib berishdan iborat bo'ladi

Ma'ruza-konferentsiya - oldindan qo'yilgan muammo 5-10 minut davom etadigan axborotlar tizimi bilan ilmiy-amaliy mashg'ulot sifatida o'tkaziladi. Har bir chiqishi o'qituvchi taklif etgan dastur doirasida tayyorlangan mantiqiy yakunlangan matndan iborat bo'ladi.

Ma'ruza-konsultatsiya - ma'ruzachi butun ma'ruza vaqti davomida bir bo'lim yoki bir kurs bo'yicha talabalarning savollariga javob qaytaradi

Ma'ruza mashg'uloti – bir soat (45 daqiqa) yoki bir akademik soat (80 daqiqa)lik mashg'ulot davomida o'rganilayotgan mavzuning umumiy mohiyatini ochib berish, unda ilgari surilgan g'oyalar asosida ilmiyxulosalar chiqarish, ularni umumlashtirish asosida bilimlarni muayyan izchillikda bayon etish shakli.

Metod – muayyan maqsadga erishish uchun ma'lum yo'lni, tartib, tizimga solingan faoliyat usulini tanlash; o'qitish maqsadiga erishish (maqsadni amalga oshirish) yo'li;

Metodika – pedagogik fanlar, shuningdek ijtimoiy tizim talab qiladigan, pedagogika fani ko'rsatgan umumiy o'rta va oliy ta'limning maqsad va vazifalariga mos ravishda ishlab chiqilgan uslublar yig'indisi

Metodologiya – muayyan fanning asosini yorituvchi qonuniyatlar, ustuvor tamoyillar, eng muhim nazariyalar, yetakchi g'oyalar, o'ziga xos yondashuvlar, kontseptsiyalar, metodlar mohiyatini yorituvchi ta'limot.

Moderator – masofaviy ta'lim negizida tashkil etilayotgan seminar, trening, davra suhbatlari va forumlarga boshchilik qiluvchi (boshqaruvchi) pedagog (u muloqot jarayonining to'g'ri tashkil etilishini ta'minlaydi, bildirilayotgan fikrlarni umumlashtiradi, zarur bo'lganda ularni to'g'rilaydi, ta'lim oluvchilarning mustaqil fikrlash va ishlash qobiliyatlarini rivojlantiradi, bilish faoliyatlarini faollashtiradi).

Monologik metod- o'qituvchi tomonidan yangi mavzuni bayon etish usuli. U asosan ma'ruzalarda qo'llaniladi.

Muammoli ma'ruza- ma'ruzada bilimlar masalaning, savol yoki vaziyatning muammoliligi orqali beriladi, shu bilan birga idrok etish jarayoni o'qituvchi bilan hamkorlik suhbatlari bilan tadqiqotchilik faoliyatiga yaqinlashadi

Muammoli metod- o'qituvchi talabalarning oldiga muammo qo'yadi va uning hal qilish yo'lini ko'rsatadi. boshqa vaziyatda esa qo'yilgan muammoni talabalarning o'zlari individual yoki guruhli tarzda echimini topadilar

Mustaqil ta'lim – olingan bilim ko'nikma va malakalarni mustahkamlash, qo'shimcha ma'lumot yoki materiallarni mustaqil o'rganish maqsadidagi o'quv shakli.

Namoyish metodi – o'rganilayotgan ob'yekt harakat dinamikasini ochib berishda qo'l keladigan, predmetning tashqi ko'rinishi va ichki tuzilishi haqida to'laqonli ma'lumot berishda keng qo'llaniladigan metod.

Nazorat ishi – nafaqat O'MKHT va OTMda, shuningdek, umumiy o'rta, o'rta maxsus ta'lim muassasalarida ham tashkil etilib, talaba tomonidan o'quv materialining qay darajada o'zlashtirilganligini nazorat qilishga imkon beradigan o'quv mashg'uloti shakli.

Nazorat qilish – talabalar tomonidan bilim, ko‘nikma va malakalarning o‘zlashtirilganligi, ma‘naviy-axloqiy sifatlar, dunyoqarashning shakllanganlik darajasini aniqlash maqsadida ularning faoliyatini bevosita va bilvosita o‘rganish jarayoni.

Nazorat-o‘quv faoliyatining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, dastlab pedagog tomonidan amalga oshiriladi va keyinchalik o‘zini-o‘zi nazorat qilishga o‘tadi

Nazoratning yo‘naltiruvchilik vazifasi- joriy nazorat talabalar kursni qanchalik o‘zlashtirganlarini bilib oladilar va shu tarzda o‘z ustilarida ishlaydilar.

Nazoratningstimulashtiruvchilik vazifasi- bilimlarni tekshirish yoki baholash talabalarning o‘quv materialini o‘zlashtirishi uchun stimuly bo‘lib xizmat qiladi

Nazoratning attestatsion nazorat qiluvchilik vazifasi- talabalarning o‘zlashtirgan bilim, ko‘nikma, malakalarini ta‘limning ma‘lum vaqtida nazorat qilinishi orqali namoyon bo‘ladi

Nazoratning ob‘ektivligi- talabaning bilimni baholashda sub‘yektiv fikrdan xoli bo‘lish nazarda tutiladi

Nazoratningishonchliligi- talabalarning baholangan bilim, ko‘nikma va malakalarini uzoq vaqt saqlanib turishi bilan belgilanadi

Nazoratning differentsiallashtiruvchiligi- talabalarning egallagan bilimlarini baholashda ularning darajasi va sifatini differentsiallashtiruvchiligi ahamiyat qaratish zarur

Nazoratning tizimliligi- Fan bo‘yicha mavzularni tizimli ravishda so‘rab borilishida kuzatiladi

Nazoratning muntazamliligi- kursni o‘zlashtirish davomida muntazam ravishda baholash jarayonini amalga oshirish ko‘zda tutiladi

Nazoratningmaxfiyligi- o‘qituvchi shunday yo‘l tutish kerakki bahoni talaba va ta‘lim dasturining rahbaridan boshqa hech kim bilmasligi lozim

Normativ baholash- imtihon oluvchining avvaldan belgilab qo‘ygan o‘zlashtirishning muayyan normalariga muvofiq tarzda talabalarning bilimi baholanadi

Natija – o‘quv jarayonining so‘nggi mahsuli, belgilangan maqsadlarning amalga oshganlik darajasi.

Neyropedagogika – inson miyasining ijodiy imkoniyatlarini aniqlash va amaliy (funktsional) rivojlantirish, shaxsda faoliyatga nisbatan faol, ongli munosabatni qaror toptirish, ijtimoiy hulq-atvorni psixologik korrektsiyalash, bolalar ruhiy rivojlanishni tashxislash va bashoratlashning yangi ilmiy dasturlari, samarali shakl va metodlarini, shuningdek, yangi turdagi maktabgacha ta’lim muassasalari faoliyatini tadqiq etadi.

Noverbal usullar - mimika, jest, pantomimika va boshqalardan qo’llaniladi

Nutqiy metodlar- bilim va ko’nikmalarning manbai og’zaki yoki yozma izohlardir

Obzorli ma’ruza – bu aniqlashtirish va detallashtirishsiz fan ichidagi va fanlararo aloqalarni ochib berishdagi bayon etiladigan ma’lumotlarni anglab etish jarayonida ko’p sonli assotsiativ bog’liqliklarga asoslanadi

Oila pedagogikasi – oilada bolalarni barkamol shaxs sifatida tarbiyalash qonuniyatlari, tamoyillari, yondashuvlari, shakllari, metodlari, vositalarini, otalalarda pedagogik bilimlarni shakllantirish, bolalarni tarbiyalashda oila va ta’lim muassasalari o’rtasida hamkorlikni qaror toptirish masalalarini o’rganadigan fan.

Oldindan xatolar ko’zda tutilgan ma’ruza - talabalarni berilayotgan ma’lumotlarni doimiy kuzatib borishga rag’batlantirishga mo’ljallangan (mazmunida xatoni izlash: metodologik, metodik, orfografik)

Oraliq nazorat- butun kurs davomida olinishi mumkin. Uning shakl va turlari o’quv muassasasi tomonidan belgilanadi. Bu yozma ish, test og’zaki bo’lishi mumkin.

“Pedagogika fanlarini o’qitish metodikasi” – pedagogik turkum fanlarini samarali o’qitish qonuniyatlari, tamoyillari, omillari, mazmuni, shakl, metod, vosita, usul va texnologiyasini, pedagogik jarayonning muhim tarkibiy elementlarini o’rganadigan o’quv predmeti (fani).

Pedagogik amaliyot: 1) o’quv-pedagogik amaliyot – bo’lajak pedagoglarni kasbiy faoliyatning asosiy turlari bilan tanishtirish, har bir talaba tomonidan o’zlashtirilgan kasbiy bilimlarni tizimlashtirish, boshlang’ich kasbiy ko’nikma, malakalarni yaxlit shakllantirishga yo’naltirilgan tadbirlar tizimi (psixologik-

pedagogik amaliyot; pedagogik amaliyot; yozgi oromgoh (ko'rsatmali-metodik) amaliyot); 2) **pedagogik ishlab chiqarish amaliyoti** – bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy-pedagogik va ilmiy-tadqiqotchilik sifatlarini shakllantirishga yo'naltirilgan tadbirlar tizimi (asosiy va qo'shimcha ixtisoslik bo'yicha tashkil etiladigan amaliyot; asosiy ixtisoslik bo'yicha 3- va 4- (5-) bosqichlarda tashkil etiladigan amaliyot).

“Pedagogik fanlarni o'qitish metodikasi”ning metodologiyasi – pedagogik turkum fanlar asosini yorituvchi qonuniyatlar, ustuvor tamoyillar, eng muhim nazariyalar, yetakchi g'oyalar, o'ziga xos yondashuvlar, kontsepsiyalar, metodlar mohiyatini yorituvchi ta'limot.

Pedagogika – shaxs rivojlanishining qonuniyatlari, tamoyillari, omillari, mazmuni, shakl, metod, vosita, usul, texnologiyasini, pedagogik jarayonning muhim tarkibiy elementlarini o'rganuvchi fan.

“Pedagogika fanlarini o'qitish metodikasi”ning asosiy tushuncha (kategoriya)lari - fan mohiyatini yoritishga xizmat qiluvchi muhim, asosiy tayanch tushunchalar:

Pedagogik turkum fanlar – shaxsni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirishning u yoki bu masalalarini o'rganadigan fanlar majmui:

Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya – bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik jarayonni metodik jihatdan to'g'ri, samarali tashkil etish, o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarini oqilona yo'lga qo'yish, ularni kasbiy faoliyatni tashkil etishga tayyorlash, ta'lim va tarbiya jarayonlarini texnologik yondashuv asosida takomillashtirish, ilg'or pedagogik texnologiyalarni yaratish va ta'lim amaliyotiga samarali tatbiq etish masalalarini o'rganadi.

Pedagogik konfliktologiya – o'qitish va tarbiyalash jarayonida ta'lim ishtirokchilari o'rtasida yuzaga keladigan pedagogik nizolar, ularning xususiyati, darajasi, sabablari, oqibatlarini, ijobiy pedagogik nizolarni rivojlantirish hamda salbiy pedagogik nizolarning oldini olish yo'llari, shakl, metod, vosita va usullarini o'rganadi.

Pedagogik innovatika – ta’lim sub’ektlari nuqtai nazardan pedagogik innovatsiyalarning mohiyati, paydo bo’lish, rivojlanish qonuniyatlarini hamda pedagogik an’analar bilan kelajak ta’limining loyihalashtirilishi o’rtasidagi aloqalarni o’rganadigan fan.

Pedagogik texnika – nopedagogik OTM pedagoglarini pedagogik mahorat va pedagogik texnika asoslari bilan tanishtirish orqali ularda ta’lim jarayonini sifatli, samarali tashkil etish ko’nikma, malakalarini rivojlantirish masalalarini o’rganadi.

Predmetli ko’rgazma - bu mavjud predmet, hodisa va jarayonlarning namoyishi qilinishidir

Psixologiya fanlarini o’qitish metodikasi fanining predmeti- o’qitish jarayoni hamda o’quvchilar tomonidan bilimlarni samarali o’zlashtirishni ta’minlaydigan usul va vositalar shuningdek pedagogik jarayon, o’qituvchi va o’quvchi munosabatlari.

Psixologiya fanlarini o’qitish metodikasi fanining maqsadi- turli hayotiy sharoitlarda odamlar bilan muloqot va munosabat qila olish uchun zarur bilimlar metodlarni nazariy va amaliy jihatdan egallash

Reyting baholash- ta’lim muassasalarida talabalarning bilim, ko’nikma, malkalarini to’liq, ishonchli, ob’ektiv baholash uchun qo’llaniladi baholash tizimi

Reproduktiv metod- talabalar muayyan o’quv harakatlarini qaytarishlari lozim.

Retsenziyalash – o’qilgan ma’lumotlarga nisbatan shaxsiy fikrni qisqacha qayd etish

Referat (lot. “refero” – axborot berish, xabar qilish) – tegishli manbalarning obzori qayd etilgan muayyan mavzudagi ma’ruza yoki ilmiy tadqiqot (maqola, asar) mazmunining qisqacha bayoni.

Refleksiv- ta’lim jarayonidagi munosabatlarning aks ettirilishi

Reyting (ingl. “baholash”, “tartibga keltirish”, “klassifikatsiyalash”) muayyan hodisani oldindan belgilangan shkala bo’yicha baholash.

Seminar (lot. “seminarium” – bilimlarni ko‘chirib o‘tkazish) – O‘MKHT va OTM tashkil etiladigan o‘quv mashg‘ulotlarining muhim shakllaridan biri.

Simvolik (sxematik) ko‘rgazma - bu predmet va voqeliklar orasidagi bog‘liqliklarni aks ettiruvchi sxematik tasvir

Sitata - matndan biror parcha yoki fikrni to‘liq qayd etish

Suhbat – savol va javob shaklidagi dialogik ta‘lim metodi.

Sport pedagogikasi (Jismoniy madaniyat va sport pedagogikasi) — jismoniy mashqlar va sport bilan shug‘ullanishda ushbu jarayonning maqsadi, mazmuni, ta‘lim berish va o‘qitish qonuniyatlarini hamda mazkur jarayonni boshqarish asoslarini o‘rganuvchi fan.

So‘rov- talabalarning muayyan bir empirik fakt, nazariyalar, tushunchalarning izohi, misollar tasniflar, ilmiy qonuniyatlar haqidagi bilimlari tekshirish

Tadqiqotchilik metodi- talabalarning bilimlarini ijodiy qo‘lanilishini talab etadi

Tamoyil - biror bir faoliyatda tayanilishi kerak bo‘lgan ba‘zi bir dastlabki qoidalar tizimi

Tasviriy ko‘rgazma - bu mashg‘ulotlarda tasvirlangan predmetli jarayonlarni namoish qilishga ular haqida nazariy bilimlarni berish

Ta‘lim – o‘quvchilarni nazariy bilim, amaliy ko‘nikma, malakalar bilan qurollantirish, ularning bilish qobiliyatlarini o‘stirish, dunyoqarashlarini shakllantirishga yo‘naltirilgan jarayon; o‘qitish jarayonida egallanadigan bilim, ko‘nikma, malakalar, fikrlash usullari tizimi;

Ta‘limni tashkil etish – qo‘yilgan maqsadni yaxshi amalga oshirish uchun unga zaruriy shaklni taqdim etadigan, aniq mezonlar bo‘yicha tartiblangan didaktik jarayon;

Ta‘limning tashkiliy shakli – o‘quvchi (talaba)larga bilim berish, ularda ong, tafakkur, dunyoqarash va hayotiy tajribani shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyatni tashkiliy jihatdan uyushtirilishi, dars qurilishi, tarkibiy

tuzilishi; o'quv jarayonining tashqi ifodasi, uning ichki mohiyati, mantig'i, mazmuni uchun qobiq;

Ta'lim menejmenti – ta'lim muassasasi faoliyatini samarali tashkil etish va oqilona boshqarish masalalarini tadqiq qiladi.

Tahlil etish – talabalar tomonidan bilim, ko'nikma, malakalarning o'zlashtirilganligi, ma'naviy-axloqiy sifatlar, dunyoqarashning shakllanganlik darajasini aniqlash maqsadida ularning faoliyatini bevosita va bilvosita o'rganish jarayonida qo'lga kiritilgan ko'rsatkichlarni miqdor hamda sifat jihatlarini bo'yicha qiyosiy baholash.

Tasvirlash – narsa, hodisalar va jarayonlarni ularning ramziy ko'rinishlari – chizma, portret, rasm, fotosurat, yassi modellar va boshqalar yordamida ko'rsatishni taqozo etadigan metod.

Tashxis – didaktik jarayon kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtirish, uning natijalarini belgilash.

Ta'lim jarayoni – ma'lumot mazmuni hamda unga oid faoliyat usullarini o'quvchilarning o'zlashtirishi uchun o'qitish va o'qish faoliyatlarining real aloqahi, sababiy bog'lanishi, bir-biriga muvofiqlashuvi asosida ta'limning bo'ginlar, cikllar shaklida makon va zamonda harakatlanadigan maqsadga muvofiq tashkil etiladigan o'zaro hamkorlikdagi faoliyati.

Ta'lim metodlari ta'lim maqsadlariga erishish uchun qo'llaniladigan yo'l va usullar majmui.

Ta'lim metodikasi – o'qitishga qaratilgan faoliyatni tashkil etish uchun qo'llaniladigan shakl, metod, vosita va usullar to'plami, yig'indisi.

Tizim (mustaqil tushuncha sifatida) – o'zaro bog'langan ko'plab elementlar (tarkibiy qismlar) o'rtasidagi mustahkam birlik va o'zaro yaxlitlik.

Ta'lim turlari – ta'lim mazmuni, ta'limning tashkil etilish o'rni, bosqichi, qo'llaniladigan vositalari va ta'lim oluvchilarning yoshiga ko'ra farqlanuvchi ta'lim ko'rinishlari, shuningdek, o'quv jarayonini tashkil etish, amalga oshirishga nisbatan turlicha, o'ziga xos yondashuvlar.

Ta'lim usuli – ta'lim metodining tarkibiy qismi, uning muhim unsuri, metodni joriy qilishdagi alohida qadam.

Ta'lim vositalari – ta'lim maqsadiga erishish uchun qo'llaniladigan qurol; ta'limiy harakat yoki faoliyatni amalga oshirishda foydalaniladigan narsa, buyumlar.

Ta'lim falsafasi – ta'lim va tarbiyaning falsafiy asoslarini o'rganuvchi pedagogik fan.

Tekshirish – nazoratning tarkibiy qismi bo'lib, uning asosiy didaktik vazifasi o'qituvchi va talabalar o'rtasida teskari aloqani yuzaga keltirish, pedagog tomonidan o'quv materialini o'zlashtirish haqida ob'yektiv axborot olinishi, bilimlardagi kamchilik, nuqsonlarni o'z vaqtida aniqlashni ta'minlash.

Tezis-matnning qisqacha g'oyasini keltirish

Test – aniq maqsad asosida muayyan holat darajasini sifat va miqdoriy ko'rsatkichlarda belgilashga imkon beruvchi sinov vositasi.

Tibbiyot pedagogikasi – sog'liqni saqlash muassasalari xodimlarini tayyorlash qonuniyatlari, tamoyillari, shakllari, metodlari va vositalari, ularning didaktik va tarbiyaviy imkoniyatlarini tadqiq etadigan fan.

Trening-guruhlarida vujudga keladigan turli vaziyatlarni o'rgatuvchi hisoblanadi va shu ma'noda o'quvchilar uchun to'la real vaziyat sifatida namoyon bo'ladi va o'z faoliyati natijasiga javobgarlik bilan harakat qilishi kerak

Tushuntirish – o'quv materiali mazmunini isbot, tahlil, umumlashma, taqqoslash asosida bayon qilish metodi.

Tyutor (lot. “tutorem”) – o'quv kurslari uchun interfaol metodlarni tanlovchi, ma'ruza o'qituvchisi bilan talaba o'rtasida ta'limiy aloqani o'rnatuvchi ustoz, murabbiy.

Umumiy pedagogika – har tomonlama rivojlangan, barkamol shaxsni shakllantirish, unda dunyoqarash va yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlarni tarbiyalash, pedagogik fikrlarning paydo bo'lishi va rivojlanish tarixini, pedagogik jarayonni yuksak mahorat bilan tashkil etish, boshqarish tamoyillarini, turli davrlarda bola tarbiyasini tashkil etishga oid bilimlarning shakllanishini tadqiq qiladi.

Xalq pedagogikasi (Etnopedagogika) – etnomadaniy an’analar, xalqning poetik va badiiy ijodiyotiga asoslangan og‘zaki bilimlar, tarbiyaviy (faoliyat) ko‘nikmalar majmui, bolalarning bir-birlari va kattalar bilan qiladigan muloqotining barqaror shakllarini o‘zida namoyon etuvchi fan.

Xususiyy metodika (xususiyy fanlarni o‘qitish) – tegishli fanni o‘qitishning o‘ziga xos, xususiyy qonuniyatlari, tamoyillari, yondashuvlari, texnologiyalari, shakllari, metodlari va vositalarini o‘rganadigan fan.

Fasilitator (lot. “facilis”, ingl. “facilitator” – yengil, qulay) – masofaviy ta’lim xizmatidan foydalanayotgan guruhlarining faoliyatini natijasini muammoning ilmiy yechimini topishga yo‘naltiruvchi, guruhlarda yuzaga keladigan muloqotni rivojlantiruvchi, shuningdek, guruhlar faoliyatini xolis, samarali baholovchi pedagog.

Fakultativlar o‘quvchilarning qiziqish va xohishlariga ko‘ra muayyan fan, predmet yuzasidan beriladigan ilmiy-nazariy bilimlarni chuqurlashtirish, ularda amaliy ko‘nikmalarni hosil qilish maqsadida tashkil etiladigan ta’lim shakli.

Fan – kishilik faoliyatining tarixan shakllangan shakli bo‘lib, u borliqni anglashga va faoliyatni yanada samarali tashkil etishga yo‘naltirilgan bilimlar tizimi.

Formal-mantiqiy model – o‘qilgan ma’lumotlarni sxematik tavsifi

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim – talabaning fikrlash va harakat strategiyasini inobatga olgan holda uning shaxsi, o‘ziga xos xususiyatlari, qobiliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim.

Shkalalash – aniq jarayonlarni raqamlar tizimi yordamida modellashtirish.

Yangi materiallarni o‘rganish darsi- Yangi bilimlar berishga qaratilgan dars turi bo‘lib, uning – ma’ruza, muammoli dars, dars – konferentsiya, kino - dars, dars – tadqiqot kabi turlari mavjud

Yakuniy nazorat- o‘quv kursi yakunlanganidan so‘ng tashkil qilinadi. Uning shakli va turlari komissiya a‘zolari tomonidan belgilanadi.

O‘qituvchi – masofaviy ta’limni tashkil etishda foydalaniladigan o‘quv-metodik qo‘llanmalarining muallifi.

O'quv dasturi – muayyan o'quv fani bo'yicha bilim, ko'nikma, malakalar mazmuni, umumiy vaqtning mavzular bo'yicha taqsimlanishi, mavzular ketma-ketligining belgilanishi va ularning o'rganilish darajasini yorituvchi me'yoriy hujjat sanaladi.

O'quv predmeti (o'quv fani) – ta'lim muassasasida o'qitish uchun fan, texnik, san'at, ishlab chiqarish faoliyatining alohida sohalari bo'yicha tanlab olingan bilim, ko'nikma va malakalar tizimi.

O'quv rejasi – umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta'lim muassasalarida tegishli bo'yicha o'quv faoliyati turlari, o'quv fanlari va kurslarining tarkibi, ularni o'rganishning izchilligi va soatlardagi hajmini belgilaydigan hujjat.

O'rganish – anglash, mashq qilish va egallangan tajribalar asosida xulq-atvor va faoliyatning yangi shakllarini egallash jarayoni;

O'rgatish – pedagogning o'qitish maqsadini amalga oshirishga qaratilgan tartibli faoliyati;

O'qish – ta'lim oluvchi tomonidan mavjud ilmiy bilimlarni o'zlashtirish maqsadida tashkil etiladigan faoliyat

O'qitish – pedagog bilan talabalarning qo'yilgan maqsadga erishishga yo'naltirilgan o'zaro tartibli harakati.

O'quv mashg'ulotlari taksonomiyasi-ta'lim maqsadlariga erishishda vazifalarni bosqichma-bosqich amalga oshirilishi

Qiyosiy pedagogika – ta'limning jahon, mintaqa, davlat miqyosidagi rivojlanishining umumiy va alohida tendentsiyalari, qonunlari va qonuniyatlarini o'zaro solishtirish, qiyoslash asosida o'rganadi, xalqaro pedagogik tajribaning ijobiy va salbiy jihatlarini, milliy pedagogik madaniyatlar almashinuvining shakl va usullarini aniqlaydi.

Qisman-izlanuvchanlik metodi- o'qituvchi muammoni alohida topshiriqlar shaklida taqdim qiladi, talablar esa bosqichma-bosqich muammo echimini izlaydilar

G'oyalar matritsasi – bir muammo yuzasidan turli mualliflarning izlanishlari, qarashlarini qiyosiy tahlilini amalga oshirish

Hamkorlik pedagogikasi – turli fanlar yoki mutaxassislik asoslarining ta'lim beruvchi hamda oluvchilar o'rtasidagi o'zaro muloqot asosida samarali o'rganish mazmuni, tamoyillari, shakllari, metodlari va vositalarini ko'rsatib beradi.

Harbiy pedagogika – harbiy-pedagogik jarayonning qonuniyatlarini, harbiy xizmatchilar va harbiy mutaxassislarni o'qitish va tarbiyalash, ularni harbiy harakatlarni hamda harbiy-kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli olib borishga tayyorlash asoslarini o'rganuvchi soha.

Hikoya – o'qituvchi tomonidan mavzuga oid dalil, hodisa va voqealarning yaxlit yoki qismlarga bo'lib, tasviriy vositalar yordamida obrazli tasvirlash yo'li bilan ixcham, qisqa va izchil bayon qilinishi.

Hisobga olish – ta'limning muayyan davrida talabalar va o'qituvchi faoliyatini umumlashtirish, xulosalash.

MUNDARIJA

KIRISH	3
1-Mavzu: Pedagogika tarixi fani haqida. Fanning maqsadi va vazifalari.....	3
2 -Mavzu: VII asrdan XIV asrning birinchi yarmifacha O 'rta Osiyoda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar.....	34
3-Mavzu: Sharq Uyg'onish davrida pedagogik fikrlarning rivojlanishi.....	97
4 -Mavzu: XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movaraunnahrda tarbiya va maktab.....	178
5-Mavzu: XVII asrdan XIX asrning birinchi yarmigacha tarbiya, maktab va pedagogik fikrlarrivoji.....	209
6-Mavzu: XIX asrning 2 yarmi - XX asr boshida Turkiston o'lkasida tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar.....	224
7-Mavzu: 1924-1991 yillarda O'zbekistonda ta'lim tizimi va pedagogic fikrlar rivoji.....	263
8-Mavzu: Mustaqil O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimi.Mustaqillik yillarida pedagogik fikrlar rivoji.....	317
9- Mavzu: Eng qadimgi davrlardan XIX asrning birinchi yarmida jahon pedagogika fanining rivojlanish tarixi.....	325
10 -Mavzu: Hozirgi davrda jahon mamlakatiari ta'lim tizimi va pedagogika fani rivoji.....	381
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	395
Glossariy	399

ОГЛАВЛЕНИЕ

ВСТУПЛЕНИЕ	3
Тема 1: К истории педагогики. Цели и задачи науки	3
Тема 2: В Средней Азии с VII века до первой половины XIV века образовательные, школьные и педагогические идеи	34
Тема 3: Педагогические мысли в эпоху Восточного Возрождения разработка	97
Тема 4: Образование и школа в Моварауннахре во второй половине XIV и в XVI веках	178
Тема 5: Развитие образовательных, школьных и педагогических идей с XVI до первой половины XIX века	209
Тема 6: Вторая половина XIX века - начало XX века в Туркестанской области образовательные, школьные и педагогические идеи	244
Тема 7: Развитие системы образования и педагогических идей в Узбекистане в 1924-1991 гг.	263
Тема 8: Система образования Независимой Республики Узбекистан. независимость развитие педагогических идей в годы	317
Тема 9: Мир с древнейших времен до первой половины XIX века. История развития педагогической науки	325
Тема 10: Современная мировая система образования и педагогика наука.....	381
Список использованной литературы	395
Глоссарий	399

TABLE OF CONTENTS

INTRODUCTION	3
Topic 1: On the history of pedagogy. Goals and objectives of science	3
Topic 2: In Central Asia from the VII century to the first half of the XIV century educational, school and pedagogical ideas	34
Topic 3: Pedagogical Thoughts in the Eastern Renaissance developmen..	97
Topic 4: Education and school in Movaraunnahr in the second half of the XIV century and in the XVI century.....	178
Topic 5: Development of educational, school and pedagogical ideas from the XVI century to the first half of the XIX century	209
Topic 6: The second half of the XIX century - the beginning of the XX century in the Turkestan region educational, school and pedagogical ideas	244
Topic 7: Development of the education system and pedagogical ideas in Uzbekistan in 1924-1991	263
Topic 8: Education system of the Independent Republic of Uzbekistan. Independence development of pedagogical ideas in the years	317
Topic 9: The world from the earliest times to the first half of the XIX century History of development of pedagogical science	325
Topic 10: The current global education system and pedagogy science.....	381
List of used literature	395
Glossary	399